

PROBLEMI

35-36

- FRANCI ZAGORIČNIK: PAROLET (1305)
SODOBNA JUGOSLOVANSKA NOVELA:
ZIVKO ČINGO: ODLIKOVANJE (1313)
NEDŽAD IBRISIMOVIĆ: V NAGLICI POVEDAL SAMILOV MLAJŠI SIN (1317)
ZVONIMIR MAJDAK: ENA NOČ (1320)
BRANIMIR ŠČEPANOVIĆ: PRED RESNICO (1326)
ANTUN ŠOLJAN: NIKOLA SIBIĆ ZRINSKI (1345)
KRSTO ŠPOLJAR: IZDAJA (1352)
VLADA UROŠEVIĆ: ZGODBA O MOŽU, KI JE ZNAL IZVRSTNO RISATI DIM (1362)
BRACO ROTAR: DIE EHRE DES HERCOGTUMS KRAINS (1369)
ERVIN FRITZ: PESMI (1373)
HERMAN VOGEL: PESMI (1378)
VLADIMIR KAVČIČ: ONKRAJ IN SE DLJE V. (1381)
BIBA KLINAR: EN DAN V ISTAMBUHU (1403)
ZIVA ASEJEV: PESMI (1407)
JOLKA MILIČ: PESMI (1409)
TONE KUNTNER: PESMI (1412)
MARIJA GORŠE: POTI (1414)
DORO HVALICA: JEZNA RAZMISLJANJA (1416)
MARIJA KRASNİK: PESMI (1418)
PAUL ELUARD: PESMI, prevedel Kajetan Kovič (1420)
STANE MOZINA: SOCIALNA DIFERENCIACIJA MED VODILNIMI
IN STROKOVNIMI KADRI V INDUSTRIJI (1427)
TINE HRIBAR: OBSTOJEČE IN MARXOVA EKSPLIKACIJA RAZREDNOSTI
IN SLOJEVITOSTI (1436)
PAVEL KOGEJ: NEENAKE MOŽNOSTI SOLANJA (1447)
TARAS KERMAUNER: SVET ZIVE SMRTI (1452)
RATKO ŠČEPANOVIĆ: OBJEKTIVIRANJE IN UNICEVANJE (1491)
IVAN URBANČIČ: FILOZOFSKA MISEL KARLA JASPERSA (1498)
JANEZ DOKLER: RAZVOJ KONCEPCIJ FILOZOFIJE V JUGOSLOVANSKI
FILOZOFSKI PUBLICISTIKI 1945-1963 (1521)
NICOLAS POULANTZAS: MARKSISTIČNO PREUČEVANJE SODOBNE DRZAVE
IN PRAVA TER VPRAŠANJE »ALTERNATIVE« (1446)
HANS CHRISTOPH BUCH: JAMES BOND ALI MALOMESČAN Z OROŽJEM (1567)

LIKOVNA PRILOGA:

MAKS SEDEJ ML.: KOMPOZICIJA VIII., 1965; PUŠČAVA RASTE 1964/65;
KOMPOZICIJA III., 1965; KOMPOZICIJA IX., 1964

FEBRUAR 1966

REVIJA ZA KULTURO IN DRUŽBENA VPRAŠANJA

PROBLEMI

revija za kulturo in družbena
vprašanja, februar 1966,
leto III., št. 35—36

Ureja uredniški odbor: Vinko Blatnik, Barbara Brecelj, Božidar Debenjak, Janez Dokler, Ervin Fritz; ing. Jože Guzelj, Tine Hribar, Ivan Hvala, Savin Jogan, Vladimir Kavčič (glavni urednik), Marko Kerševan, Andrej Kirn, Viktor Konjar, Milan Kučan, Zdravko Mlinar, Janez Pirnat (odgovorni urednik), Franci Polak, Stane Saksida, Ratko Ščepanovič

Lektor: Janez Gradišnik

Uredništvo: Ljubljana, Beethovnova 2. Telefon: 20-487. Nenaročenih rokopisov ne vračamo. Naročila pošiljajte na CK ZMS, Ljubljana, Dalmatinova 4, telefon: 31 00 33, tekoči račun: 503-608-28 z oznako: za Probleme. Celoletna naročnina 18 N dinarjev. Za študente in dijake 13,50 N dinarjev. Cena posameznega izvoda 2,50 N dinarjev

Izdajata CK ZMS in UO ZŠJ v Ljubljani. Tisk, izdelava klišejev in vezava: Tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani

FRANCI ZAGORIČNIK: PAROLET

(zapisan na podplatih odvrženih na poti za Dajlo)

Na nekem koncu dajla
na nekem začetku dajla
in kaj je že ta beseda
in kaj je že to beseda

Prolog

Pesek, pade pesek
na tvoje stopinje, na tvoje teme,
pesek brez zlogov, pesek brez korena,
pesek pade v jezera tvojih pašnikov.
čutiš ga v nosnicah, goltaš ga.
težko nebo je pesek v tvojih očeh:
k zemlji tlači pinijske
in tvoja dlan zaseje tvoje preostajanje.
v čeljustih časa se osiplje trajanje.
nosiš ga na svojih plečih, na svojem jeziku.
tvoje rojstvo je tvoja psovka:
korenine poženejo v tvoje drobovje:
bil si lepotica, zdaj si robida

Vprašanje kam usmerjeno obstane v pesku,
razide se v ponikanju, razvodeni,
odplakne rodovitnost sna in pesmi.
pustinja ga posrka vase
z ustnami skopljenega semena brézja:
brezno ga pogoltno v brezbrežnosti,
potem ga spet izvrže morje, oblizuje ga
še sedem let in prepusti hlapenju

Nikoli se v svoj popek ne povrne
cvet, ki ga utruji vonj
preobloženega omizja tvojih pomladi.
ne vrne se v svojo kal
klic, izgubljen v svojem mlaju.
ne vrne se, ne obrne se,
ne kliče zaman in ne kliče s pridom,
sploh se ne glasi, ne imenuje se:
molče se vsuje med zobe poslednji zalogaj;
nad njim je plast prsti pa zopet pesek,
potem je obala med jutrom
in naslednjim upanjem:
to pa ni več tvoja molitev,
to pa niso tvoje ovce, ni tvoj brlog,
to pa ni tvoja pôtna, možata psovka:
pesek je tvoje potomstvo in tvoja pesem,
pesek v očeh, pesek v zori tvoje noči,
pesek noči, ki ne zaide

Ptica ali mesečnica

... mesečnica ali prva lastovka
spričo časa odtekanja, spričo zamikanja,
kajti misel na toplo prežene mraženje.
Učinek se dopolni z rednimi obroki vere,
z interpunkcijo, če je predpisana,
sicer pa ob previdnem ravnanju,
ali zgolj za domačo uporabo.

Gozd se neha v omaki
Omaka poljublja grešnike
Jutro se pari v sopari mojega doma
Vedno so dolžni namreč nedolžni

Človek je še vedno manj
od svoje lastne zamisli.
Zato pa se oblačimo v mlahava čela,
zato pa si nadevamo svoje barve
in svoje lažljive podplate,
da bi se odločevali od prsti,
od obžrtega kamenja in vode,
od isklesanih poti mravljišča.

O bog, veliki mravljinčar,
ne zadeni nas in naše našega!
Glej, oblekli smo tvojo kožo
in hočemo ti pripadati!
Šli bomo goli in bosí v tvojem sprevodu!
Naše device ti bojo tešile lakoto!
Prizanesi nam našemu vsakdanjemu danes!
hočemo vikend v Dajli!
Poslušaj nas, glej, hočemo se roditi
veliki in nedosegljivi, kakor si ti!

O bog božji, ubogi te uboga,
bogati te boža, siti te siti,
lačni te strada, ubiti te ubija.
V daljnem jutru si oblit s krvjo,
na obzorju kakor na obnočju,
ne večji od jerbasa
in brez moči kakor mesec.
Stopi gor po našem nebu.
Ogřej se ob naši toploti.
Sedi za naše omizje.
Daleč je Santo Domingo,
daleč je Viet nam cong hoa.

Tretji naslov očetnjave

Najprej moja brada se hvali cinik,
kajti čelo je bilo večno in violina;
sin pa, pribit na križu križišča v Šentvidu,
banalno rečeno, ureja promet;
sveti duh se je zapil
in polni tuje blagajne s svojo revščino,
sicer ob večnih lučkah edino modrega,
važno pa je vedeti,
da poezija ne sme biti preveč opisna.
Na to in ono kažejo izkustva.
Biti pošten, ni težko, težko se je roditi,
težko se je ogniti, težko je gniti.

O lepo mesto, mogočno v svoji votlosti,
bleščeče v svojem upanju,
revolucija je tvoja zibel in čas.
Ti si torišče mojega jutra, moj dan,
na Masarykovi ležim ubit in vezan,
z mrtvim očesom zrem v množice še živih,

zato poljubljam s peno svojih ust
vzcveteli tlak na svojem potu.
Zahvali se, sopotnik,
zahvali se za mojo popustljivost,
poljubi me s hvaležnostjo,
kajti založil bom tvojo mizo
s svojimi darovi,
ker si me rešil nore svobode
mojega prejšnjega doma.
In, kadar se nasitiš, pomisli,
ali boš zadostna hrana potomcem,
kakor sem zdaj jaz tebi,
ali bojo tvoji pogrebci zadovoljni
in bojo lahko z veseljem odšteli
za meso tvoje cene.

O noro mesto, nore ljubezni,
iščem te na karti srca, na licu neznanke,
včasih te najdem v tvoji gneči;
priti pomeni, ne trkati zaman, vstopiti:
psica se je potepala
in na nekem križišču so jo ubili,
lovec je mislil, da je ptica,
drugače pa je bilo z njenim poslanstvom:
vmešal se je zanikrn mučenik,
nažrl se je žganja in konjskih fig.

Štirje jezdecji mojega čela

štiri zenice moje smrti,
kajti nočem zamujati slavja gole besede,
zidove bo izravnala trava tvojega mleka,
pašniki bojo dehteli v pohotni molitvi
nad žalami naših idolov,
in povorka naših jezikov bo neumljiva,
beseda zdaj še skrita in sramežljiva
je klica obale med mano in tabo,

poplavljam te s svojim obiljem,
razkopljem ti tvoja krila,
zato da obljudim ribje oči,
s svojimi darovi naseljujem tvoje brezno,
svoja polja oblačiš z mojim telesom,
najdem te v razoru
na rebrih neznanih obzorij,

k mizi kličejo zvonovi,
k pojedini privabljaajo ciprese,
prvega novembra devetnajsto petinšestdeset
in druge vsesvete v tednih pokola
betlehemske dece,
vesevete us army za mizo moje ljubezni,
v tednih pljuvanja, v tednih posmehovanja,

pojdite na morje proti svojemu domu,
čaka vas družica in otroci morskih psov,
pojdite v dajlo,
najlepše življenje je smrt v vodi,
in popust za tuje turiste,
in življenje iz ust v usta, in nesmrtnost,
in smrti ni, ampak je nenehno prehajanje od
doma k višjemu domovju,

in ni amerika
in življenje za vsako ceno
dasi so razlogi le opravičila
pojdite pojdite čaka vas
plavuti po vaši meri in škrge
psi podojijo zemljo s svojo krvjo
za njimi grobovi lepo počesani in
pasji rodovniki

moji sinovi in moje hčere
s ponosom v nadomestilo za kruh s fo
tografijami zdavnaj zavrže nih pod
pla tov na mesto solza na licih
nekih dru gih mo jih si nov ne
kih dru gih mo jih hče ra ne
kih ne do um lji vih lju bez ni

Peta noč ali as-Sindbadova ptica

besede padejo z jezika
izjalovijo se v otrplih udih
in ne pomenijo več kar naj bi poménile
tako stvari opuščajo imena
izvijajo se iz okov določnosti
mi pa odjadramo med strme bilke
porazgubimo se med preostale klice
čeprav vémo kaj bo iz nas pognalo

neučinkovita in zaman je groza
po sanjah se že vlačijo mrliči
navadno posedijo za tvojim omizjem
med njimi si že kakor brat med brati
tako se vsemu zvito prilagajaš

zato so pota da grejo po njih mrliči
po vseh cestah sveta korakajo
na bobnih imajo odrte kože bogov
v njihovem ritmu se stresa zemlja
molče jim odpira svoja brezna

tako me je torej oplazila smrt
tako me je torej opazila
najprej na dno
potem pa spet navzgor
predstava je bila zastoj
trajala je celo noč
in še naslednji dan do desetih
tedaj so namreč prišli gasilci
z uradnimi stališči
in vse skupaj pokvarili

drugi priplava za njim
reka naraste in poplavi s svojimi sadovi
smeh je že davno zapustil šaljivce
kletev je že nerabna in zastarela
bližja se čas deževju
potem pride nova setev
in vojske pridejo z obeh strani
med riževa polja popadejo
vsak dan vojske
vsak dan nova žetev
za tvojim čelom
za tvojimi vekami

to je vse kar se je zgodilo
cesarju as-Sindbadu

Bakla Norman Morrison

Najprej na kolenih
Potem na vseh štirih
Kakor si sledijo ere
Nehali smo že pričakovati
Ampak vedno pride o pravem času
Bakla
Zagledal sem tri ptice svojih mescev
Bilo je zagonetno a nikoli tuje
In sinje nebo se je odprlo
In znašli smo se v spodnji čeljusti
Sredi prežvečenih mrličev
Vlačili smo jih za pete
In metali v prepad
Vendar nikoli konca
Žrelo je bilo sicer neizmerno
In zavest o tem ga je le še večala
Prav tako pa je bilo z mrličmi
Nismo jih več dohajali
Preglasovali so nas prevpili
Vsi hodniki so bili njihovi
Prilaščali so si zrak in ribe
Povsod smo samo izgubljali
In odhajali med odpadke
To pa je trenutek da se pove
Kajti prišel je o pravem času
Pogledali smo na ure bilo je točno
Oglasile so se kamere
Pritaknili smo svoje oči
Ampak nič se ni videlo
Bila je prevelika gneča oči lačnih svetlobe
Potem nas je odnašalo naprej
Stroji za nakladanje smeti se niso ustavili
Ali je kdo videl?
ali je kdo zagledal svetlobo Amerike?
ali je kdo spoznal njena pota?
Vedno pride o pravem času
Ozri se proti domu angel
trije meseci žanjejo zlato žito
zlato klasje pada k tvojim nogam
tvoje kamnite oči se iskrijo
ob bakli Norman Morrison

Pojem paznik

Povzpeli smo se na čelo sveta.
Prispeli smo na obžrto obzorje.
V nebo se dviga mogočen zid
in seže od veke do veke;
odkrije se ogromna kletka.
Besede padajo na zid,
a ga ne načnejo.
Ne odmevajo,
ne razdrobijo se,
preprosto jih posrka vase
in jih ne slišimo več.
Zatorej se besede uprejo jeziku,
odpovejo poslušnost in ukročenost,
odrečejo se domačnosti.
In vendar je zid,
kakor da bi bil, izgovor;
njegovi služabniki pravijo, da mora biti:
zemljo in vodo da drži skupaj v eni posodi;
drugače bi se razlezlo,
voda bi stekla v prepad,
pogasila bi sonce in vsakršno luč.
Prišli smo z besedo-na dan, mojbog,
in svetloba ni izgovor;
ne kažemo na formularje
in nismo kariatide
z obzidjem zakonov na svojih plečih.
Titani se zakrohotaajo.
Sapa je bila nekoliko premočna,
vendar ni spremenila poteka stvari.
Na vsake toliko kakšni norci pred zidom,
na vsake toliko kakšen veter.
Tukaj je torej čas vrnitve.
Vse to je treba odložiti.
Treba se bo položiti.
Tako se ustavim,
z rokami se uprem v zemljo,
krepko se opiram in povračam pesek.
Davi me že, moram ga izbljuvati.
Plazim se po štirih,
vedno več je peska,
vedno bolj me davi.

Sodobna jugoslovanska novela

Odlikovanje*

Živko Čingo

Paskvel je gotovo najlepše mesto v naši dolini, toda po resnici povedano, to ni kraj za zgodbo. Tako daleč je od vsega sveta. Celo od najbližje ceste moramo prehoditi nekaj kilometrov, da bi prišli do vasi. Toda sedaj ga niti ni več. Striček Noer Levkovski je rekel, da je Paskvel, dragi moj sinko, vzel vrag. Umrla je naša Paskvelija, drago moje pišče. Uboga Paskvelija. A rodila je takšne sokole. In može in žene, kakršne si je samo dobri bog lahko želel. To so bili pravi možje. Da, naj jim bo vse odpuščeno, naši sosedje Dečvičevi, stric Nazer, ujec Laster Trajčevski, ej, to so bili veliki in krepki možje. In če hočemo povedati resnico, kako je samó znal igrati na gajde striček From! O, stavim, da tako čudovitega igralca na gajde ni mogoče najti daleč okoli naše doline. Morda boste rekli, eh, igralec, pa še na gajde, toda ni čisto tako. Dobri svetniki naj me kaznujejo, če striček From ni bil podoben gromu. Toda vidite, odšel je tudi striček From.

Vsi, vsi so odšli iz Paskvelije. Sedaj so vsenaokoli gotovo zarasli gozdovi. Morda so prišle ptice s planin in se naselile v topla človeška gnezda. Morda so se posušili tudi paskvelski vinogradi. Vinska trta je prav takšna, kot so ljudje. Zapuščena se kmalu posuši. Majhne divje trte na hribu so gotovo postale puste. Toda tu spodaj je bila dolina. Vsa zelena, kajpada, spomladi. Prav o tem vam bom tudi pripovedoval. Takrat je bila pomlad in vsa dolina je bila zelena. Ne, morda res ni bilo vse tako, toda morate mi verjeti, da se je listje dotikalo neba in da je vzdrhtevalo v zeleni barvi. Takrat so tudi vse stvari naokoli dobile to zlatozeleno barvo sonca in listja. Morda res ni bilo vse tako, razumite me, vrag naj me vzame, toda meni se je vse tako zdelo. Bil sem zaljubljen. Vidite, tudi v tistih časih se je dogajalo, da se človek zaljubi. Da, človek se je zaljubljal, ne da bi mislil na čas. A jaz sem se zaljubil strašno neumno, ves sem propadel, tovariši moji dobri, eh, to ti je bila ljubezen... Vražja ljubezen, zaljublil

* Objavljamo krajši izbor novel iz antologije »Sodobna jugoslovanska novela,« ki je izšla pri »Nakladni zavod znanje« Zagreb 1965.

sem se v županovo hčer Itrino Isailovsko. Strela naju trešči, mene in njo, da se nama je zgodilo ravno v takšnem času.

Ne, takrat se je zdelo, da časa sploh ni. Ves čas je bil spremenjen v konference. Tako hitro je minil še tisti kratki trenutek, ki sva ga ukradla od dneva. Komaj sva prišla do vinograda, in še skrivaj kakor zajca, ker je bilo v mraku in naju je lahko vsakdo videl, in komaj sva sedla na zemljo — že je bila tu ura dogovorjena za konferenco. Povsod naokrog so se klicali fantje in dekleta in prepevali kakšno novo udarniško pesem. Moj mali brat je nenehoma žvižgal in me klical z drhtečim glasom. Ah, ta glas, ta žvižg. Skoraj bi bil zasovražil svojega mlajšega brata. Njegovo prekleto žvižganje in ta glas Itrine Isailovske. Bilo je, kakor da bi človek živel v ognju.

— Ali greš, angelček moj — je tiho, pritajeno šepetala Itrina.

Eh, ta glas, ljudje moji dobri, ne spominjam se drugega takšnega glasu. Bil je kakor reka, ki se je bleščala spodaj v dolini vsa raztopljenja in razžarjena od večernega sonca. Takšen glas je imela moja dobra Itrina.

Ali greš, — je šepnila — ali greš, moje krotko žrebe — je zadihano govorila Itrina, ki je legla sredi listnate trte. Ej, ljudje, ljudje, zemlja pa je topla, tako topla, da skoraj gori. Človek kar ni mogel odpreti oči in se ozreti naokrog zaradi tega plamena. Vse se je obrnilo narobe. Samo ta Itrin glas je tako jasen in neizpros.

— Zakaj odhajaš, zaklad moj — je rekla — kaj nisem dobra, bog me ubij.

— Nehaj, Itrina — mrmram — nehaj, ne rani mi duše. Ti tega ne razumeš. Moram iti.

— Nesreča — pravi ona in odtrga bele rože z ustnic, z drugo roko pa počasi odpenja bluzo. — Nesreča, nesreča — šepeta. Velika pokvarjenka sem. Argilče Petronievski, jaz sem veliko prekletstvo. Nihče me ne ljubi. Jaz sem vrag, junak moj. Vsi bežijo proč od mene.

— Ne, ne — jo tolažim in se sklanjam nad njenim visokim čelom, toda če se človek skloni nad Itrino, naj bom pes, če ne pade popolnoma. Človek kar izgubi glavo. Raztopi se.

— Ej, Argilče, tu je sekretar, sekretar, tovariš Leunko — se zasliši prestrašen glas mlajšega brata. — Pohiti, bedak! Pohiti. Sekretar je tu.

Eh, zelo dobro, sekretar, razmišljam, pot pa mi v velikih kapljah obliva vse telo. Hladni mravljinici mi gomazijo po žilah. To je torej sekretar, tovariš sekretar, se spominjam, pred očmi pa se mi prikazujejo megle in strašne slike. Na karkoli bi človek pomislil, kamorkoli bi pogledal — povsodi je on, tovariš sekretar. Tovariš Leunko s svojim nabuhlim obrazom. Nos pa raven in resen. Toda to vsekakor ni bilo pomembno. Oči globoke in temne. Tovariš sekretar je zares čisto malo spal. To je treba priznati. Pogled oster kot sablja. Vse bi razsekjal pred seboj. Pogled kot jeklen meč. A glas tako jasen in močan. Neizpros glas.

— Hm, da se prekontroliramo, tovariši... Poročila naj se dajo po sektorjih eden, pet, osem, trinajst... Tovariši, preanalizirajmo. Tovariši, točka razno: — Kmetov osel v zadružni pšenici — nepazljivost. Samokritizirajmo se, ponovi tovariš sekretar in potem umolkne kot kamen ter

s hladnim pogledom kroži od enega do drugega, gleda in prebada s svojimi malimi, poševnimi očmi. Zazdi se ti, kakor da ve vse, kakor da temu vragu ni mogoče ničesar skriti.

— Samokritizirajmo se — čeljust se premakne, beseda pa nikakor noče na dan.

Hotel sem jim takoj povedati o vsem, toda kadar je človek srečal ta pogled, ta strašni pogled, tovariši moji, tedaj si ni mogel izmisliti ničesar pametnega. Tedaj se je vse premaknilo, vse obrnilo, vse je postalo nerazumljivo. Kako neki je bilo to?

... Bilo je ob času velikih praznikov. Po mladinski dolžnosti sem bil določen naj pazim v cerkvi, kdo vse bo prišel. Da bi ugotovili, koliko smo zvesti liniji. Opazujem vse navzoče in jih zmerjam z največjo jezo v duši. Vsi skrivajo pogled pred menoj, da, izdajalci nimajo čistega obraza. Videti je, da je celo sam bog v škripcih. Kar naj izvoli diskutirati o religiji. Kar naj izvoli, če je toliko pogumen, razmišljam in ponosno gledam na levo in desno po cerkvi. Toda ona, Itrina, vrag jo vzemi, kakor da ni hotela vedeti o vsem tem — jaz pogledam proti njej enkrat, ona trikrat. Jaz se držim jezno, ona pa se smehlja, tako milo in toplo, in mi gleda naravnost v oči. Poguba. Še s prstom mi žuga in se mi počasi približuje. Prava poguba, razmišljam in se umikam v temni kot cerkve. Pozabljam na direktive in z najtišjim glasom prosim svetnike, naj me rešijo te preklete deklina. Ona pa se še naprej tako milo smehlja z očmi, ki se iskrijo. — Ne, Itrina, ne, županova deklica, šepetam, tvoja pot je daleč od moje. Nikoli se ne bosta srečali. Konec je z vami, vi gadje, vi ubijalci, si mislim, pa vendar mi je tako prijetno gledati v te svetle, zelene oči. Roke se mi krčijo, zdaj ena zdaj druga, vidim, da bi se želele dotakniti njenih gostih, svetlih las, ki imajo duh po sončničnem semenu. Mislim celo na to, da bi jo ugriznil v lase. Ah, dragi tovariši, mar je mogoče gristi lase? In vidite, tudi to je nemogoče. Kaj naj človek stori?

— Tako, Argilče — me zmoti njen glas — tako, torej si začel verovati v boga.

— Veš, tovarišica — pravim in potem zakašljam, da bi se popravil, da bi pokazal, da je bila pomota, da ona sploh ni naša tovarišica in da vsega tega ne zasluži. Začel sem napihnjeno izgovarjati besedo za besedo:

— Ti, Itrina Isailovska, se nimaš kaj pogovarjati z menoj. To, da sem v cerkvi, pa tebi nič mar. Človek se v življenju lahko vedno premisli.

— Ah, da — pravi ona — človek se včasih premisli. Človek se v življenju včasih res premisli — pravi ona in komaj skrije v dlani nasmeh, ki ji sili iz prsi.

Lisica je to, prava mala zvita lisica. Toda jaz nisem bil nepodkovan. Tovariš sekretar mi je za to priložnost dobro napolnil glavo. Vedel sem na pamet, kaj ji moram povedati. Vse — od besede do besede. — Gospod bog je kontrarevolucionar in ropar ljudi. Gospod bog je veleposestnik in razbojnik. Dol s privatno lastnino, dol z gospodo. — Ah, vse to sem lepo znal, čeprav se mi je, priznam, srce malo krčilo, ko sem izgovarjal te besede.

— A zakaj ti, Argilče, ne moliš kot drugi ljudje — tako pravi Itrina in mi pomežika zdaj z enim zdaj z drugim očesom.

— Takšen sem pač po naravi — mrmram zmeden in presenečen nad tem vprašanjem. Očitno nisem bil pripravljen na tako vprašanje.

— Poznam tvojo naravo — pravi Itrina, tako pravi in se približuje tiho kot mačka. — Vem, kaj iščeš tukaj.

Itrina je bila nenavadno dekle, njen dih je bil tako topel, njene prsi tako ognjene. Gospod, oprost mi...

— Vem, angelček moj — je šepnila Itrina vroče. — Vse vem.

— Ah, Itrina Isailovska — mrmram in lezem vase ter roteče kličem vse svetnike, naj me rešijo te preklete deklina. »Gospod zlati, sveta Petka, mati mila, Jezus Kristus, sveti Peter, in ti, dobri sveti Klement, reši me županove hčerke. Amen. Toda kakor da bi se bili svetniki odločili, da se bodo maščevali. Nobeden niti z očesom ni trenil. Ker se človek ni mogel kam obrniti, je moral pasti na njene prsi...

Tako se je začelo, tovariši moji dobri, in takoj potem sem si zaželel, da bi bil mrtev. Izneveril sem se tovarišem, postal sem nizkotnež. Prekletnik in izdajalec linije. Toda kako naj vse to povem, kako naj vzdignem glavo, kako naj pogledam v oči tovarišu sekretarju.

»Samokritizirajmo se, samokritizirajmo se,« samo ta kakor svinec težki glas pada od vseh strani. Udari po čelu, po glavi, povsodi udarja in ruje vse s koreninami.

Nekega dne — naj lajam kakor pes, če se tega dne nisem dobro samokritiziral. O, to je bila samokritika! Dobre tovarišice so začele jokati iskreno in od srca, tovariši pa so mi z ognjevitimi besedami dajali poguma, mi čestitali in me objemali. — Zmaga je naša, zmaga je naša, so vpili tovariši. Trajče Petlevski je tega dne prvič odprl usta in ves razburjen rekel:

— Tovariši, jaz Trajče Petlevski iz vsega srca predlagam, da se tovarišu Argilčetu podeli odlikovanje. Odlikovanje, tovariši! — reče fant in zaihti na ves glas. Oh, to je bila sreča, to je bilo življenje, to so bili tovariši.

— Ti je sedaj dobro — me sreča nekoč Itrina in tako povpraša. — Ali ti je sedaj dobro, tovariš Argilče?

— Dobro, dobro — pravim z vzdignjeno glavo in, ne da bi se ustavil, grem mimo, udarjajoč s petami ob zemljo, na prsih pa mi pogumno pozvanja odlikovanje.

— Čakaj — pravi Itrina z zamolklim glasom — ali si se izpovedal o vsem — pravi in si grize ustnice — ali si se izpovedal o vsem, Argilče?

— Da, Itrina Isailovska, — sem rekel s spremenjenim glasom — povedal sem vse, in sedaj, priznam, mi je veliko laže pri duši. Sedaj se počutim kakor človek. Duša mi poje...

— Laže ti je pri duši — pravi Itrina in iz ustnice ji kane kri — laže, kaj? Fuj — pravi in si začne praskati obraz — fuj, prekleti vrag — in si hoče iztrgati prsi — fuj, kako sem bila neumna, mati moja — pravi in ihti na glas — kako sem ti mogla dovoliti, da se me samo s prstom dotakneš, ti... Fej, ubila se bom, mati moja...

Tako je rekla Itrina in kakor poblaznela stekla dol po vinogradu. Lomi mlade razcvetele trte in udarja z glavo ob zemljo. Potem vstane in hihitavo reče:

— Glej, na — tako pravi, vzdigne krilo in pokaže svoje lepe, močne noge. Na, glej — pravi in se ščiplje po nogah — sedaj bom odšla k vojakom in jim bom legla v plašč. Legla jim bom, pri moji veri, fej, legla jim bom.

Tako pravi Itrina in ves čas ihti, potem pa počasi in težko odide v dolino. Gre in se zvija k zemlji, kakor da je ranjena kje v bok. Zdi se, da se bo vsak trenutek zgrudila. Toda odšla je in nikoli več se ni vrnila v našo dolino.

To je bilo v somraku in ljudje so se že klicali, da bodo odšli na večerno konferenco. Šel sem skrivaj po najbolj oddaljeni poti, da ne bi srečal tovarišev. Morda sem se tudi bal, da me ne bi slišali, kako se tudi jaz jočem.

— Kaj pa ti tako glasno — se nenadoma znajde pred menoj tovariš sekretar in širi svoje temne, tanke ustnice.

— Jaz — mrmram — jaz, tovariš sekretar, si izmišljam pesem... Pesem o samokritiki. To pa je zaradi močnih čustev — pravim in si hitro brišem solze.

— Oh, da — reče iskreno tovariš sekretar — to je dobra stvar. Pesem o samokritiki — ponovi in se popraska po tilniku. Da, to bi bilo res čudovito... Pesem o samokritiki...

Potem me močno in tovariško objame in vzravnano sva odšla na večerno konferenco. Vso pot sva prepevala nekakšno pesem o zmagi.

V naglici povedal Šamilov mlajši sin

Nedžad Ibrišimović

Mi iz družine s tankimj ustnicami smo bili znani v N. po tem, da si nismo uredili življenja. Življenje: odhajanje na delo in vračanje z dela. Otresanje snega s čevljev. Kosilo, spanje in odsevi ognja v peči. Tiho, pa prepiri, pa spet tiho. Mizine noge, sol in ogledala. Prtički na steni s »Sreča ima krila, ti imaš oči, če jo vidiš, skoči za njo«. In: »Zakaj mi gledaš v lonce, rajši mi daj denarce«, in »krtače«, in »vžigalice«, pa pranje teh cunj; zidovi s široko zijajočimi usti in nemi. Brezkončni sprehodi po pisanih preprogah, skakanje s cveta na cvet. Kosi papirja na oknih v spalnici. Pahljačasto premikanje svetlobe avtomobilskih žarometov po stropu.

Našo razkačenost je kazal oče tako, da je odšel v bife. Mislim, da Zulfikar Šamil pije tudi zato, ker naša glavna ulica v očesu zavzema samo majhen, neznamen del, vse drugo pa je nebo, nebo pa ni modro, nebo je

prazno. Stanovali smo v isti hiši, mi spodaj, oni, Tubakovi, pa zgoraj, in nikoli nismo kam šli, razen očeta, pa še ta poredkoma. Pri njih ni bilo nikoli pogrnjeno, pri nas pa, in nismo se razumeli, a mislim, da so bili tega krivi ljudje in N.

Nekega večera je oče prišel čudno pijan, pa so rekli, da je znorel, in odpeljali smo ga v bolnico v M. Naslednji dan je bila nedelja, pa smo sklenili, da ga s tistim popoldanskim vlakom obiščemo. Vedeli smo, da so prav isto nameravali tudi oni, pa smo bili vznemirjeni, toda tega drug drugemu nismo pokazali. Mati, Alma in jaz smo bili vznemirjeni. Alma, prosojna in z belimi lasmi . . . in oči bele in ne smem se je dotakniti, ker se bojim. Nekoč sem hotel videti, kakšno je njeno telo na soncu, pa sem jo, ko je hotelo izginiti, odpeljal daleč vzdolž reke, jo posadil na kamen in jo slekel. Pihal je veter, vem, da jo je zeblo, toda tega ni hotela povedati, morda zato, ker vedno molči. Nekoč, ko jo je Safa tepla, je molčala, potem pa je nekam odšla in se je vrnila šele pozno, in čisto majhna je. Sonce je sijalo skoz njo in videl sem njene kosti in njeno srce.

Na postaji v N. ni bilo veliko ljudi, toda vsi so nas gledali in bili smo resni. Oni še niso prišli in veseli smo bili tega. Do vlaka je bilo še veliko časa, toda namenoma smo hoteli priti pred njimi in prišli smo pred njimi. Pihal je veter in svet je bil tako z drevjem brez listja videti garjav. Na tleh je bilo polno obledelega listja, a sonce je sijalo in ni sijalo. Na nebu je bilo dvanajst plasti raznobarnih oblakov. Dišalo je po nekem velikem potovanju in nenehoma so zvonili kolesarski zvonci: tisti s can, can in oni s cak, cak, in drugi. To smo vedno poslušali ob nedeljah zjutraj, ko je bilo zunaj mrzlo, v sobi pa koščki sonca, in medtem ko smo čakali, da se Zulfikar prebudi. Takrat me je mati kresnila in rekla, naj mirujem, jaz tega nisem hotel, Alma pa je.

Mimo je prišel Čokar Šamil in povprašal po podrobnostih. Ni bil obrit, imel je zavihan ovratnik zimskega plašča, šala ni imel, videlo se mu je jabolko in v ustih je držal cigareto. Mati mu je odgovarjala mirno in resno, kako je kričal in razbijal, in medtem ko je govorila, si je s spretnimi gibi popravljala lase. Pa je hotela priti tudi Hika, toda pripeljal je vlak, pa smo se vsi vznemirili tudi zato, ker smo vedeli, da bodo ljudje opazovali, kdo bo prej — oni ali mi — a oni so za vsako ceno hoteli vstopiti pred nami. Stekli smo najprej na desno, potem na levo. Oni trije so stekli na levo in potem na desno, toda mi se nismo ozirali na starko, oni pa so mislili, da se bomo vseeno ozirali na starko, pa smo se vrnili prvi. Jaz sem celo udaril Hiko. Hika je mlajša sestra stare Tubakove in se ni omožila. Jaz mislim, da se tudi nikoli ne bo omožila, zato ker ima najtanjše ustnice od nas vseh in zato, ker se smeje tudi takrat, ko kaj ni smešno. Ima dve vrsti popolnoma enakih zob in globoko sem prepričan, ne vem zakaj, da ima tudi kotnike enake kot sprednje zobe. V začetku smo se vsi gnetli pri vratih in nismo govorili, oni pa so držali starko pod roko. In Hika se je smejala in gledala Safo od spodaj navzgor in od zgoraj navzdol. Potem so se spomnili, da jim ni treba ostati na tem mestu, odšli so na drugi konec praznega hodnika in od časa do časa pokukali k nam, da bi videli, kaj delamo. Prišel je sprevodnik in rekel, naj se preselimo

v »drugi« razred in da je to »prvi«, toda mi smo rekli, da izstopimo na naslednji postaji in da tudi oni nimajo listkov za prvi razred.

Na postaji v N. smo se razjezili, ker so neki ljudje s torbami dolgo vstopali pri naših vratih, pa smo stekli k drugim, toda tudi tam smo morali čakati. Alma se je počasi prerinila med ljudi, medtem ko smo bili mi še notri, in nas je čakala, obrnjena s hrbtom proti nam.

Bajra in Hiko smo videli celo tam pri glavnem izhodu, kako hitita in se ozirata, starke pa nismo mogli videti. Najbrž zaradi ljudi. Stopili smo hitreje, da bi jih dohiteli, toda bili so daleč in hodili so hitro, to smo opazili. Bili smo razburjeni, hoteli smo se spustiti v tek, saj smo že skoraj tekli, toda bilo nas je sram, ker so se oni ozirali.

Pomislili smo, in srce nam je razbijalo v grlu, kdaj bomo tam, kjer so oni. Ko smo prišli do tja, smo pozabili, da smo mislili na kaj takega.

Nenadoma so se ustavili in se izgubili na neko stransko pot. Vse to smo jasno videli in smo se prestrašili. Pomislili smo, da morda poznajo kako krajšo pot do bolnice, pa smo tekli in jim bili za petami, toda vedno so bili pred nami. Pozneje se je pokazalo, da ne poznajo nobene krajše poti razen tiste, ki smo jo poznali tudi mi in ki so jo poznali vsi, temveč da so nas hoteli zvabiti v past, če se grdo izrazim, ker sem jezen, in da smo mi prav zaradi te nespretno izmišljene zanke prišli pred njimi pred vrata številka šest in potrkali pred njimi.

Sedaj smo hiteli med velikimi kupi lepo zloženih desk, ki so bile podobne spisom v kakšni kartoteki. Vse naokoli je bilo zelo tiho in vsak hip smo videli, kako se skrivnostno temno zablisnejo, takoj zatem pa se košček neba spet zaceli. In vedeli smo, da smo popolnoma osvetljeni, in hiteli smo po njihovih stopinjah, oni pa so bežali. Še starka je bila podobna deklici. Pomislil sem, da je čarovnica, in še bolj smo pohiteli, toda oni so bežali po poti med čistimi, v kocke zloženimi deskami. Spet so krenili na levo na majhno proggo, a nam, kakor da bi sanjali, nikakor ni uspelo, da bi jih dohiteli.

Spomnil sem se, da je oče Zulfikar nor in da nas ne bo spoznal, in se vprašal, zakaj tečemo, ko ni bilo niti ljudi iz N., da bi nas videli, sploh nikogar ni bilo, samo daleč spodaj sta dve silueti porivali vagonček in nikjer ni bilo nikogar v tem blodnjaku zloženih desk, a oče se je mogoče delal, da je nor, nismo mu verjeli, pa smo vendarle tekli.

Ostri brzozavni drogovci so se od spodaj zabadali naravnost v oko. vdirali v možgane in izginjali, a vse, tudi tisti izgubljeni konj, ki je vlačil hlode, je bilo podobno stari, potemneli sliki, ki je barvno popolna, nedokončana pa v risbi. Starka je omahnila in skoraj padla. Prebudili smo se, a Tubak Bajro in Hika sta hitro ujela starko pod pazduho, ona pa je skrčila noge in spet so tekli. Nikogar ni bilo, da bi se jim smejal, pa se še mi nismo smejali, pa tudi poznali smo se in mislim, da smo bili vsi tako vztrajni zato, ker nihče ni mogel verjeti, da je oče nor. Pred ljudmi smo bili prepričani, da je tako, kot so ljudje slišali od nas, toda sedaj, ko smo hodili, nam je bilo vendarle nerazumljivo, kako da smo vsi tako prepričani, pa se nismo mogli spomniti, zato ker smo se vsi ljubosumno

ukvarjali s tistim, kar nismo želeli, da bi opazili drugi, in nismo se mogli spomniti, da tega ni bilo prej, dokler so bili okoli nas ljudje iz N.

Bolnica je bila na griču, bila je bela in imela je veliko oken; stala je v gozdiču, katerega drevje je spominjalo na ravno in visoko grmovje. V trenutku, ko sta izpustila starko in jo začela tiščati v breg, Bajro Tubak starko, Hika pa Bajra, smo se znašli pred njimi, in uspelo nam je, da smo vstopili prvi. Vprašali smo, v kateri sobi je ta in ta, pa smo stekli v tretje nadstropje, soba št. 6, zadnja vrata desno na koncu hodnika in vse je zvonilo in se bleščalo in za čudo, nikjer ni bilo nikogar. Nismo si upali vstopiti, zdelo se nam je smešno, a se nismo smejali. In oni so prišli in mi smo jim rekli psst. In oni so vstopili po prstih očitno zadovoljni. Vendar pa je Bajro odprl vrata in vstopil. Silno smo si želeli videti, kako se vede oče. Ležal je mirno z zaprtimi očmi. Tiho so zaprli vrata. Oče je vzdignil roko in s prsti odprl veke. Potem jih je hitro zaprl, a roko je pustil tako sredi giba. Hika je zasukala glavo, stisnila zobe, pogledala mene in si nadela resen izraz. Ponosno se je zravnila, stopila k očetu in mu spustila roko. Na mizico je položila slaščice. Potem je mati očetu naravnala blazino in tudi položila slaščice na mizico. Potem je Tubak očetu pokrtil noge.

Če pogledamo skozi okno, potem pa po sobi, je najprej težko razločiti reči. To sem poskusil nekajkrat. Hika je prižgala luč in me pogledala. Postali smo ostri za oko. Oče je skočil in rekel aooo in začel plesati. To nas je presenetilo. Starka je šla iz sobe, ostala pri odprtih vratih in gledala. Iz očetove srajce je padel kup denarja. Vsi smo skočili, da bi ga pobrali, on je plesal, mi pa smo potem kričali, naj vzame denar in da mu je iz srajce padel denar, in on ga ni hotel vzeti, pa smo ga vzeli mi.

Počasi smo odšli na hodnik. Spet je bil dolg, zvonek in sedaj mračen. Tipaje smo hodili za njimi, oni spredaj, mi zadaj. Alma se je vrnila in ugasnila luč...

Ena noč

Zvonimir Majdak

Ves čas sem mislil na sobo, na zakonski postelji, na polfotelje brez gornje prevleke, na trodelno omaro in kartonasto škatlo na njej, razmišljal sem in preskočil na hladno posteljnino, na pokvarjeno uro, ničvredno sliko z debelo, erotično hrepenečo devico, ki leži na kanapeju, majhni škrtati in angelčki pa plavajo okoli nje, prinašajo ji obleke, cvetje, moder prozoren til, nekakšen nebeški puh, ljubkujejo jo in ji šepetajo besede potrpežljivosti, vlivajo ji upanje, jo žgečkajo po podplatih in ji dražijo aristokratsko male srčaste ustnice, mislil sem na to devico, na mansardo na četrtem nadstropju, na bokal z vodo, na kozarca, na grozdje, ki ga je oprala in ga postavila na posteljno omarico, na fotografijo zakonskega para (trgovec

v klobuku in zimskem plašču iz krombija, hči upokojenega častnika s po-
deželja, morda se je shajala tudi s spahijskimi fanti kje pod murvami),
mislil sem na mesto, ki je spodaj v pritličju hrumelo in klokotalo od
pijače, prepolne kanalizacije in brezglavega prometa, na mesto, po ka-
terem sva blodila, iskaje najprej hotelsko, potem pa kakršnokoli sobo, sobo
z eno ali dvema posteljama, sobo s štirimi stenami, morda celo brez oken,
brez zvonca za služinčad, brez snažilke in natakarja, skromno opremljeno,
sivo, že malce plesnivo in zatoхло, od davno ugaslih plamenov porumenelo
sobo.

Ko je starček stopil od zidu in naju vprašal, sem vedel, da bo vse
v redu in da bo vzdignil ceno, ker je bistrovidno uganil, da nisva poročena,
da drhtiva, da nama kolena že klecajo, da večinoma molčiva in se ustavl-
java v senci vrat in drevja. Hodili smo v pametni razdalji in nobenkoli
se ni ozrl. Bilo je razburljivo in spomnil sem se celo, da je položaj kakor
v filmu. Ko se je ustavil, je takoj povedal ceno in vprašal, ali želiva
številko njegove legitimacije, ali bova šla takoj k njemu, ali lahko dava
kaj vnaprej, kak majhen predujem. Bil sem prepoten in moker od hoje
in toplega jesenskega večera. Četudi bi bil zahteval veliko več, bi mu bil
ustregel. Mislim, da tudi ona. Dala sva mu denar in si zapisala naslov,
številko stanovanja, ime in priimek in številko stanovanja, v katerem
bova našla njegovo ženo, če je morda ne bi bilo doma. Ali bova vstala
pred osmo uro? Oh, da. Potem je v redu. Ulica ni daleč. Samo pozvonita
in povejta ženi. Lahko noč.

Nisem si mislil, da bova ležala v tem delu mesta in da se bodo skozi
okno videli pločevinasti dimniki, strehe, perilo, ležalniki iz poletja in
prazne košare. Hoteli so bili polni. V vratarnicah so ženske pile kavo in
pletle, jedilnice so bile v poltemi, še nerazsvetljene. Hodila sva od enega
do drugega in po številu parkiranih avtomobilov pod lipami sva vedela,
ali je kaj prostora ali ne. V nekatere nisva niti stopila, še pred vrati sva
izgubila upanje in odnehala, obrnila sva se, se spogledala in se nemo
sporazumela, da je treba iti naprej, naprej, pa čeprav bi se vso noč vlačila
po teh ulicah. Samo se ne ustaviti, ne sestiti na kakšno klop ob robu parkov,
mimo katerih hodimo, kajti kdo bo takrat toliko priseben in željan sobe,
da se bo obrnil in odrinil roke, da bo izvlekel vrat in ramena iz objema.
Hodila sva, govoreč o času, ki ga nisva preživela skupaj. Spominjala sva
se dogodkov, ki so nama bili posebno dragi, spominjala žalostnega konca,
ki je prišel nenadoma, ki ga nisva pričakovala, ker je bil za nama in ga
nisva videla vse dotlej, ko je bilo že prepozno.

Šla sva mimo toliko ljudi, toda zapomnil si nisem nobenega obraza.
Tako sem bil osamljen, tako usmerjen k njej in k sebi. Ulice bi lahko spre-
minjale smer, izgubljale napise in se preoblikovale; vsega tega midva ne
bi bila opazila, ker sva bila preveč očarana in poglobljena v najine besede
in gibe. Naenkrat je bilo treba toliko doživeti, toliko vsega se je zgostilo
in nagnetlo na enem mestu v tako kratkem času, da nisem mogel o vsem
premisлити vnaprej kot običajno. Tako sem prehiteval pokleke in neiznajd-
ljivost, ker sem za vsako malenkost, za vsako omahovanje imel v sebi pri-
pravljen pojasnilo, izhod in odgovor. Zato pa sem bil vedno prikrajšan za

tisto sladko neznano, za tisto, katerega sestavine, obsega in okusa ne poznamo, preden nas ne prevzame in zavrti, preden se ne zruši na naše suho, toplo telo. In tedaj je prepozno za upiranje in za misel na obrambo. Tako je opojno in prijetno, prežema nas v neskončni nasladi, da rajši klonemo, razširimo roke, zapremo oči in se prepustimo občutku brezčasja in brezsnovnosti. Kadar propadamo v uživanju, vedno najdemo opravičilo za to propadanje, vedno so zle sile številnejše in nevarnejše, kakor kreposti stisnjene v naših temnih globinah. Nič mi ni uspelo premisliti, to pa je vsej noči dalo čar nenadne strasti, ki je čistejša od angelskega krila.

Niti za tenutek se nisva obotavljala. Ne ona ne jaz nisva med iskanjem sobe, med vzpenjanjem in spuščanjem po ulicah, spregovorila besede, ki bi bila izdajala utrujenost in izgubo volje. Morda sva namenoma opažala manjše skrbi in se tako oddaljevala od trenutka, ko nama bo vratar povedal, da je vse polno, ali pa da je samo še ena postelja v skupni spalnici. Pogovarjala sva se o vsem drugem, samo ne o vznemirjajoči vročici, ki naju čaka, ko bova prestopila prag in ugasila luč. Kupovala sva hrano, pijačo, se užaljeno odmikala in razklepala roke; toda še preden sva odšla, še preden sva pozabila na dozdevno žalitev, sva se še tesneje stisnila drug k drugemu, se še tesneje povezala in tako nadaljala pot in iskanje štirih sten. To so bile vmesne igre, premagovanje živčnosti in dolgočasne poti.

Spala je. Vstal sem s postelje in vzel uro iz plašča. Čez strehe se je razlivala mlečna jutranja svetloba. Za mojo glavo se je skozi zid slišal otrok. Nekje je zvonila budilka. Stvari in ljudje so se osvobajali noči in megle. Hlad je prihajal skozi odprto okno, umival veke in ježil kožo. Toplota njenega telesa, ki me je klicalo in vabilo k sebi, je prihajala še iz spanja, od umirjenega in počasnega utripanja srca, iz mirnih rok, padala je in se nabirala na prsih in žarela iz nog. Jutranja toplota ženskega telesa, njegove kože in površinskih žilic. Nesluteni valovi toplote. Nenehno ustvarjanje toplote, v bolečini in radosti. Toplota, ki jo lahko vidim, kakor lahko vidim rjuhe in odeje, Singerjev stroj, psiho in zgrbljenega porcelanastega psa.

Starček in njegova žena sta hodila po kuhinji, vse sem poslušal in slišal. On odhaja na delo, ona pa bo od naju dobila ostanek denarja. Otrok nimata. Na steni ni otroške slike. Ni slike fanta v vojaški uniformi. Ničesar razen povečane fotografije zakonskega para iz mladih dni, ko še nista oddajala sobe mladim zaljublencem in ko so ljudje nosili plašče iz krombija s krznom na ovratniku. In cenena slika device, dobro rejelih otročičkov s puščicami, dragimi tkaninami in krono za njeno plavalaso glavo. Nič drugega na stenah. Nobene diplome, nobenih priznanj, nagrad, spomenic, spominkov. Morda ne želita, da bi se jima neznanci smejali v urah počitka in razposajenosti. Morda imata slike v kuhinji, verjetno nista tako revna.

Pozabljaš na denar, sem se opomnil. Na vse gledaš preveč čustveno, z očmi, ki so jih drugi izgubili še v tistih prvih devetih mesecih razvoja. Starček oddaja sobo in pobira denar. Zjutraj odhaja na delo, zvečer pa se sprehaja okoli agencij in železniške postaje, opazuje slučajne goste in spoznava zaljubljenca. Njegova žena po njihovem odhodu široko odpre okna,

vonj noči splava nad strehe in se porazgubi. Postelje se pospravijo, umazano opere. Morda se kdo prav tako kot sedaj on, spomni tistih, ki so že prej prenočevali tukaj, se ljubili, se bojevali in pogajali. Njihova toplota je napolnjevala sobo, vdiralala je v omaro in v žimnice. Njihov dih je zastrupljal ozračje. Zjutraj so poslušali podobne glasove. Morda je bila tudi razvrstitev ista: najprej otrok, potem budilka in drsanje copat po tleh. Zamenjali so postelji in iskali hladne rjuhe. Pogovarjali so se in čebljali, ko so prenehali misliti, ko so izgubili težo in zaprli oči. Kdo bi mogel naštetati vse njihove pomanjkljivosti, hrepenjenja in načrte. Morda so jih mučili dvomi, morda so vso noč prebedeli in se premetavali v pričakovanju jutra ter skušali prebrati z obraza dragega ali drage, ali je navdušena, prepadena ali razočarana. Vstajali so, si segali s prsti v lase, se oblačili, se objemali pred ogledalom, odhajali v kopalnico, jemali denar iz denarnice ali torbice, se poslavljalji in se počasi spuščali iz četrtega nadstropja. Nič skrivnega, nič izrednega ni v njihovem ravnanju. Kupili so (prav tako kot ti) to sobo za eno noč. Ali lahko v tem primeru pričakuješ čudež? Čudeža ni mogoče kupiti, čudež gospoduje nad teboj. Čudeži se ločijo od kupljenih reči, čudeži nimajo cene.

Noč ljubimcev je kratka. V odprte oči prinese dan streznitev in negotovost. Njegova svetloba odkriva mlahave roke in brezoblične ustnice. Telesa se dotikajo in dvomijo, ni več lahkega temnega plašča, ki vse pokriva in skriva ter daje varnost dejanjem. Dan zapira ustnice in odpira oči, ki se srečujejo, se umikajo in se v negotovosti izogibljejo. Hrup s trga se meša s poslednjim šepetom, ki prihaja iz kotov, kjer se je tema zadržala in se skrila. Telesa odrevenijo in se zaprejo. Preden se ustnice popolnoma ne ohladijo, se stisnejo in se čez dan več ne spremenijo.

Odšla sva dol v času, ko je že mogoče na glas zavpiti, kakšen bo dan. Megle, ki so naju ovijale in dušile v poznih urah, so sedaj še ležale po dvoriščih, pri vhodih velikih hiš in pod pritlikavim drevjem; vse je že dopuščalo soncu, da pride. Želel sem si biti sam in uživati ob zmagi. Gibi so mi postali žaljivi in zlovoljni. Zaradi gotovosti sem postal hudoben. Nisem bil pozoren na nesrečnike in na tiste, ki sem jim dolžan, na tiste, ki so legli na zemljo in me vzdigovali v enkratne višine. Bil je čas, ko se je treba ločiti in v neki drugi sobi ležati na postelji, poslušati glasbo in premišljati, kako je vse, kar se nam pripeti, neverjetno in za nas izbrano. Treba se je posloviti, grozijo robate besede. Pogledati čez balkon in vdihniti padanje listja v parku. Saj tako in tako hitimo v kakšen kotic, v samoto, kjer nas ne bo nihče vznemirjal, ko bomo ponovno preživljali preteklo gostije in uživanja. Zato se tudi poslavljam, zato tudi vzdigujemo roke, ker dvomimo in se vprašujemo, ali je zares bilo tako, kot nam govorijo oči in ušesa. Ne odpovedujemo se spominu, ki se nam zdi najbolj vztrajen in najbolj zanesljiv. Na robu pločnika, ko smo že oddaljeni in v skrbeh za kruh in ugled, stopamo v ulice in dopuščamo, da nam iz žepa gleda nit s klopčiča, ki se odmotava. Kam vse ne vstopamo, kakšnih težkih vrat ne odpiramo! Vse mesto obvijemo z nitjo. Tedaj jo nekdo prereže s podkvico, slučajno ali namerno. Izgubimo se med mimoidočimi, kdo nas bo našel, kdo nas bo opozoril, če pa tekma traja nenehoma; ne smemo

odnehati, ne smemo utruditi telesa, kajti tekma je vse in vse je odvisno od nje. Če se bo končala, bo konec tudi nas. Zato se odrezani konec niti izgubi, kdo drug, neznan in za nas tuj, priveže svoj konec niti in se razveseli, misleč, da ni prevaran. Ves srečen odide v gozd in se tam pomiri. Mi jočemo zaradi njega in zaradi sebe, ker vemo, da je to konec ljubezni, na katero smo prisegali in se zaobljubljali, ljubezni, ki smo jo poveličevali, ker smo bili tako oddaljeni in izpostavljeni skušnjavam.

Toda ko se poslavljam, ne vemo o tem še ničesar.

Nekaj dni sem se mogočno smehljaj in skrival skrivnost, ki me je povzdigovala nad ljudi. Tako zlahka sem ugajal drugim, da je to obetalo nesrečo.

Kako bi bil mogel vedeti, da jo bodo topli in kaznovali? Prišla je in potrkala na vrata, prestrašil sem se, da jih ne bom mogel odpreti: tako obnemogel sem bil od čakanja. Nihče je ni zasledoval, nihče ji ni pisal izsiljevalnih pisem: kako bi bil potem mogel sklepati in pričakovati karkoli od tistega, kar sem sovražil in o čemer nisem hotel niti slišati. Objemala me je in nisem imel poguma, da bi jo bil kaj vprašal: Tako sem preživljal razburjenje. Tako sem odšel z njo iskat sobo, ker sem bil tam, kjer me je našla, gost.

Pozneje sem preziral sebe iz tistih dni.

Prvi dan se je oglasila in se opravičila, da mora v naglici zapustiti mesto. Kličejo jo in ne sme jih preslišati. Pazijo, ali izvršuje njihove ukaze, koliko časa porabi za zabavo in s kom se shaja. Ni hotela priznati, da se je izpostavila zasmehovanju in nevarnosti, ker se je shajala in spala z menoj. Nisem je izpraševal. Vedel sem, da bo molčala ali zanikala. Dovolj nesrečen sem bil naslednje dni. In razumel sem, da jo kaznujejo zato, ker je naklonjena meni. Bili so vsemogočni, okoli sebe so imeli lizune in klateže, zato niso izbirali ne sredstev ne kazni. Ker so bili daleč v zakotnem kraju, se jim ni bilo treba bati mojega obiska: bil sem brez denarja in zaljubljen. Zato so jo takoj, ko so slišali, da me objema, poklicali nazaj k sebi, ne da bi jo vprašali, ali je končala opravke, zaradi katerih je dopotovala, ali je izročila zaupna sporočila in izvršila stroge ukaze. Morala se je vrniti. Čakal sem, ker je imela toliko časa, da me potolaži in mi pove, da se bo že znašla in mi nekako sporočila, kamorkoli bo odšla.

Svoj urnik sem uravnal z uro, med katero mi je obljubila, da me bo poklicala. Odhajal sem v mesto in se shajal s prijatelji, toda moj smeh, moja dobra volja in moji neodmerjeni gibi, vsa razkuštranost glasu in misli, vse je imelo izvir v pričakovanju, da me bo ob vrnitvi na stanovanje poklicala, mi povedala kaj nepričakovanega (kot: pridem, sem že tu, sem na poti k tebi, nekaj, zaradi česar bom zgrabil prvo stvar in jo držal tako dolgo v roki, da se bom nasmejal temu dejanju. Tekel sem po stopnicah in prisluškoval. Vsak šum je bil lahko šum njenega prihoda, vsako zvonjenje zvonjenje, ki naznanja njen prihod.

In kakor da bi bil preklet, kakor da bi bil v nemilosti vseh glavarjev, se ni zgodilo nič takega, kar sem pričakoval in kar bi lahko podaljšalo moje bivanje v tem mestu. Pozvonil bi krošnjar in vprašal za stare steklenice in cunje, ali pa deček, ki enkrat tedensko iztepava preproge; oboje

tako neumno, reč, s katero nimam nobene zveze in brez katere bi lahko živel leta. Zaman sem oblačil suknjič in hlače. Ona ni odgovorila na moje neme klice. Kdo ve, ali je slutila neučakanost ali pa se me je preprosto odrekla, ker je po tem, kakor so se reči razvijale in kakršen je bil njen položaj, verjetno vedela, da se ne bova več srečala in da je bila tista noč le sladek izpad. Izguba kontrole, ki jo je včasih dobro prepustiti duševnosti, telesu, spermii v možganih. Pripisoval sem ji najslabše lasnosti in skozi prizmo spolne moči pojasnjeval vsak trzaj njenih rok, vsak zaostali stavek najjinih pogovorov. Tako sem sestavil nekaj njenih značajev, toda z nobenim nisem bil popolnoma zadovoljen. Vsak je bil primeren za neko razpoloženje. Bil sem tako nestalen in omahljiv, da sem iz najhujšega besa brez vmesnih stopenj padal v dobrodušnost in bil pripravljen, da vse odpustim in sprejemem tudi najbolj dvomljive razloge kot dobre in pravilne. Telefonski zvonec me je spremenil v pero. Nekaj korakov do te priprave mi je pospešilo utrip, kakor da sem (pred nekaj trenutki) končal tek na deset tisoč kilometrov. Vedel sem, da je nespametno govoriti tako zadihan (kakor da te je kdo zalotil pri nerodnem dvorjenju), pa sem se pomiril in vdihaval vonj cvetlic na mizi, preden sem vzdignil slušalko. Bilo je prijetno misliti, kako je oni na drugem koncu žice prepričan, da ni nikogar v sobi. In potem moj ljubeznivi glas... Vsi ti klici so prihajali od nepričakovanih ljudi! Sorodnica, stara mama, najemnik zemljišča, trgovec z nepremičninami, ki se zanima za del pohištva, tajnica iz urada, tovariši s svojimi najnovejšimi prigodami, ki se jim mudi, da mi jih tako v naglici povedo! Oh, nesrečniki! Niti slutili niso, kako sem jih zmerjal, kaj vse sem jim rekel. In potem tisti zmedenci, ki se zmotijo za nekaj številčk in se potem na dolgo opravičujejo, da so neumneži. Toliko nepopolnosti v nekaj dneh!

Zaupal sem se stricu, pa tudi ta ni vedel, v katero vrsto ženskega vedenja naj bi uvrstil ta predolgi molk. Za vse primere je imel ključ, narejen na izkušnjah in poznanju človeških zablod. Priznati moram, da me je nekajkrat rešil sramote, čeprav so bili njegovi pogledi zastareli in je bilo v njih nekaj skepticizma in čeprav ni bilo mogoče pričakovati, da bo ključ uporaben tudi za tako nove in neprekosljive primere. Izkazalo se je, da se nekatere reči ne spreminjajo, da njihove označbe s časom le malo potonejo pod površino in da jih bo vsakdo, ki zna brskati spretno in na pravem mestu, kaj kmalu našel. Jaz sem se navduševal, on je dvomil. Odločil sem se, da počakam. Če se ni ponesrečila na poti in če je niso prisilili, da me pozabi, se bo oglasila. Do takrat bom končal opravke, zaradi katerih sem dopotoval, in potem bom izginil. Brez pomena je, da bi okolica opazila nestrpnost in takó hvaljeno hladnokrvnost. Prekleta, saj nisem mogel kar tako postaviti na kocko vseh svojih ugodnosti! Ne spadam v tisto vrsto ljudi, ki se zaletavajo, čeprav hitim in sem vedno pripravljen za dejanja, ki krepijo.

Med kosilom ali po njem sem stricu podrobno pripovedoval novice, ovite v moje pripombe, ki se jim je on ali smejal ali pa se jim posmehoval, tako da me je bilo sram. Čeprav ni imel vedno prav, čeprav je včasih pripovedoval o ljudeh prečrne reči, mu nisem ugovarjal, temveč sem se

ogibal prepiru in zmerom začel pospravljati mizo. Streznjeval me je tako, da je namenoma pripovedoval primere davne pokvarjenosti. Vedel je, da se bom nad tem zamislil in iskal podobnost. Zastrupljal me je in ironiziral je vsak moj trpeči gib. Ni mi dovolil, da bi se raztopil. Nenehoma me je krepil.

Ne vem, ali me je varoval, ne vem, ali se je izmikal in kako dolgo je omahoval, toda nekega popoldneva mi je rekel, da bi lahko bila poročena ženska. S tem novim ključem je skušal odpreti vse ključavnice, doseči vse zatemnitve in nejasnosti, ves primer je skušal pojasniti z nezvestobo žene, ki se je pokesala, se spametovala, se nasitila in se potem prostovoljno in v naglici vrnila: s kesanjem in pokoro. Kako sem se upiral, navajajoč nasprotno razlage!

V njenem odhodu je stric videl beg in strah nezveste žene pred moževo kaznijo. To, da sva bila skupaj samo eno noč, je imel za mejo, ki je ona ni mogla prestopiti brez posledic. In kdo lahko trdi, da je želela še kaj več kot samo eno noč?

Imel sem toliko dokazov, da najprej nisem vedel, s katerim naj pobijem stričev napad. Mnogih med njimi nisem mogel navesti, ker so bili osebni in intimni do tiste stopnje, ko postanejo neverjetni in kočljivi. Zato sem se branil s tistimi, ki sem jih tudi sam uvrščal med manjvredne, ki pa so dopuščali zgovornost, zavijanje in opisovanje iste reči z različnih koncev. Stric je popustil, rekoč, da jaz vseeno bolje poznam to žensko in da se njemu končno ni treba nič jeziti nase, ker je z majhnim znanjem in poznanjem snovi skušal pojasniti primer nenadnega odhoda in nena- den molk ženske, s katero sem se zapletel. Na mojem mestu bi bil on previden in ne bi prvi storil niti najmanjšega koraka. Če je njej tako malo do nadaljevanja ali poglobljanja (!) zveze, potem mora biti meni še manj, ker bi se moj položaj v trenutku, ko bi ona predložila ženitev ali daljše potovanje ob obali, silno zapletel, ker dobro pozna obveznosti in pričakovanja, ki jih moram izpolniti.

Prijetno je bilo gledati, da se reči razvijajo pravzaprav tako, kot je najboljša za mene. Toda to je bila laž, s katero me je stric hotel samo razveseliti, ker je vedel, kako trpim, kadar me kdo izigra ali premaga. Svoje obveznosti bi bil tako izpolnil, zavestno in brez igranja, poraza pa nisem mogel spremeniti v zmago. Odpotovala je iz tega mesta in me pustila, da se mučim in vprašujem, v čem sem bil pomanjkljiv tisto noč. To mi ne da miru, vse drugo pa je prizadevanje, da bi to misel zamenjal z drugimi, da bi njeno moč zatrl z drugo, manj neprijetno močjo. Vse drugo je bila sprava in potrnost, ki sem jo premagoval z družbo prijateljev, z obiskovanjem kina in restavracij. Izhod je bil v tem, da ne bi imel časa misliti na grde reči, to sem si postavil kot geslo za nekaj naslednjih tednov.

Preziranja vredno geslo, toda geslo, ki mi je omogočilo, da sem se umiril in se pohlepno vrgel na delo, ki mi je prineslo korist in dobiček.

Zaslužil sem precej denarja in si pridobil priznanja. Zagrizeni sovražniki so me po posredovalcih začeli vabiti v svoja združenja, ker so me spoštovali tudi tisti, ki se me niso bali. Nisem vedel, kam me bo pripeljalo,

če bom tako nadaljeval. Prerokovali so mi blišč in blaginjo, lahko življenje in zdrave potomce. Toda še so obstajali predrzneži, ki so si izmišljali nizkotsnostj in mi grozili s skrivnimi zapisi, ki govore slabo o meni. Nisem se menil zanje, ker sem vedel, da jih vodita zavist in ljubosumnost. Njihove lastne žene so mi pošiljale opojne ponudbe in se brez sramu ponujale dopoldne za stebri v muzejih, kjer sem imel sestanke z njimi. Ker so vedele, kako se mi gnusijo tuji sledovi, so prihajale v oblekah, ki se jih njihovi možje še niso dotaknili. Vpraševale so me, kam jih bom peljal, ko bo skopnel sneg, in ali želim, da me obišejo v mojih sobah. Upiral sem se, toda približevale so se z odprtimi usti, izžarevale so toplino in opojnost mila, lepotilnih vod in dražil. Izbrana telesa so me preganjala. Branil sem se in bil večkrat premagan. Moj vpliv se je širil.

Nisem pričakoval, da bom v tako kratkem času dosegel tako mamljive dobitke in si pridobil tako odlične sovražnike. Stric me je trepljal po ramenu in vpraševal: Hej, fant, kako napredujejo stvari? Vse, kar sem vzel v roke, je spremenilo svojo sestavo in obliko, napredovalo je, rastlo in se večalo. Stric je bil velik čarovnik in spretnož, povsod so ga cenili, priznavali in upoštevali, na vse strani so ga klicali in ga vpraševali za nasvet, toda moj hitri vzpon ni imel primere. Postal sem zgled za številne začetnike, vsi so me skušali posnemati. In veliko mikavnih ponudb sem odklonil, ker nisem hotel nikogar užaliti. A vse v tako kratkem času in tako mlad.

Nehal sem misliti na tisti nepojasnjeni odhod, ker je bil to pogoj za poslovni uspeh. Ker so me obkrožali spretni kratkočasneži, nisem utegnil stopiti na balkon in se spomniti tistega dekleta ali žene, ki me je tako nepričakovano zapustila. Vedno se mi je kdo obešal za vrat in mi poljubljal oči. Kadarkoli sem hotel, mi je kako telo prišlo v objem, mi nasilno razklepalo roke, mi poljubljal dlan in lahti z zgornjo in spodnjo stranjo jezika. Kako naj bi se potem spomnil? Kako, ko so spretni in me znajo očarati z vedno novimi mojstrstvi!

Na koncu so bili vendarle močnejši moji tekmeci, moja slava je zatemnela, ženske pa so pričele noreti za novimi zmagovalci. Z njimi nisem mogel tekmovati, saj so bili v vsem boljši od mene. Poznali so nove prijeme, izmislili so si nove zabave, z oljem so si mazali mišice, ustnice pa so si natrli s koprivjim listjem. Kako vroče so poljubljali tuje žene! Zadrževali so se le kratko časa, toda izgubljali niso niti trenutka. Manj jim je bilo za delo kot meni. Ženske so očarane pripovedovale o njihovih grobstih.

Vse to sem opazoval skozi okno.

Cele dneve sem preživljal ob poslušanju glasbe. Redkokdaj sem šel na ulico. Popoldneve sem potreboval za prepire s stricem. Po pomivanju posode sva se redno sprla zaradi slabih pojavov v družbi. To nama je bilo za pripravo, ker sva snov opuščala začetno, komaj da sva se je lotila. Hranila sva se za konec, a na koncu je bila ona, žena ali dekle, kdo bi mogel to ugotoviti?! Čeprav sva pretehtala vse možnosti, celo tiste, ki jih očitno ni bilo mogoče uporabiti za moj primer, do neke skupne razlage nisva prišla. Tako zapleteno nisem ljubil še nikoli. Stric je obnovil svojo teorijo,

da je poročena in da ji je bila tista noč z menoj samo sprememba, ob kateri pa je prišla do sklepa, da je brez vrednosti in da ni vredna nadaljnega tveganja. To me je žalilo. Še vedno sem bil pod vtisom tistih časov, ko so mi vsi priliznjeno šepetali, da sem nekaj izrednega, in da bi se mi bili prej vdali, ko bi bili to vedeli. Požrl sem tudi to, sprijaznil sem se s tem, toda to še ni bil konec. To je bila samo ena od razlag. Zakaj ne bi bile resnične tudi druge, veliko ugodnejše razlage? Ali me hoče stric samo spraviti v slabo voljo, ker začnem potem globlje in bolj povezano premišljati? Ali me tako sili, da bi sam odkril skrivnost?

Že vidim, da se nikoli ne bova ujemala. In vem, da bo to ugibanje trajalo vse dotlej, dokler se strina ne vrne s prvim letalom, kajti midva sva samo dva razkačena, zanemarjena in neumita moška, ki se davita, ki se jalovo kosata, ko brišeta krožnike ali pijeta kavo na balkonu. Strina vseeno bolje pozna svoj rod kakor moška s četrtega nadstropja.

Do takrat pa bom tiho tožil in poslušal glasbo.

Pred resnico

Branimir Šćepanović

Doktorju Dušanu Kosoviću

I.

Vrnitev

Skoraj ničesar ni mogel spoznati.

Rdečkaste gladke stene, po vrhovih načičkane s konicami, ga niso več spominjale na podobe nemirnih vojakov, pred katerimi se je nekoč ustavljal s pritajenim in nejasnim strahom.

Povsod so prežale zasede, je pomislil, in zato sem verjetno celo v navadnem kamenju slutil smrt.

Imel je občutek, da je zgrešil pot, čeprav je vedel, da v tem kraju ni druge.

Vse se je spremenilo, je rekel, a žena, ki je sedela poleg njega, ni nič odgovorila. Tolikokrat sem hodil tod mimo, da sem poznal vsako naddrobnost.

Z očmi je iskal drevesa nad cesto, vendar ni videl nobenega. Cela stran je bila odtrgana in izgajena kakor korito široke reke.

Nekoč pa so le rasla tu in tam. Vprašal se je, kaj je bilo tem ljudem, da so posekali ta redka drevesa, saj jim tako niso bila napoti, pa tudi

mного koristiti jim niso mogla, ker jih je bilo skoraj nemogoče spraviti po vratolomni goličavi do prvih hiš, ki so bile zelo daleč.

Tedaj je dojel, da je več kot petnajst let, odkar ni bil tukaj, in da se je v tem času vse spremenilo.

A morda niti to, morda ne morem ničesar spoznati zato, ker sem o vsem pogosto premišljal. Stvari se takrat spremenijo. Želja, da bi jih iztrgal pozabi, da bi ostale takšne, kakršne so, jim stalno nehote dodaja nekaj, česar nikoli niso imele.

Spet je videl Angelo. Skušal si jo je zamisliti drugačno, spremenjeno, starejšo, pa nj mogel. Angela je bila prav takšna kot nekoč, in vedel je, da je to nemogoče in da ga bodo presenetile spremembe na njej, ko bo prišel v mesto.

— Nimam rada te dežele — je rekla žena.

— Lepa je ta dežela.

— Si mar kaj lepega doživel v njej?

— Eh — se je nasmehnil Antonio.

— Lahko bi te bili ubili v njej.

— Takrat je bilo vse lepše. Vsak trenutek je bil morda poslednji.

— Toda vojne ni več.

— Vem. Vse se je spremenilo.

— Ali naj se tu kaj spremeni? Povsod je samo kamenje.

Levo roko je držal na volanu, z desno pa si je od časa do časa pogladil lase, ki so ob strani že siveli. Čas je vse spremenil, je premišljal, in ni pustil nobene sledi. Nikoli nič ne ostane.

Neravna in suha cesta se je polagoma zoževala, toda tudi tam, kjer je bila vsekana v breg za meter ali dva više, se ni razločevala, bila je trda in iste barve. Kobilice so prepevale in Antonio, odsoten za vse drugo, jim je za nekaj trenutkov prisluhnil, potem pa povečal hitrost.

Žena ga je tedaj prišla za roko in ustavil je. Pred njima je stal starec s košarico v rokah, negiben, kakor da se ni znal umakniti.

— Kaj mu je — je rekla žena.

— Grozdje prodaja, ali ne vidiš.

Starec se je zganil: najprej je sklonil glavo. Z roko, v kateri ni držal nič, je začel brskati po košarici, potem je Antoniu ponudil velik grozd. Antonio ga je pazljivo pogledal, potem pa vzel grozdje, ki mu ga je starec dal brez besede. Toda v trenutku, ko mu je hotel ponuditi denar, jima je starec obrnil hrbet in, zibaje se kot trs, odšel po cesti navzdol, kakor da ju je že pozabil.

— Kaj ne prodajajo grozdja? — je vprašala žena.

Starec se je nasmehnil in jima pomahal z roko, v kateri ni držal nič, in Antonio mu je vrnil nasmeh.

— Ali slišiš? — je vprašala žena.

— Takšni so tukaj ljudje — je rekel Antonio. — Vsi mahajo, kadar gre kdo mimo.

Vročina je bila neznosna. Zaliv z belimi gibljivimi madeži na površini se je videl čisto dobro, bil je prozoren in gladek, kakor da je nebo izrezano

in nalepljeno med izrezljano obalo. Hiše na nasprotni strani so bile sive kakor kamen, ki so se ga bile oprijele.

— Ali je res — je rekla žena — da se ljudje vedno želijo vrniti tja, kjer so se vojskovali?

— Ne vem.

— Ti si si želel, kajne?

— Tudi drugače si hotela kam iti.

Vozil je počasi in zaviral na ovinkih, ki so zavijali skoraj v pravem kotu, tako, da se mu je zdelo, da se cesta na vsakem ovinku končuje. Ni še bilo poldne. Mislil je na starca. Videl je njegove oči in hotel pokusiti to grozdje, ki ga je še vedno držal v roki, vendar mu je nekaj branilo, da bi to storil.

Neumnosti, je pomislil, če je starec imel sina, morda ga še vedno ima. Če je padel, ga menda nisem ubil jaz, in ni se mogel več znebiti spominov.

— Rekel si, da pojdeva sem, pa sem šla — je rekla žena.

— Mislil sem, da ti bo ugajalo.

— Hribi mi ne ugajajo.

— Meni tudi ne — je rekel in se spomnil Angele.

— Tu je, kakor da se ne premakneva — je rekla žena. — Kolikor naprej, toliko nazaj. Gledala je rumenkasto cesto, ki jima je neprenehoma hitela naproti in izginjala pod kolesi.

— Vedno je tako — je rekel Antonio — na vsaki poti: šele ko si prepričan, da si prišel daleč, spregledaš, da je še slabše, kot da bi bil ostal na mestu.

— Ne razumem te — je rekla žena.

— Tisti starec ni nikoli došel — je rekel.

Zaliv je bil sedaj globoko spodaj, usekan med visoke stene kakor vijugasta reka. Antoniu se je zazdelo, da bi mogel vreči kamen na drugi breg.

— Tudi tebe bi bili lahko ubili — je rekla žena.

— Da — je rekel.

— Na obrazu se ti vidi, da bi bil lahko padel.

— Bil sem samo nesrečen — je rekel Antonio.

Spet je videl Angelo, kako ostaja sama pred vrati in ga spremlja z očmi, medtem ko on z vojsko zapušča mesto, in sneg pada po njima, kakor da ne bo nikoli prenehal,

in razveselil se je ob misli, da se, glej, vrača in da se bo srečal z njo za uro ali dve,

in naglo je povečal hitrost: želel si je, da bi prispel čimprej.

— Ljubila sem te — je rekla žena.

Vedno sem ljubil Angelo, je pomislil,

in se vprašal, kako bi se počutil, če je ne bi našel ali ne spoznal.

— O čem premišljaš? — je vprašala žena. — Ali dvomiš?

Povzpela sta se do zadnje serpentine. Od tam je bilo morje podobno obarvanemu brezkončnemu ogledalu, obrnjenemu proti razžarjenemu nebu.

Antonio je naglo pritisnil na zavore: vozilo se je zazibalo in pomolilo svoj krilasti rep poševno proti sredini ceste.

— Ali ti je morda slabo? je vprašala žena.

Niti pogledal je ni. Vstal je in napravil nekaj korakov, oziraje se okoli sebe, kakor da kaj išče.

Stal je na istem mestu kot pred toliko leti, ko je z vojsko zapuščal mesto.

Bilo je jutro, snežilo je, in pot, po kateri so se spuščali, se ni več videla.

Antonio je sklonil glavo. Zazdelo se mu je, da od vsega ne bo nič ostalo.

Premražena kolona je čakala.

Zakaj se ne premaknemo, smo mar nori?

Zakaj ne pobegnemo?

Kako, naj mar preskočimo morje?

Mule so prhale in se majale na ozki cesti.

Vojaki so odložili puške, prižgali so cigarete. Niso vedeli, kaj bodo storili in kam bodo odšli.

Nazaj ni bilo mogoče. Naprej si nihče ni upal.

Gledali so svojega komandanta.

Angela, je zašepetal. In nič več ni mogel. Karlo je bil ob njem in je neslišno jokal. Antonio ga je pogledal: v oguljenem plašču se mu je zdel kakor prestrašen otrok.

Kaj me tako ljubiš, prijatelj, je pomislil.

— Karlo, ne joči se — je rekel. — Vrnil se bom nekega dne, ko se bo vse to končalo.

Karlo je tedaj utihnil in se otopelo zagledal v Antonia, kakor da ničesar ne razume. Sovraštvo mu je zamračilo pogled.

— Mar misliš, da je to zaradi tebe — je rekel tiho. — Kako si klavrn, Antonio...

— Toda, Karlo, kaj ti je. Ali si znorel?

— Vsega mi je dovolj. Ne bom več molčal.

— Nehaj — je rekel Antonio.

— Sedaj si nič — je rekel Karlo — kakor jaz in kakor vsi oni. — Z roko je pokazala na vojake, ki so cepetali na cesti. — Vsi smo sedaj razbita banda v tuji zemlji.

— Ali si mi hotel to povedati? — je vprašal Antonio.

— Ljubil sem Angelo toliko kot ti in bolj kot ti — je rekel Karlo in komaj ga je bilo slišati. — Ljubil sem jo tako, kot je ti ne boš nikoli.

Antonio je iztegnil roke, kakor da bi se hotel zavarovati pred nečim, kar niti njemu samemu ni bilo jasno.

— Vedno sem prisluškoval za vrati, kako se smejeta. Vedno sem gledal, ko je prihajala. Toda niti sebi nisem smel priznati, tako sram me je bilo, lahko bi bil umrl od sramu,

in jokal je in se dušil od vsega, kar je hotel povedati.

— Potem se počutiva enako — je rekel Antonio.

— Nikoli se nisva enako počutila. Ti si jo vzel, kakor si vzel vse, kar se ti je zahotelo.

— Ljubim Angelo — je rekel Antonio in se zamajal kakor senca.

- Vedno si ljubil samo sebe ...
- Nehaj. Sedaj bomo krenili — je rekel Antonio.
- Pojdite vsi k vragu, jaz ne grem ...
- Šel boš tudi ti, pred nami je pot.
- Moja pot ne gre v to smer — je rekel Karlo.
- Nehaj.
- Toda zakaj. Naj me vsi slišijo, naj vsi vidijo ...
- Ne boš se vrnil — je rekel Antonio.
- Ti mar to kaj pomeni? Saj je bila Angela zate navadna vlačuga ...
- Antonio je vztrepetal in roka se mu je sama iztegnila.

Kolona, vznemirjena od strelav, je molče krenila. Sneg je metuljasto padal, kakor da se poigrava, vsaka snežinka je izbirala svoj prostor. Mnogo jih je padlo na Karla, ki je z mrtvimi očmi ležal vznak.

Žena ga je vlekla za roko. Antonio je začutil sonce nad glavo. Nikogar ni bilo na cesti razen njiju. Kobilice so še vedno pele.

— Kaj ti je? — je vprašala žena.

Obrisal si je znojno čelo, zrak mu je kosmičasto vztrepetal od vročine. Potem je brez besede sedel poleg nje. Spreddaj, kakor ju je vodila pot, so bili hribi: soplji so, naloženi v prevalih drug na drugega prav do roba obzorja, ki mu je nenehoma poplesavalo pred očmi in mu ni mogel določiti oddaljenosti: zdelo se mu je, da se z njim premikajo tudi ti veliki kameniti valovi zaokroženih vrhov.

— Tu smo ustrelili nekega našega fanta, ko smo se umikali. Hotel je ubežati.

- Toda zakaj je hotel?
- Gori v mestu je imel neko dekle — je rekel.
- Torej ljubil je, a vi ste ga ...

Antonio je skomignil z rameni. Bil je bled.

— Molči — je rekel. — Ti tega ne razumeš.

II.

S p o z n a v a n j e

Kam neki sem prišel, je pomislil Antonio.

Z mesta, kjer je stal, je lahko videl samostansko kupolo in zvonove, kako so po višini enaki z zadnjimi v vrsti novozgrajenih stolpnic, katerih strehe so bile kakor odrezane z nožem.

Na ulici ni bilo nikogar.

Najprej je pomislil, da je slučajno tako, potem pa se je spomnil, da je nedelja in da je vse živo zbežalo pred soncem v hiše in v sence redkih dreves.

Napotil se je vzdolž zgradb, ki so zakrivale pogled proti polju, ki je bilo tu edini večji s travo porasli prostor. Odri okoli zidov so bili beli od apna in zazdelo se mu je, da je ta les surov, čeprav je vedel, da bi take

deske takoj porumenele in se potem tudi popolnoma posušile kakor vse naokoli: hribi okoli mesta in cela ta dežela, ki je mesece zaman čakala dežja.

Počasi je obšel kup cementa, ki je bil razsut na koncu ulice, in ko je napravil ta mali polkrog, je zagledal skrivljeno in umazano cev, ki je bila namesto pipe za potrebe gradbišča. Tanek curek vode je tekel iz njenega upognjenega vrha, verjetno pipa ni bila dovolj zasukana. Pristopil je in si zmočil roke: voda je bila vroča, zazdelo se mu je, da se koža zaradi nje še bolj znoji.

— Ti je toplo?

— Pa še kako — je rekla žena, Z robcem si je brisala obraz in dvo-meče gledala naokrog: očitno ni razumela tega nekoristnega sprehoda po soncu. Bila je upognjena od utrujenosti.

Antonio je pohitel nekaj korakov pred njo. Videti je bilo, da je nekaj spoznal, toda ko ga je dohitela, je po njegovem obrazu uganila, da je bila to le navadna prevara njegovega meglenelega spominjanja.

— Ali hočeš, da si najprej ogledava mesto? — je vprašal, kakor da tega nista bila že storila.

— Ne vem, zakaj si to tako vzljubil — je rekla ona — vse je tako vsakdanje.

Nasmehnil se je.

Levo od njiju je ulica prehajala v razširjen, neurejen trg, kjer so bila pripravljala dela verjetno že davno ustavljena. Vse od razkopanih kanalov in razmetanih desk do kupov kamenja je bilo videti staro in nedotaknjeno že od kdove kdaj.

Kako je vse to podobno očiščenim razvalinam iz vojne, je pomislil.

Pohitel je, skoraj vlekel je ženo, ki je utrujeno in brez volje premikala noge. Ko sta prišla okoli opla, ki ga je zavzemala kolonialna trgovina z velikimi steklenimi izložbami, se je pred njunimi očmi razgrnilo staro mesto. Antonio se je ustavil, kakor da ne verjame tistemu, kar vidi.

Sivkasti zidovi dolgih pritličnih hiš so se mu zazdeli starejši, kakor se jih je spominjal. Rumene spuščene naoknice so ga slepo gledale. V tej njihovi nepremičnosti in v miru premočrtno razvrščenih temnih streh, ki sa ga spominjale na vojaške šotore, je začutil nedotaknjeno pričujočnost svoje davne preteklosti.

Krenila sta po praznih ulicah.

Zanj je bilo vse isto kot pred petnajstimi leti, ko je prvič prišel z vojsko v to mesto. Nihče jih ni pričakoval: eni iz strahu, drugi spet iz sovraštva. Sedaj pa se mu je zazdelo, da mesto s svojim mirom in nepristopnostjo izraža ravnodušnost do njega in do njegove vrnitve, da ga celo ponižuje.

Ko je hodil mimo zaprtih oken, se je nekajkrat nehote ozrl, kakor da bi pričakoval strel, njemu namenjen. Ni se mogel znebiti tega občutka, čeprav je vedel, da je vse to neumno, da je sedaj vse minilo. Vendar je opazil, kako ga sedaj vznemirja vse, za kar se nekoč morda ni zmenil. Ni se mogel znebiti vseh tistih podrobnosti, ki so res bile vedno v njem, ki pa se niso nikoli tako neposredno in tako določeno razmahnilo.

Skušal je odvrniti misli od tega.

Na trgu, ki se je v polkrogu vil proti severu, je opazil majhen pravokoten bazen in dva, tri topole z drobnim modrim listjem. Nekaj fantov je stalo v njihovi razredčeni opoldanski senci. Prižgane cigarete so držali na koncu ustnic, bili so visoki in v belih majicah.

Napotil se je proti njim.

Ženo je peljal za roko, kakor da bi se jim bal sam približati. Vendar je bil vesel, da jih vidi.

Fantje so se nehali pogovarjati. Nasmihali so se.

Antonio jih je nekaj trenutkov gledal, kako pljuvajo proti njemu in se smehljajo. Pomislil je, da to, kar delajo, ni čisto nedolžno, in želel jim je pokazati, kako mu je vseeno zaradi tega. Obrnil se je napol na desno. Srajca se mu je lepila k telesu.

Tako pa res ne gre, je pomislil.

Tedaj je opazil, da se fantje ne znojijo, čeprav so bili tudi oni na soncu. Pljuvali so še vedno in oči so se jim predrzno svetlikale.

Dobro smo se nekoč poznali,

spomnil se je, kako so še kot otroci vedno ustavili začeto igro in zbežali za ogle in vrata, kadar so ga opazili na ulici, kako se jim je vedno želel nasmehniti, ko je šel mimo, in kako mu to ni nikoli uspelo, ker so bili že predaleč.

Sedaj pa je nenadoma občutil neko zadovoljstvo, da je bilo vse tako, da so se ga vsi ti tukaj bali: odkrito in brez sramu.

Fantje v belih majicah so nekaj šepetali in se potem naglas zasmejali.

Antonio jim je popolnoma obrnil hrbet.

Zrasli so, je pomislil. Sedaj so veliki,

in v istem trenutku se je zavedel svojega strahopetnega namena, da bi s tem opravičil njihovo predržnost, čeprav je dobro vedel, da gre za nekaj drugega.

Sezul je eno, potem še drugo mokasinko. Žareča tla so ga spekla po podplatih, sedel je na majhen zid, ki je obkrožal bazen, in pomočil noge v vodo.

— Ej, kaj pa delaš, signore — je rekel eden od fantov za njim, a mu ni odgovoril.

Voda je bila sedaj malo toplejša in čeprav mu ni bilo do nje, je vendarle še nadalje pljuskal po njej, ne da bi se obrnil.

Spomnil se je, kako je nekega takšnega dne prav na tem trgu, ki je bil takrat napolnjen s sodi in kamioni, stal na balkonu kasarne,

ni je več, kaj neki so naredili z njo,

a celo mesto se je zbralo in poslušalo odlok, ki je razglašal, da bodo ustreljeni vsi tisti, ki bodo... in tako dalje,

in kako je to ljudstvo molčalo s sklonjenimi glavami,

in kako nihče ni nič vprašal.

Počasi se je obrnil: fantje se niso menili zanj. Gledali so njegovo ženo, kakor gledajo odrasli moški.

Antonio jih je premeril od strani.

Niste ravno pogumni, je rekel pri sebi, ne upate si veliko, samo gledate,

jaz pa sem Angelo vodil po celem mestu in celo mesto je molčalo, in glejte, spet sem prišel, in če bom hotel, se bom z njo sprehodil kakor nekoč, da boste vsi videli, kako sem ostal tukaj.

Rekel pa ni ničesar.

Nenadoma se je zavedel, da stoji na vročem in praznem trgu, sredi hribov, nepoklican in neopažen, utrujen in brez česarkoli v sebi, s čimer bi opravičil to svojo ponovno navzočnost,

in videl je svojo ženo, kako si briše obraz in komaj čaka, da bosta odšla,

in fante v belih majicah, kako jo še vedno gledajo.

Rekel je pri sebi: mogoče ima moža in otroka, ki ga ljubi,

morda ne živi več tu,

ali pa te je pozabila, kakor si ti mnogo drugih žensk, Antonio.

Hodila sta drug ob drugem. Vsenaokoli je bila kamenita pokrajina.

Angela, je mislil, kaj je to,

mar je mogoče, da ni nič ostalo.

V resnici pa je bilo vse tu. Videl je mali most na hribu nad mestom. Sivkast in močan med temnima stenama ni služil ničemur: vsa pokrajina je bila brez reke, drugače pa je bilo nesmiselno hoditi preko njega, saj je vodil tja kamor vse kozje steze na hribu.

Pogosto sva sedela na njem, je mislil. Nihče naju ni mogel videti. Samo Karlo se je bal teh najinih izhodov in naju je včasih zasledoval, vem, zakaj naju je zasledoval.

— Toliko si mi pripovedoval — je rekla žena — zdi se mi, da lahko vse spoznam. Glej, tam pod tistimi bresti si počival, kadar si hotel biti sam.

Pod njimi sva vedno sedela z Angelo, pila sva pivo za mizami iz grobo tesanega lesa in sedela na majhnih stolih brez naslona kakor na kakšnem izletu.

— Prej je bila tu neka kavarnica — je rekel.

— Vem — je rekla žena — pripovedoval si mi o vsem.

Nasmehnil se je. Ulica, prek katere sta šla, je bila prazna in tlakovana z drobnim kamenjem, izlizanim in rumenkastim, da je spominjalo na veliko koruzno zrnje.

Zazdelo se mu je, da spet spremlja Angelo na poti do njene hiše.

— Odpeljal te bom v hotel — je rekel.

— Kaj ti ne greš?

— Jaz bom še malo ostal, poiskal bom neke prijatelje.

— Prijatelje! Ali jih imaš tukaj?

— Pa menda ne misliš, da smo se samo klali.

— Toda o tem mi nisi pripovedoval.

Še nekaj oglov in prišla bova pred Angelino ulico, je mislil. Četrta hiša na levi, rumenkasto pobarvana, z dvoriščem, kjer raste na koncu nekaj breskev, z leseno ograjo ...

Bog, ali je še vedno tam,
njena mati je bila bolna, morda sploh ne živi več, a mali Marko je
že zrasel, morda je odšel v svet.

Za trenutek si je zaželel, da bi jo našel sám v tej hišici, neporočeno in
malce nesrečno zaradi njega; to bi bilo prav tako, kot da ga je vedno čakala.

Ne bi ji takoj povedal, kdo sem, precej sem se spremenil, potem pa
bi ji rekel, da me je poslal Antonio in da sem njegov prijatelj,
toda vem: takoj bi me spoznala,
kaj bi storila . . .

je mislil, čeprav je vedel, da je to nemogoče in da končno nima niti
pomena po tolikih letih.

Krenil je na desno, kakor da beži pred soncem.

Ko je zagledal lepo dvonadstropno stavbo z dobro znanimi okni in
balkoni, ki so jih tu in tam zakrivale košate veje velikanskega hrasta, ki
je stal tam, zdelo se je, od vedno, je pohitel, kakor da je zagledal starega
znanca, ki mu mora čimprej stisniti roko.

To je bil hotel. V senci, za urejenimi mizami, so sedeli možje v slo-
vesnih oblekah in lepo obriti. Igrali so karte.

Tedaj jim je v njihovem jeziku rekel:

— Dober dan.

Pazljivo so ga pogledali in potem, po kratkem premolku, je neki
starec odgovoril za vse:

— Dobro srečo.

Vedel je, da to pomeni isto, kakor da bi mu bili ponudili, naj sede,
naj kaj popije; vsi so se mu zazdeli tako pristni in tako preprosti.

Pomislil je, da si je malo prej domišljjal kdove kaj, najprej pa je hotel
odpeljati v sobo ženo, da se naspi, da si odpočije.

Menda je ne bo predstavljal Angeli, se je nasmehnil.

III.

O b r a č u n

Gledal jih je.

Bili so mirni; niti za trenutek niso spremenili izraza na obrazu ali
drže telesa.

Mož z brazgotino preko čela je počasi mešal karte. Odsotno se je
smehljaj, kakor da je že pozabil, kaj je bil malo prej rekel.

Antonia je še vedno mučilo; ni vedel ali so bile besede, ki jih je slišal,
v resnici izgovorjene, ali pa je bila to samo izgubljena misel. Skušal se je
zbrati.

Ubili so Angelo, je pomislil.

— Ali ste jo ubili — je rekel.

Možje so nehali igrati karte. Sedaj so oni gledali njega; očitno so bili
presenečeni nad njegovim glasom, ki se mu je trgal nekje globoko iz prsi.
Potem so molčali.

Tedaj je eden izmed njih rekel:

— Da.

— Pa kaj Angelo! — je rekel Antonio, ni se mogel premakniti, čeprav je bil neudobno sklonjen nad mizo. Ubili so jo, je pomislil.

— Saj ste znoreli, kaj Angelo, in začutil je, da nima moči in da tako ne more več zdržati. To je bil konec, vedel je po tem, ker ni mogel zajokati, niti kaj povedati.

Vendar je nekako zašepetal:

— Ubili ste jo, tisto malo Angelo, in spet je podvomil, da je res tako, da so to storili oni, ki so tako mirni in preprosti. Toda kobilice so se slišale: ni mogel več dvomiti, to niso bile sanje.

— Ona je samo ljubila — je rekel.

— Toda koga, signore — je rekel starec z gostimi brki.

— Mojega prijatelja. Je to kaj slabega?

— Slabo je to — je rekel starec.

— Slabo je to — so rekli vsi naokoli, toda vsi so bili mirni.

— Tvoj prijatelj je bil tukaj okupator.

— Ubijalec.

— Ni res — je rekel Antonio. — Zanjó ni bil nič takega. Samo ljubila ga je.

— Če je tako — je rekel starec — potem ni pripadala tej deželi.

— Pripadala je — je rekel Antonio — ljubila je to deželo in vas vse.

— Odkod pa vi to veste, signore — je vprašal mož z brazgotino in njegov glas ni bil več miren.

Antonio je v njegovih očeh opazil sum, toda niti pomislil ni, da bi se pritajil. Vse to zdaj ni bilo pomembno.

Dobro vem — je rekel Antonio. — Ko ne bi bilo nje, bi marsikdo med vami ne igral kart.

— Ah — so rekli enoglasno — torej ti si to, komendatore?

— To si ti, Antonio, dragi...

Niti mojega imena niste pozabili, je pomislili. Prekleti.

— Ah — so rekli — prišel si! Prišel si — so potem ponovili.

— Ali ste me čakali — je vprašal Antonio. — Prišel sem, zaradi Angele. Hotel sem to storiti že prej, kdove kolikokrat v tem času, odkar sem odšel,

da bi jo odpeljal ali ostal tukaj,

da bi bil z njo,

ljubil sem jo in nič ni bilo težko zame,

kjerkoli sem bil, sem se je spominjal in mislil sem, da je to mesto moje.

— Bilo je tvoje nekoč — je rekel starec.

— Nikoli ni bilo tvoje — je rekel mož z brazgotino.

Antonio je čutil, kako se ga polašča sovraštvo, kakršnega do takrat ni poznal.

— Ljubil sem jo — je rekel in se zganil. — Ko ne bi bilo Angele, bi vas bil ubijal za vse tisto, kar ste počenjali. In počenjali ste vse mogoče.

— Smo res delali vse mogoče?

Psi, je pomislil Antonio. Rekel pa je:

— Pozabili ste. Toda jaz nisem.

— O, pozabili smo — so rekli — tega nismo vedeli.

Psi, je pomislil Antonio. Pasji sinovi.

— Toda nisem ukazal povračila — je rekel. — Če smo koga ujeli, ste prišli prosit in izpustil sem ga. In vse to zaradi nje, zaradi Angele.

— Nismo prosili — so rekli. — Nikoli.

— Prosili ste — je rekel — pa ste pozabili, ker sem vam odpuščal.

In je pomislil: težko meni.

— Ti si nam odpuščal, hej, ti nam...

— Da — je rekel. — Odpuščal sem.

In pomislil je: kaj sem storil.

— Smo te mar mi klicali...

— Da bi nam odločal, ali bomo živeli.

— Da bi nam sodil.

— Da bi nam odpuščal.

— Bila je vojna — je rekel Antonio — bili smo sovražniki.

— Toda spet si tukaj...

— Da nisi česa pozabil.

— Boš morda obiskal naša pokopališča.

— Ali pa si si zaželel našega piva. Dobro pivo imamo.

— Ali nas hočeš prešteti.

— Smo ti ostali morda kaj dolžni.

Antonio je opazil, kako so se jim premikale roke, ti njihovi gibi so se mu zdeli čudni: niti prepočasni niti pretirano žolčni, odmerjeni in nekako ostrji. Oči so se jim bliskale in za trenutek so se mu zazdeli vsi podobni, vsi so bili zanj enaki, kakor groznja, ki se ji ni mogel upirati. Naglo je utihnil.

— Nisem vas ubijal — je rekel tiho in znoj mu je oblil obraz. — Ljubil sem Angelo. In nj mi bilo žal zaradi tega: bili ste njeni bratje in njeni očetje.

In je pomislil: Psi nehvaležni. Rekel pa je:

— Pa vendar ste jo ubili. Niste poznali milosti. Bili ste brez srca.

— Zares misli to — ste ga slišali.

Zakaj jim ne poveš tega, kar so. In hotel jim je reči: pasji sinovi, toda rekel ni ničesar.

Vstali so in v njihovih očeh je opazil nenavaden sijaj, kakor da so zagledali mrliča, ne njega.

Kdo ve, kaj nameravajo?

Tudi on je vstal. Ni vedel, ali ga je vzdignil strah. Odšel je med mizami in nihče ga ni ustavil. Ko je prišel iz sence starega hrasta, mu je sonce pljusnilo v oči, toda tega ni niti občutil. Odpravil se je navzdol po trgu. Na trgu ni bilo nikogar. Videl je strehe, ki so postajale črne. Kobilice so cvrčale hitreje in glasneje.

Gredo, je pomislil. Vedel je, da so tesno za njim, da ga spremljajo. Ob bazenu ni bilo več fantov v belih majicah. Rogovilasti curek vode je bil edino gibanje, ki ga je lahko opazil pred seboj.

Vsi so za menoj, niti za korak ne zaostanejo.

Ni se hotel obrniti.

Pa se je vendarle obrnil v trenutku, ko si je to najmanj želel, in opazil je množico za seboj, hodila je tiho, v razdalji nekaj metrov, največ deset. Bilo jih je veliko več kot pred kavarno.

Menda se ni vzdignilo vse mesto.

Trudil se je, da ne bi pospešil koraka, kakor da bi bilo to lahko odločilno za izid te počasne tekme na soncu. Hotel jim je pokazati, kako ravno-dušen je do vsega, kar nameravajo.

Bilo ga je strah tega njihovega molka.

In videl jih je, takrat, prav te ljudi, samo malo mlajše, kako so se prav po teh ulicah s strahom izogibali pločnika, kjer je hodil on.

in je pomislil, kako dobro je, da ona ni živa,

ker je bežal, čeprav je bil prepričan, da ne more pobegniti, da nima kam in da je že vse prepozno; drhtel je in le s težavo je premikal noge,

in spomnil se je, kako je nekoč rekel Angeli, da bosta njuni življenji in njuna groba neločljiva.

Ustavil se je počasi, kakor da ima dovolj časa. Zdelo se je: premišlja, kako bi se jim uprl, kako bi jih pričakal.

Množica ga je obkročila. V njej so bile tudi ženske in otroci. Vse to je dobro videl. Počutil se je majhen v tem živem zidu iz človeških teles, na tem majhnem prostoru brez izhoda.

Sonce mu je žgalo nad glavo.

Menda je že minilo poldne,

kaj naj jim rečem, ko bi mogel pljuniti nanje, na vse, kolikor jih je, lahko, če si upaš, niso daleč.

Ves čas jih je gledal, kakor da je začuden in utrujen.

Smehljaji so se z nekakšnimi grčavimi pipami med zobmi. Ničesar niso rekli.

Antonio je vedel, da je to bolj nevarno, kakor če bi kričali nad njim, stokrat bolj nevarno, kakor da bi pljuvali po njem, ga zmerjali ali mu pretili. Potem se je uprl. Prizadeval si je, di bi se nasmehnil. Nasmehnil se je. Saj je bilo tako vse brezupno.

Nasmihal se je, kakor da je vesel, da jih vidi,

toda spominjal se je, kako je nekoč znal zavpiti nad njimi, jim zapretiti, jih prestrašiti z najbolj navadno besedo,

in je pomislil, kako lepo bi bilo, ko bi se mu sedaj nenadoma povrnil tisti nekdanji glas in vse, zaradi česar je bil nekoč močnejši in mogočnejši.

Takoj potem pa je razumel, da je to nemogoče: vse, kar je nekoč imel on, imajo sedaj oni in nič jim ne more, kakor oni takrat niso mogli njemu.

Ogledal si jih je bolj pazljivo. Med njimi je bilo tudi precej odraslih, krepkih mož. Stali so bolj zadaj. V nekem trenutku je Antonio sredi množice zagledal starca, ki ga je srečal na poti. Bil je prepričan, da je on, takšen starec ni podoben nikomur, podoben je samó sebi.

Zaželel si je, da bi se mu zahvalil za grozdje. Tako bi vsem dokazal, da se ne boji in da se lepo počuti.

Toda še vedno ni rekel ničesar. Samo pomislil je: Nisem pobegnil, zakaj ne pričnete.

Potem je opazil, da se ljudje okoli njega potijo. Z dlanmi so si brisali obraze, srajce pa so imeli mokre in prilepljene na telo. Otípal si je svoje čelo: bilo je suho.

Kako ste klavrni, jim je hotel reči.

Smehljal se je, sedaj čisto drugače. Počasi je izvlekel cigareto iz žepa in si jo prižgal. Ni jih hotel niti pogledati.

Množica se je neslišno razmaknila.

Antonio je pomislil, da jih je premagal in da odhajajo.

In skoraj bi jim bil rekel: kaj si ne upate.

Toda k njemu je stopil fant. Bil je lep, temnega obraza in košatih obrvi.

Marko, so zašepetali ljudje in se umikali. Prišel je Marko. Prišel je...

Antonio ga je premeril, kakor bi bil v tem trenutku kogarkoli iz množice. Fant se je ustavil. Mišice pod očmi so mu drhtele in ramena je imel upognjena, kakor da jih je tako pripravil pred skokom, ki ga je name-raval narediti.

Potem je zaslišal njegovo ime, ki so ga šepetali okoli njega, in mu pogledal v oči,

bile so prav take kot Angeline, in še nekaj njenega je bilo na njegovem obrazu.

Malo se je premaknil, kakor da prenaša težo telesa z ene noge na drugo, v resnici pa se je komaj držal, da ni padel.

Vse to ni resnično, je pomislil.

In takoj za tem je pomislil: resnično je.

Spomnil se je dečka, ki ga je takrat imel rad, s katerim se je igral pri Angeli,

in tistega zimskega jutra, ko je snežilo, Marko, ki je imel šele pet let, pa je jokal in hotel oditi z njim.

Sedaj ga je spet videl velikega, kakor so bili veliki fantje v belih majicah. Bil je malo manj miren kot oni in bolj potemnel v obraz, toda ne od sonca.

Stala sta si nasproti: iz oči v oči.

— Dober dan, Marko.

— Bongiorno, Antonio.

In oba sta pomislila: slab dan. Črn dan.

Množica je šepetala nedaleč od njiju.

Antonio je bolj po njej kakor po Marku zaslutil nevarnost. Toda za čudo se ni bal, čeprav je vedel, da se bo sedaj zgodilo tisto, kar se malo prej ni.

Angelin brat je samo stisnil oči.

Antonio ni videl v njih ničesar: ne sovraštva ne bolečine. Stal je, ne da bi mu bilo mar za gib, ki ni bil nikakršna igra, to je vedel. Usta so se mu razvlekla sama od sebe.

Potem je pod grlom začutil jekleno rezilo. To ga je malo streznilo. Zagledal je pest in prste, ki so se oklepali noževega ročaja, potem celo roko in Marka, ki je stal tako že nekaj trenutkov, ne da bi se ganil. Antonio si je obliznil ustnice. Telo mu je odrevenelo in noge je imel hladne, kakor da se bodo za vedno ločile od telesa. Pozorno se je zastrmel v Markov obraz: ni ga več spominjal na Angelo. Takoj zatem pa se mu je zazdel podoben njenemu, kadar je prebledela in je jezna zaradi kakšne malenkosti vztrajno molčala.

Spet se je nasmehnil, sedaj brez strahu. Ni hotel umakniti vratu pred nožem, ki mu je silil pod grlo. Stal je na mestu kot vkopan, spet je videl tistega dečka, ki ga je nekoč imel rad, in zazdelo se mu je, da je vse to, kar se dogaja med njima, nekakšna nova igra, ki si jo je izmislil Marko, pomislil je: že dolgo se nisva igrala.

Ne eden ne drugi ni videl žensk in otrok okoli sebe, ne mož, ki so čakali z neprižganimi cigaretami.

Nista niti vedela, da je sploh kdo blizu.

Žive duše ni bilo slišati. Nihče se ni vmešaval.

Bila sta sama.

Antonio je hotel reči: zrasel si, postal si mož.

Mrako je hotel reči: dobro je, da si tukaj, komaj sem dočakal.

Antonio je hotel reči: Se spominjaš, kako sva se nekoč imela z Angelo, kako smo se imeli radi. Bil si majhen...

Marko je hotel reči: Da te ubijem za vse hudo, ki si ga nam zapustil, za vso sramoto...

Antonio je hotel reči: toda Angele ni več...

A Marko: za smrt moje sestre, ki se je sramujem.

Antonio pa: ubili so jo ti prekletniki.

Marko pa: da te ubijem zaradi vsega, kar sem pretrpel.

A Antonio je hotel reči: ko bi te mogel objeti kakor nekoč, namesto nje...

A Marko: ker me že vsa leta vsi tile gledajo samo kot njenega brata.

A Antonio: ki je bila najlepša in najboljša od vseh žensk, kar sem jih srečal.

A Marko je hotel reči: in kažejo s prstom za menoj...

A Antonio: res si srečen, da si imel takšno sestro.

A Marko je hotel reči: kakor da sem gobav, kakor da nisem človek.

A Antonio: kakor sem srečen tudi jaz, ki sem jo poznal, ki mi je pomenila življenje in vse, kar sem imel, vse, kar bom imel...

A Marko: in vse zaradi tega, ker si bil ti nekoč tukaj.

A Antonio: ker mi je bila tudi domovina tuja brez nje in ker so mi bili dnevi brez nje prazni.

A Marko: in prišel si spet, da spomniš na tisto, kar je bilo, da se ne pozabi tisto, kar bi jaz hotel.

A Antonio: in prišel sem, da bi jo spet videl, da bi videl vse vas in to deželo, ki sem jo vzljubil z Angelo.

A Marko je hotel reči: a doletela te je smrt, ker zate ni rešitve.

A Antonio je hotel reči: a doletela me je smrt, ker nje ni več.

Stala sta in se gledala.

Nož se je komaj premaknil, roka, ki ga je držala, je vzdrhtela.

Proti zahodu nagnjeno sonce je neusmiljeno pripekalo.

Še je dan, je pomislil Antonio.

Videl je ljudi, ki so se umaknili za korak, dva, kakor da ne verjamejo tistemu, kar se je zgodilo.

Prekleti, je zašepetal.

V glavi se mu je vse vrtelo, zaradi sonca ni videl ničesar, potem pa jih je spet zagledal, kako so se vsi umikali, neslišno in počasi, prav tako kot takrat, ko so ga zasledovali.

Angelo so ubili,

in videl je Marka, ki se je nekaj korakov od njega sklonjen držal za glavo, njegove roke pa so bile bele kakor dve veliki kosti.

in pomislil je: živ sem, a še je dan,

in rad bi bil zavriskal, rad bi jim bil zaklical prek praznega trga: da vas nikoli ne bi bilo,

a je samo legel na zemljo, kakor da nikoli več ne bo vstal.

Rekel je: ali je še dan?

IV.

Resnica

Bil je sam nasproti nebu, ki se je bleščalo nad njim. Že dolgo je nepremično stal na hribu. Kobilice so se oglašale tiše kakor prej; ali so se utrudile ali pa niso imele več s kom tekMOVATI. Njihovi glasovi so v izenačenem zboru prihajali iz daljave, temne in nedosegljive celo za njegovo misel, ki mu ni mogla dati občutka njegove pričujočnosti v tej samotni noči.

To je konec, je rekel.

Zdelo se mu je, da so ti mehki ubrani glasovi edina vez med njim in svetom, ki je še vedno obstajal,

izgubljen odmev pravkar minulega dne, ko se je vse zgodilo hitro in nepričakovano.

Videl je ulice s pogašenimi svetilkami; zaspale so mirovale pod njim.

Začutil je, da to malo mesto med hribi zanj ne obstaja več, kakor niso obstajala vsa tista mesta, za katera ni slišal ali jih ni videl. Skala, za katero se je držal, je izžarevala vročino, ki jo je vsrkala čez dan.

Da, je mislil, toda to mesto... Kako naj pozabim,

in povrnila se mu je neka poletna noč, ko je gledal v zvezde, ki so nad njim v nasprotni smeri hitele s hitrostjo, s katero je gondola drsela po vodnih ulicah, in je bil srečen, ker je ves čas mislil na ta hrib in na Angelo,

in počutil se je sam in prevaran zaradi svojih misli v tisti beneški noči; hrib, kjer je stal, ni bil več hrib iz njegovih spominov,

in Angele ni več.

Mrtva je. Ali je bila mrtva tisto noč, ko sem bil ob mislih nanjo srečen.

Spomnil se je, da je bilo leta 1951, bila je mrtva, je rekel, in še predtem, še pred letom 1949, ko sem na plaži v Anziju, tisti ženski, ki me je vprašala, kako to, da lahko telo dolgo zdrži v vročem pesku pojasnjeval, da zato, ker je poleg nas morje, a mislil sem na Angelo.

Zmotil si se, Antonio, ali vidiš, kako si se motil v vsem.

Potem se je spomnil, kako je nekoč v neki krčmi v Anziju vso noč razbijal kozarce in žalil nepoznane ljudi za mizami, ne vedoč, da je v resnici kar vrel od želje, da bi se kaj zgodilo, vseeno kaj,

in kako je takrat, ko se je utrujen in bolj osamljen kot prej vračal domov, mislil na ta kraj in na svojo mladost, ki jo je preživel v njem, kakor na nekaj, česar se je bilo vredno spominjati, ker je bil to čas, v katerem se je navsezadnje marsikaj dogajalo.

Ubijal si, kolikor si mogel in si upal, in se pazil, da te ne ubijejo, dogajalo se je to, je pomislil.

A mati ti je pisala: dragi Antonio, sinko, pazi se, slišala sem, da so tam ljudje uporni in da je sneg visok,

a ti si ji odgovarjal, da je vse v redu, naj je ne skrbi, da so ljudje mirni in da zime niso hladne;

lagal si ji in ostajal tukaj, živel si po neki čudni pravici, kakor da si se znašel tu ali kakor da si si to izbral.

Počasi si nisi niti želel vrniti, bilo ti je lepo z Angelo,

a nobenkrat nisi pomislil na vse tisto, kar bi se lahko zgodilo, in kar se je, glej, zgodilo.

niti tistega jutra, ko je snežilo, tega nisi mogel razumeti,

niti davi, ko si se vračal po toliko letih,

nikoli, bog, v celem življenju.

— Prekleti — je rekel. — Ubili ste jo.

Gledal je svoje proti mestu iztegnjene roke, drhtele so in bile dolge kakor sence, ki jih ne more obvladati.

Ko bi jih bil vsaj ubijal. Enega za drugim, vse po vrsti, da ne bi ostal prav nobeden.

Niti tega nisem znal, je rekel.

Toda pred oči mu je stopil Karlo, bil je objokan in lep; bil je kakor otrok.

Prijatelj moj, ubil sem te, pustil sem te na tisti cesti nad morjem, da te zasuje sneg, niti obrnil se nisem, zato ker si rekel, da je Angela vlačuga...

Mar zato, se je vprašal, in sedaj je vedel, da je bilo zaradi nečesa drugega, da je ubil Karla, ker je hotel ubiti svoj dvom in željo, da bi pobegnil iz vojske, da bi se vrnil k Angeli.

(Bil je prepričan o tem. Šepetal je: Ker to mesto célo misli prav isto o Angeli, jaz pa mu nisem ničesar storil, nič mu ne morem in nočem...)

— Kako je to strahopetno — je rekel. — Nisem vedel, kaj bom s samim seboj,

in potem kako sem brezimno pošiljal denar Karlovi materi, kako je bilo to nizkotno, sem ji mar hotel odkupiti sina.

Noč je bila tiha, ponekod, čisto daleč, tudi temna.

Le kje je njen konec,

se je vprašal in pomislil na neko drugo brezkončno noč, ko je šel k svoji ženi v Rim. Nekdo ga je vprašal, kam potuje, a on mu je odgovoril, da ne ve, kam bo šel, da mu je vseeno,

ker je vedel, da ga ta vlak, ki bobni, ne more ponesti k Angeli. Rekel si je: pot do nje obstaja. Tedaj se je tudi končno odločil na to vrnitev.

Toda do nje ni bilo nobene poti več, je vztrepetal, razen smrti; zakaj je nisi pozabil,

zakaj je ne pozabiš sedaj, nje in vsega, kar je bilo tu,

Živ sem, je rekel, kako naj to storim,

in gledal je mesto pod seboj, ki je toliko let pomnilo celó njegovo ime, in mislil je na vse tiste ljudi, ki so ga hoteli ubiti, a ga niso, na Marka, ki je tudi hotel prav to.

Odpustili so mi, je zašepetal.

Strehe niso bile več temne, svetlikale so se v mesečini. Vzravnal se se je: kako noč lepa in tiha, kakor da se je življenje ustavilo,

in njegovo življenje se mu je zazdelo tuje, kakor da mu je pred davnim časom nekdo pripovedoval o njem, on pa si je zapomnil samo podrobnosti in nepovezane posameznosti, ki v njem ne morejo več najti opravičila.

Vse je bilo napačno, Antonio. Mislil si, da delaš vedno najboljše, tisto, kar je treba, a nisi vedel, da je vse vnaprej zaman; smejal si se Angeli, ki jo je skrbelo pred prihodnostjo, govoril si ji:

Vse bo tako, kot si bova midva želela, skupaj sva in samo to je pomembno, sama bova odločala o vsem,

ker si bil prepričan, da je njen strah prazen, navadna ženska sentimentalnost.

Bil si nor. Storili so z njo, kar so hoteli: niso je vprašali. Storili so s teboj, kar so hoteli: niso te vprašali. Nikoli nisi odločal o sebi. Vedno si hodil po poti, ki so ti jo drugi izbrali,

zato ni nič lepega v vsem tem, kar si bil.

Se ljubezen z Angelo mu ni bila več lepa.

Ubili so jo ponižano, a mene so ponižanega pustili. To je konec, ki sva ga uresničila,

in iz življenja se ni mogel spomniti ničesar več, kar bi bilo zanj resnično lepo in kar ga ne bi bolelo v tej noči, ko je stal sam pred nebom, ki se je še vedno svetlikalo.

Ni mogel ne prenesti tega spoznanja ne kaj storiti s seboj. Ozrl se je: bil je na mostu, ki ni vodil nikamor, ki je bil med dvema stenama upognjen v rahel lok.

Tedaj je zaslišal svojo ženo. Klicala ga je, njen glas je bil utrujen in preplašen, verjetno ga je že dolgo iskala.

— Antonio, Antonio...

To je bilo njegovo ime in za trenutek je bilo slišati samo njega nad tem svetom, ki je miroval.

Pomislil je: vsak človek ima psa, ki ga drži na verigi, a verige ne izpusti; in vsak človek je pes kakemu drugemu človeku, ker ne more pretrgati verige, s katero je zvezan.

— Antonio...

Kliče me, je pomislil. To pomeni, da obstajam, da sem tu, in skušal se je pogledati, s prsti je potipal glavo, prsi, kakor da ne verjame, kakor da to ne bi bilo njegovo telo.

Potem je prisluhnil: spet je slišal svoje ime. To je bolj kot vse drugo potrjevalo resnico, da je živ in pričujoč v tem trenutku. Počasi, brez premišljanja, je vzdignil roke in pritisnil dlani na ušesa, lakti so mu štrleli stran kot rogovile.

Ničesar ni slišal.

Žena ga je tedaj opazila, kako ves velik stoji na mostu; iz daljave ga vseeno ni mogla čisto dobro videti.

— Gospod — je šepnila — ta križ je podoben mojemu Antoniju.

Nikola Šubić Zrinski

Antun Šoljan

Po temni strani ulice je stopal Nikola Šubić Zrinski, hladnokrvno in zbrano, po temni strani ulice. Progaste sence kostanjev, ki so pokrivalo pločnik, so se vzdigovale in spuščale preko njegovega obraza kakor železniške zapornice. Med temnimi vejami je od časa do časa blisnila v njegove oči modrikasta in nova ulična svetilka ter mu pokrila obraz s prepletanimi vejicami senc. Vzravnani in odločnega obraza je stopal Nikola Šubić Zrinski proti križišču ulice, kjer so viseli grozdi svetilk in kjer je hrupna in bleščeča ulica s trgi in ljudmi izžarevala svoja nujna vabila za nekaj določenega in bližnjega, za nekaj, kar ustreza vsakomur, samo da lenobno napravi nekaj korakov. Toda v temi pod kostanji je ločen od ljudi zaradi vrste temnih debel stopal Kapetan Nikola, z bleskom v očeh in vodil namišljene vojske, njegovega koraka ni motil ritem drugih korakov, njegova ušesa so poslušala druge glasove poleg besnih avtomobilskih siren: poslušala so bleščeče trombe, šumenje svilenih zastav, bliskanje topov. Kapetan je hladno opazoval obzidje mesta, ki ga je obkrožalo s svojimi vabili, s svojimi ljudmi in s svojo nesamostojnostjo. Kajti to mesto ni moglo obstajati brez njega, Kapetana, in kdo ve, kdo lahko trdi, ali bi sploh bilo mesto, ko bi ne bilo njega. Kamen, na katerem živi vse. Toda edini kamen, ki nas vsakega posebej veže nase grozovito in brezobzirno,

pa če se še tako upiram. Ker to ni moje mesto, si je mislil Kapetan Nikola, in ljudje v njem so mi tuji. Toda ker je zrasel s tega kamna v nebo, se združil z njim in postal sam del njega, se mora vsakdo med nami vdati temu vabilu tal: železne rešetke po oknih, robovi pločnika, temne veže, kanali in tramvajске tirnice: temu pripadamo, eden po eden, in v to se bomo spremenili. Spomni se, človek. Boj, ki se bije za to mesto, ni moj boj, temveč ga mora vsakdo izmed nas, vsak posebej, izbojevati zase, za to mesto. Boj po ozkih ulicah, boj po strehah v mrežah dimnikov, anten in žic, boj na trgih, kjer se vojske shajajo. In suho, neplodno bratstvo z vsemi ljudmi tega mesta je napolnilo Kapetanovo srce: jaz bijem isti boj, eden med vsemi, toda popolnoma sam, in moram ga izbojevati popolnoma sam. Brat z vsemi ljudmi, ki so ti popolnoma tuji in ki ne razumejo tvojega boja, naj je še tako podoben njegovemu. Kajti nas veže samo skupna nesreča: sovražni topovi podirajo napol razdejjane zidove. Ob občutku začasnega bratstva se je Kapetan nasmejäl in se s spoštovanjem poklonil svoji pameti: spregledal je namreč njihove plitke spletke, njihove lažne nasmehi, njihovo spremenljivost, ve, da je sam, pozna osamljenost svojega boja in pomen osebne zmage. Če bo preživel, bodo vsi proti njemu, kakor je tudi on proti vsem. Na tem kamenju, kjer trava ne raste, kjer se popoldnevne rože razcvetajo na nizkih oknih v predmestju. Na trdem kamnu, ki zahteva branilce. In nenadoma je Kapetan v mraku zrasel s svojimi sto dvainpetdesetimi centimetri uradne višine, sedaj vzravnän in visok od ponosa, branitelj napol razdejjanih utrdb, zavedajoč se bližnjega poraza, toda pripravljen, da se žrtvuje. Pripravljen, da umre tako, da nihče ne bo vedel za njegovo žrtev, ali da umre ponosno, braneč do zadnje kaplje krvi tuj kamen, tuje brate. V mraku, umirjen, ločen od ljudi z debli temnih, stoletnih kostanjev.

Kapetan je gledal svoje mesto, svojo vojsko. Njegove ostre oči so opazile vsako malenkost, nihče ni smel narediti napake. Trdi in negibni zidovi ulic, ki so rastle ob njem naravnost v nebo, so zakrivali nevarnega sovražnika. Zamolklo bobnenje topov se je slišalo iz daljave. Kapetanovi vojaki so korakali poleg njega, ne da bi ga spoznali, ker je Kapetan preoblečen spremljal svoje vojake in skrbel, da bi jim bilo dobro v trenutkih preizkušnje. Ljudje so hodili mimo njega, se ga dotikali z laktom in ramo, ženske so ga ovijale z dišavami, tramvaji so raztopljeni v hitrosti vozili mimo njegovih prsi, kadar je šel čez ulico. Kapetan je opazoval svojo vojsko, obsojeno na poraz, z občutkom, da je odgovoren za vsakega posameznega vojaka in da ima dovolj moči, da začne poslednji boj. Pri tem pa je vedel, da se bije njegova osebna bitka, ki je brez konca. Razen smrti. Junaške smrti na bojišču, z nebolečim dolgim kopjem v prsiah. Kapetan se je udaril po boku. Moja bridka sablja, moja zvesta ljubica. Morda to ni sablja, morda je meč. Ali kaj drugega bleščečega, zakrivljenega, v zraku nad konjsko grivo. Njegova vojska je brez cilja tavalä okoli njega in čakala na njegovo povelje. In samo Kapetan je vedel, kako nesmiselna so ta povelja in da od njih ni nič odvisno. Kapetan ni pričakoval ničesar. Kapetan je vedel, kaj vse bo prišlo. Ze stotič isti poraz, ki ga spremlja iz daljne in mračne preteklosti, poraz, ki sta ga doživela

njegov praded in njegov oče, ki ga bodo doživeli njegovi otroci. Ko bo branil to mesto in sebe v njem. Ko bo varoval iskro življenja. Posamezni poraz vsakogar med nami.

Samo on, Kapetan Nikola, je vedel, da sovražnik ni daleč in da je obramba skoraj nemogoča. Njegova vojska ni izgubila upanja, ker jo je Kapetan spodbujal, ker je Kapetan do zadnjega trenutka bil z njo v nedoločenem bratstvu. Kapetan pa ni imel upanja: poraz je objemal njegovo nesmrtno dušo s hladnimi rokami, prepad se je odpiral pred njegovimi nogami ob vsakem koraku po ulicah tega mesta. Nevarnost je pretila na vsakem oglu, večna in nespremenljiva, s stoletnimi izkušnjami v svojih ostrih krempljih. Nihče se ni bal, ker je nihče ni poznal: še Kapetan se ni bal, toda dobro jo je poznal, pa še kako dobro jo je poznal! Samo on je vedel, da sovražnik ni daleč. In utrdbe so zaman, meči ne morejo pomagati. Kajti sovražnik se je sprehajal med nami, neopazen za nevedneže, razpršen v nas, razdeljen po uličnih oglih, mešajoč se s tihim vetrom po mejnih trgih. V naših pesmih je človek razločno lahko čutil tuje besede in tuje napeve. Tudi neprevidna in nagla glava na temnem pritličnem oknu v mračni ulici je sovražna. Sovražnik diha z nami isti zrak, stopa po istih pločnikih.

Nikola Subić Zrinski se je ponosen in zvest svojim vojakom prezirljivo nasmehnil. S tem nasmehom je vrgel od sebe vse dvome, vsa vprašanja, vse skušnjave, ki bi ga lahko odvrnile od prave poti. Sovražnik je bil tukaj, pred mestnimi vrati, toda to ni ničesar spremenilo. Poraz, ki mora priti, bo prišel. Toda kapetan bo bojeval svoj boj do zadnjega diha, Kapetan ne bo zapustil svojih vojakov, ki kažejo toliko neznanja in nemoči. In sovražnik, ta premeteni sovražnik, ve, da je mesto brez njega izgubljeno in da se bo vdalo, če se bo vdal Kapetan Nikola. Kajti sovražnik ve, da so vse oči obrnjene v vedenje malega Kapetana, ki je res majhen, toda nekaj pomeni. In zato ni resničnih topov, zato resnični naskoki ne naskakujejo mestnega obzidja: topovi in naskoki namreč ne morejo nič vojakom, ki imajo svojega Kapetana z nesmrtno dušo. Zato je sovražnik poslal svoje vohune, da bi napadli Kapetana in ga nizkotno umorili sredi njegove vojske, sredi njegovega mesta. Ne, da bi ga umorili z nožem v hrbet, da bi kri tekla po ulicah in razburila javno mnenje, temveč da bi ga umorili zahrbtno, tako da bi vojaki videli, da Kapetana zares ni, ne samo, da je mrtev, da bi vojaki videli, da ni nikogar, da nihče ne more biti takšen, kot je Kapetan. Da bi ga podkupili z denarjem, da bi ga odpeljali k ženskam, da bi mu z zahrbtnimi, zvitimi spletkami ugrabili nesmrtno dušo, da bi ga zapeljali s strupenimi skušnjavami. Po celem mestu je mrgolelo nevarnosti za malega Kapetana, nevarne pasti so čakale ob vsakem koraku: Kapetanu ni smelo zdrsniti, Kapetan ni smel popustiti v svojem boju. Kajti sedaj je bil to samo njegov boj, boj proti vsem, in nihče mu v tem boju ni mogel pomagati. Kapetan Nikola vzdržuje celo mesto. Kapetan Nikola je predzidje, kakor so govorili v šoli.

Mali Kapetan se je spet pripravil za zadnji boj, kdo ve, katerikrat. Ker Kapetan bije ta boj, odkar se je rodil, ta boj, ki ga je podedoval od daljne nerazumljive preteklosti, krvavi boj, ki so mu ga zapustili nejasni

predniki, klanje, ki so ga začeli njihovi nesmiselni možgani, njihove nerazumljive ideje, spopad, ki danes nima nobenega pomena (ker je Sulejman mrtev, ker je mrtev Mehmed paša, ker sigetsko zidovje razpada zaradi korenin plevela in ne zaradi topovskih granat), toda boj je treba bojevati pod starimi in nesmiselnimi zastavami. In mali Kapetan se je pripravil, vihteč svoj namišljeni meč. Glavno je to, da ve, kdo je njegov sovražnik, glavno je, da mu je preteklost dala dovolj moči za boj, glavno je, da mu je modrost prednikov razsvetlila pamet. Glavno je, da ve, kaj ga čaka, ko bo stopil na odprti, osvetljeni prostor ulice, brez kritja, skoraj gol, da ve, kdo med njimi mu bo prvi vrgel kamen. Glavno je, da ve, česa se mora varovati, da bi izpolnil nalogo, ki mu je ostala v stoletni dediščini, da bi opravil neko mračno nalogo, ki živi sama od sebe in se hrani s svojim mesom. Ki bo opravičila vse odpovedovanje, ves ponos, vso moč in modrost. Ki bo opravičila njegov obstoj. In tako bo zapustil potomcem orožje, ki je močnejše od pradedovega meča, moč, ki jih bo vodila brez dvomov in zavitih vprašanj, višino, ki jih bo vzdignila nad glave njihovih sovražnikov. Glavno je, da ve, kateri izmed sovražnikov ga čaka, ko bo stopil na nezavarovani prostor pod uličnimi svetilkami. Spoznal je svojega sovražnika.

Prišel je na tramvajsko postajo in spoznal svojega sovražnika. Počasi pripravljajoč svoj obraz, še v senci, je Nikola Šubić-Zrinjski s previdnim, neslišnim korakom pripeljal svoje nepomembno telo na tramvajsko postajo, v osvetljeni, hrupni prostor, kjer so se gibali ljudje, kjer ga je čakal Mehmed Sokolović, visok čez dva metra, ki se je nenehno smehljaj in tajil svoje skrito sovraštvo, stoječ brez bojzani sredi praznega prostora. Mehmed je stopil k njemu:

— Zdrav, Nikola. Kje si bil tako dolgo? — Bil je ljubezniv. Toda Kapetan je vedel. Kapetan ga je spoznal in poznal je njegove slabosti.

— Opravki, opravki — je zamahnil Kapetan.

— Pozdravlja te Jelena. Pravi, da te ni od nikoder — je rekel Mehmed.

— Oglasil se bom te dni. Toda nimam časa — je rekel Kapetan.

— Zakaj pa si tako skrivnosten? — je vprašal Mehmed.

Toda Kapetan je vedel, da se Mehmed prenareja. Zlobni poturčenec. Ne njega ne Jelene ne skrbi zanj; samo prenareja se kot kača. Jelena je bila Kapetanovo dekle, nekoč davno, ko je Kapetan še imel časa za te reči. Toda Mehmed jo je nekega večera odpeljal na ples in potem se nista več vrnila v kavarno, kjer ju je čakal Kapetan. Toda to je bilo zdavnaj. Kapetan sedaj ni mogel misliti na to. Kapetan se ni niti premaknil; njegov obraz je bil brezizrazen; oči je imel uprte v nejasno daljavo.

— Ali čakaš tramvaj? — je vprašal Mehmed paša.

Nikola Šubić ni odgovoril. Poskušal si je zamisliti, kam gre Mehmed, da mu ne bi bilo treba biti z njim v istem tramvaju in še nadalje prenašati teh farizejskih nasmehov. Nedoločno je zmajal z glavo.

— Če še vedno stanuješ spodaj ob Savi, greva lahko skupaj — je rekel Mehmed. Rekel je tako, kakor da nima nič proti Kapetanu, kakor da je vsa preteklost pozabljena. Toda Kapetan je vedel.

— Ne stanujem več spodaj — je rekel suho.

Kapetan je vedel, da ga je odkril, da je izbojeval majhen boj, ker je bil previden in pripravljen. Farizej Mehmed paša ni pokazal ne z obrazom ne z vedenjem, da mu ne privoščiči zadovoljstva zmage, toda Kapetan je vedel, da je Mehmed užaljen, osramočen in popolnoma potolčen. Toda obkrožen s sijajem lažne brezbriznosti, lažne gmotne premoči, se je Mehmed paša farizejsko prijateljsko in dobromiselno smehljal. Toda Kapetan je vedel, da je v tem nasmehu skrit prezir visokega in mogočnega moža, ki mu na koncu pripada tudi kraljeva zmaga. Ki je nekega večera odpeljal Jeleno na ples. Vse tisto, kar je bilo nad sto dvainpetdesetimi centimetri Kapetanove višine, se je razlezlo v tem nasmehu. Toda Kapetan je iz tega dvoboja odnesel moralno zmago. Kapetan se je obvaroval.

— Moj tramvaj je tukaj — je rekel Mehmed, zlobni poturčenec, in se odpeljal. Kapetan je spet ponosno stopal po ulici, sedaj so ga neonske svetilke popolnoma osvetljevale, bleda svetloba mu je migljala na obrazu, njegove oči so opazovale perspektivo. Spoznaval je sovražnika, Samo sovražnikova potuhnjenost mu je lahko poslala na pot Juranića in Sofijo. Prihajala sta proti njemu, se nasmejana držala za roke in majala z glavo:

»Ljubil je golob
golobico belo ...«

Bila sta majhna kakor on, bila sta iz istega tabora, bojevala sta isti boj, ne da bi se tega sploh zavedala, pozabljačoč namen obstajanja, zato sta ga spominjala na nekaj, kar je že davno izgubil in kar se ne bo nikoli vrnilo. Nekaj, česar si Kapetan ne more privoščiti. Med bobnenjem topov, med silnimi sovražnikovimi naskoki, sta ta dva stopala z roko v roki, nista se menila ne za svoj ne za Kapetanov boj, cenila sta samo svojo skupno srečo. Pošteno Kapetanovo srce se je napolnilo z besom. Ne, Kapetan jima ni zavidal. Kapetan je hotel samo pravico. Kapetan ni želel, da bi take ničvredne reči motile tok njegovih misli, da bi zasenčile njegov končni namen. Kapetan se je moral popolnoma posvetiti svojemu cilju. Kapetan se je moral žrtvovati. Za Juranića in Sofijo, ki ne vesta ničesar. Ki ne razumeta in zato prezirata njegov boj. Zanju je on brez pomena.

— Zdrav, Nikola. Kako ti gre? Veseli me, da te vidim — sta rekla drug za drugim, kakor bi rekla komurkoli. Kajti vse ju je veselilo. Zanju ni bilo pomembno nič poleg njiju samih. Sovražnik ju je poslal, da bi Kapetana bolela njuna žrtev.

— Nekako slabe volje si. Kaj se je zgodilo s teboj zadnji čas? — sta ga vprašala. Toda Kapetan je vedel. Nista ga razločevala od kogarkoli drugega. Njuno sočustvovanje je bilo telečje. Prihajalo je od njiju samih. Kakor sentimentalni teleti sta mukala za vsakim mrličem. Kapetanov

ponos se je prebudil. Njegov občutek za pravico. Za koga se žrtvuje? Toda ni smel dovoliti, da bi ga zapeljal nenadni nagon, ker ravno to hoče sovražnik.

Ljubil je golob
golobico belo...

Tudi Kapetan je bil nekoč zdavnej zaljubljen. V žensko, ki je bila deset centimetrov višja od njega in ki se zato ni upala pokazati z njim v javnosti. Kapetan ji je pripovedoval o preteklosti. Toda ona ni verovala v nič. Njej se je njegov boj zdel nesmiseln in nerazumljiv. Ni hotela v sobo, kjer je Kapetan hranil priče nekdanjih časov. Ni želela prebirati niti enega rokopisa iz dragocene Kapetanove zbirke. Odšla je, ker jo je življenje potegnilo v splet ulic in trgov, v hrup družabnih večerov in prepevanja na bregovih reke. Kapetan ni mogel za njo, ker ga življenje ni potrebovalo. Kapetan je bil tam odveč. Bil je določen za mnogo pomembnejši boj, njega je klical bolj vzvišen poklic. Ne, Kapetan ni imel časa za ljubezen. Mogoče nekoč davno. Kot drugačen človek. Vdal bi se sovražniku in živel mirno življenje prisklednika. Ne Kapetan. Ne več.

Juranić in Sofija sta šla mimo njega, kakor so šli tisoči drugih ljudi, tisoči drugih poklicev. Kapetan je stal trdno kot skala sredi toka življenja, v toku ljudi in tramvaja, v drugi, svetlejši ulici, ker so nocoj vsi nekam hiteli. Valovi so udarjali ob Kapetanove prsi brezuspešno in zaman, njegove prsi so bile močne. Spoznal je sovražnika.

Sovražnik ni bil samo okoli njega, bil je v njem samem. Ni ga spremljal samo po ulicah tega mesta, ni samo hodil z njim pod roko v kavarne in gledališča, sovražnik je bil tu, v njem, soroden, podoben njemu samemu. Toda Kapetan je bil pripravljen na boj. Ni ga mogel preslepiti s plitvimi, materialnimi zvijačami. Kapetan je imel neumrljivo dušo in neumrljiva duša je varovala Kapetana pred njim samim. Da, Kapetan se je pripravil za poslednji spopad. Ponosno se je zravnal na pragu pozne kavarne, kjer mu je vse to blisnilo skozi glavo. V napol prazni kavarni so sedeli utrujeni ljudje pred napol praznimi kozarci. Njihovo življenje brez preteklosti in brez prihodnosti je izpolnjevalo zrak kakor smrad po gnilih rastlinah in se mešalo s težkim utrujenim dimom. Njihovo napol prazno življenje brez preteklosti. Oni niso bili zmožni bojevati takšen boj kot Kapetan, bili so izdajalci, priskledniki, umazani petolizniki življenja. Sovražnik pa je sedel med njimi s satanskim nasmehom na obrazu, hvalil se je s svojimi žrtvami in zmagami ter vlekel Kapetana v svojo prozorno mrežo. Vabil ga je, naj sede sem, med te utrujene ljudi, naj iztegne svoje težke ude, naj preneha premišljevat in naj pozabi na svojo dragoceno preteklost, ki mu je dajala moči. Naj se zlekne na mehki kavarniški naslonjač in v dimu gleda motne neresnične privide, ki ga bodo odvlekli v udoben, topel mir, naj zapusti svojo ponosno in trnovo pot. Kapetan se je zravnal na kavarniškem pragu, se trdo zasukal in odšel v noč. Spoznal je sovražnika. Kajti sovražnik ni govoril iz te mrtve kavarne, iz teh mrtvih ljudi, temveč iz njega samega, ki je bil še vedno živ. V njem je bil njegov zakleti sovražnik, ki je zahteval svoj krvavi

davek. Kapetan se je bolešno nakremžil, izmučen in utrujen je delil zadnje udarce na levo in desno, že ves slep od utrujenosti, nemočen od razmišljanja, izčrpan od delovanja. Opotekal se je po mračnih ulicah svoje glave, medtem ko so mu roke počasi omahovale in mu je glava klonila k zemlji. Telo, utrujeno, pregrešno telo, ne zapusti me v trenutku obupa, je prosil Kapetan svoje starčevske prsi in svoje bolne rahitične kolke. Toda telo je pripadalo sovražniku. Bilo je hlapec.

Po temnem stopnišču, do temnih vrat njegovega stanovanja, v mračno preddverje, tam je utrujeno odložil plašč in utrujeno prižgal luč. Kapetan se je opotekel, ne da bi kaj mislil, bil je pripravljen, da se vda na vsak ultimat, pripravljen, da izda, da se proda, da umre v naročju dobrega življenja. Sedaj vse skupaj ni imelo več pomena. Ljudje in ulica so bili daleč in nič ni grozilo v tem malem štirioglatem prostoru, kjer je bil samo Kapetan, brez vojske, brez sovražnika, utrujen od boja, ker je spet izbojeval Pirovo zmago. Pripravljen je bil, da izroči mestne ključe in da brezskrbno odide prek zelenih polj proti sončnemu zahodu. Kapetanu je bilo spet žal njegove zmage, za katero pa se bo jutri spet bojeval. Mučen boj brez cilja in brez konca pod nesmiselnimi zastavami preteklosti. Naj se konča. Naj se že naposled konča. Da bom živel mirno z ljudmi, ki so mi enaki. Ki jih ne preziram in ki ne prezirajo mene. Popolnoma neviden za vse, zlit s površino vsega življenja, neopazen zaradi svoje vsakdanjosti.

Toda Kapetan je vedel, da to ni mogoče. Ko bo jutri zjutraj stopil iz svojega malega stanovanja, kjer je tako dobro zavarovan, iz svoje osamljenosti, ki jo tako sovraži, bo sovražnik spet pripravljen, kakor je pripravljen vsako jutro v letu, vsako leto že stoletja, da ga pričaka, da ga prisili k boju. Kapetan ni mogel pobegniti: Kapetan je moral najti moči, da bi rešil svojo neumrljivo dušo. Njegov sovražnik življenje, ki ga je zaznamoval pri rojstvu, je določil ta boj in mu dal orožje.

Kapetan se je poslednjič počasi zravnal in s težko glavo naredil nekaj utrujenih korakov do svoje knjižnice. Občutil je svojo višino sto dvainpetdesetih centimetrov, občutil jo je takšno, kot je, ker se je počutil majhen in utrujen. Iztegnil je roke k policam svoje dolgoletne, potrpežljive zbirke. Stari rokopisi so nepremično rumeneli pod senco njegovih prstov. Med njimi je bil tudi rokopis njegovega pradede, velikega Kapetana, čigar boj si je bil vzel za vzgled, njegovega junaškega očeta, jasen, čist in nenačet od časa, rokopis, ki ga je ljubil tako, kot drugi ljubijo psa. Iz rokopisa je žarelo umirjeno razumevanje in tiho sočustvovanje brez solz. Sočustvovanje, ki ni žalilo, neživljenjsko in neživljenjsko dobro. Kapetan se je blago nasmehnil preteklim letom, z umirjeno roko je snel svoje kokarde in obstal sredi svoje sobe, nezavarovan in majhen, večno zaznamovan s kokardo življenja, zmedeno smehljajoč se zaradi svojega greha.

»V naših letih čutimo, da smo tako različni od drugih, in trpimo zaradi tega z nekakšnim zadovoljstvom. Kako lahko je s tihim glasom opravljati topost ljudi okoli nas. Mislimo si, da smo v središču majhnega sveta, sveta naše popolnosti in našega sanjarjenja, kamor nihče ne more vdreti. Kako rad imam neizprosne in grobe zmaje mladosti! Nje in njihove surove strasti!...« »Z leti bo vse to minilo, no, potrudi se, bodi takšen, kot so vsi...«

Philippe Sollers: »Izzivanje«

Kako bi bilo sovraštvo sedaj odrešilno za tvojo bolečino, kako si samo želiš sovražiti, ne z preziranjem, temveč resnično in s pravim obupom, s tisto usodno ognjevitostjo, ko ima vse vonj po razsulu in krvavem potu, po sovraštvu in ognjevitosti, ki v sebi zajema bes tvoje notranje preobrazbe. Ne, ne, dobro se poznaš. Miren si, ne bojiš se samega sebe, tistega neresničnega, besnega in brezkompromisnega, ki bi očaral tebe in tvojo mladost. Toda ta mir je hujša bol kot prava bolečina. A koliko tvoje nedolžnosti je bilo v trenutku, ko si mislil, da si osrečen (velika topla in hipnotična maska iz plazme na revščini tvojega kompromisa!) in s kakšnim gnusom se ti sedaj prikazuje spačenost te besede: srečen v tem izposojenem življenju zunaj svojega življenja; to je res podoba, ki je vredna tvojega gnusa. Toda poskušal si, storil si, popustil zaradi nekaj trenutkov krčevitega stiskanja, zaradi vonja izločka in zaradi razširjenih steklenih zenic, čeprav si, tako zoprno razumen, vse to poznal in občutil že prej, ker je vse to določeno obstajalo v tebi, posebno opazno pa je bilo v času tvoje vzdržnosti, v kateri si iskal moči za spoštovanje samega sebe. Tudi ta potreba po velikem, besnem sovraštvu, ta gnus in bolečina, vse to je obstajalo že takrat, ko še nisi mislil, da je izdaja neizogibna, takrat, ko čudovito samozaupljiv, neodvisen in svoboden še nisi mislil ničesar, takrat, ko si si ošabno domišljjal, da poznaš odgovore na vsa vprašanja. Ta ogabna vprašanja, ki so tako odveč tebi, ki si rojen po vojni, ki si dobil svobodo — kot pravi tvoj prepoteni in umazano brezbrizni stari (a ti čutiš, da te njegove besede onečaščajo) — na krožniku, to svobodo, ki je zate sedaj neugodna kot fiziološka krivulja (čutiš pravo slabost, kakor da bi imel želodec preveč napoljen s sladkarijami in prislutnimi likerji, ki ti gnusno vrejo v telesu), ker se zanjo nisi bojeval; ničesar si nisi pridobil, ničesar si ne boš pridobil. Vse ti dajejo, ne da bi bil za to kaj žrtvoval, tvoje telo ne pozna resničnega trpljenja, čeprav si tako močno želiš prvobitne bolečine, izgube, ki bi te spravile v obup, strašno globoke rane, ki bi te prestrašila. Kako si želiš, da bi resnično sodeloval pri čem, a vse, kar bi hotel storiti, so storili že tisti pred teboj — čeprav tu ni ničesar več storiti, kakor da je že vse opravljeno — vendar nepopolno. Kolikokrat si se zalotil, kako hrepeniš v svet, pripravljen, da se znajdeš pred neznanim, da se spoprimeš s tisto še neznano grozo človeka, ki je prvi dan devetega meseca tisoč dvetstvo devetintri-

desetega leta v smešno krojeni obleki in v odurno zavezani kockasti kravati ob nemogočem radijskem aparatu poslušal poročila in prestrašen (bleda nezagorela kolena so drhtela v nagubanih širokih hlačnicah) vedel, da se nekaj dogaja, nekaj strašnega, kar bo spremenilo njega, pa celo te reči — ne samo hiše in vse to popačeno pohištvo, temveč tudi zemljo, kamenje in travo, nekaj strašnega, toda z neko neizprosno možnostjo spreminjanja. Vedel je, da pri nečem sodeluje, misliš, in morda sedaj zoprn misliš, da bi bilo boljše, ko bi bil ostal v nespremenjivosti tistega spačenega pohištva in smešne obleke — kratkega plašča in širokih vrečastih hlač potem misliš, da je segnil (davno, davno, za tvojih osemnajst let res davno in abstraktno kakor ljudje in občutki neke tridesetletne vojne) preluknjan z eno ali več krogli, morda sežgan, morda mučen, toda ti mu zavidaš. Bil je namreč morda eden tistih, ki so zmožni, da si izberejo svojo usodo. Ti pa slutiš, da je tvoja usoda nepreklicna; ti, ki sovražiš preteklost, kot včasih hrepeniš po njej, toda veš in si praviš: dragi, nič se ne začinja znova.

Odmaknil si se; ležiš popolnoma gol na rjuhi, ki je postala od pranja že preveč tanka, tako da se guba ob vsakem tvojem gibu, in občutek imaš, da je umazana, čeprav veš, da je čista, premišljaš celo, da se bo mlečna barva tkanine počasi, toda zanesljivo napolnila s tistimi skoraj nevidnimi sivkasto rjavimi madeži umazanije. In če ne bi bila v nevarnosti tvoja narcisoidna svoboda, bi ti morda uspelo, da bi se zarežal (takšno onečaščenje je značilno samo za ta leta) in pomislil: to je sled človeka! Odmaknjen ležiš na robu stare postelje, ki prav gotovo škriplje kakor postelja poleg tvoje. Kako da nisi tega opazil prej, vse do trenutka pred nekaj minutami, ko se ti je zdelo, da to škripanje vdira skozi vse zidove tega gnilega hotela. Ne samo v sosedne in prav tako brezosebne sobe, brezosebne tako zelo, da ne pokažejo niti svoje revščine niti zakonjenega neokusa, temveč celo tja do rjavo pobarvane mize v veži, kjer se zaradi tega neznosnega škripanja (v tem času je bilo vztrajno navzoče in nemogoče ga je bilo izključiti, tako da si zaradi želje, da ga zatajiš, in zaradi napora, da bi obvaroval in rešil nekaj v sebi, občutil priskutno živo bolečino na spodnjem delu malih možgan) premika in žvenklja nekaj obešenih potemnelih ključev. In že takrat si ponižan in otožen zaradi tega škripanja vedel, da boš moral zardeti, ko boš stal za Valiko in občutil nepotrebno breme svojih dolgih, koščenih rok; vtikal jih boš v žepe, jih vlekel iz njih, brez razloga si boš gledal v dlani (kako rad bi z njimi udaril po teh neumnih obrazih, po obrazih vset teh pokvarjencev, ki imajo brez izjeme o sebi prelepo mišljenje), obračal boš glavo, kakor da iščeš nekaj, kar je treba videti, delal se boš, kakor da si se zatopil sam vase, zaskrbljen zaradi nečesa, čeprav boš vedel, da ti nihče ničesar ne verjame; brez zaupanja v samega sebe in zaman kakor vedno boš skušal postati drugačen.

In tako obsojen na nemir in vanj ujet boš sovražil vratarja in sebe, zato ker zardevaš. Občutil boš, da je tvoj obraz grd in zbeگان. Rad bi pozabil na to neokusno resničnost in rad bi bil kje drugje — kljub temu pa boš z ogabno preplašenim pogledom oprezoval, ali s čim kaže (ali je

videti očitek starega družinskega očeta — tega popolnoma odraslega bitja, ki je že pozabilo, da se tudi v mladosti uživa v gnusobah — ali prostaško pohlepno režanje na njegovih modrikastih ustnicah, na tem ostarelem obrazu prepređenem s krvnimi žilicami), — da je slišal tisto škripanje, ki bo trajalo vedno ne v tvojih ušesih, temveč na vrhu tvojega tilnika, ostro in močno škripanje, ki je nastajalo s struganjem tvojega živega mesa . . . Toda ko si slišal to škripanje, ko si odkril ta neizprosni pojav, ta ponižujoči zvok, ki je razkrinkaval tisto, kar sta delala, in pokazal vso ogabnost vajinega dejanja, si vendarle nadaljeval gibe, ne zaradi zadovoljstva (to veš čisto dobro), temveč vžlebljen in položen v ta kalup, odkoder se nisi mogel več umakniti — v to napol hipnotično stanje — kakor navita lutka, čeprav si vedel, da si nisi želel tega. Popolnoma zavestno si odkrival, da živiš v tujini, bilo je celo tako tuje, da se ti vse to ni zdelo resničnost, še sanje ne. Toda delal si tisto, delal — ti, ki ne priznavaš, da si to pogrešal, občutil si svoje telo tik ob Valikinem, svoj vlažni ud, svojo normalno razdraženost, gledal si s presenečenim in razneženim pogledom njen obraz, ki se je spreminjal, bil si celo navdušen nad to spremembo, s katero nisi računal, nad temi bolešno razprtimi ustnicami, zdaj vlažnimi zdaj suhimi, ki na videz niso mogle do sape, nad očmi v svetli bledici tega obraza, ki so bile odprte, a niso gledale, temveč so izražale neko vzvišeno in neznano divjo praznino, vendar nisi — ti, ki ne veš, iz česa črpaš svojo moč, da takšen obstajaš — kljub tem svojim gibom, kljub vsemu, kar si čutil od nje in od sebe — nisi pri tem sodeloval brez svojih misli in prostora, trpel si s svojo mladostno grozo, trpel nazadnje zaradi tega ogabnega, ponižujočega škripanja, ki pa ga vendarle nisi ustavil, in zaradi katerega boš zares (nesrečen zaradi tega) zardeval pred vratarjem (staro mrho), medtem ko bo Valika, kakor da ni bilo ničesar, kakor da ni bilo tiste vzvišene spremembe na obrazu, spremembe, ki je iz Valike napravila neko drugo, skrivnostno boleče in srečno bitje, odsotno in z neko podzavestno malomarnostjo, kakor da pred njo ni moški, ne samo izročila ta okorni ključ vajine sobe, temveč bo celo vprašala, kakor da ne ogovarja moškega, za kako morebitno sporočilo ali za kakšne druge nujno potrebne podatke, ki bi se jih ti prav gotovo ne spomnil. Kako si mrzil in kako cenil to njeno zmožnost — te zalite in gole roke, ki tako spretno odmerjajo — da nikogar: ne natakarjev ne sprevodnikov, ne sobarjev, ne šoferjev in ne vratarjev ne gleda kot moške (sedaj, ko si prepričan, da so edino mrtvi ali s smrtjo prisiljeni ohranili svoje ideale — misliš: saj jih tudi ni treba gledati kot moške), ki gledajo njo, ustvarjajoč v sebi neko življenje, v katero bi bila ona vključena na nesramen način, in že se zaradi neizživljene pohote v njih pokaže cel val sovraštva in žalosti in potem zaradi te trenutne prevare trpijo ob svoji izgubi. Na srečo — vsi so žrtve, tudi tisti najslabši — tako se tolažiš in uživaš v tem.

Ležiš na robu svojega ležišča; ne pokriješ se, ker se bojiš (a to je tako nespametno), da ne bi vlažnost, ki jo čutiš kot tanko lepljivo plast na dnu trebuha in na stegnih, umazala te oguljene in verjetno slabo oprane rjuhe, prav ista vlažnost iste sestavine, ki se strjuje v ogabne

kepice na tebi in na njenih zlatastih dlačicah — prav iste temne barve starega zlata, s katero so obarvani njeni lasje, čudil si se in mikalo te je, da bi mogoče zastavil neprimerno vprašanje o tej podobnosti. Izziv si imel vedno za čednost svobodnih. Izziv, ki razseka dolgočasno prihodnost in spremeni tuje občutke do tebe, to dejanje, ki prinaša morda neko moralno prednost, pa tudi izgubo — seveda ne v tem primeru, in bilo je smešno, da si se izmikal temu začudenemu otroškemu vprašanju — toda že po navadi si previden, molčal si kakor vedno, miroval si v svoji nizkotni spretnosti, da sprejmeš samo ugodno. Toda, moj mali, rekel si: Obstoj raja zahteva tudi obstoj pekla. Modro si se nasmehnil, kakor da nisi izigral sebe, ker nimaš ne svojega raja ne svojega pekla; oblika tvoje zgodovine je ponavljanje tuje samote, ki ne izginja: ničesar ni mogoče dati nikomur!

Ležiš tako razkrit in poln nelagodnosti, bojiš se celo, da se ne bi dotaknil sam sebe, tvoj raztreseni pogled nepopolno sporoča tisto, kar vidi. To je oblika ogibanja pravemu obračunu, zgrajena z že preskušeni sredstvi, za katerega nisi zmožen, toda reči lahko v resnici izključijo zbegani tok tvojih misli, iztrgajo slutnjo tvoje resnice in te ničnega izpolnijo s svojo navzočnostjo; tako te tudi ta rjava posteljna ploskev, tvoja noga, recimo palec in malo daljši prst poleg njega z belim nohtom, ki sega do te ploskve, razjedene od nečesa neznanega, lahko tudi izdajalsko popolnoma odvrne od tebe samega: te nenavadne vijuge, ki jih je povzročila starost ali bogvedi kdo, morda celo kakšni mrtvi nohti, ki jih je smrt spremenila v krepplje, toda ti se te uničene rjave ploskve vendarle ne dotikaš s pravim, krepkim pritiskom, ker se bojiš, da bi noht lahko povzročil oster šum ali pa bi gib tvoje noge lahko zbudil tisto škripanje, ki se je malo prej tako čudno trgalo od hotelske tišine; vprašuješ se, kako dolgo že ležita v tej tihoti, veš čisto gotovo, da čas mineva, vendar ga ne čutiš. Nasprotno, vse je tako, kakor da bi obstal, in celo šteješ sekunde, da bi se prepričal, da je minil določen del časa. Nič ves čas v tebi je premaknjen. Ne moreš ugotoviti, ali čas beži ali miruje. Čutiš pa, da si v tistem trenutku — kot sedaj — neizčrpno zanikal vrednost časa. Morda je edino to bilo lepo in dovolj, da priznaš vrednost take izključitve. Bojiš se edino, da bi ti ali tvoja noga, zdi se ti, da živi ločeno od tebe, lahko povzročila kakšen šum, ki bi prav gotovo pripravil Valiko do tega, da bi kaj rekla ali vprašala, to pa bi uničilo mirovanje časa, ker bi na njeno vprašanje moral odgovoriti in tako uničiti to časovno negibnost; slišati njen ali tvoj glas bi ti bilo neznosno. Zato ves otrpel vztrajno gledaš s praznim pogledom čez to ploskev, ki je obrobljena z debelejšim okvirom, veš, da je za njo otomana (dvosobna hotelska soba s tretjim ležiščem), na kateri boš ležal eno ali dve noči brez pravega spanja, ko bo prišel tvoj stari z direktorskim mercedesom, in na kateri bi moral ležati tudi sedaj v prijetnem počitku, ki ga nič ne vznemirja v zdravem mladeniškem snu — da bi poginil zaradi neumnosti take morale, toda dražja ti je neumnost odraslih in sočutje. Čisto za gotovo veš, da bo Valika (poznaš to vrsto spretnih ljudi, ki se obdržijo in jih nič ne preseneti) uro ali dve pred njegovim prihodom zamenjala rjuhe. To se ti v resnici zdi čudno; ne pričakuješ, da bi Valika mogla in znala pravilno razprostreti to belo rjuho, ker

je doma, kadar si prenočil pri starem, to vedno delala hišna ali katera tistih sorodnic, ki so, čeprav kot gostje, takoj prevzele dolžnost služinčadi, kakor da je tako določeno zaradi njihove neuglednosti. (Dobrota in ponižnost sta najogabnejši dolžnosti, razmišljajš z gnusom.) Toda Valika bo to storila (ah, kako si to želiš s poželjivim pričakovanjem, čeprav je tvojim čutom ustrezno do sitega), ne z grobimi gibi, ki izdajajo dolžnost in delo, temveč tako, kot da je zarotniška igra, v kateri je skrita prava naslada, igra, s katero vajina prepovedana zveza še nadalje traja; opravila bo to z veliko mero drzne ljubkosti, s tistim čudovitim čarom, ki je v vsem, kar je delala. Veš, da otomana obstaja (to je neznosno vztrajno kakor tvoja vest, ki je brez dvoma nepotrebna) in veš, da bi bil moral ležati na njej in da stari ne bo niti pomislil, da nisi ležal tam tako ločen od Valike s to raztrgano, od črvov in strasti preluknjano pregrajo z vonjem te usodno uležane sobe. Nobenega dvoma ni, da bo to zanikanje prave resnice, to zvito in sokrivo pokoravanje povzročilo v prihodnjih nočeh vrto-glavo praznino, sovrašтво, ki ga ne boš smel pokazati in ki bo skozi tebe padalo v prazno, ker ne moreš premagati drugih in samega sebe. Ne želiš premišljati o tem (gnusno je biti slab, omahljiv in zapeljan) in vztrajno gledaš te stene, omaro, ki je prav tako obarvana in prav tako razjedena kot posteljna končnica, gledaš to umazano zeleno barvo mizice in dveh stolov, umivalnik z medeninasto pipo, iz katere bo pritekla brezokusna, skoraj topla voda, na katero si in boš naletel v vseh hotelskih sobah ob morju. Vidiš tudi tesno stisnjene lesene naoknice — dve ozki okni: eno gleda prek streh na pristanišče, drugo na hotelsko vrtno restavracijo, od koder se je sinoči, ko sta prišla utrujena po več kot enournem iskanju po mestnih hotelih in ko sta se slačila v motno rumenkasti svetlobi žarnice, onesnažene od muh, prihajal skozi te zelenosive naoknice med nerazumljive glasove pomešan žvenket kozarcev, vilic in oster vonj mesa, pečenega na ražnju. Vidiš te bolj sive in razpokane kot zelene naoknice in ne veš, ali je zunaj — tam v prostoru iz togih, nespremenljivih reči, brezkončnega zraka in nerazumljivega gibanja vode — mrak ali morda že tema, in je morje tam daleč od obale in pristanišča čisto črno (gosta, strašna tema, prepolna tujine), ali pa na pesek, na kamenje, na umazano oranžno rdečilo streh še vedno sije sonce s tako znanega obledelega neba. Ničesar ne veš o času, zamišljajš si, da se giblje, čutiš pa nekaj nasprotnega: trajen je, obupno negiben, tako obupno negiben, kakor da bi te s to negibnostjo moral ujeti in zgrabiti na način, tebi še neznan. Ne gledaš stvarno na to uborno pohištvo v hotelu Solin, ta uničujoči dekor, kamor te je pripeljalo naključje. Vsi predmeti so navzoči, živijo ob tebi, čutiš njihov togi obstoj, gledaš, s svojim pogledom zaznavaš njihove oblike, vendar se ne prepuščaš prijetni igri, v kateri bi tvoja zamisel nenavadno močno sodelovala, ne misliš ničesar, samo ravnodušno ugotavljaš. Vendar kljub vsemu izmikanju in beganju pogleda po teh predmetih, ko ugotavljaš: to je miza iz mehkega lesa, mlečno-zeleno pobarvana, to je omara, umivalnik, pločevinast bokal, kljub vsemu temu čutiš, da je pred teboj resnični obstoj strašnega letovanja. To si morda samo domišljajš, ker se bojiš, da bi se prijetno sprijaznil z nečim, kar je podobno izdaji, ker ne želiš biti ganljiv; ob sentimentalnosti

se zgroziš. Veš tudi to, da ti nihče ne bo nalagal nobenih obveznosti. Toda obveznost si že prevzel in slutiš, da je tvoja svoboda (odveč kakor vse vrline) okrnjena; v bistvu se ves čas bojuješ proti močnemu občutku in misli, da si v Valiki našel izjemno bitje. Na koncu koncev ne želiš ničesar od tega dvočloveškega sveta odraslih, toda že si izbral in veš, da si izbral brez razloga.

Nenadoma si se zdrznil, kakor da bi bil ta vztrepet potreben, da bi se izognil priznanju, kakor da ti je res treba pretrgati to negotovost časa, vse svoje misli si usmeril na čas, zamislil si si, da se je nujno treba razgledati v času. Zdrznil si se iz še enega razloga; ko si bil že ves otrpel na deskah, si si predstavljal: bilo bi neznosno lahko zviti telo, skrčiti noge v kolenih in počasi sestiti na posteljo, to bi bilo opolzko, preveč domače — zakonsko (zakon je nespodobna svinjarija, misliš v svojem sovražnem taboru). Tako si predstavljal počasne gibe svojega starega, ki še trenutek posesti na postelji, s povešenim dlakavim trebuhom in s skrčenim udom, ki je izginil med stegni, s sklonjeno glavo, brez dostojanstva, pijan in utrujen od zadovoljstva in s tistim gnusnim znojem na dlakah pod pazduho. Zdrznil si se, kakor da bi te to vrnilo čistosti, kakor da je s tem konec zveze, ki te tako vznemirja; s tem trepetom zanikuješ svojo utrujenost in hočeš pokazati, da Valikini objemi na tebi niso pustili nobenih sledov. Ko ne bi bil videl, da ženske trpijo veliko bolj kot moški, bi jo sedaj sovražil. Odločno želiš končati to sladko omedlevo, samo ko bi mogel še reči: priznam le tiste neumnosti, ki mi prinašajo zadovoljstvo. Toda že omahuješ in ne najdeš več sebe.

Stopiš k oknu in se ne upaš obrniti; v srečanju z njenim pogledom bi dobil videz človeka, ki so ga stisnili ob zid. Nazadnje bi se skušal izvleči z nasmehom, nehote bi se skremžil, s tem bi popolnoma jasno potrdil, da se zavedaš tega, kar sta storila, in na pomilovanja vreden način bi priznal svojo soudeležbo.

Krepko si odprl naoknice, vrgel si jih od sebe, kakor da hočeš s tem naglim gibom pokazati sebi in njej, da te nič več ne veže na to mračno notranjost sobe. (To je samo ena od tvojih številnih ničevih ekshibicij, kot tudi misel: grobost je vrline.) Naoknice so udarile ob zid in zašklepetale, okvir se je stresel, ti pa že misliš, da si zaposlen s to sivo svetlobo in z rečmi, ki so stalne, vendar tudi spremenljive toliko, kolikor je menjave v tebi. Ne muči te več želja (ali zares?), da bi se obrnil, da bi skrivoma pogledal njena ramena, da bi pogledal, kako prihaja svetloba na njen obraz, ki je od zadovoljstva (ali od tistega nasprotnega, kar se je tebi nespretnemu lahko zgodilo) dobilo nekakšne grobe poteze, na njeno golo telo, ki se je vrnilo v skoraj isti položaj, v katerem je bilo pred tistim škripanjem, ko si negibno ležal na njej, na njenem trebuhu (ta mehka, sedaj umazana gmota) in skoraj stisnjenih bedrih in še nisi vedel, ali je to šele igra, ki se začneja in končuje z nekaj poljubi, z vidnim zadovoljstvom in užitkom tvoje dlani, ker je vendarle obstajal tvoj stari, obstajal ta svet odraslih, obstajal tisti del dejanja, ki ga ona morda ne more storiti, nisi si upal kaj drugega kot poljubljati jo, nisi se niti obotavljal ali nameraval storiti kaj drugega, ležal si čisto mirno (samo malo

si drhtel, od vsega je vendarle najbolj razburljiva negotovost) na njenem telesu, še roke si imel v njenih laseh in smehljal si se z nasmehom, polnim bojznosti.

Svetloba, v katero si se zagledal, te preseneča s svojo sivo trdoto; zrak je topel in vlažen. Misliš, da te reči in pojavi, ki se kažejo v tvojem očesu, osvobajajo prostora za teboj, samo toliko pomeni ta prostor olajšanje. Morda boš zaradi tega samo dalj ostal pri oknu, zagledan v gosti dim, ki se vali iz umazano belega dimnika razmajane ladje Kotor in maže ves prostor; dim, ki ga nosi in zaganja južnik, je nagrizel belino obloge (vidiš samo zgornji leseni krov s turističnimi klopki in del visokega ladijskega nosu), ves pomol je že prekrit s sajami, dim ovija tudi hotel, se razbija ob grobem zidu, se razpršuje, toda še vedno je gost, vali se proti trgu med Hrvojevim stolpom in kioskom in se zaradi nekega čudnega mešanja ustavlja pri spomeniku in tam zajema oksidirani bron v svoj nimb. Morda boš ob gledanju teh stvari občutil tisto plodno samoto (ko si vdihaval te ostre premogove saje, ti je prišel na misel verz, ki se ga po nekem čudežu spominjaš še iz šole: ... megle prahu so dvigale se gor, kakor oblaki, ko mrači se po gori ...), ki ti bo omogočila, da vse te reči, vse to obzorje vpiješ kot resnično stvarnost in potem, ko boš prenasičen in ko se boš obrnil, te bo presenetila praznina sobe: še čutil nisi, da je ona, ko je spoznala težo tvojih dolžnosti, neopazno izginila iz sobe (oba sva se osrečila, bi se hotel zarezati), upaš celo, da boš lahko te popolnoma zabrisal in uničil v sebi. Zadovoljstvo, da boš sam, bi te povsem rešilo vznemirjenosti, vendar veš, da ne bo takšne rešitve, ki bi te okrepila, zato mrzlično gledaš na morje za Kotorom, na morje, ki ga je skalil južnik in je umazano zeleno pod sivim in zelenim nebom, raztrgano in opotekajoče se kakor sive, od olja in mazuta umazane tovrne ladje, na morje, ki kipi v tem umazanem pristanišču in se spušča v čudnih valovih, ki se ne penijo ob kamenju in železnini, oglodani od slane vode, na morje, ki ne udarja s tistimi sumljivimi velikimi valovi, kjer nekaj fantov z optami lovi cipale, ki plavajo v mešanici vode, naplavin, odpadkov z ladij, premešanega blata in fekalij, ki jih morje dviga na površino. Čutiš ta južni veter, ki je poln ostrega prahu, soli in znoja ter piha čisto nizko proti kopališču Železničar, kjer se meša s posušenim črnogorskim grmovjem in z dimom iz lokomotiv na progi v ladijskem skladišču. Včeraj pa je bil neki tenutek tvoj občutek svobode nenavadno močan. Zgodilo se je to v trenutku, ko si Valiko samo navidezno zapustil — njo, ki je imela okus po svetu, ki je bil zate neznosen, to je bil trenutek čudovitega olajšanja po celi vrsti ogabnih neprijetnosti — čeprav je v nekaterih med njimi tvoje sovraštvo našlo zadovoljstvo, kakor takrat, ko opaziš kaj ogabnega in hudobnega, kar mora po tvojem mnenju biti prav takšno: sinoči v Belviju niso vedeli za očkovo rezervacijo. Režal si se: danes je toliko direktorjev z junaško preteklostjo, da to prav nič ne pomeni niti za najslabšega vratarja, ki hlapčevsko pričakuje napitnino v devizah, edino, kar si je prilastil od teh navidezno močnih — ta previdni strahopetec — je nevljudnost in brezobzirnost. Sploh se ni poskusil opravičiti, pustili so vaju, da od obupa utrujena čakata v recepcijski veži. Naj je bilo to še tako grdo, vendar te

je tolažila resnica, da se je v tem trenutku tako očitno podrlo tisto precej mogočno sklicevanje tvojega starega na svoje skladišče preteklosti. Ko sta se nastanila v hotelu Solin, si se hitro umil, se preoblekel brez skrivanja, čeprav si stal za vrati odprte omare, potem si šel dol; s svojimi dolgimi koraki si se na trgu malomarno opotekal od izložbe do izložbe, medtem ko se je Valika zgoraj pripravljala. To je bil tvoj najsrečnejši trenutek v tem mestu, bil si neznan in tuj, pa prav nič osamljen, nekako neopazno vesel, ker ni bilo prav nobenega znanca. Ob teh nesmiselno okrašenih trgovinah s filigranom in zelenjavo okoli temnega bronastega spomenika si se počutil svež in osvobojen vseh mogočih slepil, ki so se malo prej v sobi neprijetno pokazala in zbujala v tebi odpor zaradi svojevrstnega ponižanja. Nihče sploh ni pričakoval, da se bosta vzbudila radovednost in vznemirjenje — bilo ti je določeno, da otroško nedolžno ostaneš z Valiko dva, tri dni, dokler ne pride stari — edini s svojimi gnusnimi pravicami. Pa tudi pozneje, ko je prišla dol, je nisi hotel videti, še manj pa opaziti, kaj je oblekla, si čakal, da te sama poišče. Potem sta se sprehajala, vedel si vse o tej nedostopnosti, zato si bil kakor odsoten, igral si svojo neumno nedolžnost z malo pretirano naivnostjo, ohranjal pa si svojo neulovljivost, ker nisi želel pasti v tisto negotovost, ki je imela v sebi veliko upravičenih in neupravičenih slutenj, vsega tistega, zaradi česar si se včasih vznemirjal ali kar si predržno pazil v dneh, ko si ju obiskoval (stari pa je spet mlatil prazno slamo na kakšnem sestanku) in je Valika bila sama v svoji svetli in prelahki obleki, izpod katere je gledalo tisto tako čudovito in nežno perilo, da te je celo nezavedno navduševalo. Toda bil si svoboden, bil si brez obveznosti (noben gib še ni bil storjen), rešen si bil zaradi tiste varne nemožnosti, zato si lahko bil tako premočno ravnodušen, bil si daleč od dvoličnega sveta odraslih, od tistih, ki so si mogli izbrati usodo, tistih, ki so zadovoljni v svojem nepopolnem svetu. Sinoči pa si čutil nevarno približevanje njihovega sveta, takrat ko sta odmaknjena drug od drugega hodila po strmi in visoki obali — ti kot vsi mladeniči tvojih let malce poudarjeno neurejen, razpet in z zavihanimi rokavi, spodaj pri kopališču Železničar pa si zagledal osvetljen splav, okoli tega kroga rumenkaste svetlobe je bilo morje temno, čisto črno in umirjeno, kakor da bi bilo razvlečena toga gmota, ki se dotika bleščeče peščine ter stalaktitov iz zrnca peska in gramoza. Tisti spodaj na splavu so plesali ločeni, vsak je užival sam zase, bili pa so zlit s tisto glasbo, pozablajoč, da so dekleta in fantje, pozablajoč na spol, tako žalostni in veseli v tej odsotnosti, omamljeni od glasbe in svojih gibov. To je bilo vabilo zate, odmevalo je v tvoji izgubljenosti, vendar nisi mogel odvreči čevljev, kakor so spodaj v svetlem krogu na temni vodi tisti fantje odvrgli svoje japonke in boski skupno z dekleti pozabljali na gnusni svet odraslih, ki so imeli svojo vojno, svoje žrtve, mrličje, strah, svojo zmago, svoj svet, ki ga hočejo obvarovati. Gledal si poln skrivnostnega nemira, ki ti jemlje vsakdanjo navzočnost tujine in spoznanja, da si v tej tujini ne moreš izbrati usode, čutil si navzočnost svojega sveta, sveta svoje neskončne prazne svobode. Bil si tako blizu njim, ki bi te vzeli za svojega, s katerimi bi se ti ne bilo treba seznanjati; odveč bi bilo povedati

svoje ime ali pripovedovati kaj katerih teh kuštravih deklet, ker te ne bi privlačile s tistim, zaradi česar so dekleta, dva, trije gibi bi zadoščali, da te priznajo za svojega. Stala sta na vzpetini, ti si s tako izostrenimi čuti razpoznaval vsak glasbeni stavek in si natanko predstavljal gib, ki bi ga storil, gib, ki ga sedaj nisi mogel napraviti. Potem sta se vrnila in ti si že v tem odpovedovanju zaslutil breme odraslega človeka; bil si v skrbeh, zamišljen in nezadovoljen. Ob vsem tem pa je vendarle obstajalo nekaj lepega: bil si sovražnik, bil si nedosegljiv . . .

Sedaj gledaš to motno, temno zeleno morje, ta dim iz Kotora, južnik pa ti sili v sobo, tvoje telo se začenja ogabno znojiti, postaja lepljivo okoli vznemirjenih znojnic kakor malo prej Valikino, in že se vračaš k svoji dolžnosti; misliti moraš na Valiko — ki je pričujoča za tvojim oznojenim hrbtom. Odločiš se, da boš čimprej pretrgal zvezo z njo, celo da boš odpotoval, da boš izginil brez besede, da boš storil nekaj, kar se zdi njim nemogoče. Ob tej ostrini vročega zraka, ob tem smrdljivem dimu in kašastem morju si zagrenjen, zagrenjen si zaradi svoje popustljivosti (izogiblješ se ponosni besedi poraz, ker premagani spoznajo svojo zmago), ko ti je kljub temu, da si čutil nevarnost tega bitja, bilo edino pomembno, da se izpolni praznina, kakršno si občutil sinoči, ko je Valika po neuspelem sprehodu, izčrpana od poti, utrujeno spala. Ostajaš pri tej svoji odločitvi, toda bolj kot se želiš izogniti nevarnosti, da bi vzljubil, ne Valiko, temveč zaradi nje telesno blaginjo navade, tisto redno uživanje ljubezni, ki vendarle pomeni neko nadomestilo za tvoje neuspehe, za tvoje pomanjkanje prihodnosti, bolj odkrivaš v tem protislovju svojo slabost, končno in edino bit svoje resničnosti. Kdor izgubi, dobi, nenadoma pomisliš, toda to, kar spoznaš potem, ti odkrije tvoje davno uklanjanje temu porazu.

Negotov, vendar tako spreten, si že prej klavrno nevtraliziral to sovraštvo, ki se je nenadoma oglasilo v tebi, ko je stari zapustil tvojo mater, s katero je preživel vojno in revolucionarno mladost. (Včasih je tako govoril navdušen nad svojimi izrabljenimi frazami, vendar temu nisi veliko verjel, ker so se vsi ti stari ob vsakem odporu lahkomišlno vzpenjali na svoje spomenike, na svojo nedosegljivost.) To sovraštvo, ki si ga dočakal s prav škodoželjnim veseljem, ker ti je bilo kakor vsaki mladosti, ki je nujno ločena od trpljenja in uživanja odraslih, potrebno, da nekaj sovražiš, pa si kmalu zatrl, utopil (že to je oblikovalo neogibno pot izdaje) zaradi nekaj rjavih bankovcev (kakšno gnusno koristoljubje), ki ti jih je stari v potratno-neokusni pisarni obilno dajal, ker je občutil pred teboj, ki si bil namrgoden in nedostopen, nekaj krivdi podobnega. Toda šele v srečanju z Valiko so izginile vse tvoje smešne obtožbe in izgovori za tvojo tesnobo; zlo je gnusno samo takrat, ko ga delajo drugi; zase bi že našel tisoč opravičil, in kako te je pozneje motilo prav do razkačenosti, ko je mati govorila z jeznimi besedami zapuščene žene: tista načičkana vlačuga v rdečih hlačah — sramota za starega družbenega delavca! Nisi se upiral, strahopetno spremenljiv, otožen in žalostno razkačen si gledal vajino obrabljeno kuhinjo z grdim, potemnelim kuhinjskim pohištvom, poleg tega pa še umazana posoda, dve, tri muhe in lepljive cunje. Od te žalosti si ozdravel, in vse tisto, kar si prej sovražil, si si sedaj želel, vendar se je

tvoje poželjenje čisto slučajno zasidralo ob Valiki, zaradi katere je tvoj stari, ta brezobzirni primitivnež z zalitim obrazom prstene barve, zmečkan tudi v najboljši obleki, potoval v tujino in z brezobzirno gotovostjo mogočnih zapravljal tovarniške devize za vse tiste nenavadne reči, ki jih prej, dokler nisi pozval Valike, sploh nisi opazil. Valike namreč niso mogle zadovoljiti reči iz Trsta in celo iz Benetk ne (tam se na ulici od Ponte degli Scalzi do Rialta v gneči vlažne množice in bleščečih slik nad mračnim, gnilim kanalom prodaja blago tiste vrste, ki ga kupujejo naši prvomajski sindikalni turisti na štiridnevnem potovanju), omenjala je tebi popolnoma neznane trgovine v Milanu, Torinu, Firencah in Rimu prav tako zanesljivo, kakor je pripovedovala o najboljših mestnih frizerjih, krojaških salonih ali o svoji kozmetičarki. Valika je o tem vedela vse, Valika se je v tem počutila čisto domača, popolnoma navzoča. In to te je (kakor vse nenavadno in ekshibicijsko) zares navduševalo. Toda ves čas si vedel, da stopaš v ta njihov dvolični svet, da potrjuješ gnusno spretnost tistih, ki so se okoriščali s svojo preteklostjo; nisi pretrgal te soudeležbe, nasprotno, dopuščal si, da s svojo pričujočnostjo pritrjuješ njemu, ki je kakor stotine podobnih mislil, da je sedaj vse opravljeno. Stari so surovi, kakor da si rešujejo življenje, si si mislil, toda nisi se uprl, čeprav si si hotel brez njihove pomoči ustvariti svojo obliko obstajanja, ti, ki ti je nemogoče izbrati takšno usodo, da bi lahko zadovoljila vneto tvoje mladosti. Dovolj razkačen, ker v sebi nisi našel možnosti za odpor, še bolj nesrečen zato, ker si od te soudeležbe pričakoval veliko več, si odhajal omamljen s praznim kljubovanjem na plesišča, kjer si v ognjevitosti glasov, v katerih sta bili pomešani divjina in rafiniranost civilizacije, znane šele iz filma, našel enotnost vseh vas istih let, in kako čudovito si se počutil sprijaznjen s tem, da nimaš izbire, poživljen in potolažen si živel v svojem predpotopu. Obstajalo je edino žalostno spoznanje, da je vse odločeno brez vas, obstajalo je prepričanje, da boš ostal vso svojo večnost v tem svetu, ki ni svet, v tem življenju, ki ni življenje, v tej resnični odtujenosti, ki je ustvarjala vašo abstraktno svobodo. Občutil si ta razkol, vedel pa si, da moraš ta razkol prenesti, ker se nič ne pokaže, ker prav nič v tvoji trdosti ni slutilo, da bi lahko začel kaj drugega in ne samo nadaljeval tisto, kar so začeli oni pred teboj. To nadaljevanje, ki je pred vami vsemi, je za vašo mladost premalo, to nadaljevanje, ki se vam je kazalo kot vaša mirna usoda.

Gledaš skaljeno morje, dim iz Kotora, dim okoli bronastega spomenika, veter, prašni veter, ne gledaš zato, da bi ohranil moč doživljanja, ne gledaš gorečnosti, temveč gledaš grenko vznemirjenost morja in obale, ker se ne želiš sprijazniti (to je nemogoče, praviš, nemogoče, kot je nemogoče tudi to, da bom ostarel, nočem, nočem se starati), vendar se bojiš, ker si že stopil v življenje teh odraslih, in že si mu pokazal svojo privrženost, misleč, da ga izzivaš. Slutiš, da boš razkol prepustil tistim ugodnim trenutkom, ko te bo pekla vest, s katero si hotel ohraniti svojo oddaljenost, da bi ostal v svoji nedosegljivosti, da ne bi imel nobene obveznosti, da bi vzel, ne da bi se pri tem preveč izpostavljala nevarnosti. Da sprejmeš, da pa si pri tem ohraniš možnost reči, da nisi sprejel. Pre-

pričan si, da jih preziraš — to njihovo udobno grabežljivost, to njihovo potrebo po razvratnosti, prepričan si o nespremenljivosti njihovih značajev; nisi se sprijaznil, sprejel pa si tiste užitke, ki ti jih je ponujal njihov dvolični svet. Malo tudi že predvidevaš spremembo svojega duševnega stanja, sedaj zadušen in razkačen, ker veš, da boš sprejel, čutiš svojo izdajo, prav tako pa veš, da boste vsi, ki imate sedaj osemnajst ali šestnajst let, nekoč izdali svojo mladost in prešli v dvolični svet odraslih, ne glede na to, ali bodo zraven kakšne Valike — popolnoma nepomembne — ali karkoli drugega. Vseeno je dan prej ali leto pozneje, edino resnična je izdaja. Težko je napraviti prvi požirek, potem gre lahko, se spominjaš verza iz neke pesmi, čeprav poezije nimaš rad, ker misliš, da nisi duševno bolan. In veš, da je tu pred teboj trenutek, ko se boš sprijaznil s to nezprosno. Bodimo poslušni, bodimo mrtvi, še lahko preiščaš o tem z resnično razkačenostjo, toda tudi ti boš imel svoje veličastne mrličje, mirne, nenevarne in spoštovane. Čez nekaj trenutkov se boš obrnil od tega motno zelenega morja, preluknjanega od vetra, od te skalnate obale, ki jo Kotor zavija v črn dim, od tega znojnega neba, in sedaj si želiš, da bi se ta izdaja v tebi popolnoma uresničila, in ni se ti treba več bojevati proti prav grozoviti želji, da bi se s kamnom okoli vratu vrgel v vodo, da bi občutil resnični pritisk v ušesih, kri v nosnicah, svojo pravo kri v svojih grenkih ustih. Izjemni trenutek edino tvojega življenja! Sprejel bom vse, kar se bo zgodilo, praviš s strašno spravljalivostjo in še ostajaš pri oknu (dve, tri minute), to odlašanje pred popolnim uničenjem ti daje grenek užitek v ostanku tvojega preteklega življenja.

Zgodba o možu, ki je znal izvrstno risati dim

Vlada Urošević

V daljavi so se pisano bleščale nove stolpnice; čisto blizu so ležale strte jajčne lupine. Dišalo je po sežgani slami.

Proti reki so vozili stari avtomobili in se ustavljali na bregu: v reko so metali staro zelje. Tako so delali vsako pomlad. Preletavala so šolska letala.

Ležala sva v travi, kjer so bili usnjeni odpadki: trioglati, romboidni, podolgovati kot ribice. Neki kos usnja je bil podoben Avstraliji.

Ole ga je prijela in vrgla nekam čez glavo.

Katastrofa, sem rekel. Premestitev kontinenta. Naši antipodi vise z glavo navzdol.

Ole ni vedela, kaj so antipodi. Tukaj je lepo, je rekla, lahko pa bi bilo bolj čisto.

Bilo je toplo in zemlja je počasi izparevala. Okroglina griča je spominjala na utrujena pleča.

Glej, sem rekel, iz zemlje puhti kakor iz konja.

Pogledala je. V travi se je prikazal črn klobuk. Nekdo se je vzpenjal na grič.

To je klobuk, je rekla. Konja ni. Zakaj vedno govoriš nepovezano.

Tako pač nanese, sem rekel. Stvari se obračajo proti meni.

Stvari se šele sedaj obračajo proti vam, je rekel mož v črnem klobuku, vzpenjajoč se k nama.

Njegov klobuk je bil oljnato črn. Snel ga je in si z robcem obrisal čelo. Dihal je močno kakor konj.

Ta primerjava me je kar malo razveselila.

Oprostite, je rekel užaljeno, toda to je moj prostor. Tukaj slikam že tri dni.

Prosim, sem rekel. Nikar ne imejte maloposestniških navad. Zdi se mi, da je to splošno ljudsko zemljišče.

Dobro, je rekel spravljivo. Ostanita, toda ne delajta hrupa.

Muhe so se veselo podile po praznih konzervah. Mož v črnem klobuku je postavil stojalo in začel razvijati platno.

Kako grda slika, je šepnila Ole. Mož v črnem klobuku je začel mešati barve. Ole mu je zaklicala: Pozabili ste most.

Na sliki res ni bilo mostu, ki je bil zataknjen v pokrajino kakor upognjen ženski glavnik.

Cenim umetniško svobodo, je rekel slikar.

Vstal sem. Slika je bila nenavadna. Zamizal sem, potem sem se oddaljil. Ves zgornji del slike je bil pokrit s težkim sivim dimom. Dim je prihajal iz tovarniškega dimnika.

V naravi pa je dimnik pripadal zelo skromni delavnici za izdelavo kleja.

Toda človek, sem rekel, kje ste pa našli toliko dima.

Užaljeno se je obrnil. Vi ne razumete individualnih nagnjenj, je rekel.

To je pa vseeno pretirano, sem rekel.

Pustita me pri miru, je zavpil in začel prekrivati obzorje z dimom.

Pogledal sem v nebo. Na nebu so se bili oblaki razvrstili kakor ribja kost. Bilo je poldne.

Pojdiva h kosilu, sem rekel.

Odšla sva po griču navzdol. Kdo je to? je vprašala Ole.

V kavbojskih filmih imajo črne klobuke tipi z negativno vlogo, sem rekel poučno.

Misliš, da ima kakšno zvezo z njimi? je vprašala Ole.

Nisem prepričan, sem rekel. Umetniki so čudni ljudje.

Držala sva se za roke in se spuščala. Naokrog po travi je rasel slovar zapletenih imen.

Pod gričem je stal pozabljen konj in se pasel.

Tu je tisti konj, je rekla Ole.

Res, sem rekel. Samo iz njega se ne kadi.

Mesto v daljavi je bilo podobno čeljusti z redkimi zobmi. Ta primerjava je bila preveč pesimistična, zato sem zamižal. Ko sem odprl oči, je bilo mesto podobno koruznemu storžu, kjer je manjkalo nekaj zrn.

Od daleč je prihajal najin avtobus. Zadnjikrat sva se ozrla: na griču je slikar delal široke poteze s čopičem, kakor da seje nevihto.

Sole so bile zaprte zaradi gripe.

Mesto je dišalo po kemikalijah. Drevesne krošnje so bili poškopili z neko raztopino proti komarjem. V vznemirjenem zraku je pomlad dozovala v mlado poletje; to je bilo najbolj čutiti okoli poldne.

Na trgih so ruvali plevel.

Okoli so ljudje govorili o nogometnih tekmah.

Mimo ljudi je hitro šel mož s črnim klobukom.

Pod roko je nosil platno in stojalo. Z nedokončane slike se je kadilo.

Počakajte, sem zaklical. Mož s črnim klobukom je stekel. Iz zadnjega konca avtobusa, ki je stal na oglu, se je dvigal modrikast dim. Avtobus je odhajal. Mož s črnim klobukom je z zaletom planil vanj; avtobus je izginil.

Razočaran sem zamahnil z roko in se obrnil. Glejte, kod hodite, je rekel nekdo in me z nečim ostrim zbodel blizu srca.

Glejte, kam gledate, sem hitro rekel.

Mož se je ustavil. Pod roko je nosil dolge črne žice. Zaradi nečesa sem pomislil na netopirja.

Ali ste videli moža s črnim klobukom? je vprašal.

In stojalom? sem vprašal.

Kje je? je rekel mož z žicami.

Prepozno. Odpeljal se je z avtobusom, sem rekel.

Konec, je rekel mož z žicami. In tudi tisto platno je odšlo.

Ste tudi vi slikar? sem ga vprašal sočutno.

Ne, je rekel. Popravljam dežnike. Platno je za dežnike.

Spet sem se spomnil netopirja. Tako, sem rekel naglas, zaradi tega sem pomislil na netopirja.

Kaj? je rekel mož z žicami.

Nič, sem rekel. Kaj je bilo s platnom?

Vzel mi ga je. Naslikal bo neko neumno sliko. Platno lahko potem vržemo stran. Nisem bil doma.

Sliko z dimom? sem vprašal.

Od kod veste?

Poznava se že, sem rekel. Ali vedno slika dim?

Vedno, je rekel mož z žicami. Niste še nikoli videli njegovih slik?

Zal, sem rekel.

Potem morate priti, je rekel. Midva stanujeva skupaj. Hitro je vzel zapisnico in mi napisal naslov. Potem se je poslovil. Popravljam dežnike, nalivna peresa, očala, je rekel.

A tako, sem rekel.

Mudi se mi, je rekel in odšel. Deževje me bo prehitelo.

Deževje? sem rekel malo preglasno.

Deževje, je zavpil že od daleč. Ali niste brali vremenske napovedi? Prihaja deževno obdobje.

Bil je že na drugi strani ulice. Potem se je zapletel v vozlišče ulic, ki so jih razkopavali.

Odšel sem, da bi poiskal slikarja. Odpeljal sem se z avtobusom.

Na periferiji je bilo tiho, tam sta stali dve železni kolesi, stolp in nekaj barak. Vse drugo je bila ravnina.

Dišalo je po rastlinah, pomešanih z zarjavelim železom.

Mož s črnim klobukom je sedel na soncu in izpopolnjeval neko pokrajinsko sliko. Na njegovi sliki so se oblaki strašeče dvigali in se mešali. Pokrajina se je izgubljala nekje spodaj, ljudje so bili majhni, skrivenčeni in nespretno naslikani.

Ali hočete pogledati moje slike? je vprašal slikar.

Ali vedno slikate dim? sem rekel.

Mož je zamišljeno majal z glavo in postavljajal slike ob steno barake.

Vse manj je motivov, je zaskrbljeno potožil. Nimam več kaj slikati. Ponavljam se.

Slikajte kaj drugega, sem rekel. To je vendar preprosto. Navadne pokrajine: drevje, oblake.

Nemogoče, je rekel. Poskušal sem. Na koncu je bilo spet vse podobno dimu. Včasih je siv, včasih bel, vedno pa je dim.

Dežnikar je prišel, žvižgajoč neko melodijo iz starih filmov.

Dobež dan, sem rekel.

Po nasipu so šla dekleta na večerni sprehod v mesto.

O, to ste vi, je rekel dežnikar. Zadnjič ste mi skrivili eno žico.

Oprostite, sem rekel. Zelo mi je žal.

O, nič, je rekel dežnikar. Kar zabavajte se.

Dežnikar je izginil za barako.

Če bi njega vprašali, bi hotel, naj slikam samo dež, je rekel mož v črnem klobuku. Morate priznati pomen individualnih nagnjenj.

Ej, sem rekel, vsekakor.

Barake so bile iz jelovine, pokale so na soncu in dišale po smoli. Deske so bile posušene in sive kakor satje gozdnih os.

Ali mislite, da je najlažje slikati dim? je vprašal mož v črnem klobuku.

Ne, sem rekel in razširil roke. Videti je bilo precej neprepričljivo.

Razumljivo, je rekel, vsi mislijo, da je najlažje slikati dim. Toda dim ima predvsem toliko odtenkov. Potem ga je treba znati poiskati. Danes vseeno ni veliko motivov z dimom. A človek se ne sme ponavljati.

Izmislite si kak prizor, sem rekel. Dim si je vedno mogoče izmisliti.

Ne, je rekel. Izmišljen dim ni dim. Moram ga najprej videti. Razumete?

Potem pa res ne vem, sem rekel.

Bom že moral kaj najti, je rekel mož s črnim klobukom.

Poslovil sem se. Za mestom je zahajalo sonce. Bilo je videti, kakor da se mesto zaradi tega nagiblje na eno stran. V okenskih steklih so žareli kratkotrajni požari.

Ali morda veste za kraj, kjer bi bilo kaj dima, je zaklical mož s črnim klobukom. Poiskal ga bom, sem mu odvrnil.

Sel sem mimo stolpa, ki je stal sredi polja. Stolp je bil pobarvan zeleno in belo. Okoli po polju so se dekleta učila voziti kolo. Obrnil sem se.

Mož s črnim klobukom je hodil okoli barak. Njegova podaljšana senca se je iztegovala daleč predenj.

Dežnikar je stal na odprtem polju in preskušal dežnik: odpiral ga je, se obračal proti soncu in gledal. Luknje išče, sem se spomnil:

Potem sem pogledal v nebo: nobenega oblaka ni bilo. Na drugem koncu mesta se je zibal suh pramen dima.

Poletje je imelo še nekaj soka in ga je hranilo v plodovih.

Na trgu so prodajalci spali z nosovi v sadju.

Ose so letale vsepovsod in se zapletale v lase mimoidočim. Ljudje so bili lepljivi.

Hodil sem ob zidovih in se skrbno pazil, da ne bi stopil iz sence.

Na pločniku je sedel mož s črnim klobukom in skušal izvleči nogavico, ki mu je zlezla v čevelj. Poleg njega je ležalo nedokončano platno. Težki oblaki dima so se valili navzdol. Na sliki ni bilo nič drugega.

Mož s črnim klobukom me je pogledal. Slabo, je rekel.

Ne morem najti motivov. Pa sem hotel naslikati veliko platno, kompozicijo z dimom. Samo dim, to bi bilo izredno. Moje življenjsko delo.

Osa mu je obletela glavo in se mu zapletla v lase.

Slikar je zakrnil z rokami.

Vrag vzemi še te ose, je rekel.

Osa je odletela s preplašenim brenčanjem.

Ali ste opazili, da so osja krila iste barve kot dim, je rekel mož s črnim klobukom.

Pretiravate, sem rekel. To je le preveč.

Ujel vam bom eno, je rekel slikar in snel klobuk.

Ne, hvala, sem rekel. Mudi se mi. Raje iščite motive.

Po ulici so hodili ljudje — pol sonca, pol sence.

Odšel sem.

Ne pozabite priti, je zavpil mož s črnim klobukom, ko bom končal kompozicijo.

A dim? sem ga vprašal od daleč.

Mož, sedaj brez črnega klobuka, ker ga je snel, da bi mahal z osami, ni odgovoril.

Končno je začelo tudi deževati.

Tistega dne sem se trikrat zmotil, ko sem v neznanih ljudeh videl dežnikarja.

Mesto je po dežju poskakovalo. Šel sem ven na ulico: strehe so se ločevale od hiš in visele v zraku. Dan je bil ves v motnem bleščanju vode in zelenja. Srebrni deli strehe so se svetlikali na daljnih strehah.

Mesto se je pijano majalo po dežju.

Čakal sem Ole, da bi prišla ven, ko bodo njeni zaspali po kosilu. Bila je nedelja.

Na koncu ulice za bolniško ograjo, je črno in vlažno drevje trepetalo kot izhlapevanje kloroforma.

Z drugega konca ulice je prihajal dežnikar.

Že četrty danes, sem rekel; toda ta je bil pravi.

V roki je nosil ročaj dežnika.

Ko sem prišel bliže, sem videl, da je to ročaj zelo elegantnega dežnika.

Greste na sprehod, sem vprašal.

O, ne, je rekel, kar tako.

Končno dež, sem rekel.

Res, je rekel, vidite, dež. Bil je videti žalosten.

Ole je kazala z okna, da pride takoj.

O, je rekel, da. Dež je nekaj lepega, in končno spominja ljudi na stare dežnike. Toda sedaj je to brez pomena.

Kaj pa je? sem vprašal.

Pes je tekel po vlažnem asfaltu. Še od daleč se je vse jasno videlo dvojno. Dva psa sta tekla po asfaltu.

Baraka, je rekel. Zgorela je. In vse drugo. Vse moje orodje za dežnike.

Ole je prišla ven in se ozirala, kam sem odšel.

Toda kako? sem rekel.

Hotel je imeti dim. Po vsej sili je hotel imeti dim. Ni me bilo doma.

Kje je? sem vprašal.

Sedel je preblizu, sedel je čisto poleg ognja, medtem ko je slikal.

Ole me je opazila in mi z roko kazala, da morava iti.

Kaj je bilo potem? sem zavpil.

Prišel sem šele proti koncu, je rekel dežnikar. Ljudje pravijo, da je bil dim zelo visok in črn. Vse barake so pogorele.

Ole je postajala nestrpna.

Kaj je bilo potem? sem nestrpno zavpil.

Nič nismo našli od njega. Vse je odšlo v dim.

Nič? sem vprašal.

Ole je bila že jezna in mi je žugala z roko.

Samo eno tubo, je rekel dežnikar.

Tube, sem zavpil čez ulico.

Tube, je zavpil dežnikar. Tube zelene barve. Zmerom jo je hranil v žepu.

Ulica se je bleščala pod soncem kakor mrtva riba. Dežnikar mi je mahal z ročajem.

Kakšna tuba? je vprašala Ole.

Tube zelene barve, sem rekel. Tiste, s katero se barvajo klopi v parku.

Vedno govoriš o rečeh brez zveze, je rekla Ole. Poleg tega pa še zamujaš.

Zidovi hiš z velikimi vlažnimi madeži so se počasi sušili.
Šla sva proti parku. Otroci so tekali in bosí skakali po lužah.
Zakaj hitiva? je vprašala Ole.

Sedla bova na kakšno zeleno klop, sem rekel. Telefonske žice so se bleščale, zelenje je zvenelo kot steklo.

Prevedel: Jože Plešej

Živko Čingo, rojen v Velgošti pri Ohridu 1936. Objavil: »Paskvelija«, novele (1962).

Nedžad Ibrišimović, rojen v Žepcu 1942. Objavil »Kuća zatvorenih vrata«, novele 1964.

Zvonimir Majdak, rojen v Zrinjskem pri Bjelovaru 1938. Objavil: »Tip u zelenoj livadi«, pesmi 1960, »Pesmi« (skupaj z Branislavom Glumcem in Alojzem Majetićem 1961), »Ukleti motociklist«, pesmi 1963, »Bolest«, roman 1964.

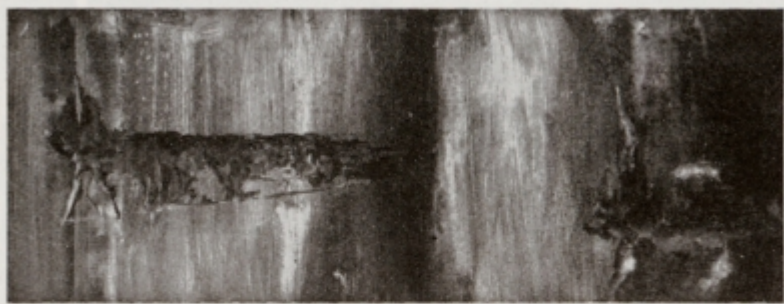
Branimir Ščepanović, rojen 1937 v Titogradu. Objavil »Pre istine«, novele 1961.

Antun Šoljan, rojen 1932 v Beogradu. Objavil »Na rubu sveta«, pesmi 1959, »Specijalni izaslanici«, novele 1957, »Izvan fokusa«, pesmi 1957, »Izdajice«, roman 1961.

Krsto Špoljar, rojen v Bjelovaru 1930. Objavil »Ja svakidašnji«, pesmi 1954, »Porodica harlekina«, pesmi 1956, »Brod čeka do sutra«, roman 1958, »Mirno podnebje«, roman 1960, »Stračara male sreće«, drama 1960, »Terasa anđela čuvara«, novele 1961, »Raj«, pesmi 1962, »Gvožđe i lovor«, roman 1963.

Vlada Urošević, rojen v Skopju 1934. Objavil »Eden drug grad«, pesmi 1959, »Nevidelica«, pesmi 1962, »Znaci«, novele 1963.

MAKS SEDEJ ml.: *Kompozicija VIII*, 1965; *Puščava raste* 1964/65;
Kompozicija III, 1965; *Kompozicija IX*. 1964

BRACO ROTAR: DIE EHRE DES HERZOGTUMS
KRAINS

I.

*Il y a beaucoup de paysans slaves
Kar je zanimivo po tolikih letih
Struktura prsti
Nenavadna oblika hiš
Strop pesmi za pokušino
Ali nekaj podobnega se prične cvreti
O pesem sonca
Ti faraon v skladišču krompirja
Izpuhtela dejanja velikih pokojnikov
Nepomembna
Pretrgana nit
In nekdo vsako jutro prepeva narodne pesmi
Ave Maria
Bog se usmili Bog se usmili
Besede so banalne v vseh jezikih
Zaman iščeš pomen stolu
Ali veliki risbi rumene štorke
In to je tisto
Pesem hoče biti luč
Preveliko ime kanarček
Zato pokleknimo pred njimi ki so bili vojno
Iz kopij zrastejo drevesa korenine
Ne morejo več dalje morimo
Tiste ki nam stopijo na pot
Lastniki resnice
Požvižgajte psu
Začnite znova začnite znova
Uporabljati za številko prevelike besede
Kaj hočemo majhen narod*

Požvižgajte psu vendar
Toda pot ostane ista
IN POT NAVZGOR JE POT NAVZDOL
Pes prav tako teče zmeraj naprej
Toda to ni isto
Zato je treba včasih požvižgati

II.

Motite se če mislite
Zato seveda ni treba niti barvati ograje niti
Kras kraška burja Die Blumen aus Krain
Ne kvarite lepega razpoloženja prosim
Lepa beseda lepo mesto najde
Zato recite Bled Avsenik
Pravi gospa ko sprejema goste
Pokojni je bil zdrav in moder
Prekanjen bi rekla
Takrat se zaloputnejo vrata
Nekaj okroglega priteče v sobo
Odišavljeno in nekoliko otožno
Ah duša draga to je ljubezen
Na prvi in še kateri pogled
Zato razvijmo zastavo našega mesta
HONORIA HISTORII MAGNI
Sicer pa dolgčas in napet trebuh
Zaradi rastlinske hrane
Določene stvari so zaskrbljujoče
Vzemite sedemodstotno bordojsko brozgo
Kapar kapavica trahom
Zato je treba urediti majhen vrt
Gozd ali navadno tišino
Sanje o trenutku pretok je daleč
Smeri se ne spominjam
Ustavimo promet kri ni voda
Takrat najdemo skrivno orožje
Iskati smisel mestu nedosegljivemu
Razvaline vtikane v prednapeti beton
Zato nastopimo Cmokavzar in Ušperna
Lepa Anka kolo vodi
Povožena podgana počasi razpada
Na cesti proti Izoli
Nikogar ne moti sladkobni vonj morja
Dvomljiva je teža misli v tem hipu

Nekaj prestrašenih domorodcev teka okoli
In prosi tiste ki jim tega ne morejo dati
Tu jasno nastopi problem večerne svetlobe
Sporna je kvaliteta in barva tona

III.

Če človek goji edini šport masturbacijo
Gotovo ne najde odmeva na nasprotni strani
Razlikujeta se seveda nebo in zemlja
In rojstvo je treba zastaviti drugače
O ČLOVEK SPOZNAJ SVOJO ZMOTO
Drugačna osnova spremeni površino
In s tem povezan propad hiše Versi
Zastarel žvižg lokomotive združen
V tistem nenavadnem prostoru
Prihranjenem za beg iz raja ali razrušenje Jerihe
Otroci divjega severa
Živalski splet misli je povezan z jeklom
Vodi tvojo roko v dejanje
Nedoločljivo zaradi nenavadnih razmer
Začnimo spet pri kamnih
Igrati se Indijance ali viteze je le
Skromna tolažba za veliko tatvino
Pes se je izgubil Bog ga spremi
Ampak prikrajšana je noč
Skrivnostna keltska igra vitezi okrogle mize
V boju z Jeanom de Lafontainom
Izid je neodločen ampak
Bog mi je priča jaz ne maram nobenega
MOJA HOJA NA TRIGLAV

IV.

Seveda je duma nevarna
Štejmo prednike od dedka naprej
Soška fronta mirni časi
Ločiti miš od mačke in nazaj
Postaja naporna zaradi čudne meteorološke napovedi
It reins cats and dogs
Lakota nepremagljiva preti odpreti grada trdna vrata
Dvignite roke

Ce ne mislite peti lahko tudi sopete
In to zares nikogar ne moti
Veselilo nas bo seveda
Ce vdihneš vijoličasti zrak
Ali stopiš čez mejno črto lahko poskusiš
Tisto nedostopno možnost
Skrito zaradi pomanjkanja in skromnosti
V ŠIROKI SVĚT
Ljubo doma kdor ga ima saj vendar
Tujec je povsod
Žvižganje tod prepovedano
Lahko pa praskate omet ali grizete prste

V.

Problematika manierizma nastopa
Po vsakem umivanju
Preiskati je treba strukturo stene
Premislek slabo povezuje dve točki
Spoznanje dneva in spoznanje noči
Različnost misli v drugih razmerah
Vendar je treba pričeti
Smešna skrivnost sveta
Odrešujoči konci udov spojeni v nirvano
Zato je treba teči po stopnicah
Kjer se prične podstrešje včasih najdeš glavo
I cvrči, cvrči cvrčak na čvoru crne smrče
Beli golobi s strupenimi očmi
Zaradi snage je treba pobiti zalego
Kako smešno je razlagati stvari
Ce pes teče pač pes teče
Pojavi se nova postava na koncu ulice
Zaradi zamišljenosti spregledam naboj
In nisem mrtev
TO JE tisto pozabiti pozabljivost
Očala skoraj onemogočajo stik z naravo
Bogato variacijo pojasnjenih oblik
Ne zaležejo posebno
Oj Triglav moj dom ali gora ni nora.

ERVIN FRITZ: PESMI

Sonet

*Da delam pesmi, nič naj ne pomeni:
še daleč ni cel mož, kdor je poet,
a kdor je mož, šop rimanih besed
ničesar ne dodaja mu pri ceni.
Tudi za to se, prosim, nič ne meni,
če bom dosegel to, nad čemer sem zavzet,
niti za to, kako bo sodil svet,
kar sem začel v zavzetosti iskreni.
Pomisli le, da čistosti sveta
še zmeraj sem ohranil del srca,
ker sicer v tebi je ne bi spoznal.
Da nosim radost nad življenjem v sebi
in pa, da me je sama luč, če sem ob tebi,
na to pomisli, to bo najbolj prav.*

Navodilo natakarciam

*Če poseda na vrtu pod kostanjem, kjer strežete,
vsako popoldne fant s svojim dekletom,
če jesta meso in testenine,
če jesta naoljeno solato,
če jesta male ribice in pijeta pivo,
če se držita za roke,
tedaj morate vedeti, da sta prišla pod vaš kostanj,
ker v vsem velikem mestu nimata postelje,
kjer bi se lahko ljubila.*

*Tedaj jima postrezite s smehljajem,
kajti ljubezen je treba spoštovati kakor bolečino.*

Pomisliti morate, da k vam še ne moreta priti
z velikim, plavim otroškim vozičkom;
mali državljan ali državljanka
nima ničesar iskati na svetu,
kjer očka in mamica še sama nimata doma.

Pomisliti morate, da se zato strašno bojita
belih hodnikov s čakalnicami,
da se bojita socialnih delavk
s poklicnim smehljajem in s srcem,
okamenelim v stiku z nesrečo, ki jo poraja ljubezen.

Pomisliti morate, da se bojita zdravnikov,
ki za denar
dekletom z rdečimi ustnicami
trgajo nerojene otroke iz trebuha.

Zato jima postrezite s smehljajem,
kajti ljubezen je treba spoštovati kakor bolečino.

Ce se poljubita na usta,
če njena roka počiva v njegovi,
če se smejita in govorita zvonke besede,
tedaj morate vedeti,
da tudi onadva hočeta, da bi jima bilo dobro.

Postrezite jima s smehljajem,
kajti ljubezen je treba spoštovati kakor bolečino.

Betlehem

Nekoč so tja v mesto Betlehem šli
trije kralji, trije veseli vandrovc.
Na glavah so papirnate krone imeli,
v rokah so popotne palice imeli,
na banderu se je zibala steklenica —
zvezda repatica.

Trije kralji so tja v mesto Betlehem šli,
v predmestni krčmi so se ustavili.
Prvi je smrdel po ruski mahorki,
bil je vandrovec Maksim Gorki.
Drugi je imel v malhi pohano piško,
bil je sezonski delavec Kranjec Miško.
Tretji je imel v žepu pol mernika šmarnih petic,
bil je brezposelni Ervin Fritz.

Ali bomo prišli kdaj tja v mesto Betlehem,
ali se bo odkrilo kdaj našim očem?
Ali se nam ne bo prej krona zmočila,
ali se nam ne bo prej repatica razbila?

Še daleč je tja v mesto Betlehem,
nekoč se pokaže vsem dobrim ljudem.
Toda mi trije veseli vandrovc
ne bomo nikoli v Betlehem prišli.
Nam se bo prej krona zmočila,
nam se bo prej repatica razbila,
nas bo prej bridka smrt pokosila.

Krčmar, daj nam na mizo vinca rujnega,
naj se po grlu pocinglja.
Kmalu bo našemu vandranju kraj,
pijmo ga, bratci, dokler je vinca kaj,
pijmo ga, dobri ljudje,
dokler smo še.

Kadar bo Maksim umrl, ga bomo pokopali
tja pod te vinske gantnarje.
Kdor sreči na rep soli ne natrosi,
ta prazen trebuh po svetu nosi,
tega smrt nikoli doma ne najde,
za plotom se stegne, ko mu življenje zajde.
Cinga, cinga, cinga,
cinga, cinga, cinga,
naj se to vince po grlu pocinglja.

Kadar bo Miško umrl, ga bomo pokopali
tja pod te vinske gantnarje.
Kadar pride smrt po kakega veselega pogana,
prijatelji, bratci, je gotovo pijana.
Preden mu z bridko koso glavó oddrobi,
še sebi in njemu polič vinca naroči.
Cinga, cinga, cinga,
cinga, cinga, cinga,
naj se to vince po grlu pocinglja.

Kadar bo Ervin umrl, ga bomo pokopali
tja pod te vinske gantnarje.
Ste že videli koga res veselo oditi?
Najlepše je med ženskimi koleno smrt storiti,
med koleno
pri kaki grešni deklici Magdaleni,
pri kaki devičici pogubljeni,

pri kaki vražji lahkoživki,
pri kaki navihani spogledljivki.
Cinga, cinga, cinga,
cinga, cinga, cinga,
naj se to vince po grlu pocinglja.

Trije vandrovci so tja v mesto Betlehem šli,
v predmestni krčmi so se ustavili.
Se daleč je tja v mesto Betlehem,
nekoč se pokaže vsem dobrim ljudem.
Nam pa se bo prej krona zmočila,
nam se bo prej repatica razbila,
nas bo prej bridka smrt pokosila.
Kmalu bo našemu vandranju kraj,
pijmo ga, bratci, dokler je vinca kaj,
pijmo ga, dobri ljudje,
dokler smo še.

Naši profeti

Veliki talenti pridejo od boga,
majhni pridejo od vraga,
velikim svoj žegen ljubi bog da,
majhnim sam zlodej pomaga.
Vsi naši talenti v slavi stojijo,
v slavi stojijo, se modro držijo,
nobenega med njimi bog blagoslovil ni,
naša zemlja Husov ne rodi.

Vsi naši talenti so od zlodeja zaznamovani:
vsi ti naši orači,
luterani,
vsi ti superintendenti, vsi ti garači,
vsi ti gorečniki, vsi ti lezplani,
ki so v našo temo prvo luč zasejali,
ki so v našo temo besedo »Lvbi Slouenzi« zagnali,
vse jih je hudič jahal,
vsem je hudič pomagal,
vsem je hudič vrat zavit.

Naših ljudi bog blagoslovil ni,
naša zemlja Husov ne rodi,
mi imamo le vražje talente,
uboge hudiče, falirane študente;
naši profeti

so vajeni v mrzli izbi sedeti,
so vajeni kakor pes enkrat na dan žreti,
so vajeni v ustvarjalnem ognju goreti,
so vajeni nekaj čez dvajset let stari umreti.
Glejte jih v njihovi slavi,
glavo pri glavi:
vsi so si hudičevo usodo izbrali,
vso večnost bodo nekaj čez dvajset let stari ostali.
Naših ljudi bog blagoslovil ni,
naša mizerija Husov ne rodi:
vsi so bili od zlodeja zaznamovani,
vsi jetični, vsi pijani,
vsi originalni,
vsi genialni,
vsak je na svoj način življenje pregagal,
vsem je pri delu zlodej pomagal,
vsak je na svoj način žalosten konec stril,
vsem je hudič vrat zavil.
Iz te verige se niti največji med nami ne izvzame,
naj bere Lenoro, kdor ne verjame.

Če naša mizerija Husov ne rodi,
prelvbi Slouenzi, kdo naj se zato žalosti,
kdo naj zgodovino ošteva,
kdo našo žalost pogreva?
Naša usoda ima velik smisel za galgenhumor,
iz naše mizerije napravimo vesel umotvor:
veliki talenti pridejo do boga,
naši pridejo od vraga,
velikim svoj žegen ljubi bog da,
našim pa zlodej pomaga.

HERMAN VOGEL: PESMI

Od zgoraj dol

*Tu je raven in odsekan hrib.
Noč sem pogrnil z modro preprogo,
tu pa tam sem nametal vanjo odjuge.
Naložil sem bil vse dneve na voz
in jih zapodil z bistrimi belci
nazaj v lijakasto jutro.*

*Rekel sem si:
Hodil bom v botanični vrt
gledat edini primerek zemlje,
okrogle in vse iz prsti zadahle,
popolne in vse iz lepote spete,
nedosežne in vse iz hrepenenja stkane.*

*Pa je tak čas,
da vidim ob Seini
človeka brez namena skakati vanjo.
In ob Volgi z namenom.*

*Ker nisem sam, se odmikam le toliko,
da zdrsi skozi moje podboje mrtvaški voz.
V njem nekdo kraljuje.
Potem je spet ko prej:
pred belo steno bom stal
in z dolgim rezilom prebadal
svojo senco.
Klal jo.*

*Moji domači se vračajo pod hrib tako,
da zagledam v jutranjem oknu
najprej njihove bose podplate.
Nosijo jih, kaj morem.*

To ni tako preprosto kakor na trgu

*Branjevka pravi: to je puter,
kupovavka potisne prst v kepo,
oblizne in reče: res, je puter.*

*Skoz moje možgane pa leti tisti čas
bleščeča bakla, z mislijo noseča.
Pade v dolgo dolbeno zibel,
se utopi v njej.
Besede ne izrečem za utopljenecem,
vsa snov je pošla že v včerajšnji muki.
Odpiram le še oči.
Vid je neusahljiv, še meč ga ne more ubiti.*

Podoba prva

*Jutri se bom morebiti spomnil:
ta smešni kvadrat je iz luči izrezan.
Skozenj so opazovali žensko —
rekli so ji moja mati —
ko me je sleherni hip
oblačila v nova imena.
Tako sleherni hip,
da se ji je nazadnje zmešalo,
da je nazadnje zbežala
in me nazadnje pustila.
Potem sem gledal še sam,
kako so se breze vlačile
v sprevodu po cestah.
Druga drugi so namakale prste v grivo.*

*Tu mi spet zmanjkuje snovi za besede,
zato raje malo počakam.*

Podoba druga

*Ne navesim odmevov
po stropu cerkvenih obokov,
ker stropa in cerkve ni več.
Čujem pa vendar še:*

rode se v pajčevini spomina
in blago udarjajo
udar-ja-jo (o-oo-ooo)
v moje uho.

Tudi tu mi zmanjka snovi,
Ničesar nočem več.

Moj vsemogočni akt je bilo samo rojstvo.
Po njem sem PAPIGA!

Menjajmo igro

Po stopnišču
dol-dol-dol
in še in še navzdol.
Hudiča srečaš,
kako sopiha navzgor,
od pričakovanja mu gorijo oči,
pa ga zasučesh,
da mora s teboj
po stopnišču
dol-dol-dol
in še in še navzdol.

Stopnišče je zmerom gostejše
in zmerom širše,
naenkrat tako široko,
da srečaš celotno množico:
gor-gor-gor
skače kakor veverica,
in ko jo zavrneš,
enako nazaj:
dol-dol-dol
in še kar navzdol.
Spodaj v večnosti čaka končna kotanja.
Rečeš jim, da ste se spustili v raj.
Tu ni več igre TIGER PRED ZIDOM,
ampak igra TIGER PRED TIGROM.

Onkraj in še dlje

Vladimir Kavčič

V.

Dimitrija je vzdramil šele glas, ki ga je vabil, naj vstopi. Ariano je komaj še spoznal. Oblečena je bila v hlače in kratke škornje, videti je bilo, da se odpravlja na daljšo pot. Njena usnjena bisaga je nabito polna že čakala na mizi, ona pa je še hitela pospravljati po predalih. Odpirala jih je brez reda in jih s treskom spet zapirala, ne da bi iz enega v drugega preložila kaj več kot list papirja. Dimitrij jo je molče opazoval in čakal. Končno se je vzdignila in s prstom pokazala na popotno vrečo.

— S seboj sem vzela le najnujnejše stvari. Pa tudi ne vem, ali se bom še kdaj vrnila. Ko bodo zvedeli, da sem odšla s teboj, me bo spremljala le še njihova kletev...

— Nič hudega, je rekel Dimitrij, — jaz že od zdavnaj potujem gol. Človekoljubje je v naših časih doseglo že tako stopnjo, da nihče ne umre na cesti. Vsak se že prej sam zavleče v skrit brlog.

Ariana je brez pomisleka prikimala.

— To je tudi naša naloga. Ko bo napočil čas...

— O kom govoriva? je vzkliknil Dimitrij.

— O tvojem prijatelju Žanu. In ne kriči več! Zažugala mu je s prstom, toda izraz njenega obraza je ostal nespremenjen. — Priplazil se je že včeraj. Tudi on računa na mojo pomoč. Ker ga nisem mogla skriti nikamor drugam, sem ga v sosednji sobi zaprla v napravo, ki so jo nekoč imenovali morsko dekle. Načelnik Sarti, ki je strasten zbiralec nena-
vadnih predmetov, jo je hotel postaviti v svojo sobo za okras in sebi za opomin. Vendar se ni mogel odločiti...

— Če je zaprt že od včeraj, zdaj že prilično smrdi, je ugotovil Dimitrij. — Poznam tisto mrtvaško celico. V njej lahko samo stojiš. Komaj se premakneš, se že natakneš na ostra bodala, ki štrlijo od vseh strani.

— Spomin te še ni popolnoma zapustil. Razumem tvojo skrb za prijatelja. Vendar ga jaz v tisto napravo nisem zaklenila. Če je imel dovolj poguma in če je želel tvegati, je lahko od časa do časa stopil iz nje in se

sprehodil. Morda je celo legel in zaspal. Nihče ni hodil tja, moral bi bil skozi mojo pisarno. Toda le tam je bil varen...

— Kaj hoče ta moj prijatelj? je z glasom, ki je že spominjal na osornost, vprašal Dimitrij.

— Odpri mu vrata in ga temeljito izprašaj. Vsa moja dosedanja pozvedovanja so bila brezuspešna. Ti pa, ki si že bil na oni strani, mu boš lahko zastavljaj vprašanja tako, da bova iz odgovorov spoznala resnično stanje onkraj reke. Tudi zaradi tega sem te dala pokliciti... Doslej smo tam izšolali že več uslužbencev, vendar sta se vrnila samo dva. Kot vidiš, so naše težave še toliko večje, ker se ubadamo s stvarjo, ki je še nismo nikoli poznali. Če bi ti znal izkoristiti samo to dejstvo, bi si pri nas lahko zagotovil bleščečo prihodnost. Morda te je mož brez obraza vzpodbujal prav v tej smeri...

— Prihodnost je tako že zagotovljena. Poleg tega pa vse doslej nisem mogel ugotoviti, kdo se še ukvarja z njo. In kaj je pravzaprav z menoj?

— Ko bi bil razumel mojo odločitev, bi tudi vedel, da se z današnjim dnevom odpravljam v negotovost, ki ni manjša od tvoje. Moja prednost pa je v tem, da ji bom dala pomen, ki ji ga ti ne moreš.

Dimitrij je samo zmignil z rameni in stopil k vratom, za katerimi naj bi se skrival Žan. Ariana mu je vrgla ključ, ki ga je vzela iz nedrij, nosila ga je na vrvici okrog vratu. V temnem in vlažnem prostoru, ki je bil še najbolj podoben slepemu hodniku, je stala ena sama omara, ki na zunaj ni bila videti nič posebnega. Čeprav je vedel, da bo v nji našel Žana, pa je bil presenečen, ko se mu je pred noge zvalil kup umazanih in strganih cunj, zaudarjajočih po močvirskem blatu in po kanalizaciji. Med njimi je komaj razpoznal suhljato in izčrpano postavo svojega bivšega delovnega tovariša. Na njegovem izpitem, kot testo bledem obrazu je še vedno gospodaril strah. Za Dimitrija so bili to seveda le znaki strahu. Sicer pa prvi hip niti ni bilo mogoče vedeti, ali je še živ. Njegove oči so bile sicer odprte toda negibne, od sebe ni dal nobenega glasu, na obleki pa je bilo mogoče videti več madežev strnjene krvi. V tesni mornarski deklici je bilo nekaj človeških iztrebkov, ki prav tako niso bili več sveži. Čeprav je Dimitrij napravo videl prvič, ni zbujala njegove pozornosti. Sklonil pa se je nad Žana in mu vzdignil veko, da bi ugotovil, ali je v njej še kaj krvi. Veka je bila z notranje strani mlečno bleda, na Žanovem čelu pa je odkril več starih podplutb, ki so ga spominjale na mrliške pege. Navzlic vsem tem znamenjem pa se je starčevski obraz nepričakovano razlezel skoraj v nasmeh in iz grla mu je planil hihitajoč glas.

— Srečne oči, ki te spet vidijo! Trenutek kasneje se je Žan z naglico, ki je bila v popolnem nasprotju z videzom, postavil na noge in plosknil z rokami. Zdaj se je tudi pokazalo, da je oblečen v cunje, ki bi bile primerne vsaj za dvakrat večjega možaka.

— Da nisi morda pozabil na starega prijatelja? je Žan naprej vztrajal v svoji veselosti.

— Kdo pa te je spravil v te cunje?

— Sklepam, da mi jih je odstopil inšpektor Kos. Nikogar drugega nisem poznal, ki bi se lahko kosal z njegovo velikostjo. Ta je tudi edini,

ki me ne bi hotel dati iz rok čisto golega. Ta obleka je nekaj časa že trohnela med odpadki, je pa še vedno uporabna.

— Za posebne naloge je celo predobra, je s poudarkom potrdil Dimitrij.

— Za kakšne naloge? Žanov obraz je otrpnil sredi besede, njegove oči, udrte, utrujene in brez trepalnic, so se zavrtale v Dimitrija. Nekaj časa sta se merila s pogledi, potem je s suhim, odsotnim glasom spregovoril Dimitrij.

— Žorž me je poučil, da si v zadnjem času niste mogli izmisliti nič novega. Ustanove se starajo, postopki se ponavljajo, občutek za improvizacijo izginja... Nekega deževnega večera, ko si bil v svoji sobi slučajno gol, so prišli pote. Kaj bi ti pripovedoval do konca, saj si bil zraven. Jaz pa tudi vem, kako je bilo z menoj... Le v vodo so te vrgli na drugem kraju, sicer bi se bil že prej zglašil pri meni in mi ne bi bilo treba hoditi sem. Tudi tebe so čakali, zato mi nikar ne pripoveduj zgodb, ki si se jih učil na oni strani.

— Do mene si bil vedno strog in nepopustljiv. Rad si me strašil, ker si poznal moje slabosti. Tvojemu dekletu sem že pripovedoval, da sem te želel posinoviti. To je bil tudi razlog, da me je vzela v svoje varstvo. Zaupala je mojim besedam in ti dovolila, da se ji približaš... Žanov glas je postajal vedno tišji, na koncu je že šepetal. — Če me spravite odtod, se vama ne bom nikoli več približal. Zdaj sem popolnoma odvisen od vaju in zato v nadlego. Ker ne pričakujem, da bi se moj položaj v prihodnje kaj bistveno spremenil, vama ne morem ničesar obljubiti. Le moje izkušnje bosta lahko uporabila, če bo potrebno... Fant, tebi je lahko, vedno se zato zavzame kakšna ženska. Ko bi bil mlajši, bi te prosil...

— Za napotila, kako jo dobiš z batom po zatilju?

— Namiguješ? se je spet zahihital Žan. — Nazadnje se pa izkaže, da si prišel ravno tja, kamor si želel...

— Kam?

— Ona je tu domačinka, pozna vse poti... Če sem jo prav razumel, mi je že obljubila...

— On trdi, da ga niso vrgli v reko, se je tedaj oglasila Ariana; bila se je razkoračila med podboji in se z rokami oprla v boke.

— Ne, je vljudno zanikal Žan in se globoko priklonil. — Pri ostankih svojega življenja se zaklinjam, da so pri meni uporabili čisto drugačen način. V resnici so me presenetili. Zate, Dimitrij, bom na kratko še enkrat povedal... Nekega dne, trdil bi, da je od tedaj preteklo že mnogo časa, sem prišel v svojo pisarno nekoliko kasneje kot po navadi... Če vsak dan zamudiš le sekundo več, z leti niti ne opaziš, da se je kaj spremenilo, toda skrito oko je kljub temu na delu... Tistega dne je bil morda že naslednji dan, morda pa samo popoldne. Stopnišča in hodniki so bili prazni, vendar temu nisem pripisoval nobenega pomena. Vrata so bila prava, vstopil pa nisem v svojo pisarno, temveč v tuj, temen prostor. Hotel sem poiskati okno, da bi odgrnil zaveso, pa so se zaprla še vrata za menoj. Moj položaj se ni razločeval od jetnikovega, moja celica ni bila večja od tega prostora, bila je gola in hladna. Dosegel me ni več noben glas zunanjega sveta. Pre-

teklo je več dni in bil sem že tako oslabel, da se nisem mogel niti premakniti, ko me je obiskal eden naših sekretarjev, bivši mornariški kapitan. Prinesel mi je nekaj hrane in me vprašal po zdravju. No, nisem se imel nad čim pritoževati, ker sem se v resnici kar dobro počutil. Ko se okoli tebe poleže vsakdanji hrušč, ko se zaveš, da si rešen svojih dolžnosti in da nimaš več kaj pričakovati, se umiriš in polagoma usihaš. Leta so resnično breme, ko pa obračunaš še s svojo preteklostjo, ni nikogar več, s katerim bi še želel zamenjati . . .

— Nekoč si se pritoževal, da ti je preteklost v nadlego. Da sta te spodrinila Edvin in Stenovic, da so se ustanove, ki si jo zidal s svojimi rokami, polastili drugi . . .

— To je bilo še takrat, ko sva oba sodelovala v veliki igri. Pozneje sem se prepričal, da nisem imel prav. Moje življenje je bilo eno samo pričakovanje. Neprenehoma sem upal, da se bo uresničilo. V ustanovo pa so prihajali vedno novi ljudje. Mladi, polni moči . . . Medtem ko sem jaz čakal, da se mi bodo pridružili, da bodo izpolnili moje ukaze, so oni že izpolnjevali svoj načrt. Razdalja med menoj in njimi se je večala, končno je vsako sporazumevanje med nami postalo nemogoče. Ko se je zgodilo tisto s teboj, me niso niti povabili, sam sem se jim bil pridružil, ker sem upal, da jim je moja pomoč še potrebna. Osamili so me prav zato, da jih v prihodnje ne bi več oviral. V popolni temi so moje misli postale kristalno čiste in jasne. Predložil sem jim svoj zadnji načrt. Neko noč, ko ne bo na ulici nobenega človeka, ko bo megla tako gosta, da bi bilo mogoče vanjo sekati stopnice, naj bi me s primernim spremstvom odpeljali tako daleč in na takšen kraj, da se ne bi mogel več vrniti. Obljubil sem, da tega ne bom niti poskušal. To sem storil, čeprav sem vedel, da ni mogoče ničesar prepustiti naključju. Takšno je pravilo . . . Naključje pa seveda ni karkoli ali kdorkoli. Naključje je mogoče pripisati le nižjim uslužbencem, vse, kar storijo višji, je le uresničenje pravila, velike volje, o kateri pa ni mogoče vnaprej nič slutiti. Izraža se vsak dan znova, v obliki kratkih ukazov, ki jih načelniki dajejo mimogrede . . . Z enim samim opozorilom so mi dali vedeti, da moje odločitve ne veljajo več niti za mene samega. Nič več nisem bil eden od stebrov ustanove, temveč samo še smet v njenem stranskem prostoru. Prosil sem za pogovor z načelnikom Edvinom, tega sem poznal še od mladih nog, vendar se mi ta namera iz nerazumljivih vzrokov ni posrečila. Inšpektor Kos mi je sporočil, da imajo mojo zadevo že dalj časa za manj pomembno in da tudi načelnik Edvin ne more spremeniti sklepov, ki so jih zanj sprejeli drugi. Vse moje težave so neopazno in v kratkem času postale zasebna stvar. Če bi hotel še naprej z njimi nadlegovati načelnika, bi to pomenilo, da hočem ovirati ustanovo, spreminjati poti, ki mi jih je začrtala. Nasprotno. Smel sem čakati samo še dejanj, iz katerih bi lahko razbral, kam me bodo vodila . . . Nekega dne so me ostrigli in obrili po vseh delih telesa. Prenehali so me klicati po imenu, imenovali so me samo še s šifro. Določili so mi posebnega človeka, ki naj bi poskrbel za izgubo spomina. Bil je to mlajši človek, ki je prav tako kot drugi opravljal le svojo dolžnost. On in njegovi pomočniki so mi verjetno nekaj dni zapored zastavljali vprašanja, iz katerih je bilo mogoče razbrati, da

do podrobnosti poznajo mojo preteklost in celo nekatere misli, ki jih nisem bil še nikomur zaupal... Na vsa vprašanja sem moral odgovarjati nikalno. Tako je bilo v začetku. Potem so začeli moje doživljanje postopoma dopolnjevati in tudi spreminjati. Seznanili so me s približno petimi različicami mojega življenja. Ker je postopek trajal zelo dolgo in so se oni menjavali, jaz pa sem ostajal vedno isti, čeprav ne več čisto isti, se me je seveda lotila utrujenost. Hotel sem kratko malo zaspati in spet ulti v svojo preteklost. Zoper to so si pomagali z nekim sredstvom, ki so mi ga vbrizgali v žilo. Ostal sem samo še napol buden in vse, kar so mi povedali, se mi je zdelo čisto resnično... Tako še danes ne vem zatrdno, ali sem v svojem življenju ravnal prav. Kar naprej se mi vsiljuje potreba, da bi obtoževal sam sebe. Vem, da sem kriv, ne vem pa še natanko česa... Predstojnikov nisem spoštoval, za skupni blagor sem se žrtvoval zdaj preveč zdaj premalo, tistemu, kar imenujemo čas, nisem znal prisluhniti, čeprav sem kar naprej prisluškoval na vse strani. Ubogati nisem znal, a tudi ne izvrševati. Bil sem premalo odločen in premalo popustljiv. Povzročil sem številne nesporazume, ne da bi jih razumel. Mislil sem, da živim za veliko stvar, pa sem premalo živel zase. Tako mi je na stara leta enako odveč tisto, kar sem storil, kot tisto, kar sem opustil. Sam odgovarjam zase, ne vem pa pred kom...

— Pripovedoval si mi že, je Žanov molk izkoristil Dimitrij. — Se spominjaš najinih pogovorov, ko sva bila še na oni strani?

— Skliceval si se na zasluge, je brez pomisleka odgovoril Žan.

— Nasprotno. Zatrjeval si mi, da ti očitajo preteklost, premočrtnost. Trdil si, da ti zavidajo, ker jih prekašaš...

— Če si prepričan, da je bilo res tako...?

— Nekoč si jih vodil, korakal si na čelu, visoko nad teboj pa je vihrala zastava...?

— Če sem sam pripovedoval, nimaš razloga, da bi dvomil.

— Bil si v skladu sam s seboj in z drugimi...

— Bil sem... Žan je nerazumevajoče zmignil z rameni. — Da nisi tudi ti eden od tistih?

— Nekega dne, je ostro zazvenel Dimitrijevi glas, — si vendarle prvič začutil, da se s teboj nekaj dogaja...? Dimitrijevi kazalec je zavrtil v praznino, njegovo zgrbančeno čelo pa je pričalo, da le s težavo še sledi svojim mislim. Tudi njegov pogled je bil nepremično uprt v eno samo točko pred Žanovimi nogami.

— Nekega dne..., je prikimal Žan. — Vsak dan sem vedel, da se nekaj dogaja. Vedno sem pričakoval, vedno sem bil nekoliko v zadregi. Preganjal me je nemir. Nemir, kakršnega ti še ne poznaš. Nekoč so mi že povedali, da so vsa moja dejanja izvirala iz nemira, iz želje potešiti nemir, vzpostaviti ravnotežje. Vse, kar so rekli, je prekleto res. Pa ne samo izrečeno... Kdo pa živi zaradi prihodnosti? Vsakdo se bojuje z današnjim dnem, s sedanjim trenutkom. Prihodnje bolečine te ne mučijo, o prihodnjih uspehih lahko le sanjaš. Nič pričakovanega se ne zgodi. Očitajo mi, da sem skušal preteklost raztegniti na sedanost in tako onemogočiti prihodnost. Pravijo, da sem zaustavljal čas...

— Si vsaj poskušal kaj takega?

— Vsi hočemo dobro, sprejemamo pa zlo. Jaz vem le to, da brez preteklosti ni mogoče vztrajati. Skušal si jo bom pridobiti. Ti ne misliš več nanjo?

— Skoraj nič več.

— Zato tudi ne veš, kam bi krenil.

— Tega nihče ne ve več. Vsi, ki so vedeli, so ostali na oni strani. Če so sploh kaj vedeli... Če ne bodo postopoma vsi prišli čez...

Žan je vzdignil pogled, ni pa utegnil odgovoriti, ker ga je prehitela Ariana.

— O tem, kdo se bo nam še pridružil, bomo ugibali kasneje. Zdaj nam rajši povej, kako so se te znebili.

— Preprosto, je odvrnil Žan. — Ko so me slekli in ostrigli, so me pokazali nekaterim bivšim tovarišem. Nobeden od njih me ni več spoznal. Zdi se mi pa, da so le nekoliko preveč dobesedno razumeli uradni namig. Podobnega mnenja je bil tudi inšpektor Kos, ta ni in ni hotel biti zadovoljen z menoj. Odpeljali so me v neko vilo v predmestju, tam so mi vžgali več znamenj. To početje je vodil mornariški kapitan.

— Ta ti je gotovo naslikal na trebuh ladjo in še kakšno morsko deklico povrhu.

— Ne, je odkimal Žan. — Znamenje je še brez oblike. Za zdaj mu še ni mogoče pripisati nobenega znanega pomena. Ob priliki ga bom pokazal. Zanimivo je predvsem zaradi nerazumljivosti... Kapitan mi ga je seveda dal vtisniti zato, da bi mi spremenil značaj. Takšno znamenje je breme, ki ga pozna le tisti, ki ga je že nosil. Čutil sem, da so se v mojem telesu dogodile velike spremembe... Potem so me nekega večera odpeljali. Med potjo mi je inšpektor še vrgel tole obleko, ki sem si jo mimogrede tudi nataknil, čeprav zdaj ne vem zakaj. Ravnal sem kar iz navade. Inšpektor pa je s tem morda hotel le zabrisati sled za seboj. Če mu niso celo naročili, da mora storiti tako... Morda tudi on pride za nami in je obleka le znamenje, ki napoveduje njegov prihod. Potem bi tudi na tej strani vpeljali red...

— Tu imamo svoje ustanove, je hladno ugotovila Ariana.

— Potem so te seveda vrgli v reko, je Žana vzpodbudil Dimitrij.

— Kakšna reka! Vedno so govorili o njej z ironijo, čeprav so nate morda napravili vtis, da mislijo resno... Ne loči nas nobena reka. Vse skupaj je le močvirje, čez katero ni nobenega mostu več.

— Most sem videl na svoje oči, je ugovarjal Dimitrij.

— Reko tudi?

— Plaval sem po njej.

— Plaval si po gnojnici. Vprašal sem te, ali si jo videl.

— Videl sem jo, ni pa tekla...

— Jaz sem vso noč gazil po njem, je pribil Žan. — Navezali so me na zelo dolg drog in me z njim potiskali v vodo. Na kraju je bilo blato plitvo in toplo. Kazalo je, da so me kaznovali le navidezno. Ko me niso mogli več potiskati, sem se sam odvezal. To prijaznost sem jim lahko izkazal... Tedaj sem bil že do pasu v vodi, sam, brez vezi z bregom.

Glasovi tovarišev so se bili že pritajili. Najbrž so čakali na skritem kraju, ali se bom skušal vrniti. Na kaj takega nisem niti pomislil... Kljub vsemu sem si še ohranil nekaj čuta za spodobnost. Prizadevno sem bredel naprej, priznam pa, da mi je hitro začelo zmanjkovati poguma. Blato je bilo globlje in globlje, zdelo se mi je, da hodim po razgreti smoli. Vdiral sem se počasi, stopalo se sploh ni več hotelo odlepiti od dna. Napredoval sem silno počasi in v neprenehni bojazni, da naslednjega koraka ne bom mogel več narediti, da se bom udrl do kolen ali še globlje. Da bom obstal kot ptič na limanici, dokler ne bom izčrpan omahnil v vodo, ki me ne bo niti naplavila. Mojim letom in izkušnjam pa seveda ne pritiče omahovanje. Za vsako stopinjo sem napel vse moči. Kaj drugega mi tudi ni ostalo. Obleka se ni izkazala. Vlekla me je v globino. Opozoriti vaju moram, da ji bila noč zelo temna in meglena, nasprotnega brega nisem mogel niti slutiti. Zato tudi nisem vedel, kje sem, morda sem že prebredel sredino, ali pa se ji še bližam. Tudi voda mi ni mogla biti za merilo. Včasih je ob bredu najgloblja... Položaj sem si lajšal edinole z upanjem. Nekajkrat sem se udrl tako globoko, da sem izgubil ravnotežje in omahnil. Požrl sem toliko močvirske vode, da je v curku bruhalo iz mene, ko sem se spet dokopal do površja. Kaj vse se je dogajalo z menoj! Morda sem dvakrat ali trikrat celo izgubil zavest. Seveda le za hip, potem sem se spet pognal za zrakom... Zadostovalo mi je, da sem bil vsaj z nosom iz vode. Nazadnje sem obležal. Razprostrl sem roke, vdihnil sapo in jo polagoma spuščal. Tako sem visel razpet med dnom in površjem, do kolen v blatu. Pravzaprav spodnjih udov nisem več čutil, na nasprotni breg nisem več upal, vrniti se nisem imel kam. Bojeval sem se samo še s časom, za nekaj trenutkov sem si hotel odgoditi svoj konec, ne da bi se spraševal zakaj... Počasi so se megle razvlekale, nad jezerom se je zazoril nov dan...

— Nad reko, hočeš reči, ga je popravil Dimitrij.

— Ne. Ko je posijalo sonce, sem razločno videl krog...

— Krog vode, ker si bil še vedno sredi toka.

— Ležal sem na bregu, na plitvini. Ko bi se bil dvignil, mi ne bi bilo niti do kolen. Tudi noge niso bile zarite v blato. Le otrpnile so bile od napora...

— Na bregu te je že čakal odbor za sprejem. Izrekli so ti dobrodošlico. Mož brez imena ali Dolgi Džon pa ti je cgrnil svoj plašč. Potem so te vodili po prijaznih ulicah, dokler nisi pristal tu...

— Nasprotno, je brez zavzetosti odkimal Žan. — Tako zelo sem trepetal od mraza, da sem skoraj pol dneva preležal na bregu, preden sem se ogrel. Tudi obleko sem si izpral in jo osušil. Tam je breg pust, zaraščen z vrbjem in visoko travo. Nikjer stezice, nikjer sledu o človeku. Tja ne seže noben glas. Pod gostimi krošnjami lazijo po mokrem pesku bilijoni rdečih mravelj, med koreninami se belijo kosti zdavnaj poginulih živali. Okoli mene se je širil neznosen smrad po mrhovini. Ped za pedjo sem raziskoval vso okolico in našel mrtvega krta... Ko bi bil tam imel od česa živeti, ne bi bil nikoli prišel sem. Tam sem čutil, da sem došel do zadnjega brega. Vonj po žajblju in škrlatni kadulji sta spremljala vsak moj korak. Čeprav sem kar naprej drgetal od mraza, nisem niti za hip

prenehal prisluškovati v tišino. Z brega sem pričakoval preganjalce, iz vode znamenje, po katerem bi mogel uravnati korak. Jezero je tam kalno, ne vidiš mu dna. Gladina je prepredena z nenavadnimi rastlinami, toda vse miruje. Le zračni mehurčki se vzdigujejo iz globine in ugašajo na gladini. Kot da pod blatom diha na desetine drobnih bitij. Zavedel sem se skrivnosti, ki nē bodo nikoli razjasnjene, skušal sem razvozljati govorico drobnih mehurčkov, pomen grmovja, ki obkroža jezero. Po več desetletjih sem bil spet sam, prost preteklosti in vseh obveznosti, namišljenih opravil in dolžnosti, ki sem si jih bil v resnici izmislil sam. Pomislil sem, ali bi mogel začeti znova, kot nov človek, na bregu mrtvega jezera... Ko ne veš, kje se končuje eno mesto in kje se začenja drugo. Ko sploh ne bi bil vedel za mesto... Iz vej bi si naredil bivališče, privezal kamen na palico in ubil prvo žival. Poiskal bi si votlino, da bi me varovala pred mrazom, in čakal, kdaj bo strela zanetila ogenj, da bi si postavil ognjišče...

— O čem govori? je nenadoma vzkliknila Ariana. Ko se je Dimitrij ozrl nanjo, je na njenem obrazu lahko odkril le napor, da bi razbrala pomen Žanovih besed.

— O izgubljenih časih, ji je odgovoril Dimitrij in hotel dodati še nekaj v pojasnilo. Ko pa je videl, da je še vedno zamišljena, je opustil to namero.

— Z ukrivljeno palico sem si razdelil nebesni svod, je z otroško preprostim glasom nadaljeval Žan. — Šele sredi dopoldneva sem v vodi odkril prvo ribo. Bila je dolga, a suha, sestradana. Pobegnila je že ob pišu vetra... Blizu poldneva je nad jezerom zakrožil ptič. Bil je tako visoko, da ga nisem spoznal. Sledil sem mu z očmi, dokler sem mogel. Zanimalo me je, kam ga vodi pot. Pognal pa se je naravnost v višino. Utonil je v globini neba...

— V zenitu, ga je dopolnil Dimitrij.

— Da, da..., se je skoraj zmedel Žan in beseda mu je zastala v grlu.

— In zakaj nisi še ti odplaval za njim?

— Pripomba ni brez osnove, je brez obotavljanja odvrnil Žan. — K njej se bova še vrnila, ko boš sam želel... Zdaj sem vama hotel pojasniti le svojo navzočnost. Ob reki sem namreč preživel dolge ure z občutkom, da sem povsem zunaj sveta. Morda vaju bo zanimalo, da se nisem niti za hip želel vrniti tja, kjer sem že bil, da nisem delal nobenega obračuna s svojo preteklostjo, da je zelo hitro splahnela tudi želja vse začeti znova. Spoznal sem, da se novo življenje ne bi bistveno razločevalo od prejšnjega, da moj poskus traja še kar naprej in da nikomur nimam več kaj sporočiti. Tam pa vseeno nisem mogel ostati. Popoldne me je že začela preganjati lakota, z listjem in s travo si nisem mogel niti enkrat napolniti želodca. Mikalo me je, da bi spoznal nove kraje, nove ljudi, kratkomalo zanimalo me je, kaj imam še pred seboj. Vedel sem, da se mora komaj prehodna gošča, ki obkroža jezero, nekje končevati. Znašel sem se na prodnati planjavi, na ozadju katere se je kot fata morgana prikazovala podoba nekega mesta. Že od daleč so me lahko opazili, vendar tam nisem videl nobenega stražnega stolpa in na poti do sem nisem srečal nobenega stra-

žarja, sploh nikogar. Tu seveda nisem slučajno. Ker znam brati tudi zrcalne slike aktov, se mi je nekoč posrečilo, da sem v sobi načelnika Stenovica prebral zelo zaupno sporočilo, v katerem je eden od naših zaupnikov s te strani sporočal, da je tu ženska, ki je že marsikomu pomagala. Opis ulice in njenega stanovanja je bil precej natančen in tako sem brez težav prišel naravnost k njej...

— In skrivna naloga, ki so ti jo zaupali?

— V zvezi z menoj ni več mogoče govoriti o zaupanju. Mene so se kratko malo odkrižali. Kogar vržejo v vodo, nima več kaj pričakovati.

— Ni res, se je ustavil Dimitrij. — Žorž je dobil zelo natančna navodila...

— Tudi Žorž je na tej strani? se je razveselil Žan. — Kdaj ga bom lahko videl?

— Kadar bosta to želela oba hkrati, je odgovorila Ariana.

— In sta prepričana, da ni tu kar tako?

— Sam je povedal, da mora vsestransko preučiti življenje in delo načelnika Sartija. Tudi meni je sporočil nekatere novosti in me prepričeval, naj jih upoštevam...

— Potemtakem bomo začeli znova, je z glasom, v katerem ni bilo mogoče zaznati ne navdušenja ne obžalovanja, ugotovil Žan. — Ti boš vodil našo skupino... Bil si prvi pilot, ki so ga zabili v močvirje. Ker v njem trdno stojiš, so se odločili, da nate navežejo še nekaj drugih usod.

— Nikakor ne, je zamišljeno odkimal Dimitrij. — Jaz sem dokončno zapustil vaš svet. V meni se je prelomilo, ne sprejemam več nobenih sporočil.

— Kdo ve... Ko smo tebe vzdignili čez ograjo in si štrbunknil v naraslo vodo, sem tudi jaz verjel, da je s teboj resnično konec. Žorž, ki je šel po isti poti, je celo dobil zaupno nalogo...

— Tebi so verjetno prebrali isti govor?

— Moj odhod ni bil niti malo slovesen...

— Nobeden od predstojnikov te ni posebej poklical na pogovor?

Žan je samo odkimal.

— Vidva oba pomagata vzdrževati isto zmoto, je razsodila Ariana. — Oklepata se preteklosti, zato vama tudi prihodnost odteka izpod prstov.

— Drugega nimava, je odvrnil Dimitrij. — Čeprav še vedno vztrajam pri trditvi, da ima tudi Žan nalogo, o kateri pa noče govoriti...

— Morda še sam ne ve zanjo, ga je branila Ariana. — Morda ima Žorž tudi zanj posebna navodila...

— Za oba jih bo imel, jo je popravil Žan. — Ti, pokazal je s prstom na Dimitrija, — kažeš pretirano skromnost, da za njo ne bi mogel slutiti samozavesti, ki lahko temelji le na uradnem zaupanju...

— Razkrinkaj me, se je ponudil Dimitrij.

— Po mojem mnenju ti opravljaš nalogo, za katero ne boš nikoli natančno vedel, kaj pomeni... Eden prvih si, ki so krenili na to stran. Iščeš nove možnosti, raziskuješ neznano. Počakali bodo na tvoj konec, šele potem bodo krenili po tvojih stopinjah. Če sploh bodo, če se ne bodo odločili za drugo smer... Na oni strani mesta najbrž ne bo mogoče več

dolgo vztrajati. Ozračje je do kraja nasičeno z meglo in z izpušnimi plini. Drevje ne zeleni več in parke je prekrilo gnilo blato. Odkar so začeli ustanavljati še odbore za pospeševanje medsebojnega zaupanja, se celo uslužbenci ustanove izogibljejo drug drugega. Vsi bi radi še kaj storili, a ne vedo kaj... Vsak zase ve, kako stvari stojijo, drug pred drugim tega ne omenjajo. Večina meni, da je mesto tik pred razsulom, da bo življenje v njem kar zamrlo, drugi štejejo takšne trditve za napad na svoje osebno dostojanstvo. Zanimivo pa je to, da z načelniki nihče ne računa več. Nihče pa tudi ne ve, kako bi se jih znebili...

— Čudne novice prinašaš...

— Da. Po tvojem odhodu s spremembami ni bilo mogoče več odlaštati. Vse misli so se okužile s pričakovanji...

— Pa ste vsaj vedeli, kaj pričakujete?

— Govoril sem o sebi. Drugi ne kažejo vznemirjenosti, pričakovanja so jim tuja. Vztrajajo v svoji usodi in kažejo ravnodušne obraze. Včasih celo skušajo vzbuditi vtis, da so srečni. Enorokega si poznal... Z njim se sploh ni mogoče več pogovarjati. Postal je neobčutljiv za moja vprašanja. Kadar me je srečal, je pogledal vstran. Če to ni bilo mogoče, si je zastrl pogled s tujo mislijo. Obiskoval me je le še uradno. Ker je dobro poznal ustanovo, tudi jaz nisem smel več prestopiti določenih meja... Toda s tem se nisem oddaljeval samo njemu, tudi samemu sebi sem postajal vedno bolj tuj... Ne spominjam se več, od katerega trenutka naprej, zagotovo pa po tvojem odhodu, mi je postalo jasno, da je ustanovi usojen le še kratek čas. Načelnik Edvin in doktor Stenovic sta izgubljala ugled. Kazala sta se vse bolj poredko. Res je, da sta me prej ogrožala, pravo nevarnost pa sem začutil šele tedaj, ko sta mi nehala nasprotovati, ko je začel rasti ugled bivšega mornariškega kapitana. Kapitan sam se je namreč močno spremenil. Videti je bilo, da hoče prevzeti odgovornost za vse, kar sledi, pri tem pa sploh ni vedel, kaj se je bilo že zgodilo. Ko smo ga opomnili, da mu manjka tudi moči, se je na njegovem obrazu ustavila senca, ki ga odtlej ni več zapustila. Kapitan je postal grob in odločen. Posvetiti se hoče cilju, kateremu so se drugi že odpovedali, sam hoče dokončati, kar ni uspelo mnogim. Ne vem, na koga se bo pri tem oprl... Novinec mu je slepo vdan, toda ta ne zmore več, kot da ponavlja tuje napake. Strogost njegovega glasu in prediren pogled ne moreta kaj prida spremeniti. Nekateri tajniki so sami zapustili ustanovo, morda se jim je zgodilo še kaj drugega. Nič zanesljivega ni bilo mogoče zvedeti. Prijateljsko, iz oči v oči smo si marsikaj zaupali, ko pa nas je bilo več skupaj, smo v tistem sporazumu zavračali svoje prejšnje misli, kot da so tuje. Vendar so bila naša nasprotovanja vselej naslovljena na nevidnega sobesednika, ta se je seveda skrival v nas samih. Drugim smo očitali le tisto, v vsem smo se strinjali, potem pa se razšli, ne da bi se bili dogovorili za eno samo skupno dejanje...

— Potemtakem so tvoje izkušnje le občutene. Od nikogar ni mogoče pričakovati, da bi jih potrdil? je vprašal Dimitrij.

— Nihče, je priznal Žan. — Nisem si pa ničesar izmislil. — Videl sem znamenje na nebu, več znamenj...

— Nobenega znamenja nisi videl, se je odločno uprl Dimitrij.

— Pač, je vztrajal Žan in ni bilo videti, da sploh namerava popustiti.

— Tudi vidva jih bosta videla...

— Ne obotavljajmo se več, je odločila Ariana. Videti je bilo, da se je pogovor dotaknil le mimogrede, in da v resnici ni ničesar razumela. Dimitrij je pri priči zgrabil Žana pod pazduho in ga odvedel na hodnik. Žan se je namreč upiral in sprva ni hotel niti hoditi, z zgornjim delom telesa se je naslanjal na Dimitrija, s čevlji pa je drsel po pódu. Zaradi bremena, ki si ga je Dimitrij prostovoljno naložil, se ni mogel niti ozirati, zato tudi ni vedel, ali jima Ariana še sledi. Šel je kar naprej, prepričan, da se mu izhod ponuja sam. Prostor, po katerem se je z muko premikal, je bil na las podoben Sartijevi delavnici in skladišču, v katerem je hranil prihodnje spomenike. Le da zdaj ni bilo tu več ljudi v modrih delovnih oblekah in tudi ne kipov, ki so jih videli prej. Očitno so jih bili že spravili v stranske prostore.

Ni trajalo dolgo, ko sta se Dimitrij in Žan znašla na ulici. To je zadostovalo tudi Žanu, da se je postavil na svoje noge, z glasnim vzdihom pa je tudi naznanil, da čuti olajšanje. Ker se je že večerilo, Dimitrij po potezah njegovega obraza ni mogel zanesljivo presoditi, kaj je ta vzdih še pomenil. Bolj kot to pa je bilo zanj pomembno, da je bil zrak topel, čeprav še vedno zelo vlažen, in da se je bil led iz mesta že umaknil. Iz kupov gnijočih odpadkov se je sicer širil smrad, umazana voda, ki je žuborela ob robovih pločnika, pa je kljub temu naznanjala boljše čase.

Medtem ju je bila že dohitela Ariana. Dimitriju je obesila čez ramena svojo bisago, nato je oba prijela za roke.

— Meščanom se bo morda zdelo, da vaju peljem, vidva pa bosta vedela, kako je v resnici. Naprej!

— Kam? je vprašal Dimitrij in svoj korak že naravnal po njenem.

— Ti ne verjameš v znamenja na nebu, se je namesto Ariane oglasil Žan. — Kljub temu pa si me prepričal, da tvoja pot vodi naravnost navzgor. Nekoč si natanko vedel, kaj ti je storiti. Sam si delil navodila, začel si popravljati zgodovino, postavljaj si temelje novemu času, času, ki ne bo nikdar napočil. Zdaj ne veš več, kje bomo preživel to noč...

— V stolpu, je brez pomisleka odvrnil Dimitrij. — Meni so vrata tam še vedno odprta. Nekoliko se bomo stilsnili, jutri, pri belem dnevu, pa se bomo odločili, ali se lahko obrnemo kam drugam.

— V stolp moramo že zaradi tega, je soglašala Ariana, — ker bomo od tam imeli večji razgled. Mene že dalj časa muči radovednost, kaj se dogaja v njem. Vem, da si je načelnik Sarti mnogo obetal od te ustanove, čeprav je bila ustanovljena šele pred kratkim. Zanj je opravljala različna merjenja, vendar nisem mogla nikoli ugotoviti, kakšna...

— Eden od naših zaupnikov, ki je bil večkrat v njej, mi je zaupal, da so tam že našli izhod iz sedanosti, je začel razlagati Žan. — Po mojem mnenju se bosta oba bregova združila. Predtem pa bo treba storiti še marsikaj, marsikaj, kar presega človeške moči. Močvirja bo treba spremeniti v živo vodo, ali pa ga zbrisati s površja. Pravijo, da lahko postane še izvir novih moči, izvir za vse tiste, ki prihajajo... V stolpu samem pa

so že v teku preskusi, s katerimi bodo spremenili človekovo notranjost... Pravzaprav je ne bodo dosti predrugačili, le ugotovili bodo, ali je res vse tisto, kar so o njej že vedeli. To našim ušesom zveni čisto tuje in še jaz si tega ne znam predstavljati, kaj šele, da bi razumel. Kdor je doživel moje zmote, še svojim očem ne verjame več... Menda so tam ustanovili tudi posebno raziskovalno ustanovo za mlade. Dovoljujejo jim baje vse tisto, kar so še sebi prepovedovali. Grozljive reči so pripovedovali... Nekdo je pljunil pred vrata, skozi katera vstopajo samo načelniki, pa se mu ni nič zgodilo. Gruče otrok razgrajajo po mestnih ulicah in posebne skupine spremljevalcev jih varujejo, da jim ne bi kdo od starejših prisolil kake klofute... Načelniki menda sploh niso več načelniki. Če je res vse to, pa tega ne morem verjeti, potem bi moral biti preplah na onem bregu še večji. Poleg tega pa danes ni več mogoče vedeti, katero mnenje še ustreza resnici. Dvom je zavladal nad obema bregovoma, sami sebi smo postali najstrožji sodnik. Zato smo izgubili še tisto oporo, ki smo jo imeli nekoč in ki ni bila opora...

— V stolpu sem prebil malodane vso zimo, je povedal Dimitrij. — Res so z menoj delali nekakšne preskuse, ne vem pa, ali se jim je kaj posrečilo. Stal sem na glavi, nisem pa napravil niti enega koraka...

— Znamenja na nebu bodo pokazala, je sklenil Žan.

— Sam si jih izmišljaš, ga je pokarala Ariana.

— V telesu jih nosim, je vztrajal Žan. — Ti še ne veš za sanje, ki sem jih imel sinoči, ko sem spal v mornarskem dekletu. Stal sem na eni nogi in si drugo podložil pod glavo, naslanjal sem se nanjo s temenom. Ni bila topla, bila pa je mehka. Potem sem si snel roke in jih položil na mizo... Gledal sem jih dalj časa, ker pa se mi razdalja ni zdela prava, sem se umaknil nekaj korakov nazaj. Prvič sem si ogledal svoje roke in jih primerjal z vsem, kar so kdaj storile. Moram reči, da me je popadel srh. Videti so ostudne. Kljub temu sem moral do kraja. Izvlekel sem si drob in ga razstavil na hrapavem zaboju. Črevesje se je še kadilo, pljuča so se lesketala in penila, ledvice so še trzale. Najbolj dostojanstveno so se vedle ledvice. Bile so gladke in prožne, nekajkrat sem z njimi celo podrgnil po zaboju... Potem sem k njim priložil nos, ušesa in lasuljo. Brez težav sem si jo snel z lobanje in čutil sem celo olajšanje, podobno tistemu, ki ga morajo čutiti igralci po naporni, a dobro odigrani vlogi... Kot da sem preživel sam sebe. Gledal sem svoj konec. V nasprotju z vsemi pričakovanji je to prava igrača. Logično nadaljevanje procesa, ki se je začel že zdavnaj v preteklosti. Zgodilo se je vse, kar se je moralo zgoditi. Le konca nisem videl. Zdi se mi pa zelo pomemben. S skupnimi močmi...

— Še prekmalu ga bomo našli, je hladno ugotovila Ariana, Dimitrij pa je bil tudi to pot drugačnega mnenja.

— Konec si mora vsakdo poiskati sam.

Hodili so še vedno po prazni in temni ulici, ki se je rahlo vzpenjala, po tem je Dimitrij sklepal, da se oddaljujejo od reke. S tem pa je bila tudi že dana možnost, da bodo prišli tja, kamor so namenjeni. Ker ni bilo v bližini nikogar, ki bi ga bili lahko povprašali za nasvet, je bil prepričan, da se mora pokazati kakšno drugo znamenje, po katerem bodo

naravnali korak. Ariana ga je še vedno držala za roko, njena dlan je bila topla in mehka, ko pa je prisluhnil še odmevom v tlaku, se mu je zazdelo, da se vračajo natanko tja, kjer je on nekoč že bil, v ulico, po kateri so ga vodili tisto noč, ko se je izvlekel iz reke. Spet se je oglasil spomin, sam pri sebi je celo ponovil nekaj misli iz govora, ki ga je tedaj imel Mož brez imena... Potem se mu je iz mraka nenadoma pokazal ženski obraz. Plaval je pred njim in se odmikal, tako da ga ni mogel dohiteti. Mrak pred njim je bil prozoren, pripadal ni nobenemu telesu. In Dimitrij sploh ni čutil potrebe, da bi ga imenoval, ostal je brez imena. In prav je bilo tako, saj se mu je nekoliko kasneje pridružil še eden in nato še eden. Zadnji je bil čisto pri tleh. Vsi trije so bili mirni, spokojni, pravzaprav brez izraza. Vsi trije so mu bili nekako znani, toda ne popolnoma. Vedel je, da mu ne bodo zastavili nobenega vprašanja, zato je bil tudi on odločen, da vztraja v svojem molku. Celo razgledoval se je, da ne bi zgrešili izhoda, ki ga iščejo. Vrata vseh hiš so bila trdno zaprta in pritličja so stražili zidovi brez oken. Le visoko zgoraj, v tretjem ali četrtem nadstropju, je bilo slutiti človeška prebivališča. Za zastrtimi okni je bila sicer svetloba, toda medla, skoraj oranžna. Kadar pa se je ozrl predse, so bili pred njim še vedno trije ženski obrazi. Tedaj pa, ko je hotel o njih spregovoriti z Ariano, se je izkazalo, da je tudi to nemogoče. Izza vogala, pravzaprav izza nizkega prizidka neke velike hiše se je utrnila temna postava in jim zastavila pot. Dimitriju je zastrla razgled, zato jo je tudi prvi spoznal. Bil je Danko.

— Prihajate o pravem času, jih je pozdravil ta in se jim pridružil. — Naš načelnik je izginil. Pravijo, da je izgubil glavo, nimamo pa še nobenih podatkov, kje in zakaj. Vznemirjanje, ki se pri nas še ni poglelo, nam bo pomagalo, da se bomo brez večjih težav vtihotapili v stolp. Kajti novinca, ki ga vodita, ni v seznamu naših gostov...

— To je starejši človek z bogatimi izkušnjami, je začel Žana braniti Dimitrij.

— Kljub temu je zašel v težave.

— Morda se bo le našel način, da bi mu pomagali...

— Prišel je prepozno. Poznam njegov primer, že zdavnaj so nas opozorili nanj. Storil je napako, ki je ni mogoče popraviti. Ostal je zvest svoji mladostni odločitvi, trmasto se je oklepal velikega cilja, češ da mu hoče služiti, in prepričan je bil, da mu resnično služi. Celo tedaj, ko so drugi že znali ločiti resnico od videza... On kratko malo ni odraščal. Fiziološki zakoni pa so delovali naprej. Nenadoma bo nastopil trenutek, ko tega neskladja ne bo mogel več prikrivati. Njegova misel je opešala in ne obvlada več telesa. Pri nas ne delamo čudežev, le pospešujemo procese, ki so že v človeku. Temu pač rečemo, da mora vsakdo najti sebe...

— Kje naj se išče Žan?

— Ta je izgubljen že tako dolgo, da se njegovi organi ne morejo več prilagoditi novim razmeram.

— Potemtakem je dokončno izgubljen?

— Ne. Lahko še vztraja. Če bo le miren in nas ne bo venomer nadlegoval s svojo preteklostjo.

— Miren bo, je obljubila Ariana. — Naučili ga bomo spodobnega vedenja.

— Psst! Danko je položil prst na usta in se ustavil. — Tu smo. Pri-
mite se za roke, in neslišno za menoj. Vzpenjali se bomo po temnem stop-
nišču! Odsunil je železna vrata, da so zaškrtala po betonskem tlaku in
potegnili za seboj Dimitrija. Tega se je držala Ariana, Žan je bil zadnji.

Res so se vzpenjali po stopnicah, Dimitrij jih je čutil pod nogami. Ker
pa je bila tema nepredirna, da ni videl niti svoje roke, se mu je zdelo, da
se pomikajo po robu prepada. Zadostoval bi en sam korak vstran in lastna
teža bi ga potegnila v globino. Z njim pa tudi vse druge... Vendar ne-
gotovost ni trajala niti tako dolgo, da bi se ji bil mogel privaditi. Po nje-
govem občutju so dosegli komaj prvo nadstropje, kljub temu pa je že
zasvetila luč, in prostor, v katerem so se znašli, mu je bil znan. V njem je
že prebival. Kot popotnik brez prtljage pa ni bil v njem zapustil nobene
sledi, zato je bil tudi ta prostor lahko le podoben nekemu drugemu.
V njem tudi ni bilo nobenega ležišča, in to je pomenilo, da bodo vsi trije
moral spati na tleh. Dimitrij si je v ta namen že izbral bližnji kot in se
usedel. Da bi zaspal, mu je bilo treba samo še položiti roko pod glavo, nič
več. Njegovemu zgledu je sledil tudi Žan, le Ariana se ni mogla odločiti,
kateri kot bi si izbrala.

— Tvoja navzočnost otežuje tudi moj položaj, ji je rekel Danko. —
Slutim, da nam boš povzročila težave.

— Težave si povzročate sami.

— Ker si ženska, bi utegnila leči zdaj k temu zdaj k onemu.

— Brez skrbi, se je oglasil Žan. — Jaz sem že toliko star in izčrpan,
da o mojih moralnih vrlinah ni mogoče dvomiti.

— Teže je z njim, se je Danko obrnil k Dimitriju. — Ne zaradi njega
samega... Ravno danes so mi sporočili, da so si ga razdelile tri ženske,
da pa bo kljub temu hodil spat k četrti. Tri so že znane, četrto pa bomo
moral šele določiti. Kdo ve, ali je že ni izbral sam.

— Mene ni mogoče izbrati, je izjavila Ariana. — Jaz izbiram sama.
Sploh pa nisem ženska, kakršne živijo v vaših predstavah. Ne spadam med
tiste, ki so si razdelile Dimitrija.

Dimitrij si je bil medtem že naslonil glavo na kolena in že se ga je
loteval spanec, zdaj pa je mukoma vzdignil razprte oči.

Si si morda zapomnil imena?

— To so tvoje ženske, ne moje, se je zarežal Danko in potisnil spodnjo
čeljust daleč pred zgornjo.

— Morda pa sam ne ve zanje, je ugibal Žan.

— Ne, je rekel Dimitrij, vendar iz njegovega glasu ni bilo mogoče
razbrati, kaj to pomeni.

— Če jih ne pozna, ali če so že izginile iz njegovega spomina, jim ne
moremo pripisati nobenega pomena.

— Zlasti ne za prihodnost, je dodala Ariana.

Danko je vzdignil roko, kot da hoče miriti: — Nič še ne vemo, kaj bo
prinesel jutrišnji dan, še manj pa, kako bo odločil načelnik Dogen. V tej
hiši bomo še naprej spoštovali njegova navodila... Spoštovali jih bomo

vse dotlej, dokler ne bomo dobili drugega načelnika. Ostanite mirno vsak v svojem kotu. Jaz sam vas bom še pravi čas obvestil, kdaj bo nastopilo jutro... Če bi ponoči izbruhnili nemiri, to vam nič mar. Na vaš položaj ne more vplivati nobena sprememba.

Žan je strmel predse, Ariana pa je prikimala. Preden je Danko stopil v dvigalo in izginil v podpodju, si je tudi ona že izbrala svoj kot. Iz bisage si je vzela pisano svileno pregrinjalo z dolgimi resami in si ga razprostrla po tleh, za zglavje pa si je namestila bisago in tako je bila postelja nared. Ko je že hotela leči, jo je hreščanje v naslednjem kotu premotilo, da se je še enkrat ozrla po Žanu in Dimitriju. Dimitrij je spal sede in težko hropel, vendar je bila prepričana, da to ne bo motilo njenega počitka. Takoj zatem pa se je že srečala z Žanovim pogledom. Strmel je vanjo z vodeno kalnimi očmi in s široko odprtimi usti, v katerih mu je podrhteval sivi jezik. Nena-doma ji je ponudil izproženo, drhtečo dlan. Ariana se je po vseh štirih odplazila k njemu. Njen vprašujoči pogled je terjal pojasnilo.

— Začelo se je, je zašepetal.

Na njegovi dlani je opazila kot palec dolg, od starosti počrnel in raz-jeden zob. Ker se ji je zdelo, da bi Žanov obraz mogel izražati tudi pre-padenost, za katero ni bilo pravega razloga, je zmignila z rameni:

— Zob, ki je odslužil...

— Ni zob, je dahnil Žan in skoraj legel prednjo. — Kost je...

Ariana si je še enkrat ogledala dlan in odločno odkimala.

— Nemogoče. Poznam vse kosti. Nima se od kod vzeti.

— Iz žrela sem si jo potegnil. Že več di me je zbadala...

— Zob je, je ponovila Ariana. — Omajal se je, pa nisi čutil, kdaj ti je izpadel.

Žan je nepremično strmel vanjo, spet je odprl usta, da mu je videla naravnost v žrelo, jezik mu je podrhteval, kot da hoče še nekaj reči, toda glasu ni spravil iz sebe. Zdelo se ji je, da je na korenu jezika videla rdeč madež, trenutek kasneje pa se mu je začela na ustnicah nabirati krvava pena, ki je vrela iz notranjosti. Pene je bilo vedno več. Že je polzela po bradi in kanila na tla. Žan je zdaj hropel skoraj enako kot Dimitrij.

— Utrujena sem, je rekla Ariana. — Legla bom. To, kar vidim, je preveč nenavadno, da bi bilo resnično. Globoko dihaj in izpljuni to svinja-rijo. Na našem bregu je zrak čist.

Žan se je obrisal z rokavom in nekajkrat globoko vzdihnil. Zaprl je usta in pena je izginila.

— Zbudi Dimitrija, je rekel nekoliko kasneje, ko se je Ariana že plazila nazaj k svojemu ležišču. — Zbudi ga, da bo videl, kaj ga še čaka.

— Star si in rad pretiravaš, ga je zavrnila.

Prav tedaj je tudi že ugasnila luč, hkrati pa je bilo slišati iz spodnjih prostorov votle udarce, ki so za hip preglasili vse druge zvoke in Ariani ugasili vsako misel. Pogreznila se je v sen.

— Ti gotovo ljubiš Dimitrija, jo je neke iz daljave še dosegel Žanov glas, toda v njem ni čutila vprašanja. — Morda pa že pripadaš rodu, ki ne pozna te besede... Zadnja misel je bila izgovorjena že mrmraje, glas se je izgubljal v pojemajočih odmevih skozi zidove in se vračal le še v sanje.

Slišal ga je tudi Dimitrij, vendar že močno spremenjenega, podobnega rahlim udarcem na pavke, ki jih je nekdo podstavil pod njegovo glavo. Ker je postajal vse močnejši, se Dimitrij ni več mogel izogniti prebujenju. K temu so ga prisilili tudi udarci po temenu, ki so se ponavljali v vedno krajšem zaporedju. Ko pa je stegnil roko, se mu je zdelo, da ne bo nikoli več dosegel sam sebe. Tla so bežala izpod njega s tako naglico, da je komaj še lovil ravnotežje. Dokončno prebudil pa ga je močan udarec po glavi, ki je bil tudi zadnji. Odprl je oči.

Pred seboj je zagledal medlo žarečo svetilko, imenovano »volovsko oko«, in Žoržev obraz, ki se je sklanjal nadenj.

— Ne vznemirjaj se, ga je s pritajenim glasom, ki se je Dimitriju zdel popolnoma tuj, ogovoril Žorž. — Jaz sem.

— Kaj hočeš ob tej uri? Dimitrij se je napol vzdignil in se naslonil na steno. Zdaj je šele ugotovil, da Žorž kleči.

— Saj je že blizu jutra...

— Kje sva? ga je ustavil Dimitrij.

— V sosednjem prostoru. Ker nisi bil sam, sem te zvelkel sem. Moram se pogovoriti s teboj...

— Pogovori se, je Dimitrij posnemal njegov glas in hotel dodati, naj pohiti, a mu je Žorž potisnil v usta svojo pest, glavo pa obrnil vstran, kot da prisluškuje.

— Vse sobe imajo tudi vrata, je pojasnil čez nekaj trenutkov, ko je od vseh strani odzvanjala le tišina. — Kljub temu smo prihajali in odhajali le skozi pod...

— To bi mi lahko zaupal kdaj kasneje, je utrujeno zagodrnjal Dimitrij, ko je spet imel prosta usta.

— Priplazil sem se skrivaj, je zasikal Žorž, kot da je upehan od tekanja po stopnicah. — Priplazil sem se mimo straž. Za vogali in po temnih vežah se pomikajo zakrinkani obrazi, ki se na videz dolgočasijo, v resnici pa pod dolgimi haljami skrivajo nevarno orožje...

— Pusti jih pri miru, opravljajo svoje delo, ga je zavrnil Dimitrij, ko je Žorž spet zajel sapo.

— Zasledujejo me...

— Domneva...?

— Nikakor ne. Pred dnevi sem prvič slišal, da je nekdo na glas štel moje korake. Ozrl sem se in ga videl, ko je smuknil v bližnjo vežo. Potem je dal znamenje čez cesto in me prepustil svojemu tovarišu. Po sistemu štafete sem prehajal iz rok v roke. Komaj sem se enemu zazrl v oči, že je na njegovo mesto stopil drugi. Verjetno so me hoteli preslepiti, zbuditi iluzijo, da se ne menijo zame, toda jaz sem jih spregledal. Čeprav so posebej izurjeni, da se ne menijo zame, ne morejo skriti svojega poklica.

Razkrivajo se prav s tem, da skušajo posnemati druge. To pa se jim nikoli popolnoma ne posreči. Ker poznam svoje napake, sem z lahkoto spregledal tudi njihove...

— Tega si ne bi smel dovoliti, je zamišljeno rekel Dimitrij.

— Prepozno. Sem si že . . .

— Zdaj vsaj veš, da to nikamor ne vodi. Mene so zasledovali vse življenje, kar naprej mi je bil kdo za petami. Vendar se nisem pustil zbegati. Postal sem njegov prijatelj. Povabil sem ga na čašo piva v bližnjo krčmo, pomagal sem mu sezuti čevlje, da se je laže odpočil. Sam sem ga začel spremljati, povabil sem se mu na dom in mu pohvalil ženo, popazil na otroka. Vsi so bili vzorni očetje. Kmalu so se navadili name in mi začeli tožiti o svojih nadlogah in ni bilo več mogoče razločevati, kdo je komu na sledi. Človek mora raziskati vsa področja svoje osebnosti. V vsakem predalu so še skrite omarice. Predvsem pa se moraš znebiti slehernega dvoma o svoji usodi . . .

— Nemogoče, je s komaj zadržano strastjo odkimal Žorž. — Potem ni več mogoče izpolnjevati navodil.

— Šele tedaj lahko uresničiš svoj načrt . . . Domnevam, da si bil zadnje dni nekoliko zbežan in da so te čuti večkrat pustili na cedilu . . .

— Skušal sem se približati načelniku Sartiju. Nekajkrat sem ga opazoval iz neposredne bližine, ne da bi on vedel za mojo navzočnost. Ležal sem pod posteljo, na kateri je preživel noč s svojo ljubico. Stal sem za drevesom, ob katerem si je na sprehodu olajšal mehur. Preoblekel sem se v težaka in v njegovi delavnici mešal ilovico . . .

— In kaj si odkril?

— Možakar je izredno prepreden. Po mojem mnenju živi dvojno življenje. Na cesti in pri delu kaže vesel obraz, kadar je sam, pa je zamišljen. Včasih hlini nespečnost in se dolge ure sklanja nad knjigo. Sploh ima preveč knjig. Preden jih bomo prebrali, bo že prepozno, da bi ugotavljali, kaj se je naučil iz njih. Prehitel nas je . . .

— Nas?

— Se pravi mene. Ustanovo, ki me pošilja . . .

— Potem te zasledujejo tukajšnji?

— Rekel bi, da ne. Tisto noč, ko sem se splazil v načelnikovo spalnico ali natančneje pod njegovo posteljo, je bil v sobi še nekdo. Prišel je za menoj in se skrnil v omaro. Bil je za las podoben Enorokemu, ker pa je zasledoval on mene in ne jaz njega, ne vem zagotovo, koliko rok je imel. Ostal je v omari tudi še potem, ko sem jaz že pobegnil. Sklepam, da ga je tja pripeljalo dvojno zanimanje. Odšel sem takrat, ko sta načelnik in njegova ljubica utrujena zaspala. Najbrž je Enoroki oprezoval za žensko. Trdil bi, da sem jo tudi jaz že nekje videl. Na onem bregu, v tvoji družbi . . . Zbirali so o njej podatke, ker so bili ugotovili, da jo ti zasleduješ. Celotno ime sem že vedel . . .

— Spomni se ga, je zahteval Dimitrij.

— Bila je Danuška, da. Vsaj zate. Drugi so jo imenovali drugače, kar pa je nazadnje vseeno. Ta tvoja bivša Danuška je zdaj načelnikova ljubica. Stopila je na mesto, ki ga je prej zavzemala Ariana. Načelniku leta ne dopuščajo, da bi imel dve tajnici. Sodeč po obrazu pa tudi te ne

bo dolgo obdržal. V postelji se ni izkazala. Ne, da ne bi bila spretna. Tudi gibčna je dovolj. Toda pravega veselja do dela ne kaže. Načelnik jo je z enim očesom ves čas opazoval. Na njegovem čelu sem videl senco nezadovoljstva. On pač pripisuje takšnim igricam velik pomen in tudi od partnerice pričakuje največjo vnemo. Na sprehodu se je o tem pogovarjal s svojim prijateljem. On hoče žensko v ekstazi, takšno, ki skoprni na rjuhi. Razlagal je svojo teorijo o nekakšnem siju, ki se ji mora pokazati okrog glave. Tega menda pri Danuški ni opaziti, zato je tudi njegovo doživetje okrnjeno. Kljub temu pa se ne naveliča gledati njeno telo. To svojo slabost je spretno obrnil v svoj prid. Odkar je dobil naročilo, naj izdelata spomenik za Tilly, uporablja za model le Danuško. Dneve in dneve stoji pred njo in strmi vanjo. Iz ilovice je napravil natančen posnetek njenega telesa, le obraz mu je dal Tillyjin. Sprva sem mislil, da se to dvoje ne more skladati, potem pa sem moral priznati, da je imela Tilly lepo glavo. Brez nje bi kipu nekaj manjkalo, tisti zadnji navdih pred orgazmom, ki ga Danuška ne zmore. Iz dveh žensk je načelniku uspelo narediti kar lep spomenik, ki bo meščanom morda v ponos... V načelnikovi delavnici pa sem končno dobil tudi potrdilo, da Tilly ne živi več...

— Kakšno potrdilo? je zanimalo Dimitrija.

— Ali je treba o tem še posebej govoriti? Živim ne postavljajo spomenikov.

— Pozabil si, da je načelnik Sarti edini, ki se ukvarja s prihodnostjo. Njemu je sedanost samo vir za naročila, ki jih bodo uporabljali mnogo kasneje.

— Načelnika Sartija muči tudi prostata. Pritoževal se je, da ima težave z mokrenjem. Ko stoji pred školjko in se pači od bolečine, se rad opazuje v ogledalu. Zajtrkuje vsak dan sesekljano gnjat z jajcem. Zraven pije vročo kavo... Natanko sem si ga ogledal in si zapomnil marsikaj. Sestavil bom kar obsežno poročilo. Zavedam se pa, da kljub moji prizadevnosti še zdaleč ne bo popolno. Poglavitno mi je ostalo nedostopno: njegove misli. Rad strmi v prazno, tedaj gotovo kuje načrte za prihodnost. Včasih vzdigne pogled s knjige, ki jo bere, in prikima sam sebi. Morda pritrjuje napisanemu, morda je našel potrdilo za svoje naklepe...

— Kaj pravzaprav hočeš od njega? Čemu bodo rabili ti podatki? Če je on edini, ki dela za prihodnost, je njegova vizija tudi edina, po kateri bo prihodnost skrojena...

— Moramo jo predvideti, prehiteti, preprečiti, pre... pre...

— V imenu česa?

— V imenu navodil, ki mi jih je dal inšpektor, je imel Žorž že pripravljen odgovor. Trenutek kasneje pa je zamišljeno zlogoval novo misel: — Kljub temu pa me zasledujejo... Ubili me bodo. V reko so me vrgli le zato, da bi me postopoma privadili koncu...

— Kaj si lahko obetajo od tega?

— Prav si imel, je dahnil Žorž in se še bolj približal Dimitriju. — Naša stvar je izgubljena. In mi z njo... Ves čas smo se izgovarjali na pri-

hodnost, ne da bi mislili nanjo. Opravičevali smo le svojo sedanost. Nekaj nam je ušlo izpod prstov... Nobenega poročila ne bom več napisal. Ne bom se vrnil na ono stran, a tudi tu ne bom ostal... Samo ti si imel prav. Tedaj bi bili lahko še marsikaj spremenili...

— O čem pripoveduješ? je hladno vprašal Dimitrij.

O..., o..., je zajecjal Žorž in se z desnico zgrabil za čelo.

— O, je potrdil Dimitrij. — Zdaj pa mi lahko že tudi priznaš, kaj te je ob tej uri pripeljalo k meni.

— Malodušje, je priznal Žorž. — Tesnoba, ki razkrajja.

— In kam boš krenil zdaj?

— Za teboj... Nikamor... Morda se bom tudi jaz pridružil Ariani. Toda odkar je zapustila načelnika Sartija, od nje nimamo kaj pričakovati. Njena prizadevanja so ostala brez smeri. Slepá nuja jo sili v tvoje naročje, ti pa jo sprejemaš kot odrešiteljico. In sploh ne skušaš ugotoviti, kaj je v resnici...

— Ne, je priznal Dimitrij. — Jaz sem svoje že storil. Utrujen sem. Zdaj je vrsta na drugih. Moje izkušnje so breme, ki ga nimam kam preložiti...

— S tvojimi izkušnjami bi lahko skušala ustvariti nov svet, je oživel Žorž.

— In novo ustanovo?

— Ki bi jo vodila midva.

— Ne! je odločno odkimal Dimitrij. — Niti vsak zase niti oba skupaj... Vedno se je treba komu pridružiti, sprejeti njegov svet. Pozabiti sebe, ukloniti se načelniku, inšpektorju ali samo svoji zmoti.

— Na tem bregu je še nekaj možnosti, ki jih ti ne poznaš. Na svojih pohodih po mestu sem spoznal tudi mladega moža, ki ga, mimogrede rečeno, imenujejo Srečko Prodajalec. Vabil me je na skrivne pogovore, ki se jih udeležuje manjše število nenavadnih ljudi. Ti namreč menijo, da je treba svet v temeljih spremeniti. Ne priznavajo preteklosti, našemu podjetju ne pripisujejo nobenega pomena. Besede, ki sem jih slišal pri njih, so me spominjale na tvoj znani govor, po katerem so te vrgli v vodo. Oni namreč trdijo, da ne mislijo plavati s tokom, da se zgodovina z njimi šele pričinja, da bodo s spomenikov odstranili sramoto... Zbirajo se v temnih kletah in se navdušujejo s strastnimi govori. Oboki odmevajo od njihovih besed. Resnično spominjajo nate... Toda Srečko Prodajalec mirno posluša in čaka, da bo nastopil njegov čas. Včasih stopi k oknu ali k vratom, da bi odgnal nepovabljene poslušalce, ki se nimajo od kod vzeti. Tako si pridobiva zaupanje zborujočih... Pred menoj nima nobenih skrivnosti... Srečko je izreden človek. Sicer ne vidi naše prihodnosti, je pa dobro poučen o svoji. Priznal mi je, da so vsa zborovanja, ki sva se jih udeležila, le videz, v katerem se sprošča nezadovoljstvo mladih ljudi. V bistvu je to vendar nezadovoljstvo s samim seboj, ki si pa tega še ne more priznati. Zanje si je treba neprenehoma izmišljati kaj novega. To ni težko, ker je zanje vse novo, starega namreč ne poznajo. Srečko ima svoj načrt. Z novim videzom hoče dati veljavo stari stvari. Za to pa potrebuje ljudi z izkušnjami. Oba bi lahko stopila v njegovo službo. Z

njegovo pomočjo bi lahko izvedla tvoj načrt. Tistega, ki si ga razlagal na onem bregu, pa smo ga zavrnilo... Stvari, da tako rečem, so tu dosti jasnejše. Opraviti bi imeli z mladimi ljudmi, ki hočejo za vsako ceno kaj ukreniti zoper ustanovo. Pripravljeno so slediti vsakomur, ki bi jih popeljal... Odrekajo se svojemu osebnemu stališču, ker vedo, da le tako kaj dosežejo. Takih možnosti za delo ni imel niti načelnik Edvin, čeprav smo mu bili neomajno vdani. V našem zaupanju ni bilo ognja, ni ga bilo več...

— Da, je pritrnil Dimitrij, — razmere so se močno spremenile. Toda kriv nisem bil jaz.

— Prepričan sem, da mojega predloga ne boš zavrnil.

— Počakaj... Iz Dimitrijevega grla se je iztrgal hropeč glas, ki mu Zorž ni znal razložiti smisla. Dimitrijeve roke so se izprožile mimo njegovega obraza, kot da se ga hočejo okleniti okrog vratu. Zato se jim je nekoliko umaknil in z lučjo celo posvetil vanje. Prsti so bili togo razkrceni in še drgetali niso. Pojasnila za ta gib ni našel niti na Dimitrijevem obrazu. »Volovsko oko« je na njem odkrilo nekaj novih, globoko zarezanih gub in negiben pogled. Le jezik se je premikal, silil je med ustnice, toda iz grla ni bilo glasu.

Medtem se je v enem od spodnjih nadstropij znova oglasil boben. Zorž je planil kvišku, ugasnil luč, se po prstih približal steni in prislonil nanjo uho. Dosegli so ga še drugi, toda zelo nejasni glasovi.

— Prihajajo! je zašepetal proti Dimitriju in se pognal skozi vrata.

To, kar se je zgodilo kasneje, Dimitrij ni več mogel pripisati sanjam. Soba je bila spet razsvetljena, zdaj je gorela luč na stropu. V sosednjih kotih sta ležala Žan in Ariana ter dvigala glave. Danko je bil očitno pravkar vstopil iz dvigala, saj na stenah ni bilo opaziti vrat. Le roke je imel Dimitrij še vedno iztegnjene. Ko jih je pogledal, se mu je zdelo, da niso njegove. Svoje je čutil ob telesu, čeprav jih ni bilo tam. Vzdignile so se bile proti njegovi volji in so še vedno štrlele v zrak, čeprav v prostoru ni ostala nobena sled za Zoržem.

— Kaj hočeš? je osorno vprašal Danko, obrnjen k Dimitriju. — Protest z rokami ne bo zalegel!

Tedaj šele je Dimitrij začutil, da se mu je v levi podlahti nekaj zganilo. Vztrepetal je živec, desetine drobnih črvčkov so začele v mišicah uganjati svoje vragolije. Tekali so sem in tja po mesu in se prekopicavali na glavo. Bolečina, ki so jo povzročali, je bila nevzdržna, dokler roki nista omahnili. Dimitrij se je komaj še utegnil zavedeti, da se je bilo še nikoli občuteno nelagodje polastilo vsega njegovega telesa, za kaj več ni bilo časa. Prostor je že napolnil rezek glas, ki ga ni bilo mogoče pripisati Danku, čeprav je prihajal iz njegovih ust. Za to priložnost so bile spačene na nov način. Zgornja ustnica se mu je bila nenavadno povečala. Vzdignjena je odkrivala krvavo rdečo čeljust in do kosti razgaljene korene zob.

— Vi spite! je vzkliknil. — Medtem pa naj moje oko bedi nad vami? se vam ne zdi, da pretiravate s svojo brezbriznostjo? Zdaj ste v breme naši ustanovi, na vaših obrazih pa ni mogoče zaslediti niti najmanjšega očitka, ki bi ga namenili sebi... Vamé strmite in čakate!

— Čakamo, je Dimitrij ponovil besedo, ki zanj ni imela nobenega pomena. Vseeno pa je njegov glas povzročil, da se je Danko nekoliko pomiril.

— Načelnik Dogen nam je nocoj sporočil pomembno novico. V dolgotrajnih naporih za vskladitev preteklih dejstev je končno nastopil trenutek, ki si ga ne moremo razlagati drugače kot priznanje. Da. Naši pogledi na to mesto so postali bistveno pravilnejši. To pa je hkrati nezaupnica poskusom, ki so jih opravljali na nasprotnem bregu. Njihove in naše ustanove se združujejo, toda pod pogoji, ki smo jih določili mi. Odslej bo najstrože prepovedano sklicevati se na razum. Vi seveda ne boste priznali, da imamo prav. Dopusčam možnost, da vas niso poučili, toda to so počenjali na oni strani. V resnici jim je šlo le za dobro počutje, za organizirano udobje. Vzvišenih ciljev ni. Vse cilje je mogoče doseči leže. Videz je edina resničnost. Zaupanje v nadrejene je naravni zakon. To smo sicer že dolgo vedeli, zdaj pa je to neizpodbitno dokazala tudi ena od naših ustanov. Po znanstvenem postopku seveda...

— Na kaj se boste sklicevali odslej? je z mirnim, skoraj zaspanim glasom vpadel Dimitrij.

— Na marsikaj! je odsekano odvrnil Danko. — Bili bi nespametni, če bi se sklicevali še na kaj drugega kot nase. Iz posebnih razlogov, o katerih nisem pooblaščen, pa bomo delali tudi to. Pojasnilo sledi kasneje ali nikoli... Vi ga tudi ne bi razumeli. Komaj še slišite moj glas, kajne?

— Govóri glasneje, je poprosila Ariana in si z dlanmi še vedno trla zaspane oči. Danko jo je očitno preslišal in obrnjen k Dimitriju nadaljeval:

— Preden sem se napotil k vam, sem za lastno uporabo razmišljal, kaj se je zgodilo z vami. Bili ste gibaló naših ustanov, postali pa ste njihova cokla, ne da bi bili sami opazili kdaj. Prezgodaj ostareli mladci. Starci, ki se oklepajo zmot... Naša ustanova si je dolga leta prizadevala, da bi vas vrnila k resničnemu izviru življenja... Žan pa me, recimo, niti ne posluša...

— Iz tebe govori glas najvišjega, je plaho potrdil Žan. — Vrnili se bomo, če nas bo poklical...

— Govno! je zagrmel Danko. — Prav zate nismo mogli ugotoviti, kaj si. Dobrotnik našega mesta ali njegov vampir? Nesreča ali blagoslov? Seveda, govoril sem o preteklosti. Bil si, kar si bil. Zdaj tako nisi nič. Prav zato ti ne bomo dovolili, da bi še naprej ostajal tu. Vstani in pot pod noge! To je hkrati tudi sporočilo, zaradi katerega sem prišel.

— Kam? je vprašal Dimitrij.

— To je njegova stvar. Tudi sem ga ni nihče klical.

— Pač. Šel je za glasom, se je skrivnostno nasmehnila Ariana. — Za glasom, ki se mu doslej ni še nihče uprl. To bi moral vedeti.

— Izpolnjujem samo ukaze.

— Kam naj se obrnemo? je glasno pomislil Dimitrij.

— O tebi še nismo rekli zadnje besede.

— In Ariana?

— Ona izbira sama. Žana pa bom dal vreči skozi okno, če se sam ne spravi odtod. Zadnje dni smo imeli več takih primerov. Simulanti,

ki hlinijo obup ali zadrego, ker ne vedo, kam bi se obrnili, se po kratkem postopku znajdejo spodaj. Zlagamo jih v piramido. Ko bo odjuga dokončna, jih bomo zmetali v reko.

— V jezero, ga je samogibno popravil Dimitrij, toda Danko je ostal negiben.

Prvi je vstal Žan. Premrli udje so mu očitno povzročali težave, zato si je največ pomagal z rokami. Dobesedno prilepil se je z njimi na steno in se počasi, centimeter za centimetrom, vzdignil. Medtem je Ariana že zganila svoj prt in ga stlačila v bisago. Dimitrij se je postavil na njeno levico in ji položil roko okrog ramen. Z druge strani se je oklenil Žan. Tako objeti so vsi trije hkrati stopili v dvigalo in zdrveli navzdol.

Sprejela jih je hladna veža, polna lepljive megle, ki je z ulice silila skozi vrata. Pravkar se je danilo. Mesto je bilo zavito v belino, skozi katero so se le medlo očrtavali visoki zidovi.

Ariana je stopila na čelo.

En dan v Istambulu

Biba Klinar

Še je noč. Ptice na Čamlidži so v vrhovih jelk prve zagledale jutranjo zarjo. Njihovi kriki, dremotni od spanja, budijo peteline na dvoriščih grških hišic ob evropski obali Bosporja. Vsak hip bo pesem mujezinov s petstotih džamij odprla trebuh noči nad Stambulom.

Obris džamije Sulejmana Veličastnega se je odlepil od modrikastega pokrova neba. Kupola s štirimi minareti lebdi v zraku, temelje je odrezala od mesta megla, ki jo je čez noč izdihalo morje. Sedem let je gradil te temelje Sinan, z vrha griča do morskega dna in med pesek in zdrobljeno opeko je pomešal še možnar stolčenih biserov. Po sedmih letih je izginil arhitekt za sedem let v Egipt in ko se je vrnil, je v 59 dneh dokončal obljubljeno delo. V teh dneh je vsako jutro, zvit na tleh, kadir nargilo, sultan pa je vsak dan v drugem kotu prisluškoval klopotanju vode in se čudil, kako je bil zvok neutišan in blesteč po vsem svetišču.

Iz obale se po strmih ulicah vzpenjajo v mesto ribiči in z vajenimi gibi lovijo ravnotežje ploščatih posod, ki visijo z droga, položenega prek ramen. Sonce vzhaja za njihovimi hrbti in pobliskava v drgetajočih repih rib, ko zložene na bronastih pladnjih, zvonijo v ritmu koraka kot srebrna nihala jutranje ure. Mednje se mešajo oslički z rdečimi čopi v ušesih in z butarami drv na križu; pred njimi hodijo gonjači z zvoncem budit gospodinje za zrezljanimi polknicami lesenih turških hiš.

Sredi vrveža sameva mošeja Mehmed Paše Sokolovića. Zgrajena je iz blokov lomljenja kamenja, kot višegrajski most na Drini, ki ga je Mehmed Paša zgradil tam, kjer ga je dečka, zvezanega v pleteni košari na oslovskem hrbtu, prepeljal čez reko splav iz Bosne v Turčijo. Na praznem dvorišču džamije se ob vodnjaku že igrajo otroci v rožnatih in škrlatnih oblekah in skozi prstke precejajo vodo — nepogrešljivo igračo otrok vsega sveta.

Drugod si pri vodnjakih verniki umivajo noge za jutranjo molitev. V Eyupovi mošeji trosijo po kamnitem dvorišču zrnje pticam z zlomljenimi kljuni, pohabljenimi perutmi, slepim in starim. Eyupova mošeja je zgrajena na posvečenem kraju; petsto in nekaj let je minilo, odkar je tu pred obzidjem Konstantinopla, v bitki za mesto, padel zastavonoša Eyup. Še isto

noč se je sultanu Fatimu Mohamedu v spanju prikazar prerok Mohamed in mu namignil, naj tu zgradi mošejo, junaku v spomin. In od takrat romajo islamski verniki do Eyupove grobnice, ki jo od dvorišča zapirajo železna vrata. Kdor se jih dotakne, pravi izročilo, se mu izpolni vsaka tiha želja. Do danes je upanje izgladilo, vse do tja, kamor še doseže človeška roka, zarjavelo mrežo do sijaja čistega zlata. Iz groba izvira studenec, kdor pije to vodo, obogati. Kakšen posmeh za berače in pohablence, ko posedajo po kamnitih klopeh in s praznimi očmi zavidajo enonogim štorckljam in slepim golobom, ki jih verniki zbirajo, čuvajo in hranijo na tem dvorišču. Vsak petek pa je praznik za reveže, takrat prinašajo v dar živopobarvane ovne in jih žrtvujejo sestradanim ljudem, namesto bogu. Ko se zvečeri, oddrsajo obdarovanci z berglami in z rdečimi, modrimi, zelenimi, rumenimi ovni na ramenih in z zvezdo večernico nad glavo, v svoje domove iz kartonskih škotelj v luknjah mestnega obzidja, blizu Zlatih vrat. Od tod je v času bizantinskih imperatorjev, po vojaških zmagah, odhajala procesija do cerkve sv. Sofije: deset tisoč starcev v rdečem brokatu, deset tisoč dečkov v zelenem brokatu, deset tisoč mladeničev v belem brokatu, deset tisoč sužnjev v sinjem brokatu, pet tisoč evnuhov v svili in dvanajst patricijev v obleki, pretkani z zlatom in žlahtnimi kamni, je spremljalo imperatorja do vrat sv. Sofije. Na pragu si je vladar potresel glavo s prstjo iz dragocene posode in se zarotil: »Resnično nedolžen sem za prelito kri, naj me bog ne dolži brez jezdeca, pred oltarjem jim snamejo uzde in če živali z zobmi raztrgajo okovano jermenje, vzklika narod: »Zmagali smo nad deželo Islama«. Včasih pa se konjske glave obrnejo vstran in ljudstvo molči.

Hagia Sofija je danes muzej. Zunaj skromna, nepregledno zidana, je znotraj simfonija prostora: okroglega, polkrožnega, prelivajočega se pod kamnitimi oboki, ki počivajo na filigranskih listkih čipkastega akantusa v kapitelih korintskega stebra. Votlost prostora je tako razsežna, da bi ta praznina lahko postala noseča z več tisoči telesi in se pogled spočije šele, ko so oči v zenitu. »Solomon, prekosiš sem tvoje delo,« je vzkliknil Justinijan, ko je 532. leta zapuščal cerkev v spremstvu Rimljanov in Špancev, Frankov in Bizantincev, Genovežanov in Benečanov in s svilenimi podplati mečkal cvetove mirte, da se je težak vonj mešal s cekini, s katerimi je narod obsipaval vladarja po poti do lože na hipodromu. Od tu je imperator z božansko kretnjo spravlil v tek poganske igre starega Rima v mestu, ki se je po svetosti štel za novi Jeruzalem. Hipodrom je sprejemal zmagovalce in premagance, kronal vladarje in jim jemal oblast poslano od boga. Nekega dne je v razgretim pesku, razkitem od kolesnic rimskih kvadrig, Nika Rebelion s tisoči upornikov zahteval glavo Justinijana in njegovega finančnega ministra. »Nika, nika,« to je zmaga, je rjovela množica, medtem ko je maziljena glava cesarja lezla za pozlačeno biblijo, s katero je prestrašeni imperator prosil meščane milosti. Rešila ga je Teodora — cesarica, hči medvedjega hlapca, cirkuška plesalka in kurtizana Damaska, Aleksandrije in Bizanca. Trideset tisoč upornikov je po obračunu obležalo med marmornatimi sedeži, v smradu ognja, ki je požrl polovico Bizanca, s sveto Sofijo vred, vredno 840 stotov zlatega davka.

»Bog je mož vojne,« s temi besedami je krščanski imperator stopil z nogo, obuto v svilen šolen, na obrito glavo ujetnika, med tem ko je zbor intoniral zmagovito himno Mojzesa in Izraelcev in je narod, med vsako kitico tulil: »Kyrrie eleison«, da je sekalo do nebes.

Danes je ostal od hipodroma samo egipčanski obelisk in steber iz treh spletenih kačjih teles. Iz globokega reliefa na vznožju obeliska strmi Justinijan z lovorjevim vencem za zmagovalca v roki in z odbitim nosom, v spremstvu dvorjanov, godbenikov in dvornih dam. Morda je med njimi Irena, ki je pravkar uzrla Iztoka, kako je s puščico iz loka, v diru usmrtil bizantinskega kragulja. Bronasta kačja telesa so brez glav; tisto noč, ko jim jih je odbil naduti sultan, so kače pomorile vse mesto.

Poldan je. Spet kliče muzejin. Kopač v Trakiji je odložil kožuh in turban na rogovilo vinske trte; pastir se je v drži grškega boga naslonil na oljko; cigani v črno-belih kockastih rutašah so polegli okrog rožnatega in zelenega vozička; ženi s preslico v rokah, ki se njuna pot meri s koraki in ne s kilometri, sta v polju hmelja potegnili beli ruti na oči; pogrebci so trdo postavili, v rjuho zavitega mrliča, v prah, da so mu poskočile črne papirnate copate; veter je ustavil šelestenje tobakovih listov in odnesel vonj zrelih fig in grenčino paprik iz lesenih kož. Še malo in hodža bo poklical Alaha. Klicu bodo sledili hrbti, zrasli iz zemlje in s kretnjami starega plesa plašili golobe iz gnezd v pisanih oknih Modre mošeje.

Na Prinčevih otokih in ob obali Male Azije so psi, ki so jih zapustili gospodarji, ko je minilo poletje, plegli v senco zaprtih hiš. V asfaltu je od sonca ostala sled človeške stopinje in odtis pasje tace. Človeška noga izgine v pristanišču, pes se vrača sam nazaj. Koran prepoveduje ubijanje živali, pa so zato nekoč polovili vse počestne pse Istanbula in jih prepeljali na prazne otoke. Še pred psi davno, je sultan izgnal sem potomce janičarjev, ker so mu njihovi očetje odrekli pokorščino. In še prej: 26. decembra 820. leta so zarotniki pred oltarjem svete Sofije odrezali glavo Leonu V. Amsterdamskemu, sesekali trupla cesarja, cesarice in štirih sinov; in krvave vreče, na katerih so se topile snežinke božičnega snega, so z gardo novega vladarja odplule na Prinčeve otoke.

Gostje v Hiltonovem hotelu pijejo popoldanski čaj in se razgledujejo po Bosporju. Na evropski strani je sultan med obleganjem Konstantinopla zgradil trdnjavo, da bi od tod zaprl ožino z železnimi verigami in tako preprečil pomoč Genovežanov Konstantinu Paleologiu za obzidjem. Pred trdnjavo stoji top; prva turška krogla je ubila izumitelja Urbana, potem ko ga je ta prodal sultanu, ker je bizantinski cesar, zaupajoč v božjo pomoč, odklonil novo orožje. Pa je bila ta pomoč presneto neučinkovita. 26. maja 1453 je ob zori zadnji bizantinski cesar strgal svojemu konju znake vladarske časti in se, ob spremljavi turških flavt in cimbal, z obzidja pognal med janičarska kopja in sulice. Opoldan je sultan že klečal na pragu svete Sofije in se, v tujem svetišču zahvaljeval svojemu bogu za umor. Še isto noč so cerkvi dozidali prvi minaret.

S stolpa trdnjave v Bosporju vihra turška zastava: bel polmesec na rdečem polju, turški simbol, ki so ga Osmani prevzeli od Bizantincev. Ti so si ga prisvojili tisto noč, ko so skupaj z Rimljani odbijali napade

Makedonskega vladarja. Iz teme je prisijal drobčen krajec vojakove sopotnice in oblegancem na obzidju odkril razredčene vrste napadalcev.

Večeri se. Turisti se zbirajo po ulicah in kupujejo spomine na Stambul. Trgovci, na dvorišču džamije priporočajo majhno keramično stvarco, s katere te gledajo tri modra očesa. Kadar izpade eno oko, se čuvaj, nevoščljivca imaš v bližini. Že na cesti za stojnicami je vse polno črepinj steklenih oči, ki so jih strla kolesa turističnih avtobusov. Ne daleč od tod je množica steptala v prah hipodroma žive oči Andronika Komnena, potem ko so slepo glavo z izbitimi zobmi privezali pod rep shirane kamele in ji v brezzoba usta stlačili odsekano roko, da se je scedila kri po dlaki garjave živali.

Mrači se. Stari profesor se je v sultanovi palači poklonil delu človeške roke: sliki na japonskem porcelanu, kitajski miniaturi iz slonove kosti, vezenini na sultanovem ogrinjalu. Čuvaj je pogasil luči v vitrini belega diamanta, ki ga je ulila zemlja in je v njem mrtev kruh za veliko ljudi.

Še je dan. Nad Azijo pa že vstaja srebrn ščip — simbol ženskosti in počasi, brez počitka potuje prek Anatolije — Dezele mnogih mater — v Evropo; od tu se umika sonce, zlata insignija vladarja in močatosti, za Zlati Rog. Islamski srebrnik in bizantinski cekin si pravično delita oblast dneva in noči. V azijskem delu mesta se stegujejo turški nagrobniki iz prašne zemlje na griču, kot vratovi labodov, ki so jim zvita pokrivala zdrknila globoko v ramena. Prvi izginejo v temo na robu ceste, potem na pobočju in zadnji na temenu hriba; sto in sto, tisoč in tisoč, milijon tistih, ki zgrbljeni sedijo pod njimi. »Vsi smo mrtvi, vprašanje je le, kdaj nas poneso v grob.«

Mujezin, kronan z večerno zarjo, ujeto v pločevinasto streho minareta, vidi v Stambulu sonce dlje kot ptice v Jelkovem gozdu. Snemi si krono in vrni jo soncu, vladar. Do jutri. Noč je. Trgovci v bazarju zapirajo trgovine. Zadnji odhaja starec, z venci ponarejenih biserov na vratu iz usnja, s katerega je jetika izpila žile in mu je protin zvil pogled v tla. Ladje na poti skozi Bospor prižigajo luči, med njimi strmijo v dno bela očesa ribiških bark. Bospor je reka, ki ji iz drobovja vsako noč osti trgajo ribe, s katerimi žene ribičev zjutraj gnojijo zemljo v Evropi in Aziji.

ŽIVA ASEJEV: PESMI

V soboto zvečer

*Cigarete
srebrno žare
pod rdečim papirjem —
Speedy Gonzales —
Neke svetle sence
se utrinjajo
in mi padajo v oči,
svetle in boleče
mi žgo možgane,
da so oči polne solz,
da me boli srce,
da mi trepečejo prsti —
nesrečna sem
in pijana.
Speedy Gonzales —*

Komu zvoní

*Pomlad je in žalost
in dolgčas in dež.
Zvonovi turobno zvonijo
skozi dež.
Zvonijo — strgani kriki
gredo skozi dež.
Prihajajo kot premočene ptice
skozi dež.
Na drevesih kot sive cunje obešeni.*

Skozi dež
jih slišim in čutim
visoke in tanke in nizke in temne:
Pomlad je — pomlad
in žalost — žalost
in dolgčas — dolgčas
in dež — dež,
dež...

Noč je že

Noč je že,
ko ti pišem.
Bele meglé
so na cestah,
čez križišče
previdno tipajo žarometi,
kot zgubljene,
rumene,
vlažne oči
iz noči strmé —
Pusto je in mraz —
Poslušam,
kako mi tiho bijejo žile
in pišem —
polnoč je že...

Ne sprašuj

Ne sprašuj,
zakaj sem vsa tiha,
zakaj veselja ni
v mojih očeh,

ne sprašuj,
zakaj so brez upa, brez nad
te moje roké in mrzla pobočja
teh ust in — zakaj ta drget,

ne sprašuj,
od kod je ta hlad
iz naročja
in kje je topel trepet —
Ne sprašuj — ne sprašuj...

JOLKA MILIČ: PESMI

Vsak človek

*Vsak človek ima
(ima ima)
ima pravico
do lastnega gledanja.
(Zaradi mene).*

*Občudujte mojo priljudnost.
Grmenje viharja sem.
(Lej, lej, tudi ti?)
Čisto nora na mačke in na konje.
Vendar, kakšen smisel ima to?
Ne navežite srca na kaj divjega.
Tudi ljubezen te vrste poraja ljubosumnost.*

*Ko bi bila trava —
ne, tega ne bi prenesla.
Tako daleč ne segajo moji načrti.
Toplo srce imam in pred seboj
še lep kos mladosti. Diamanti
se vrh tega podajajo le starim ženskam.*

*No, ko bi le trava bila,
bi menda zrla v svet mokro zeleno,
kajti človeka se loti žalost,
če predolgo dežuje.*

*Umetniški jezik
umetniški jezik
se baje od pogovornega
bistveno razlikuje.*

Malomestna kronika

I.

Noč

Pomikala sta se od debla do debla.
Nista govorila, saj ni bilo kaj.
Predse sta gledala in vonjala nočni zrak.
Postopoma sta prišla do travnate jase.
Počasi sta hodila in se malo tudi obotavljala.
Na lepem je rekel: oprosti, to ni res.
Nima smisla, da delaš iz tega tako reč.
Seveda, je rekla. Še zmerom so ji
tekle solze.
Kaj pa je? je zabrundal. Nato pa:
Ljubi bog bi moral to bolje urediti.
Hočeš reči, je rekla, a nastala je le tišina.
Oba sta se vedla dokaj nedoločno.
Ko da ju mučijo čisto nesmiselna čustva.
Molče sta hodila in tu pa tam celo za hipec postala.
Vedela sta pač, da zdaj se jima nikamor več ne mudi.
Ob telefonski govorilnici sta si vseeno zravnala obleko.
Nebo na obzorju medtem je močno potemnelo.
Ko sta se pred hišo ustavila, je zadnja
svetloba že skoraj pošla.

II.

Dež

Dež se je znenada vlił.
Rešen sem, zdrav sem, zaceljen, opran.
Polsušaj, je rekla, to sploh nič ne spremeni,
tega mi ne smeš pač zameriti.
Tesneje se je je oprijel.
Vem, je rekla, to se redko dogaja,
nihče ne bi zahteval od tebe kaj več.
Vseeno mu je stisnila prste in laket.
Pomislil je: Ona se je že odločila.
Spoznal je, kako malo ji mora biti mar.
Ona mora najprej urediti nujnejše zadeve.
Dan je bil mrzel in dež se je usipal.
Že stotič se je vprašal, kaj vendar
hoče od nje.
Prenaglil sem se in to se menda maščuje.

Odpravila sta se zgodaj zjutraj naokrog.
Kar naprej sta hodila,
kar naprej skozi gozd.
Gozd je bil tih in pokončen in prazen;
vlaga je kapljala z očrnelih vej.
Draga moja punčka, je rekel, jesen prihaja.
Rad te imam, kaj naj še rečem?
Pa saj ni treba, je rekla, ni treba, nehaj
s to neumnostjo.
O bog, je vzkliknila, noči se, pojdiva rajši domov.

III.

Odmev

Bolečina ni odjenjala niti za las.
To so samo hipi, je pomislil,
samo bežne slabosti.
Stal je pred njo ves poparjen, poklapan in plah.
To je nemogoče, je rekla, to ne bi
trajalo dolgo.
Sploh pa, kaj te to briga? O čem
sploh govoriš?
Usta je imela široka in nos pravilen,
sončna očala so ji zakrivala oči.
Tam je še ulica z drevesi, tam park
z gugalnico.
Rjava opečna cerkev štrli sredi trga v nebo.
V njenem zvoniku zamolklo ura bije.
Starček sedi na klopci, upognjen in tih.
Ko da posluša tisti, že zdavnaj minuli čas.
Kaj je nemogoče? In kaj ne bi trajalo?
Zmignila je z rameni. Zadržal je korak.
No, zakaj ne bi trajalo? Boš povedala, neumna gos?
Zgrabil jo je za členek in surovo skrčil pest.
Tak take reči počenjaš, ko ti gre za ponos?
Nehaj, prostak. Kaj pa ti to pomaga?
Sveta nebesa, je bleknil,
še kesala se boš.
Prosim, ali si zares prepričan,
ali si prepričan, da bo tako?
Takrat mu ni prišlo na misel,
da bo kdaj oživil spomin na njen glas.
Tudi ona ni vedela. Sploh misliti ni bilo na to.
Bili so pač hipi,
samo hipi,
samo bežni trenutki.

TONE KUNTNER: PESMI

Sedem živih resnic

I.

Prva,
da smo,

da smo
ljudje,

da smo
duh zemlje,

da smo se
v slami
zvalili
in v senu
dorasli
za v plug
in da so ogoni
hudičevo
dolgi,

da nismo,
kar smo,

da nismo
živina,

sedma,
da je bog.

Breg

Zdaj stoji hiša na bregu
in breg rodi kapljico zlato.
Natanko tako, kot si rekel.

In ti si upognjen kot breg.

Bil je plevel

Bil je plevel,
zdaj raste pšenica.

Za vse bo potica.
Za vse bo pravica.

Bila je pšenica,
zdaj raste plevel.

Bila si grabljica

Bila si grabljica
v rožnatem krilu.
Bil je lep dan,

bil je lep dan.

Potem sva še dolgo
dišala po senu.

MARIJA GORŠE: POTI

Impresija

Zaveže si rutico, ker je mraz.
Ne morem te gledati v tem oguljenem
plašču, pravi.
Ženska si misli svoje, molči in gre.
Potem iztegne dlan, pa ne vzame
dežnika.
Po polzki ploskvi išče varno sled.
Tema se gosti, okna svetijo blede
rumeno.
Gre čez trg in vzdigne obraz.
Snežinke se vrtijo v soju cestne
svetilke.
Razvejani kostanj je močno povečan
šopek neveste.
Malo postoji: po cesti brze
avtomobili: Nobeden se ne ustavi.
Svetilka na vogalu hiše ugasne
(spet je počila žarnica).
Krog svetlobe se zoži.

Deček in ženska

Vračata se v dvoje.
Pazi: treba je pogledati v levo,
pogledati v desno in steči čez cesto.
Ko gresta čez trg, vzdigne obrazek.
Mama, snežinke! To je čudovito! ...
Na kolenih sem raztrgal hlačke.
Babica pravi ...
Vem, bodi tiho.

Ne, zakaj mi ne kupiš toliko hlačk? pet
prstkov iztegne v zrak.
Kaj boš, norček, noge molel skoz ograjico?
Postelje ni kam postaviti, toliko veš...
Se boš nocoj igrala z mano slepe miške?
Treba bo zašiti hlačke, praviš.
Nočeš se igrati z mano.
Ne kremži se, mali, seveda se bova igrala
slepe miške.

Jutro

Preden se sproži vzmet
in zabrni, brede kalno reko
in se bojuje s kačo.
Ostane občutek nedokončanega,
srh, medtem se oblači.
Neslišno se giblje v somračnem prostoru.
Potem kuha mleko in čaj,
reže zelenjavo za v lonec.
In prisluškuje: Obleci me, mama!
Vstani. Pohiti. Tako... Nikar ne krili
z rokami: ni časa za muhice.
Skodelico mleka postavim na mizo.
Zmanjka pet minut za zajtrk, seveda.
Spotoma zapenja plašč, natika rokavice.
Ploskev je bolj gladka ko sinoči.

Učilnica v prvem nadstropju je
razsvetljena.
Dekletca tiščijo nosek k šipam.
Potem se razbežijo,
okna gledajo prazno.
Zavekajo vegaste duri.
Zazeva tesno strmo grlo stopnišča.
(Grlo solunskega stolpa —
pred tristo leti so Turki gonili skozenj
jetnike.)
Z odporom se požene vanj.
Potem doseže vrh, zasopla.
Ura kaže deset čez sedem: prišla je
o pravem času.

DORO HVALICA: JEZNA RAZMIŠLJANJA V.

nabrekli so zidovi skrivališč
zločinov zlagane časti s ceno
ponujeno na grobovih.
razkošne sedmine dvajsetletja
bogato prekopane kosti
zato zapuščina prekupčevalcev
smrdi po plesni
opuščenih bunkerjev
in kopit prižetih ob obraze
velikih kosov življenja
nemirnih otrok z bremeni
preživele žalosti
iztegnjene roke ljudi
katekizemskega poštenja
in svetopisemskih laži
(žveči neosoljeno ribje
meso vsak petek da boš končno
veljavno ustoličen
brez nevšečnosti)
anonimno pričevanje
kakor z ogljem opisana bolest
na sivih zaudarjajočih stenah
(vsi vsak) vsakomur
ponujajoča bronasta roka
zaznamovana v poteh
s pričakovanjem
v svojem nebesnem znamenju

zadrževano ubijajoče slo
jeze in nezaupanja do oporoke
pokončanega pokolenja v vaseh
alasa in kakabogkabog

otepanje z dokončnostjo
kakor da ni ničesar vrednega
v podedovanem ravnanju
na dvoru nestrpnih obsedencev
(kakor da ni božjih odpustkov
v neosoljenih ribah)

razvajamo sosede
z neporavnanimi dolgovi
gojimo (za vsak primer)
pokopališko cvetje uglajenega
vedenja samozvancev
z gusarskimi navadami
jader vsakega vetra in vsake
poti v zalive ribiških otokov
iskati plen za petkove obrede

MARIJA KRASNIK: PESMI

Vročina

*majhno jezero
srečno telo
mušice visijo
v vročini*

Počitnice

*še sreča
da tovornjaki niso prišli
čisto na vrh hriba
ker bi potem mogoče
vzeli luno
in bi jo spili iz čelad
ali pa vso noč spali z njo
ali pa kaj takega in
potem ne bi mogla
z njim ker je rekel
da bova šla
ko bo svetla luna
in ribe prijemajo
ribe bova šla lovit
in nič ne bova delala
nič in lena bova
še ribe bodo lene
reka je že tako in tako
in breg ne bo
razoran kakor tukaj
in tam*

Pierrot

*O la pauvre Colombine
cherche son Pierrot*

*s slamnatim klobučkom
in pisano kravato
O Pierrot zaplešiva
da se mi bo zrtelo v glavi
drugi odhajajo
kmalu bo nedelja*

Čisto zgodaj zjutraj

*ponoči pišem zgodbo
do dveh brez vejic in pik
kakor jesenski naliv
prvič v življenju grem
zjutraj ven brez zajtrka
ulice so umite
gledam v nebo in hodim
po zelenih rdečih rumenih
listih ki so popadali
z dreves na tla
kakor mlada čaplja
čakam da pride velik
z rumenimi očmi
otroci igrajo nogomet
pol dvorišča je v soncu
pol v senci hiše
na sončni strani
igra fant s sončnimi lasmi
če je lagal si bova lahko
od daleč dajala znamenja*

Ofelija

*utopila se bom
v reki*

*naj me odnese
med jelše
z zelenimi dojkami
navzgor bi ležala*

PAUL ELUARD: PESMI

Brez starosti

*Bližamo se
v gozdovih
krenite po ulici jutra
vzpnite se po stopnicah megle*

*bližamo se
zemlji se krči srce*

spet se bo dan rodil.

*Nebo se bo razprostrlo
dovolj nam je
bivanja v razvalinah spanja
v plitki senci počitka
trudnosti zapuščenosti*

*zemlja bo spet imela podobo naših živih teles
veter nas bo trpel
sonce in noč bosta šla skozi naše oči
in ne bosta jih spremenila*

*naš zanesljivi prostor naš čisti zrak
bosta prekrila zamudo skopano od naše navade
vsi bomo stali pred novim spominom
in govorili v skupnem čutečem jeziku.*

O moji nasprotujoči bratje z vrojeno nočjo
in njeno grozo v zenicah
kje sem vas pustil
s težkimi rokami v lenem olju
vaših nekdanjih dejanj
s tako malo upa da ima smrt prav
o moji zgubljeni bratje
jaz grem naproti življenju podobo človeka imam
dokazati hočem da je svet po moji meri ustvarjen

in jaz nisem sam

tisoč mojih podob množi mojo luč
tisoč enakih pogledov enači telesa
ptica otrok skala ravnina
se mešajo z nami
od smeha poka zlato ker je rešeno brezna
voda in ogenj se slačita za en sam letni čas
nič več ni mrka na čelu vesolja.

Roke spoznane od naših rok
ustnice sklenjene z našimi usti
prve cvetne toplote
združene s svežo krvjo
prizma diha z nami
bogato zarjo
na vrhu vsake trave kraljice
na vršičkih mahu in površini snega
valovi premetanega peska
vztrajnih otroštev
zunaj vseh votlin
zunaj nas samih.

Naslikane besede

Pablu Picassu

Da bi razumel vse
še drevo
s pogledom premca na ladji
drevo od kuščarjev in lian čaščeno
še ogenj še slepca

da bi združil peruti in roso
srce in oblak dan in noč
okno in dežele od vsepovsod

da bi odpravil
spačeno ničlo
ki se bo valjala jutri po zlatu

da bi presekal
napihovanje
vase zaljubljenih veličin

da bi videl vse oči odzrcaljene
v vseh očeh

da bi videl vse oči tako lepe
kot je tisto kar gledajo
morje požirajoče

da bi se zlahka smejali
nad minulo vročino in mrazom
nad minulo žejo in lakoto

da bi bilo govoriti
prav tako plemenito
kakor poljubljati

da bi pomešal kopavko in reko
kristal in plesavko nevihte
zarjo in letni čas prsi
modrost in želje otroštva

da bi podaril ženski
zamišljeni in samotni
obliko nežnosti
o katerih je sanjala

da bi puščave počivale v senci
in ne bi bile
v moji
senci

zato dajem
svojo
posest
dajem
svojo
pravico.

Nepretrgana pesem

.....

včeraj to je obet včeraj to je mladost

naj jo en sam poljub zadrži
naj jo veselje obkroži
kot belo kot modro in belo poletje
in ji postane zlato pravilo
naj se narahlo ji zganejo prsi
od ognja ki žene meso
v ljubkovanja ki nimajo konca
naj bo ravnina
gola in vidna od vsepovsod
naj bo kot čudežen dež
brez oblakov
kot dež med ognjema
kot solza med smehoma
naj bo blagoslovljeni sneg
pod mlačno perutjo ptice
ko kri hitreje zakroži
v žilah novega vetra
naj njene odprte veke
poglabljajo luč
njene podobe popolni vonj
naj njena usta in molk
se razumljivo doumejo
naj njene roke spuste svojo dlan
na vsako glavo ki se prebuja
naj se črte njenih dlani
nadaljujejo v drugih rokah
v daljavah ki grejo skož čas

zanjo krepim svoj zanos

od oceana k izviri
iz gore v dolino
teče prikazen življenja
smrti skopuška senca
med nama pa
iz gorečih klenih teles
vstaja jutro

ki vrača zemljo v tečaje
z mirnim korakom greva naprej
in narava naju pozdravlja
dan uteleša najine barve
ogenj najine oči in morje najino zvezo

in vsi živi so nama podobni
vsi živi katere ljubiva
drugi so le prividi
lažni in z ničem obdani
boriti se morava z njimi
živijo od sunkov z bodali
govorijo kot škriplje pohištvo
ustnice jim drhtijo od sle
ob odmevu svinčenih zvonov
ob molku črne zlatnine

samotno srce ni srce
eno samo srce pa vsa srca
in vsa telesa vsako je zvezda
na nebu polnem zvezd
na poti kjer krožijo
luč in pogledi
naša sijoča zemeljska teža
patina poželenja

o človeških obrežjih bom pel
zate ki si ki te ljubim
in za vse ki jih ljubiva
in si želijo ljubezni
zato bom zastavil pot
valovom ukazanih sanj
končno bom našel sam sebe
in polastila se bova sveta

.....

čisto vodo in travo jutra vidim goreti
na telesu iz zarje hodim od rože do rože
speči poldan bom s hrupom obkrožil
slavil bom dan njegovih blišče in vonjev

nisem več nezaupljiv sin ženske sem
sprostitutev moža in podarjeni čas
našopirjen odgovor
najmanjših zvezd

in vzpenjava se
zadnji dokazi ničā so padli
in zadnji odmevi
blodečih korakov zamrli

počasi razpadajo
jecave abecede
zgodovine in npravnosti
in podrejena sintaksa
priučenih spominov
in že je tu
osvojena svoboda
svoboda majski list
usa razbeljena
ogenj v oblakih
ogenj v pticah
ogenj v kletih
in ljudje vrejo ven
in ljudje so povsod
ves prostor je njihov
zidove podirajo
kruh si dele
slačijo sonce
poljublajo se na čelo
nevihte oblačijo
si poljublajo rōke
pustijo da v sli cvetita
prostor in čas
da pojo zapahi
in dihajo prsi

zenice se širijo
skrivališča odkivajo
revščina se v solzah
smeji smešnim tegobam
in polnoč zori sadove
in poldan zori mesece

vse se prazni in polni
v ritmu neskončnosti
in povejmo resnico
mladost je zaklad
starost je zaklad
ocean je zaklad
in zemlja je rudnik

zima je kožuh
poletje sveža pijača
in jesen je mleko za dobrodošlico

pomlad pa je jutro
in usta so jutro
in nesmrtni oči
imajo obliko vsega
in midva ti vsa gola
jaz tak kot sem živel
ti vrelec krvi
jaz roke odprte
kakor oči

midva živiva le da bi ostala zvesta
življenju

.....

Prevedel Kajetan Kovič

Socialna diferenciacija med vodilnimi in strokovnimi kadri v industriji

Stane Možina

Kadar razmišljamo o družbeni diferenciaciji* je teoretično in praktično pomembno, da proučimo tudi razločke, ki morebiti nastajajo pri družbeni diferenciaciji kadrov v industriji. Predvsem mislimo tu na razločke med vodilnimi in strokovnimi kadri.

Z *vodilnimi kadri* razumemo ljudi, zaposlene na delovnih mestih, s katerih vodijo oziroma organizirajo delo njim podrejenih. Sem spadajo: direktor podjetja, višji in srednji vodilni kadri. Skupina višjih vodilnih kadrov je v podjetju navadno majhna in jo sestavljajo vodje glavnih strokovnih služb, npr. komercialne, tehnične, kadrovske in finančno-računovodske službe. Ta skupina navadno operativno določa skupno z direktorjem poslovno politiko podjetja, in sicer v splošnih obrisih. Srednji vodilni kadri so tisti, ki seznanjajo nižje kadre s smernicami poslovne politike. Pripadnike skupine srednjih vodilnih kadrov ponavadi imenujemo vodje oddelkov, obratov, ekonomskih enot itd. Tu nismo upoštevali nižjih vodilnih kadrov, to je mojstrov in preddelavcev, ker jih običajno obravnavamo ločeno ali pa skupno s proizvodnimi delavci. Poglavitno merilo za vse tri našete vrste vodilnih kadrov je delovno mesto ne pa formalna izobrazba. V glavnem opravljajo organizacijsko delo in ne izrazito strokovno-tehničnega; s tem se ukvarjajo drugi kadri v podjetju.

Strokovni kadri pa so zaposleni na delovnih mestih, ki zahtevajo srednjo, višjo ali visoko strokovno izobrazbo. Strokovne kadre torej delimo na visoke, višje in srednje. Visoki strokovni kadri so vsi tisti, ki imajo opravljeno fakulteto ali delajo na takem delovnem mestu, ki zahteva fakultetno izobrazbo. Višji strokovni kadri so tisti, ki imajo oprav-

* Objavljamo nekatere referate iz »Simpozija o družbeni diferenciaciji«, ki ga je organiziral pripravljalni odbor Društva sociologov SRS v Ljubljani 13. in 14. XII. 1965.

ljeno višjo šolo ali pa delajo na delovnem mestu, na katerem se zahteva taka izobrazba. Srednji strokovni kadri pa imajo opravljeno srednjo šolo ali gimnazijo ali pa delajo na delovnem mestu, kjer se zahteva taka izobrazba.

Družbena struktura oziroma pri nas nemara boljše statusna struktura se kaže zaradi različnega vrednotenja in imetja statusnih determinant. Mednje lahko prištevamo poleg premoženjskega stanja še preostali gmotni standard in pa v delovni organizaciji zlasti *funkcionalne vrednote*. To so razlike glede delovnega mesta, izobrazbe, usposobljenosti, družbenih funkcij, članstva v družbenopolitičnih organizacijah in samoupravnih organih, članstva v strokovnih društvih ipd. Pri tem bi podčrtali pojem in proces družbene delitve dela. Prav gotovo se zaradi te delitve kadri v podjetjih razločujejo med seboj, kar zadeva našete funkcionalne determinante. S tem nastajajo tudi statusni sloji. O tem pravi dr. J. Goričar v svojem članku: »Problemi družbene stratifikacije« v Teoriji in praksi št. 11, 1964, str. 1529 naslednje: »Statusne razlike med ljudmi, z njimi pa statusni sloji, nastajajo predvsem zaradi družbene delitve dela. Ti procesi vodijo neposredno do funkcionalne diferenciranosti, to je do različnih poklicev in poklicnih skupin, zaradi česar nastajajo in se ohranjajo v družbi določene funkcionalne hierarhičnosti. Ta vrsta hierarhičnosti bo obstajala tudi v socialističnih družbah vse dotlej, dokler bo obstajala družbena delitev dela, tedaj še lep čas v prihodnosti. Vprašanje o vrednotenju funkcionalnih (poklicnih) razlik med ljudmi, ni pri nas še prav nič raziskano.«

Naša naloga je, da na podlagi empiričnega gradiva, ki nam je na voljo, ugotovimo, kolikšne so tovrstne družbene oziroma boljše socialno-statusne razlike med vodilnimi in strokovnimi kadri, ki imajo že zaradi narave dela nekolikanj različno vlogo. Vprašujemo se, ali sta skupini, ki smo ju tako opredelili, enakovredni glede statusa, vplivnosti in gmotnega standarda, ali pa lahko govorimo o resničnih razločkih in o podrejenosti te ali one skupine. Z drugimi besedami, ali imamo v tem primeru opraviti z družbenim nasprotjem med skupinama ali pa obstoji vzajemno koordinirano delo na isti ravni, tako kot to približno predvideva delavsko samoupravljanje: vsakdo naj bo prav toliko proizvajalec kot upravljaec, to je samoupravljaec.

Če si podrobno ogledamo ustrezne empirične podatke o morebitnih socialnih razlikah med strokovnimi in vodilnimi kadri, bi bili le-ti po vrsti naslednji:

socialno poreklo	vodilni %	strokovni %
delavec	40,5	41,0
kmet	17,0	17,0
obrtnik, usluž. in drugo	42,5	42,0
Skupaj	100,0	100,0

1. *Socialno poreklo.* Tu ločimo vodilne in strokovne kadre v tri skupine, in sicer, če je oče delavec, če je oče kmet in če je oče po poklicu kaj drugega, npr. obrtnik, uslužbenec itd.

Empirične podatke smo vzeli iz študije: Struktura in vloga strokovnih in vodilnih kadrov v industriji SRS, Možina Stane s sodelavci, Inštitut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani s sodelovanjem ostalih zavodov, Ljubljana 1964. Na podlagi slučajnega vzorca smo anketirali 25 % ali ca. 4500 zaposlenih vodilnih in strokovnih kadrov, in sicer v vseh glavnih panogah industrije. Na posamezna vprašanja je odgovorilo približno 1300 ljudi, zaposlenih na vodilnih delovnih mestih, drugo pa so bili strokovni kadri.

Kot je razvidno iz razpredelnice se strokovni in vodilni kadri niso razločevali med seboj po socialnem poreklu. Tako pri enih kot pri drugih prevladuje oznaka »drugo«, to je, da izhajajo iz uslužbenskih in obrtniških družin, takoj za tem pride oznaka »delavci«, najmanj pa jih je kmečkega rodu.

2. *Starostna sestava.* Obravnavane kadre smo razdelili v dve skupini, in sicer v mlajše, to je tiste, ki so stari do 44 let, in v starejše, to je tiste, ki imajo več kot 45 let. Vodilni so razmeroma starejši, saj jih je kar 23 % starih nad 45 let, medtem ko je strokovnih nad 45 let starosti le 10 %. Ustrezna tabela nam to pokaže takole:

starost	vodilni %	strokovni %
do 44 let	77,0	90,0
45 let in več	23,0	10,0
Skupaj	100,0	100,0

3. *Izobrazba.* Po formalni izobrazbi, kot vidimo iz spodnje tabele, so se vodilni kadri nekoliko bolje odrezali, čeprav jih je ca. 33 % še vedno z nižjo izobrazbo. Pri strokovnih kadrih najdemo sicer kar 49 % takih, ki imajo le nižjo strokovno izobrazbo, vendar pa moramo pri tem upoštevati to, da so zahteve delovnih mest, kjer danes delajo visoki, srednji in višji strokovni kadri, velikokrat pretirane. To je zapušnina poprejšnjih tarifnih pravilnikov oziroma gre za precenjevanja v analitičnih ocenah delovnih mest, saj lahko veliko tovrstnih del brez težave opravljajo ljudje z nižjo izobrazbo. Tega pa ne bi mogli trditi o vodilnih kadrih, ki so na položajih, bodisi, kot vodje strokovnih služb, bodisi kot vodje oddelkov in obratov. Na splošno torej ne moremo govoriti o dobro izobraženih vodilnih in strokovnih kadrih. V dokaz nam je tudi to, da si je veliko strokovnih in vodilnih kadrov pridobilo višje kvalifikacije le na podlagi delovnih mest. Še zlasti očitno moremo to ugotoviti pri vodilnih kadrih, saj je med njimi le 17 % takih z višjo ali visoko izobrazbo, priznane tovrstne kvalifikacije pa jih ima kar 73,5 %, medtem ko je le 9 % stro-

kovnih kadrov z dejansko izobrazbo, le 25 % kadrov pa so priznane te kvalifikacije. Vodilni kadri so si torej pridobili 56,5 % višjih kvalifikacij, strokovni pa le 17 %, kar je razvidno tudi iz razpredelnice:

Izobrazba	vodilni			strokovni		
	Dejanska izobraz.	Priznana kvalif.	+ ali - razlika	Dejanska izobraz.	Priznana kvalif.	+ ali - razlika
visoka in višja	17,0	73,5	+ 56,5	9,0	25,0	+ 17,0
srednja	50,0	24,5	- 25,5	42,0	70,5	+ 28,5
nižja	33,0	2,0	- 31,0	49,0	4,5	- 44,5
Skupaj	100,0	100,0		100,0	100,0	

Vsekakor so bili vodilni kadri pri pridobivanju visoke izobrazbe uspešnejši kot pa strokovni, verjetno zato, ker zasedajo najpomembnejše položaje; mimo tega pa tudi potrebujejo priznane kvalifikacije zaradi delovnih mest in osebnih dohodkov. Podobno velja tudi za druge izobrazbene kategorije. Nižjo izobrazbo ima npr. 33 % vodilnih kadrov tovrstne kvalifikacije pa je obdržalo le 2 % teh kadrov. Srednjo izobrazbo, ki jo ima v resnici 50 % vodilnih, je obdržalo le 24,5 %; torej se je nekako tričetrtine teh kadrov neformalno povzpelo za eno ali dve izobrazbeni stopnici. Podobno velja za strokovne kadre, vendar v manjšem obsegu.

4. *Aktivnost v NOB.* V NOB je sodelovalo 44 % vodilnih in le 16 % strokovnih kadrov. Razložek je torej očitno, kar lahko razberemo iz spodnje tabele:

Sodelovanje v NOB	vodilni %	strokovni %
bil v NOB	44,0	16,0
ni bil	56,0	84,0
Skupaj	100,0	100,0

5. *Članstvo v družbenopolitičnih organizacijah.* Predvsem nas zanima, koliko teh kadrov je v ZK in ZB, v posamezni organizaciji, ali pa v obeh. Naslednja tabela nam to pojasnjuje.

Članstvo v družpol. organizac.	vodilni %	strokovni %
član ZK in ZB	18,0	5,5
samo član ZK	21,0	15,0
samo član ZB	14,0	9,0
ni član	47,0	70,5
Skupaj	100,0	100,0

Izmed vodilnih kadrov je precej več članov ZK ali ZB ali obeh skupaj kot pa strokovnih. Če upoštevamo samo članstvo v ZK, vidimo, da je vodilnih 39 % članov ZK, strokovnih pa le 21 %. Torej gre za pomemben razloček, ki ga je potrebno upoštevati.

6. *Funkcije v družbenopolitičnih organizacijah.* Vodilni in strokovni kadri se ne razločujejo pomembno med seboj le po članstvu, temveč tudi po številu funkcij. S to ali ono funkcijo je namreč povezana možnost večjega vplivanja na razne odločitve in sklepe, ki se sprejemajo v podjetjih ali zunaj teh. Sočasno s tem je več vreden tudi status te ali one osebe. V našem primeru smo upoštevali funkcije v vseh družbenopolitičnih organizacijah in ne samo v ZK ali ZB, kot smo jih obravnavali zgoraj. Iz razpredelnice, ki jo navajamo, vidimo, da imajo vodilni veliko več funkcij, kot pa strokovni, in to bodosi eno do dve ali pa tri in več funkcij. Skupno je skoraj 50 % vseh vodilnih tudi funkcionarjev, medtem ko izmed strokovnih kadrov le 34 % opravlja družbenopolitične funkcije.

Funkcije v druž. pol. organiz.	vodilni %	strokovni %
1 do 2 funk.	35,0	28,0
3 in več funkcij	14,5	6,0
nobene funkcije	50,5	66,0
Skupaj	100,0	100,0

7. *Članstvo v občinskih organih oblasti.* Tudi tu najdemo razlike, ki so v prid vodilnim. To se pravi, da je članov raznih občinskih organov oblasti 18 % vodilnih in le 4 % strokovnih. Vodilni torej očitno prevladujejo v teh organih, ustrezno temu pa imajo tudi glavno besedo pri odločanju o pomembnejših rečeh v občinah. Te zadeve se velikokrat ne tičejo samo občin, ampak tudi delovnih organizacij. Številčni podatki so tile:

Članstvo v občinskih organih oblasti	vodilni %	strokovni %
je član	18,0	4,0
ni član	82,0	96,0
Skupaj	100,0	100,0

8. *Članstvo v strokovnih in drugih društvih.* Iz ustrezne razpredelnice je razvidno, da je vodilnih kadrov več v strokovnih društvih pa tudi v drugih, npr. v kulturnoprosvetnih društvih, ljudski tehniki ipd. kot pa strokovnih kadrov. Pričakovali bi, da bodo strokovni kadri prevladovali vsaj v strokovnih društvih. Vendar moramo ugotoviti, da tudi tu prevladujejo vodilni kadri:

Članstvo v društvih	vodilni %	strokovni %
v strokovnih društvih	54,0	30,0
kulturno-prosv. društva	18,0	15,0

9. Članstvo v organih delavskega samoupravljanja v podjetju. Precejšnja razlika med strokovnimi in vodilnimi kadri je tudi glede članstva v raznih organih delavskega samoupravljanja, kot npr. v delavskem svetu, upravnem odboru, v vodstvih ekonomskih enot, komisijah organov samoupravljanja itd. Podrobne podatke nam prikazuje tabela:

Članstvo v organih del. sam.	vodilni %	strokovni %
je član	70,0	34,0
ni član	30,0	64,0
Skupaj	100,0	100,0

Večina, to je 70 % vseh vodilnih sodeluje v teh ali onih organih delavskega samoupravljanja, medtem ko je strokovnih kadrov tu le 34 %, se pravi, da so v precejšnji manjšini. Članstvo v organih delavskega samoupravljanja je pomembno, saj tu predlagajo vse važnejše sklepe in odločajo o vseh pomembnejših rečeh poslovne politike in proizvodnje podjetja. Odločajo pa tudi o napredovanju posameznikov in o raznih ugodnostih. Skratka, tisti, ki je član različnih organov samoupravljanja, ima vse možnosti, da se poteguje za družbene koristi in se zavzema v prid sodelavcev in tudi v svoj prid.

10. Gmotni standard. Iz odgovorov na vprašanje o tem, kdo je lastnik raznih predmetov večje vrednosti kot npr.: avtomobila, motorja mopeda, televizijskega sprejemnika, pralnega stroja, hladilnika itd., smo izbrali podatke o kadrih, ki imajo avtomobil in pa npr. pralni stroj, za primerjavo pa navajamo podatke tudi za tiste, ki nimajo nobenega izmed navedenih predmetov. Številčni podatki so tile:

Predmeti	vodilni %	strokovni %
ima avto	38,0	20,0
pralni stroj	20,0	10,0
nima nobenega od navedenih predm.	24,0	44,0

Iz podatkov lahko ugotovimo, da imajo vodilni veliko več predmetov kot strokovni. Lahko bi rekli, da približno še enkrat toliko. To razmerje je v glavnem v skladu z osebnimi dohodki, ki so višji pri vodilnih kakor

pri strokovnih (številčnih) podatkih o osebnih dohodkih ne navajamo, ker niso popolni, v glavnem pa se ujemajo z zgoraj prikazanimi razmerji glede lastnine predmetov. To se pravi, da imajo vodilni precej boljši gmotni standard. Nemara so si ga pridobili tudi s svojim delovnim položajem, vendar pa moramo pri tem upoštevati tudi večji delovni staž. Te razlike so se v enem letu, odkar je bila raziskava opravljena, do danes še povečale, vendar bi rekli, da so razmerja ostala ista, več je samo vodilnih in strokovnih kadrov, ki imajo navedene predmete.

Če povzamemo navedene empirične ugotovitve, lahko zapišemo, da se vodilni in strokovni kadri razločujejo med seboj po vseh bistvenih determinantah, ki označujejo vrednost statusa kake osebe ali družbene skupine. To so pridobljena kvalifikacija, aktivnost za časa NOB, članstvo in funkcije v družbenopolitičnih organizacijah, članstvo v organih občinske oblasti, članstvo v organih delavskega samoupravljanja in gmotni standard, ki vključuje osebne dohodke. Torej se ti kadri ne razlikujejo med seboj samo po družbeni delitvi dela, ampak je ta družbena delitev dela prinesla še dodatne razlike npr. glede gmotnih ugodnosti ali pa različne možnosti participiranja. Ob tem je treba odgovoriti na bistveno vprašanje, in sicer: na podlagi česa so nastale te razlike med vodilnimi in strokovnimi? Pri tem moramo izločiti socialno poreklo in delno tudi formalno izobrazbo, glede tega ni bistvenih razlik, pač pa moramo upoštevati druge oznake, npr. članstvo v ZK, sodelovanje v NOB, članstvo v organih del. samoupravljanja, funkcije v družbenopolitičnih organizacijah itd., kar je lahko vzrok pa tudi posledica tega razločevanja. Nekdo npr., ki je član organov delavskega samoupravljanja ali funkcionar v nekaterih družbenopolitičnih organizacijah, se razločuje od drugih in nemalokrat preide v vrste vodilnih kadrov. Po drugi strani pa imajo vodilni kadri veliko več možnosti, da prevzamejo različne funkcije, položaj in družbene obveznosti in da dobijo tudi najrazličnejše gmotne ugodnosti ter se tako še bolj ločijo od strokovnih kolegov. Poleg teh oznak, s katerimi se vodilni kadri v marsičem razločujejo od strokovnih, bi morali omeniti še eno, ki sicer ni tako vidna, vendar pa jo vsebujejo vsi navedeni podatki. To je splošna aktivnost in prevlada vodilnih kadrov nad strokovnimi. Kakorkoli že analiziramo vodilne, vselej ugotovimo, da so bili le-ti vedno aktivni, tako za časa NOB kot danes v družbenopolitičnih organizacijah ali organih delavskega samoupravljanja ali pa pri pridobivanju kvalifikacij in ugodnosti. Opravičilo za strokovne, ki smo jih s tem označili kot bolj pasivne, bi morda bilo v tem, da so mlajši in da niso imeli toliko priložnosti za delovanje in uveljavljanje. Pomanjkljivost pri vodilnih pa je to, da nimajo zadostne in ustrezne izobrazbe. Za nezadostno izobrazbo nimamo to, da je med vodilnimi še vedno precejšen odstotek kadrov z nižjo izobrazbo. To morda samo po sebi niti ni toliko pomembno, saj pri svojem delu potrebujejo le del strokovno-tehničnega znanja in bi bolj potrebovali ustrezno znanje o organizaciji dela, mišljeno v širšem smislu, znanje, ki ga ne daje niti strokovna šola niti gola praksa. Tako morajo vodilni kadri po sili razmer, ker nimajo ustreznega znanja, improvizirati

vodenje in organizacijo dela. Tega pa ni mogoče nadomestiti samo z osebnim zanosom ali aktivističnim prakticismom.

Iz raznih drugih podatkov iz te študije pa tudi iz drugih lahko nadalje razberemo še, da so vodilni kadri bolj zadovoljni s svojim položajem (med njimi je manj takih, ki čakajo na prvo ugodno priložnost, da gredo drugam, in več tistih, ki so zadovoljni z osebnimi prejemki) kot pa strokovni. Zanimivo pri tem pa je, da strokovni kadri nočejo priti na vodilne položaje, in če se zaposlijo drugje, dajejo prednost strokovnim delovnim mestom. Tako nastaja razmeroma enovita družbena skupina vodilnih, ki se oklepajo svojih delovnih položajev in bolj cenijo svoj status kot vsi drugi zaposleni v podjetju. Zaposleni v podjetju pa bolj cenijo delo, npr. inženirja, tehnika, kvalificiranih delavcev: strugarja, orodjarja itd., kot pa npr. delo obratovodje, vodje oddelka ali direktorja v podjetju. To se pravi, da se pri vrednotenju funkcionalnih determinant družbene delitve dela kažejo razlike. Pričakovali bi, da bo delo vodilnih oseb bolj cenjeno, ker so po svojem položaju vsekakor nad drugimi statusnimi sloji v podjetju, vendar ni tako. Če upoštevamo navedene oznake in razlike, ne moremo govoriti o nekakšni enotni udeležbi teh kadrov v samoupravljanju, temveč prej o tem, da je en statusni sloj, v našem primeru sloj vodilnih kadrov, privilegiran. In če zanemarimo gmotne ugodnosti, imajo vodilni vsaj to prednost, da so si s funkcijami in članstvom v različnih organizacijah pridobili neko oblast in vpliv. Zapisali bi lahko, da gre za nastajanje birokratične strukture s svojimi pozitivnimi in negativnimi posledicami. V nasprotju s tem pa strokovni kadri niso toliko družbeno aktivni, saj se le bolj strokovno uveljavljajo, in niso tako enoviti kot vodilni. To nasprotovanje med opisanimi skupinama ne izginja, in to kljub rotaciji in reelekciji, saj zajemata le manjši del teh ljudi. Nasprotje še pogloblja čedalje glasnejša zahteva po specialističnem znanju tako vodilnih kot strokovnih kadrov. Da bi opisani statusni skupini čim tesneje sodelovali na isti ravni in da bi vsakdo v enaki meri upravljal v podjetju, bi se morali zavzemati za to, da bi v obeh statusnih slojih bilo približno enako število članov različnih organov delavskega samoupravljanja, funkcionarjev družbenopolitičnih organizacij, članov ZK itd. in da bi se tako v vodilne kot v strokovne vrste sprejemali kadri na podlagi objektivnih meril, izmed katerih bi bili najvažnejši strokovno znanje in dosedanja delovna uspešnost. Tako bi bistveno zmanjšali socialne razlike, ki zadevajo omenjene statusne determinante, čeprav jih ne bi tudi odpravili. Zlasti pa si skupini ne bi več tako nasprotovali, kot si zdaj, ali pa si sploh ne bi več nasprotovali. Strokovni kadri tudi ne bi več zanikovali zmožnosti vodilnih, slednji pa ne bi podcenjevali vloge strokovnih kadrov. Tako bi bilo delo teh kadrov učinkovitejše.

Na podlagi empiričnih podatkov navedene študije smo ugotovili, da se vodilni in strokovni kadri v podjetjih med seboj socialno razločujejo. To se kaže v tako imenovanih *statusnih determinantah*, ki zadevajo *delovno mesto, položaj, funkcije, dohodke* itd.

Vodilni se nasproti strokovnim pomembno razločujejo glede *starosti*. Vodilni so starejši in imajo daljšo delovno dobo. Različna je tudi izobrazba: vodilni so si pridobili več neformalnih kvalifikacij glede na delovno mesto, članstvo v *ZK oziroma ZB*, kjer je več vodilnih kot strokovnih kadrov, članstvo v *občinskih organih oblasti*, kjer je prav tako več vodilnih kot strokovnih kadrov. Zato opravljajo vodilni kadri več *funkcij* v družbenopolitičnih organizacijah kot strokovni. Tudi v *društvih* so vodilni bolj aktivni kot strokovni, predvsem pa je precej več vodilnih kot strokovnih kadrov v *organih delavskega samoupravljanja*, čeprav je v podjetjih strokovnih delavcev neprimerno več. Nadalje se še ločijo med seboj po *dohodku in gmotnem standardu*. Tudi tu so na boljšem vodilni delavci, ki si v primerjavi s strokovnimi manj prebirajo službe. Ti kadri pa se med seboj ne razlikujejo npr. po socialnem poreklu in formalni splošni ter strokovni izobrazbi, ki je pri obeh slojih razmeroma nepopolna. Kolikor pa so strokovni kadri res ustrezno strokovno izobraženi in to znanje tudi s pridom uporabljajo, pa vodilni nimajo svoje posebne strokovne izobrazbe, ki bi jih usposabljala za organizatorje proizvodnje. O diferenciaciji med strokovnimi in vodilnimi kadri lahko torej zapišemo, da obstajata statusna sloja, katerih možnosti za pridobivanje ugodnosti, uveljavljanje svojih zmožnosti in doseganje družbenega ugleda so različne.

LITERATURA

1. J. Goričar: Problemi družbene stratifikacije, Teorija in praksa, št. 11, Ljubljana 1965.
2. A. Jaeger: Problemi rukovodjenja u privrednim poduzećima, Informator, Zagreb 1961.
3. J. Jerovšek: Zakaj visokokvalificirani kadri ne teže k direktorskim položajem, Bilten št. 5, Beograd 1964.
4. R. Lickert: New Patterns of Management, New York 1961.
5. S. Možina: Vloga in struktura strokovnih in vodilnih kadrov v industriji SRS (s sodelavci) Ljubljana 1964.
6. S. Možina: Potrebe po družbenih strokovnih delavcih in njihovo strokovno formiranje, Ljubljana 1964.
7. L. Urwick — E. Dale: Staff in Organization, London 1960.
8. Razni članki iz revij kot npr.: Journals of Applied Psychology v letih 1961—62—63—64 itd.

Obstoječe in Marxova eksplikacija temeljev razrednosti in slojevitosti

Tine Hribar

A. Družba kapitala

Družba, v kateri ima odločilno oblast kapital, vključuje po Marxu naslednje temeljne, med seboj razlikujoče se skupine posameznikov:

1. kapitaliste,
2. proletarce,
3. tiste, ki so *hkrati* kapitalisti in proletarci,
4. tiste, ki niso ne kapitalisti ne proletarci.

Med seboj se razlikujejo po svojem značilnem odnosu do pogojev dela:

1. kapitalist je lastnik objektivnih (proizvajalnih sredstev) in nelastnik subjektivnih (delovne sile) pogojev dela;
2. proletarec je lastnik subjektivnih in nelastnik objektivnih pogojev dela;
3. ta skupina je *hkrati* lastnik tako objektivnih kot subjektivnih pogojev dela;
4. osebe te skupine nimajo lastniškega odnosa do pogojev svojega dela.

Odnos vsake izmed teh skupin do pogojev dela ni stvar subjektivne izbire, sile ali prevare, temveč je pogojen z objektivnim spletom proizvodjalnih sil in proizvodjalnih odnosov ter z delitvijo dela, temelječo na njem. Isto velja tudi za sam obstoj teh skupin oziroma za vzrok, da se družba deli prav na te skupine. To pomeni, da v tej družbi osebe nimajo družbenih odnosov v svojih rokah, temveč imajo osamosvojeni družbeni odnosi osebe subsumirane podse. »Za osebe gre tu samo toliko, kolikor so personifikacija ekonomskih kategorij, nosilec opredeljenih razrednih odnosov in interesov.« (MEW 23, str. 12.)

1. »Kapitalist kot kapitalist je zgolj personifikacija kapitala, te s svojo voljo, osebnostjo obdarjene stvaritve dela v nasprotju do dela.« (Marx, Theorien... III, Dietz 1962, str. 293.) Kapitalist kot kapitalist je zgolj funkcija kapitala in ne narobe, da bi bil kapital funkcija kapitalista ali managerja. Ni oseba človek, temveč je oseba kapital.

2. *Delavec kot delavec, to je proletarec, je zgolj »funkcija delovne zmožnosti«.* (Prav tam, I, str. 251.) Je personifikacija mezdnega dela. Kot tak je samo posebljenje kapitalu nasprotnega pola in zato od njega prav tako odvisen kot kapitalist.

3. V to skupino spadata kmet in obrtnik. Tako prvi kot drugi sta hkrati posebljenje mezdnega dela in kapitala. »Neodvisni kmet ali obrtnik je razcepljen v dve osebi. Kot posedovalec produkcijskih sredstev je kapitalist, kot delavec je sam svoj mezdni delavec.« (Prav tam.)

4. Ta skupina je po številu zelo majhna, toda za nadaljnji razvoj človeštva zelo pomembna. Osebam v njej se je posrečilo ohraniti svojo osebnost navkljub obči postvarelosti oseb in personifikaciji stvari. Niso ne kapitalisti ne mezdni delavci. Prav tako niso hkrati eno in drugo. Sem spadajo nekateri umetniki, sam Marx, itd. Na primer Milton: »Milton je produciral Izgubljeni raj iz iste osnove, iz katere producira sviloprepjka svilo. Bilo je potrjevanje njegove narave. Kasneje je prodal produkt za pet funtov šterlingov. Toda leipziški literarni proletariat, ki producira knjige pod direkcijo svojega založnika (npr. kompendije ekonomije), je produktivni delavec, ker je njegov produkt vnaprej subsumiran pod kapital in se nahaja samo zaradi njegove ovrednotitve.« (Prav tam, I, str. 364.) Milton torej ni bil mezdni delavec kakor leipziški literarni proletariat, ker ni vnaprej prodal svoje umetniške sile in torej ni stopil v mezdni odnos. Zato mu tudi ni bilo treba pisati pod direkcijo in po navodilih kapitalista kot posebljenja kapitala. Bil tudi ni posebljenje kapitala, saj do svojih pogojev dela ni imel lastniškega odnosa, pa tudi eksploatiral ni nikogar. Vsaj v času pisanja je bil oseba kot oseba, individuum kot tak.

Posamezniki poslednje skupine so potemtakem edini, ki niso neposredno pod oblastjo kapitala. Vsa preostala kapitalistična družba je pod njegovo oblastjo.

Družba so ljudje v celotnosti svojih odnosov do narave in med seboj. Ti odnosi so njihova reprodukcija in duhovno-materialna produkcija. Kakršnakoli je že zgodovinska oblika produkcije, njeni faktorji so vselej delavci in produkcijska sredstva. Vendar so dejanski faktorji produkcije samo, če so združeni. Če so ločeni, so zgolj njena možnost. Da bi se sploh moglo producirati, morajo biti povezani.

In kakor se različne ekonomske epohe družbene strukture razločujejo po tem, kako so povezani delavci in proizvodna sredstva oziroma v kakšnem odnosu so delavci do proizvodnih sredstev, tako se različne skupine dane ekonomske epohe določene družbe povezujejo v strukturo družbe glede na svoj odnos do pogojev dela. Njihov posebni odnos do pogojev dela jih konstituira kot posebno družbeno skupino. Za kapitalistično družbeno epoho je značilna ločenost »svobodnih« delavcev od produkcijskih

sredstev. Do njihove spojitve pride le s posredovanjem lastnika produkcijskih sredstev kot posebljenja kapitala. Ta kupi delovno silo in jo vključi v produkcijski proces. Tedaj postane oboje, tako produkcijska sredstva kot delovna sila, produktiven način bivanja kapitala. »Dejanski proces, ki ga opravljajo tako skupaj spravljeni osebni in stvarni blagovni tvorci, produkcijski proces, postane sam zato funkcija kapitala.« (MEW 24, str. 35.) Funkcija kapitala postanejo cele družbene skupine: z ene strani mezdni delavci, z druge kapitalisti.

Lastniki delovne sile so kot funkcija kapitala njegovi subjektivni tvorci in sestavljajo en pol kapitalistične produkcije, s tem pa tudi en pol kapitalistične družbe sploh. Lastniki produkcijskih sredstev sestavljajo drugi pol družbe kapitala.

V tej svoji opredeljenosti, ki jih ločuje v dve veliki polarni družbeni skupini, sestavljajo lastniki delovne sile in lastniki produkcijskih sredstev *polarna razreda* kapitalistične družbe. Prvi je delavski razred oziroma proletariat. Vsak proletarec je torej delavec, ni pa vsak delavec zmeraj proletarec. Delavec je proletarec le v kapitalistični družbi. Drugi so razred kapitalistov oziroma kapitalisti.

»Kaj oblikuje razred?« se vprašuje Marx v III. delu Kapitala. »Na prvi pogled *istovetnost dohodkov in izvira dohodkov*... toda s tega stališča bi sestavljali zdravniki in uradniki tudi dva razreda, ker pripadajo dvema različnima družbenima skupinama, pri katerih dotekajo dohodki članov vsake izmed njiju iz istega izvora. Isto bi veljalo za neskončno razpršenost *interesov in položajev*, na kateri cepi *družbena delitev dela* tako delavce kot kapitaliste in zemljiške lastnike...« (MEW 25, str. 807.)

Kriterij za uvrstitev posameznika v določen družbeni razred torej ne more biti ne *količina* njegovega dohodka ne izvir njegovega dohodka. Prav tako ne more biti to *poklic* ali *položaj*, ki izhaja iz družbene delitve dela. Odgovor je toliko zanimivejši, ker večina zahodnih, pa tudi naših sociologov uvršča posameznike v razrede in sloje po teh zanikanih merilih. S tem družbo sicer nekako »stratificirajo«, rezultat tega pa nikakor ne more biti spoznanje in priznanje resničnih družbenih razredov ali slojev.

Kriterij za razporeditev določenih ljudi v razred more biti samo njihov opredeljeni odnos do pogojev dela, in sicer prav takšen, kakršen je prikazan: enostranski, ker se nanaša samo na en pol pogojev dela, ter odtujen, ker ni odnos osebe do osebe, temveč lastniški odnos človeka kot posebljenja ekonomske kategorije. Samo kdor je subsumiran pod takšne opredelitve, je resnično pripadnik enega izmed obeh polarnih razredov kapitalistične družbe — je kapitalist ali proletarec.

Prvi dve veliki skupini posameznikov kapitalistične družbe potemtako kot dva polarna razreda cepita družbo na dvoje. Njuni člani so po sebi objektivno razred, naj se tega zavedajo ali ne. Njihov odnos, mesto in vloga v produkcijskem procesu in s tem v družbi ne izhajajo iz načina pridobivanja in velikosti njihovega deleža pri družbenem bogastvu, ali morda iz njihove zavesti, temveč njihova zavest, način pridobivanja in

velikosti njihovega družbenega bogastva ali družbene revščine izhajajo iz njihovega odnosa, mesta in vloge v produkcijskem procesu in v družbi.

Ker ločitev delavcev do pogojev dela ni stanje družbe po naravi, je bil potreben zgodovinski proces, preden je nastala in preden so se bile neke mase družbe spremenile v proletarce. »*Oblast kapitala* (Kapitalist ima moč samo kot personifikacija kapitala — Marx, Theorien I, str. 353) je ustvarila za te mase *skupno situacijo, skupne interese*. Tako je ta masa že razred nasproti kapitalu, toda *ne še sama zase*. V boju . . . se ta masa združuje, konstituira se kot razred sama sebe. Interesi, ki jo združujejo, postajajo *razredni interesi*. Toda boj razreda zoper razred je političen boj. Organiziranje proletariata kot razreda in s tem v politično stranko . . .« (MEW 4, str. 181 in 471) ga spremeni iz razreda po sebi v razred zase, ki ga konstituira naslednje konstituante:

»Če žive milijoni družin v *enakih ekonomskih eksistenčnih pogojih*, ki ločijo njihov *način življenja, njihove interese* in njihovo *izobrazbo* od načinov življenja, interesov in izobrazbe drugih razredov in jih sovražno postavljajo proti njim, so razred.« (Marx, Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta, ZD, CZ 1950, I, str. 407.)

Sestavine razreda so torej:

1. Način življenja njegovih pripadnikov,
2. interesi njegovih pripadnikov,
3. izobrazba njegovih pripadnikov,
4. sovražno nasprotje njegovih pripadnikov do drugih razredov.

Te konstituante temeljijo na osnovnem odnosu pripadnikov razreda do pogojev dela. Sicer so brezvsebinske, opredelitev razreda sama bi bila dokaj ohlapna in predvsem opisna, ker sama po sebi ne pove, kaj poraja našete štiri elemente in kakšni so ti po svoji vsebini. Formalno vzeta, bi lahko veljala tako za kasto, stan, sloj, kot za razred. Vzeta vsebinsko in v povezavi s svojim temeljem pa pove, da sta v kapitalistični družbi resnično samo dva razreda. Samo dve skupini ljudi imata do pogojev dela dvoje diametralno nasprotnih odnosov; iz tega raste tudi njun različni način življenja, od tod njuni različni razredni interesi in sovražno nasprotje med njima. Vse ostale družbene skupine se nagibljejo k enemu ali drugemu nasprotujočemu si polu.

Zato tudi kmetje in obrtniki pravzaprav ne sestavljajo »srednjega razreda« kakor jih ponekod imenuje Marx, temveč neki razredni sloj. Zato Marx tudi ni povsod dosleden, saj drugod govori o »različnih *vmesnih slojih* buržoazne družbe«. (Razredni boji v Franciji, prav tam, str. 181.) Ker kmetje in obrtniki spadajo hkrati v kapitalistični in delavski razred, dejansko niso v nobenem, so vmesni sloj.

Če bi sledili Marxu zgolj po nekaterih besedah, bi našli pri njem znotraj buržoazne družbe tudi do deset razredov. V delu »Razredni boji v Franciji« jih imenuje na primer sedem. Na koncu III. dela Kapitala je začel nedokončano poglavje o razredih s tremi velikimi razredi: mezdni delavci, kapitalisti in zemljiški lastniki. Vendar tudi razred zemljiških lastnikov spada v kapitalistični razred. Kapitalistični razred ima celo več slojev: »Obrestni kapital je personificiran v moneyed capitalistu, industrij-

ski v industrial kapitalistu, rentni v landlordu kot lastniku zemlje...« (Theorien III, str. 510.) Vsi pa so kapitalisti. Ker je tako kapitalistični razred razslojen na sloje, je na primer industrijski kapitalist hkrati pripadnik svojega sloja in razreda kapitalistov sploh. Zato govori Marx tudi o »slojih buržoazije«.

Kapitalistična družba se potemtakem strukturira v dva sovražno nasprotujoča si razreda, ki se znotraj razslojujeta v sloje in v vmesne sloje glede na oba razreda. Posamezniki četrte skupine ne sestavljajo nobenega sloja, ker so individui kot taki, ne da bi bili podrejeni še čemu občemu nad seboj. Tako razred kot sloj sta namreč nekaj občega, kar vsako posameznost znivelira in si jo kot tako podredi.

Kaj ločuje sloj od razreda? Znotraj kapitalistične razredne družbe obstaja sloj samo v odnosu do obeh razredov: je del enega izmed dveh razredov ali pa je med njima. Njegovi člani so nujno posebljenje kapitala ali meznega dela oziroma obeh hkrati. V poseben sloj jih spreminja specifičnost njihove personifikacije, njihovega odnosa do pogojev dela in od tod izvirajočega načina življenja ter njihovih interesov. Vendar odnosi med sloji nikakor niso nujno sovražno nasprotni, kar je značilno za odnose med razredoma. Čeprav so si odnosi med razredoma sovražno nasprotujoči, med slojem delavske aristokracije in slojem zemljiških lastnikov kot takima na primer ni nobene sovražnosti.

Za pripadnike kakega sloja je karakteristično, da imajo poleg občega (osnovnega) *lastniškega* odnosa do enega ali drugega pola delovnih pogojev oziroma do obeh skupaj še poseben, zase specifičen odnos, ki izhaja od tod, da so sami ti delovni pogoji, katerih lastniki so, *posebna oblika delovnih pogojev*: bodisi proizvodjalnih sredstev bodisi delovne sile. Sloj je torej prav tako objektivna družbena kategorija kot družbeni razred. Temelji na lastniškem odnosu do rezultatov obstoječe družbene delitve dela.

Posebna karakteristika denarnega kapitalista prihaja na primer od tod, da ni neposreden lastnik proizvodjalnih sredstev, temveč posredno prek kristalizirane in abstraktne oblike družbenega bogastva — denarja. Sam denar prestavlja v posebno obliko preoblikovane delovne pogoje. Za sloj delavske aristokracije pa je spet značilno to, da je lastnik visokokvalificirane delovne sile. Rezultat njegovega trošenja je komplicirano delo, ki je potencirano oziroma multiplicirano enostavno delo. Ker to delo proizvede v določenem času večjo presežno vrednost kot enostavno delo, je razumljivo, da njegov nosilec dobi ob prodaji svoje delovne sile zanj večjo protivrednost kot nosilec enostavnejšega dela za svojo, ki ima manjšo vrednost. Ne spada torej nekdo v sloj delavske aristokracije zato, ker ima velik dohodek, ampak ima po pravilu velik dohodek zato, ker spada v sloj delavske aristokracije. (Ko ne bi bilo tako, bi morali sem vključevati najrazličnejše dohodkarje z isto stopnjo — od prostitutk naprej.) Zato po Marxu ostaja meznik delavec ne glede na to, kolikšno mezdo dobiva. Pomembno je to, da ima do svoje delovne sile lastniški odnos in da jo prodaja. Po drugi plati pa tudi odnos med kapitalistom in delavcem ostaja enak ne glede na višino plače: »Delo, ki ga opravlja ka-

pitalist, ostaja absolutno isto, če vplača manj ali več mezde, če so delavci plačani bolj ali slabše.« (Marx, Theorien III, str. 493.) Je pa dohodek za določeni delovni čas, vendar le v odnosu do *kvalitativne* razlike *kvantitativni* kazalec tiste *mere*, ob kateri se na primer del mezdnih delavcev spremeni v aristokrate mezdnega dela. Za ugotavljanje, ali neki družbeni sloj ni zgolj sloj po sebi, temveč po sebi in zase, je treba upoštevati tudi interese (potrebe) pripadnikov tega sloja po sebi ter njihovo zavest: ali se prištevajo k opredeljenemu sloju ali ne. Vendar glavni faktor, na katerega se vežejo drugi faktorji, vseskoz ostaja odnos do določene oblike pogojev dela.

Potemtakem spada z delom svoje osebe med mezdne delavce tudi manager kapitalističnega sveta, tudi če je nosilec oblasti in kontrole v kakem podjetju (korporaciji). Kontroliranje je namreč v odnosu do kapitala produktivno delo in če ga je kapitalist prenesel na drugo osebo, je s tem le še bolj izpostavil samega sebe kot zgolj lastnika, ki v dejanskem produkcijskem procesu ni prav nič več potreben. Obenem pa je manager z drugim delom svoje osebe postal posebljenje kapitala, saj »s kapitalistično produkcijo pripadajo kapitalistu ali od njega plačanemu clerc, reprezentantu, funkcije kapitala kot obvladovalca dela... Kapital se v produkcijskem procesu kaže kot direktor dela, kot njegov komandant (captain of industry) in igra tako dejavno vlogo v delovnem procesu samem. Kolikor pa te funkcije izhajajo iz specifične oblike kapitalističnega procesa — torej iz oblasti kapitala nad delom kot njegovim delom in zato nad delavci kot njegovimi instrumenti, iz narave kapitala, ki se kaže kot družbena enotnost, kot subjekt družbene oblike dela, ki se v njem poseblja kot moč nad delom —, je to z eksploatacijo vezano delo (ki se more prenesti tudi na managerja), delo, ki vsekakor prav tako kot delo mezdnega delavca spada v vrednost produkta.« (Theorien III, str. 353 in 492.) Zato nikakor ne drži, da manager kot nosilec oblasti najema kapitalista oziroma njegov kapital. Ker je nosilec oblasti in moči, le kolikor je posebljenje kapitala, najema družbeni kapital v svojem gibanju konkurenčnih odnosov tako njega kot lastnika privatnega kapitala. Manager je v službi kapitala. Kapital je njegov režiser. Sam zato le igra svojo vlogo.

Še drugače je, če je manager hkrati delničar ali že je delničar mezdni delavec. Tedaj velja zanj tisto kot za kmeta ali obrtnika. Mezdni delavec kot delničar postane hkrati posebljenje mezdnega dela in kapitala: »Plačuje si torej mezdo kot kapitalist in vleče svoj profit iz svojega kapitala, to je eksploatira sam sebe kot mezdni delavec in si plačuje v presežni vrednosti tribut, ki ga delo plačuje kapitalu.« (Marx, Theorien I, str. 371.) Seveda ne neposredno kot kmet, temveč posredno prek banke. Če je v visoko razvitih kapitalističnih družbah čedalje več delavcev hkrati delničarjev, se ta družba giblje v obče samoprotituiranje nasproti kapitalu ne glede na to, da s tem nastaja »razredni mir«, da izgine sovražno nasprotje med polarnima razredoma oziroma izgineta razreda sploh ter nastane družba obilja. V zameno se namreč pripadniki te družbe iz homo duplexa na političnem nivoju spreminjajo v homo duplex tudi na eko-

nomskem področju. Postajajo dvojne, razklane osebe sploh, ker se spreminjajo v hkratno personifikacijo kapitala in meznega dela. V tej družbi se kapitalisti spreminjajo v delavce le tako, da se delavci spreminjajo v kapitaliste. Oblast kapitala ostaja, z njo pa tudi odtujenost in neintegritetnost človeka.

B. V komunizmu

problema odnosa med slojem in razredom ni, ker si ljudje niso v odnosu kot pripadniki nekega razreda oziroma sloja, temveč kot taki, to je ljudje kot ljudje, ki niso vnaprej opredeljeni in subsumirani pod nekaj občega.

C. V prehodni dobi

obstajajo delavski razred in sloji starega sveta. Prehodna je zato, ker »mora obstajati razredna oblast delavcev nad sloji starega sveta, bojujočimi se z njimi samo dotlej, dokler ni izničen ekonomski temelj razredne eksistence.« (MEW 18, str. 636.) Ekonomski temelj pričujoče razredne eksistence so kapitalistični blagovni odnosi, svetovni trg oziroma kapital sam. Teh odnosov ni mogoče odpraviti zgolj z odpravo kapitalističnega razreda, zakaj s tem, da je bil odpravljen kapitalistični razred — čisto posebljenje kapitala — še ni nujno odpravljen tudi njegov izvir, kapital v vseh svojih oblikah. Pač pa je nujno, če kapital še nadalje ostaja živ, da se bo reproduciral in repersonificiral v novih nosilcih, ki glede na novi svet — ta nima ničesar kapitalskega več — predstavljajo sloje starega sveta.

Primarni so torej realni odnosi, ne posebljenje teh odnosov, sicer bi morali vso krivdo zvaliti na subjektivno silo in goljufijo. Vsakemu takemu razlaganju, ki za delovanjem posebljenecv ni videlo njihovega dejanskega gibalá, se je Marx upiral: »Hodgskin dojema to kot čisto subjektivno prevaro, za katero se skriva goljufija in interes izkoriščajočih razredov. Ne vidi, kako način predstavljanja izvira iz realnega odnosa samega, kako poslednje ni izraz prvega, temveč narobe. V istem duhu govorijo angleški socialisti: ‚Potrebujemo kapital, ne kapitalista!‘ Toda če odstranijo kapitalista, vzamejo delovnim pogojem karakter, da so kapital.« (Marx, Theorien, III, str. 293.) Z drugimi besedami: le če se delovnim pogojem vzame značaj kapitala, je mogoče na vsakršni ravni odpraviti reproduciranje kapitalistov.

Ni namreč nujno, da se v prehodni dobi kapitalisti producirajo in reproducirajo kot poseben razred ali sloj. Lahko se vsa družba z delavci vred spremeni v samokapitaliste: »Koooperativne tovarne delavcev (samoupravni podjetniški kolektivizem — TH) samih so znotraj stare oblike prvi preboj stare oblike, čeprav morajo seveda povsod, v svoji dejanski organizaciji, producirati in reproducirati pomanjkljivosti obstoječega si-

stema. Toda nasprotje med kapitalom in delom je znotraj njih preraščeno, četudi najprej samo v obliki, da so delavci kot asociacija sami *svoj kapitalist*, to je da se proizvodjalna sredstva uporabljajo za OVREDNOTENJE NJIHOVEGA LASTNEGA DELA« (Marx, Kapital III, Dietz 1959, str. 481.)

Merilo za to, kdaj postanejo delavci samokapitalisti, je torej jasno: takrat, kadar kot asociacija, najsi bo v okviru nekega podjetniškega kolektiva ali pa širše družbene grupacije — uporabljajo delovne pogoje za ovrednotenje (Verwertung) svojega dela. TO pa je bolj ali manj nujno, dokler obstaja svetovni trg kapitala. Ob današnji razvitosti družbene delitve dela je namreč nemogoče, da bi bila kaka lokalizirana družba popolnoma zaprta vase. Njeni odnosi so zato zmeraj določen splet z gibanjem svetovnega kapitala. Ne izvirajo povsem iz svoje osnove. Prav zato je Marx neprestano opozarjal, da je mogoče komunizem uresničiti le v svetovnem merilu.

Uresničevati ga je mogoče tudi znotraj neke opredeljene družbe. Proces poteka med proletariatom in sloji stare družbe. Dokler si proletariati ne ustvari pogojev za samoodpravo, mora še uporabljati nekatere oblike stare družbe: »ker proletariati med periodo za prevrat stare družbe deluje še na bazi stare družbe in se zato še giblje v političnih oblikah, ki ji bolj ali manj pripadajo, svoje končne konstitucije še ni dosegel med periodo boja in za osvoboditev uporablja sredstva, ki po osvoboditvi odpadejo...« (MEW 18, str. 636.) Eno izmed teh sredstev in političnih oblik je država. Obstaja torej še zmeraj nasprotje med državo in družbo, ki je zreducirano na optimalni minimum z obrnjenim razmerjem med družbo in državo: ni več družba sredstvo države, ker družba ni več podrejena državi, temveč država družbi. (Marx, Gothski program.)

Da bi se državni reprezentanti družbe tudi ekonomsko čimmanj vzdignili nad družbo, naj po Marxu »izenačijo svoje delo z delavsko plačo.« (MEW 17, str. 596.) Če Marx torej že ne zahteva obče nivelizacije plač v družbi prehoda, pa jasno zahteva enako plačo delavcev in »oblastnikov«. Delavec, ki je prišel na oblast, ne bi smel prenehati biti delavec:

Bakunin: »Upravljanje velike večine ljudske mase po privilegirani manjšini. Toda ta manjšina, pravijo marksisti (Marx: kje?) bo sestavljena iz delavcev, ki pa, brž ko so postali samo reprezentanti ali vladarji ljudstva, prenehajo biti delavci —« Marx: »prav tako malo, kakor danes fabrikant preneha biti kapitalist s tem, da je občinski svetnik —« (MEW 18, str. 635.)

Reprezentanti se nikakor ne bi smeli spremeniti v posebno družbeno plast, v posebjence nekih posebnih družbenih tendenc, ki bi si s privilegiji omogočali poseben visok hierarhični status v odnosu do stare družbe. Njihova politična funkcija je utemeljena le dotlej, dokler se izničuje ekonomski temelj razredne eksistence. Z njegovim ekonomskim uničenjem nastopi tudi čas zničitve političnih funkcij; »in brž ko prenehajo biti funkcije politične, ne eksistira 1) nobena vladna funkcija; 2) razdelitev občin funkcij je postala posel, ki ne daje nikakršne oblasti...« (Prav tam.)

Takšna je v grobih potezah Marxova zamisel prehodne dobe. Koli-
kor jo kdo skuša razglasiti za utopično, pa čeprav v navideznih malenkostih (enake plače, mora dokazati: 1) da sploh ne ustreza človekovi naravi ali 2) da je v danih razmerah nismo zmožni uresničiti.

V zadnjem primeru pa se pred našo sociologijo postavlja vrsta problemov, ki jih mora razrešiti, če jih kot sociologija (sociologija kot sociologija) sploh more, ne da bi zašla v sociologiziranje. Iz predstavljanja Marxve misli je namreč očitno, da ni nikdar zgolj sociološka, temveč zmeraj celostna teorija družbenih odnosov, tudi ekonomskih itd. V sociologiziranje zaide neka teorija družbe tedaj, kadar prihaja k človeku kot k že danemu rezultatu obstoječih, odtujenih odnosov, ne da bi se pri tem zavedala njihove bistvene odtujenosti, ter ima človeka zato za neprilagojenega, nedružbena in nedružabnega, če se ne vključuje v njihov funkcionalizem, ki vključuje tudi lastno izboljševanje znotraj svojih meja.

Teoretsko nerazjasnjen je naslednji sklop problemov: kakšen je pravzaprav obstoječi splet odnosov do pogojev dela? Najprej je treba razčistiti, ali so ti odnosi še lastniški odnosi. Če pravimo, da še obstaja delavski razred (proletariat) in če dejansko še obstaja kot tak, to je kot posebljenje mezdnega dela, potem ima do svoje delovne sile še zmeraj lastniški odnos. Če ga nima in če ni personifikacija mezdnega dela, ni več proletariat v Marxovem pomenu. Toda v tem primeru je treba dokazati, da tudi ekonomski temelj razredne eksistence v naši družbi ne obstaja več, oziroma da naša družba ni več pod *vplivom* ekonomskega temelja razredne eksistence. Najbolj nesmiselno je *hkrati* trditi, da obstaja delavski razred, da pa ne obstaja ekonomski temelj razredne eksistence.

Povsem jasno je, da ni več razreda kapitalistov kot razreda, to je čiste personifikacije kapitala. Toda: ali kapitala, v kakršnikoli modifikaciji že in lastniškega odnosa do proizvodjalnih sredstev (če zato, da bi bila analiza čista, abstrahiramo sorazmerno velik procentni delež kmetov in obrtnikov) ni več? Gre za dejanski lastniški odnos, ne za tako imenovano »družbeno lastnino«, ki je *contradictio in adiecto*, kolikor z izrazom družbena mislimo na dejansko neodtujeno skupnost: »S stališča neke višje ekonomske družbene formacije bo privatno lastništvo posameznih individuov nad zemeljsko kroglo videti prav tako neokusno kot privatno lastništvo kakega človeka nad drugim. *Celo neka cela družba, narod, da, vse istočasne družbe, vzete skupaj, ne bodo lastniki zemlje, bodo samo njeni posestniki...*« (Marx, Kapital III, str. 826, Dietz 1959.) Zato je obstoječa tako imenovana družbena lastnina ob istočasno pričujoči državni lastnini samo določen splet državnih, privatnih (četudi je to lastnina podjetij) lastniških odnosov in v najboljšem pomenu še bodočih nelastniških (le posestniških) odnosov, ki že prihajajo. V najboljšem zato, ker še ni razčiščeno, ali se proletarci kot lastniki delovne sile, kolikor to so, z uveljavljanjem samoupravljanja v razmerah, ko se proizvaja z namenom, da se ovrednotijo lastni delovni pogoji, izhajajoč iz državne lastnine, ne spreminjajo tudi v dejanske grupne privatne lastnike proizvodjalnih sredstev. To je v svoje lastne kapitaliste, kar bi vodilo v rekapitaliziranje družbe na novem nivoju, ne pa v brezlastniške odnose.

Če obstoječi samoupravni lastniški odnosi izhajajo iz državne lastnine, nastaja vprašanje: ali se razvijajo v nasprotju z njo ali ne? In ker državna lastnina gotovo ne obstaja kot gola hipostaza, velja isto vprašanje za njene posebljence. Poslednje se da preskusiti z empiričnim raziskovanjem odnosov med njimi in delavstvom. So posebljenci državne lastnine še delavci? Imajo z njimi enako plačo? Ker vemo da ne: kakšne so tedaj razlike med njimi? Ali niso takšne in tolikšne, da so ti posebljenci v odnosu do proletariata poseben družbeni sloj, ne glede na to, kolikšna je fluktuacija ljudi, ki vstopajo v vlogo posebljencev te lastnine in objektivnih z njo povezanih družbenih tendenc, ali iz nje izpadajo.

Sloj je objektivna družbena kategorija, ki temelji na specifičnem lastniškem odnosu do posebne oblike pogojev dela. Očitno nihče izmed posebljencev državne lastnine kot posameznik ni lastnik proizvodjalnih sredstev kot državne lastnine, saj države ne poseblja nobeden izmed njih sam zase, temveč le vse skupaj v celotnosti svojih odnosov. Kot taki so — čeprav v imenu ljudstva — kolektivni lastniki proizvodjalnih sredstev. Niso pa samo to. Državno lastnino je treba tudi upravljati, to pa ne more biti kolektivno opravilo nasploh, temveč le opravilo določenih posameznikov. Upravljanje je določeno produktivno delo, za katerega je potrebna določena kvalificirana delovna sila. Če so posebljenci državne lastnine hkrati njeni upravljalci, so torej tudi lastniki omenjene specializirane delovne sile, ki jih usposablja, da upravljajo subjektivne pogoje družbe sploh; od tod tudi izhaja njihova dejanska oblast in velika družbena moč. Vsi ti elementi zadoščajo za njihovo uvrstitev v poseben družbeni sloj. Če se ravnamo po Marxovem modelu strukture družbe prehodne dobe, ga moramo, ker je (čeprav v zreolucionirani obliki) podedoval vrsto funkcij kapitalističnega razreda in ker ni sestavni del delavskega razreda, po tej plati šteti med sloje starega sveta. In sicer so na hierarhični lestvici vertikalne stratifikacije družbenih slojev, in samo ta je mogoča pri Marxu — saj tisti, ki se razvrščajo horizontalno, ne sestavljajo nobenega družbenega sloja, temveč poklice itd. — njen najvišji sloj. Odprti problemi ostajajo:

1. Kakšna je korelacija med njim in avantgardo delavskega razreda?
2. Je njegov obstoj v prehodni dobi nujen ali ne oziroma, če je nujen, katere so družbene in časovne mere njegovega obstoja?
3. Koliko je subjektivna dejavnost pripadnikov tega sloja vzrok, da sestavljajo privilegiran družbeni sloj?

Od tod tudi njihov visoki dohodek. Ne sestavljajo torej posebnega sloja zaradi velikosti svojega dohodka, temveč imajo visok dohodek zato, ker so si ga zagotovili kot sloj, ki ravna družbene pogoje dela.

Obstoječa oblika samoupravljanja ta sloj odpravlja, s tem pa še ni rečeno, da ga je tudi zmožna odpraviti. Ne gre toliko za odpravo samega sloja, kolikor za odpravo objektivnih pogojev in tendenc — med njim so tudi tendence svetovnega trga in svetovnega kapitala — ki ga porajajo. Samoupravljanje se razvija v okviru kolektivnega podjetništva, to je ob sproščanju blagovnih odnosov edino mogoče. Ob blagovnih odnosih se ti kolektivi lahko integrirajo v večje kolektive, ne more pa med njimi nastati

neodtujena skupnost, ker je ta direktno nasprotje samostojnih blagovnih proizvajalcev.

Nasprotje med delom in (državnim) kapitalom se prerašča na račun razcepljene osebe, ki je hkrati mezdni delavec in ovrednotitelj lastnih delovnih pogojev. Prerašča pa se vendarle v pozitivni smeri, ker prinaša samoupravo vsaj v okviru delovnih kolektivov, če se že ne more uresničiti v celotni naši družbi, kar tudi še zahteva verifikacijo. Razvoj v smeri samouprave v celotni družbi iz tega stanja ni nemogoč, čeprav bi bil človek tudi v tem primeru, če se ne bo prerasel svetovni kapital, kot celotna družba, sam svoj kapitalist.

Kako se nasprotje med kapitalom in delom konkretno prerašča in kako se po drugi plati še manifestira, je stvar empiričnih socioloških raziskav. Najprej je treba teoretsko predvideti, kakšne možnosti razslojevanja prinaša. Razcepljenosti družbe na delavski razred in sloje stare družbe to preraščanje povsem ne odpravlja, saj dopušča obstoj kmetov, obrtnikov itd. Obenem se prerašča delavski razred kot razred, nujna posledica tega pa je njegovo prelivanje v različne sloje ter njihova navpična stratifikacija.

Kvalitativno merilo za pripadnost nekoga k določenemu sloju spet ne more biti nič drugega kot njegov specifični lastniški odnos do posebne oblike pogojev dela, od koder izvira tudi njegov (drugačen kot pri pripadnikih drugih slojev) družbeni način življenja, položaj, interes, dohodek, pa tudi različna družbena moč. Nikakor ni dopustno razdeljevati družbo glede na družbeno dohodkovno gradacijsko lestvico ali glede na poklice, če hočemo predstaviti objektivne družbene sloje.

Dokaz je sloj delavcev — kmetov (polproletarcev), ki jih od drugih slojev nikakor ne loči kakšna posebna stopnja dohodkov, temveč njihov dvojnostni lastniški odnos do pogojev dela: kot delavcev v tovarni in kot obdelovalcev zemlje doma. Od tod izvira tudi njihov način življenja itd. Je tedaj kriterij izvir dohodkov? Lahko, toda ne izviren. Saj že izraz pove, da je odločilno tisto, kar omogoča izvir, ne pa izvir sam. Dokaz je odvetnik, ki je lahko samostojen (tako rekoč obrtnik) ali pa je v službi. V vsakem primeru je po poklicu odvetnik, vendar ni v obeh primerih pripadnik istega sloja. Kdor torej »stratificira« družbo zgolj po dohodku, poklicu ali čem podobnem, prekriva dejanska nasprotja in ostaja apologet obstoječega v njegovi osnovi.

Končni rezultat je, da družbeni sloji predstavljajo v določeni etapi prehoda od lastniške razredne družbe k nelastniški brezrazredni družbi obliko subsumiranja ljudi pod neko obče, bivajoče nad njimi. Ni pa nujno vsak človek pripadnik kakega sloja.

Neenake možnosti šolanja

Pavle Kogej

Z delitvijo dela, z vedno večjimi zahtevami po znanstveni organizaciji dela in tehnologije, so se izoblikovala taka delovna mesta, na katerih delavci vzporedno z večjimi strokovnimi zahtevami in večjo odgovornostjo tudi čedalje bolj vplivajo na bližnjo in daljno okolico. To so delovna mesta strokovnih in vodilnih kadrov v gospodarstvu in v vseh drugih dejavnostih. Eden izmed temeljnih pogojev, da pride kdo na eno teh mest, je praviloma izobrazba srednje, višje in visoke stopnje. V socialistični družbi ni privilegiranega razreda, za katerega bi bila ta mesta vnaprej zagotovljena. Drugi pogoj za eno teh mest mora biti naravna zmožnost in delavnost.

Uresničevanje tega načela pa v naši družbi preprečuje vrsta ovir. Nekatere so objektivne in izvirajo iz slabe gospodarske razvitosti, še več pa je takih, ki bi jih lahko hitro odpravili, če ne bi z napredno politiko deetatizacije in decentralizacije prehitevali realnih možnosti. V pričujoči analizi se ne bom ustavljal pri ovirah, na katere zadevajo otroci iz manj premožnih družin, čeprav pri šolanju mlade generacije socialni položaj staršev ne bi smel biti tako pomemben, kot je že. Predvsem bom skušal analizirati ovire, ki presegajo okvire posameznikov in so značilne za širše skupine.

I.

Za vpis v katerokoli srednjo šolo in za šolanje v njej (preko teh šol vodi praviloma tudi pot v višje in visoke šole) mora biti učenec zmožen, imeti mora ustrezne delovne navade, hkrati pa mora izpolnjevati dva pogoja. Prvi je uspešno končana osnovna šola — to je osem razredov; drugi pogoj pa je ustrezno znanje, ki ga mora dati osnovna šola.

Iz leta v leto ugotavljamo, da le dve tretjini učencev uspešno končata osnovno šolo. Drugi zapuščajo šolo s končanim sedmim, šestim ali celo

nižjim razredom. Testiranje učencev, ki končajo šolanje v osmem in sedmem razredu, nam kaže, da glede zmožnosti med njimi ni pomembnih razlik. Tudi med učenci, ki končajo le sedem razredov, najdemo precej nadpovprečno nadarjenih. Podrobnejša analiza teh nam pokaže, da so med njimi taki, ki so zaradi zaposlenosti staršev preveč prepuščeni sami sebi, da izhajajo iz neurejenih družin, da starši ne kažejo ustreznih aspiracij, da je znanje staršev tako pomanjkljivo, da jim pri šolskem delu ne morejo pomagati in podobno. Iz tega lahko sklepamo, da mnoge šole prepuščajo prevelik del šolskega bremena tistim zunaj šole. Za vrsto naših šol veljajo naslednje ugotovitve:

1. Učne metode so še vedno zelo zastarele; mnogo je verbalizma; edini učni pripomoček je tabla.

2. V mnogih šolah prostori niso primerni za pouk in tudi pretesni so. V razredih sedi celo po 40 in več učencev. V takih razredih temeljit skupinski pouk in individualno delo z učenci nista mogoča.

3. Predvsem v višjih razredih poučuje zelo veliko neustreznega učnega kadra. Učitelji so morali kar čez noč postati »strokovnjaki« za vse predmete. Sproti se morajo učiti (če imajo čas in razumevanje), da lahko snov razlagajo učencem.

4. Učni kader za delo nima prave spodbude. Osebni dohodki so praviloma manjši kot v drugih gospodarskih in negospodarskih dejavnostih. Zato ni čudno, da sposobni kadri zapuščajo šole in da se mladina nerada odloča za pedagoški poklic. V tem je tudi vzrok, da so bili učenci v zadnjih letih na učiteljskih poprečno občutno manj inteligentni kot na drugih srednjih šolah.

5. Učni kader dobiva vse premalo družbenega priznanja. Ugled in veljava šol in šolnikov sta majhna.

6. Le osrednje šole v bogatih občinah zagotavljajo učencem celodnevno varstvo.

Šole, za katere najbolj veljajo te ugotovitve, so predvsem na gospodarsko slabo razvitih področjih. In ravno iz teh šol prihaja največ učencev z nedokončano osemletko. Toda že odstotek tistih, ki uspešno končajo osnovno šolo in si tako formalno omogočijo nadaljnje šolanje v srednjih šolah, je varljiv. Znanje učencev z enakimi ocenami toda iz različnih šol se pogosto bistveno razločuje. Razumljivo je, da se učenci v šolah, kjer je pouk kombiniran, ne naučijo toliko kot učenci drugih šol. V preteklem letu smo še imeli izmed 600 šol z osmimi razredi kar 210 takih, kjer je bilo učnega osebja manj kot razredov. 54 takih šol je imelo le enega učitelja, 57 šol po dva, 34 po tri, 34 po štiri, druge pa po 5, 6 ali 7 učiteljev. Učenci šol s kombiniranim poukom praktično nimajo možnosti za nadaljnje šolanje v srednjih šolah. V ilustracijo, kako različna je kakovost obravnavane snovi, naj navedem podatke o strokovni zasedbi predmetov v zadnjem razredu osemletk (8. razred ima praviloma najboljšo zasedbo in je odskočna deska za nadaljnje šolanje!). Analiza upošteva 492 osnovnih šol ter 8 predmetov, in sicer: slovenščino, fiziko,

kemijo, biologijo, matematiko, zemljepis, zgodovino in tuj jezik. Vse predmete ima ustrezno zasedene (profesor ali predmetni učitelj ustrezne skupine) le 55 šol — to je 11 %. Od teh šol jih je 28 ali dobra polovica v mestih Ljubljani, Mariboru, Celju in Kranju. Ostalih 27 pa je v drugih mestih ali večjih industrijskih središčih. Na podeželju ni niti ene take šole. Za 7 ali 6 predmetov ima ustrezno učno osebje 83 šol ali 17 %. Tudi te šole so le v mestih in industrijskih središčih. Nadaljnjih 94 šol ima ustrezno učno osebje za 3 do 5 predmetov; 71 šol ima ustrezno zasedbo le za en do dva predmeta in 189 šol ali 39 % nima ustreznega učnega osebja niti za en predmet. Niti ena šola iz zadnjih dveh skupin ni v mestih ali industrijskih centrih. Po posameznih predmetih pa je slika naslednja: ustrezne učne moči izmed 492 šol, upoštevanih v analizi, ima:

za slovenski jezik	214 šol ali 43 %
za zemljepis	219 šol ali 44 %
za zgodovino	200 šol ali 41 %
za biologijo	185 šol ali 37 %
za kemijo	179 šol ali 36 %
za matematiko	159 šol ali 32 %
za fiziko	152 šol ali 31 %
za tuji jezik	171 šol ali 35 %

Najslabše so zasedeni ravno predmeti, ki so največji kamen spotike pri nadaljnjem šolanju. Naj navedem še to, da tujega jezika sploh niso poučevali na 93 osemletkah, ki smo jih upoštevali pri analizi.

Res je, da je na razvitejših šolah v mestih in industrijskih centrih več učencev kot v manj razvitih šolah, ki so raztresene predvsem po gospodarsko slabo razvitih področjih. Toda tudi te šole zapusti vsako leto več tisoč učencev. V šolah s kombiniranim poukom in šolah s povsem neustrezno kadrovsko zasedbo se šola 25 % vseh učencev, tj. približno 7000 na leto. Če iščemo zvezo med gospodarsko razvitostjo občin in razvitostjo šol (ki jo izrazimo z odstotkom učencev, kateri zapustijo šole s kombiniranim poukom in šole z neustrezno kadrovsko zasedbo) dobimo zelo pomembno korelacijo, in sicer 0,75.

Vemo, da učenci, ki so obiskovali nerazvite šole, kljub ustreznim naravnim sposobnostim, težko uspevajo na srednjih šolah zaradi slabega poprejšnjega znanja. Navadno jih zavrnejo že pri sprejemnih izpitih (če se sploh ojunajo in gredo na izpit) ali pa prvo leto šolanja. Kako važna je ustrezna strokovna zasedba na šolah nam kažejo soodnosnosti med uspehom v osnovni šoli (zadnji razred) in uspehom v srednji šoli. Pri učencih, ki so prišli iz dobrih šol (ustrezna zasedba) je ta soodnosnost zelo visoka (0,83), pri učencih iz nerazvitih šol pa nizka — to se pravi, da kljub dobrim ocenam v osnovni šoli, v srednjih šolah ne uspevajo.

Razlika med razvitimi in nerazvitimi osnovnimi šolami bo kot kaže vedno večja. Kajti razvite šole so v bogatih občinah, nerazvite pa v revnih. V obratnem sorazmerju pa so stroški za enega učenca. V mestih in industrijskih centrih, kjer je naseljenost gosta in zato šole bolj gospodarne, so stroški za učenca manjši kot v šolah, kjer je v razredih le po 10 ali 15 učencev in bi prav tako morali imeti ustrezne učne moči, učila itd. V resnici pa ravno občine, kljub temu, da mnoge izmed njih dajejo za šolo občutno večji odstotek svojih sredstev kot bogate, zmorejo dati za učenca znatno manj denarja. Zato je razumljivo, da je razloček čedalje večji.

Ne moremo zanikati, da bi reforma osnovnega šolstva v smislu enotnosti (odprava nižjih gimnazij) ne bila napredna. Toda ravno takratne nižje gimnazije, ki so bile razmeroma dobro razmeščene tudi na nerazvitih področjih, so dajale učencem v revnejših občinah večjo možnost za prestop v srednje šole. Seveda pa to ni bila zasluga le nižjih gimnazij, temveč predvsem tega, da je bil skoro ob vsaki nižji gimnaziji internat, ki je sprejemal na pol zastoj zmožne učence iz najbolj odročnih in zaostalih področij. Zato smo takrat imeli na srednjih in visokih šolah več dijakov oziroma študentov iz vrst kmečke in delavske mladine. Ni potrebno, da spet obudimo v življenje nižje gimnazije. Potrebno je le, da uredimo docela razvite centralne osemletke, v odročnih krajih pa pustimo le 4 ali 5-razredne šole. Tistim učencem višjih razredov, ki ne živijo v kraju šolanja, moramo omogočiti primeren prevoz (za bližnje) in sobe v internatu za bolj oddaljene ter tiste učence, ki se jih vsak dan zaradi maloštevilnosti ne bi splačalo prevažati. To pa bo mogoče le, če bodo za osnovno šolanje skrbele republike ali vsaj večje gospodarske regije, in ne kot zdaj razdrobljenih 62 slovenskih občin.

II.

Naslednja ovira za prehajanje posameznikov iz nižjih v višje plasti, je razvrstitev srednjih, višjih in visokih šol. Nerazvita področja imajo namreč zelo malo srednjih šol. Srednje šole ljubljanskega področja lahko npr. sprejmejo 78 % učencev, ki izpolnijo letno šolsko obveznost na tem področju. To se pravi, da lahko praktično vsi, ki uspešno končajo vseh 8 razredov, nadaljujejo šolanje v srednjih šolah (tu ne štejem še vseh drugih šol II. stopnje!). Na področjih, kot so Pomurje, Dolenjska, Goriška in Zasavje, pa lahko srednje šole sprejmejo le 13 do 20 % otrok. Toda še ta mesta so »rezervirana« za učence, ki živijo v kraju ali blizu kraja šolanja. Le malo bolje so razporejene ostale šole druge stopnje. Korelacija med zmogljivostjo šol na posameznih področjih in % mladine, ki kljub uspešno končani osnovni šoli ni nadaljevala šolanje, je 0,68, kar nam očitno kaže, da so možnosti za nadaljnje šolanje za mladino na slabo razvitih področjih kar najmanjše. S tem ne mislim dokazovati, da so srednje šole slabo razporejene. Prav bi bilo, da bi bile še bolj osredotočene v večjih središčih — saj bi bile tako bolj kvalitetne in bolj gospodarne. Toda zmož-

nim učencem bi morali na široko odpreti vrata teh šol. Ker pa tega nismo storili, se nam sedanja razporeditev kaže kot ovira.

Da bodo zmožni učenci iz oddaljenih krajev mogli prihajati v srednje šole, je potrebno troje: povečati zmogljivosti internatov in dati še več štipendij oz. spremeniti štipendijsko politiko (danes štipendiramo celo učence, ki žive v kraju šolanja, imajo premožne starše in so poleg tega še slabi dijaki oz. študentje!). Omogočiti bo treba tudi cenen prevoz tistim, ki niso toliko oddaljeni od kraja šolanja. Na vseh treh področjih je sedaj precejšen nered.

Naša družba še lep čas ne bo tako gospodarsko razvita in močna, da bi lahko vsa ta vprašanja urejali občine in posamezniki. Če pa nam je pri srcu splošni družbeni napredek, so nam potrebni najboljši, najsposobnejši in delovni kadri. Potrebujemo vse, ki te lastnosti imajo, in zato jim moramo utreti pot, ne glede ali so se rodili kmetu v Halozah ali ljubljanskemu intelektualcu.

Svet žive smrti

(Premišljanje ob Zajčevi pesniški zbirki *Jezik iz zemlje*)

Taras Kermauner

*Dolga je pot.
Dolgo so hlepele oči
iz temne voltine po svetlobi.
Rjasti meči časa so dolbli vanje.
Zdaj strme tvoje oči le še vase.*

V zatohlo klet svojih misli...

*Ti si razjeden molk,
ki stojiš v temi.*

(Svetnik)

UVOD. V *Jeziku iz zemlje* (1961) je Dane Zajc bistveno poglobil in razširil pesniški svet, ki ga je bil podal v svoji prvi zbirski *Požgana trava* (1958). V *Jeziku iz zemlje* se kažejo vse prvine pesniške resničnosti, kakršno poznam iz dozdajšnjega pesnikovega opusa, le da še niso postavljene v temeljni svetovni pesniški red. Kot urejene, hierarhizirane, notranje povezane, celovit svet podajajoče so se odkrile šele v tretji Zajčevi knjigi, v *Otrokih reke* (1963). *Jezik iz zemlje* je uvod v *Otroka reke*. V njem je pesnik šele na poti odkrivanja sebe in sveta. Zbirka priča o nenehnem iskanju. Pesnik skuša po vsi sili priti naprej, v neznano; ko se mu ta pot zapre kot neavtentična, se preusmeri v drugo in tako nadaljuje boj za vsako ped osvojenega prostora. Tipa, eksperimentira, slutí, skicira, poudarja, opušča, se znova vrača k ustvarjenemu. Pesmi, ki po eni strani pristno odkrivajo nov svet, vsebujejo dostikrat tudi že opuščene, presežene, konservativne prvine. To nesoglasje marsikdaj moti popolnost njihove estetske strukture. Zajčeva poezija je v *Jeziku iz zemlje* vsa v vrenju, v odkrivanju nove ontološke vizije, v revolucioniranju slovenskega pesniškega izraza in podobe sveta. Zgodí se, da pesnik nakaže zvezo med dvema

na novo odkritima eksistencialijama, je pa ne izpelje. Drugič tudi zveze same ne odkrije ali pa jo poda tam, kjer je — direktne — ni. Pesmi *Jezika iz zemlje* so silovite, dramatične, polne, vendar — morda ravno zaradi svoje novosti — precejkrat umetniško neizenačene; njihova miselna struktura se kdaj pa kdaj ne včleni harmonično v pesniško strukturo in nastopa sama, neposredno, suho, spoznavno. *Jezik iz zemlje* je bolj dejanje revolucionarnega odkrivanja novega sveta kot pa sad do kraja umirjene in zrele popolnosti.

Temu značaju zbirke se prilagaja naša obravnava. S pesnikom vred odkrivamo nove, do zdaj v slovenskem pesniškem svetu neznane eksistencialije ali pa nove pomene že znanih eksistencialij, ugotavljati skušamo pesnikove inovacije, podajati prvine vizije sveta, kakor se je postopoma porajala. Dokončne in notranje skladne ureditve tega sveta v naši obravnavi ne bo mogoče zaslediti — nismo se je hoteli lotiti, saj bi (po našem mnenju) urejali nekaj, kar v tej poeziji sami še ni urejeno, premočno od zunaj posegli vanjo. Tak poseg je načelno sicer mogoč — vizija sveta Zajčeve druge pesniške zbirke se da urediti s stališča tretje zbirke, z gledišča tiste prihodnosti, ki je v *Jeziku iz zemlje* šele nakazana, vsebovana kot rastlina v semenu, ne pa še razvita in eksplicirana do pravih notranjih razmerij. Če bi se odločili za tak pogled na Zajčevo poezijo, potem bi bila obravnava *Otrok reke* središče in skoraj izključna glavčina pesnikovega sveta. *Jezik iz zemlje* in *Požgana trava* pa bi bili pomožni zbirki, s katerima bi lahko dokazovali genealogijo posameznih motivov, eksistencialij, formalnih inovacij ipd.

Zajc svojega sveta od pesmi druge polovice *Požgane trave* naprej ni bistveno spremenil, le nenavadno razvil in obogatil ga je. V *Otrokih reke* je malokaj, česar ne bi bilo že v prejšnjih zbirkah — naj gre za prisposodbe ali za eksistencialije. Posebna obravnava *Jezika iz zemlje* (poleg tega pa še obravnava, ki odkriva *Jezik iz zemlje* s stališča *Jezika iz zemlje* in slovenske pesniške — romanticistične — tradicije, torej iz sodobnosti in preteklosti, ne pa — za naš pogled danes že dosežene — prihodnosti; to le sem in tja nakazujemo) je rezultat tega, da smo se pred časom (1961. leta) že dotaknili prve stopnje Zajčevega pesniškega razvoja (premišljanje ob *Požgani travi* — *Svet krvnikov in žrtev*); obenem je posledica prepričanja, da je za realizacijo namena, ki smo si ga postavili, ta metoda dosti ustrežnejša. Gre namreč v prvi vrsti za odkrivanje slovenske povojne Zgodovine, za oris podobe, ki naj bi prikazovala razvoj enih in razkroj drugih vizij sveta, njihovo prepletanje, vraščanje, spopadanje, uveljavljanje. Prepričani smo, da se skoz poezijo najustrezneje kažejo eksistencialno-zgodovinske osnove našega življenja in da so prav ob poeziji vse naše civilne predstave o nas samih in našem svetu podvržene neizprosni verifikaciji. Trudili smo se, da bi bilo naše premišljanje le organ Zgodovine same, se pravi njena (od vsega posebnega in zasebnega čim manj motena in deformirana) samointerpretacija. Zato nismo mogli izhajati iz kakega že doseženega stanja, ki bi predstavljalo normo (tako estetske kakor svetovno nazorske) popolnosti, to bi nas usmerilo k sintetični metodi, mi pa smo ubrali analitično, genealoško, zgodovinsko pot. Zgodovina je

odprto dogajanje, ki ne pozna ne estetske ne miselne norme, veljavne za vse čase. Ene strukture prihajajo, druge odmirajo, ene se avtentizirajo, druge izpraznjujejo, ureditve (pesniškega in civilnega) sveta se krepijo in razpadajo. Zato se nismo hoteli odločiti, da bi eno izmed teh — povsem empiričnih — ureditev vzeli za dokončno, popolno, Pravo, in ob njej izmerili vse druge. *Jezik iz zemlje* je merilo za *Požgano travo* in prejšnjo slovensko pesniško tradicijo, *Otroka reke* bosta merilo za *Jezik iz zemlje*, pozajčevska slovenska poezija pa bo spet tisto merilo, ob katerem se bo ohranjala ali kopnela Zajčeva poezija, natančneje povedano: to v njej in iz nje se bo ohranjalo, ono bo kopnelo in tako se bo — prek nje in skozi njo — ohranjala ali kopnela tudi vsa naša dozdajšnja pesniška tradicija. *Jezik iz zemlje* pa ni niti dovršitev in dopolnitev enega samega — Zajčevega — pesniškega sveta. Zato ga vzemimo takšnega, kot je: v vsej njegovi nedokončanosti in odprtosti. Obenem pa ravnajmo tako tudi z našim spremlja-jočim ga premišljanjem.

Njegove roke bojo vstale.

Njegovi prsti bojo vstali.

(*Gotska okna*, 8)

UPOR. Prva poezija, ki jo je Zajc objavil po izidu *Požgane trave*, so bila *Gotska okna* (1960). Kdor je ta cikel osmih pesmi prebral, je lahko jasno videl, da pesnika odklonilno stališče tako imenovane uradne slovenske literarne kritike ni zmedlo. Ves odpor zoper njegov »pesimizem«, temačnost, nihilizem, »brezperspektivnost« in podobno ga je samo utrdil v prepričanju, da ravna prav, ko ravna po svoje. Odpor uradnosti je bil zanj odpor tistega sveta, ki ga je sam zanikoval in razkrinkaval. V več kot letu dni, ki je poteklo med *Uporom*, zadnjo pesmijo *Požgane trave*, in *Gotskimi okni*, se je Zajčev upor samo stopnjeval. *Gotska okna* so pesem upora.

Le da se je zdaj ta upor obogatil in poglobil. V *Požgani travi* je — s stališča *Gotskih oken*, ne s stališča prejšnje, romantične slovenske »uporniške« poezije — relativno preprost. V ospredju je upor žrtve zoper krvnika, čeprav je pesnik že vedel, da je dialektika odnosov med žrtvijo in krvnikom zamotana, večdimenzionalna: da se tudi krvnik upira svoji žrtvi in da postaja ta upor enakovreden uporu žrtve krvniku. V *Gotskih oknih* sta oba odnosa po vrednosti popolnoma zenačena. Romantičnega subjekta, ki je še prevladoval v prvi polovici *Požgane trave*, pesnik sicer ne bo do kraja premagal in se ga ne bo osvobodil do svoje zadnje objavljene pesmi (do cikla *Tisti, ki so živi* — 1964) — vendar mu je zdaj zadal odločilni udarec. Kako naj še živi svoje vzvišeno življenje, če ni več on sam dober, svet slab, on žrtev, svet krvnik? In če je sam enako slab kot svet, sam enako krvnik tega sveta, kakor je bil prej njegova žrtev? Konec je njegovih prednosti. Zli svet se mu je zvijačno splazil v srce, ga zastrupil, dobre človekove namene zamenjal z zlimi: dobrega človeka je spremenil v pošast.

Jaz sem marmornati angel.

Angel brez vere.

(Gotska okna, 3)

POŠAST. Romantični subjekt je raztrgal svoja romantična oblačila, se pravi svojo nedolžnost, nežno lepoto, zaupljivost, poštenost, prijateljstvo z božajočimi sanjami, toploto srca, mehko humanističnih čustev. Pod oblačili se je pokazal njegov mlajši alter ego in njegova resnica: antiromantični subjekt. Romantika je odpadla, subjekt je ostal. Z romantičizmom so odšli mehko, nežnost, zaupljivost, sanje. Okrepilo pa se je tisto, česar »*rjasti meč časa*«^{*} ni načel: subjektivnost in subjektivnost subjekta. Subjekt se je učvrstil, dobil je več moči, izza prijazne nemoči se je prikazala njegova nasilnost, antiromantičnemu subjektu kot tipu — formi, strukturi, modelu — vrojena, inherentna. Človekov jezik ni več medica ljubezni, temveč kačji jezik, preklani jezik, jezik Zla. Človekovo srce ni več nedolžno, ovčica med volkovi, temveč je srce pohote, požrešnosti, mesenosti, poltenosti. Subjekt, ki je v romantičnih časih igral vlogo nesubjektivnosti, nastopa kot objekt ubijajočega sovražnega sveta, zdaj priznava svojo resnično naravo. Konec je prenarejanja pred svetom in samim sabo. Ovčja koža je odvržena. Volk odkrito in javno priznava svoj sadizem, užitek v mučenju, v ubijanju drugih, bližnjih — samega sebe. Subjekt je končno postal zares Subjekt.

Rubini tvojega telesa

bojo padali v moje naročje.

(Gotska okna, 2)

POLAŠČANJE. Ko je subjekt odvrigel oblačila samoprevare, se mu je vrnila samozavest. Zakaj bi se skrival, zatajeval, bil zadovoljen z malim? Zakaj bi bil pokoren navadam, dogovorom? Zakaj spodoben? Zakaj bi svojo pot v svet krnil? Svojo pogoltnost omejeval? Če je svet nenehna dialektika med rabljem in žrtvijo, potem je glavno, da si zmeraj zgoraj, da čimveč zgrabiš, pogoltnoš, prebaviš — da čimveč dobiš in imaš. Imetja ne zbiraš zato, da bi ga potem varoval, in zidal na njem. Imetje kot vsebina sploh ni pomembno. Treba je imeti, se polaščati, čimveč požreti. Nič ni v doseženem, vse je v doseganju. V poti. V osvajanju. V dinamiki. Le občutek nenehnega prisvajanja vsega, kar je zunaj mene — to pa je spremenjeno v objekt moje nenasitnosti — kaj velja. Dosegam občutek eksistiranja. Ustaviti se pomeni pasti v predmet drugemu: propasti. Gnan sem od nenehnega poželenja, ki ves svet spreminja v mojo last. To, kar je moja last, pa ni nič stalnega, trdnega: je le čista in dinamična zavest lastnine. Lasten sem, ker si lastim, sam svoj, ker dobivam v last: življenje je polaščanje. Polaščanje je pogoj in temelj nove subjektive avtonomije, trdne, močne. Stara avtonomija romantičnega subjekta je propadla ravno zato, ker je bila prenežna, odvisna zgolj od subjektive vere vase. Nova avtonomija se dokazuje z dejanji.

Odvrzi tenčico, Magdalena.

*Jutri boš stala v pršči svetlobi sonca
naga. Ponižana.*

Moja.

(Gotska okna, 2)

BOGOKLETSTVO. Prvo dejanje nove avtonomije je bogokletstvo. Če sem zares Subjekt, se pravi (vsaj začasno) Gospodar usodi drugih, potem bom samega sebe sam sebi potrdil najprej z izzivanjem tistega, kar je bilo včasih božje (in kar je romantični subjekt še priznaval za sveto). Dimenzija svetega se kaže romanticizmu kot dimenzija posvečenega, od Boga blagoslovljenega. Zato je upor antiromantičnega subjekta naperjen zoper posvečenost sveta: posvečeno je tisto počtje, s katerim Krvnik blagoslavlja svoja hudodelstva, jih povzdiguje na stopnjo ne le dovoljenega, temveč celo zaželenega in priporočljivega: vzvišenega. Posvečenost romantičnega sveta je za antiromantičnega človeka gola farsa, nesramno goljufanje navnih vernikov. Prvo, kar je ta antiromantik odkril v svetu, je resnica, da svet ni posvečen, da posvečenosti sploh ni, ni svetosti; svet je le banalno prizorišče boja med rablji. Zato je pesnikovo delo skrunitev tistega, kar je bilo včasih sveto. Postavi se pred Magdalenin kip »v mraku katedrale. / V belem dimu ugasnjenih sveč.« Svetnico izziva. V njej ne vidi več svetnice. Magdalena mora biti — zanj — preoblečena cipa, ki predstavlja v karnevalskem sprevodu sodobnih mask svetnico. Le navni romantični subjekt ne vidi karnevala ne mask ne preobleke: v glumačici občuduje in moli objektivizacijo svoje predstave o svoji vzvišeni, nebanalni izjemni posvečenosti. Antiromantični človek, ves usmerjen v razkrinkavanje svojega prednika, svoje osnove, svojega drugega jaza, ves samo in predvsem izzivljajoč se v kritiki, kriticizmu in negaciji, ga s tem prebuja, mu trga z oči tenčice iluzij in ga tako kot romantika odpravlja. Izzivajoč poziva Magdaleno: »Zvečer zažarijo rubini / na tvojih prsih, Magdalena. / Dva rdeča rubina pod sivo tenčico... / Odvrzi tenčico. / Odvrzi jo: suhi šelest greha / v vonju molitev. / S suhim tleskom bojo padle zvezde / s tvoje glave. V svetlem curku se bojo potočile zvezde / iz tvojih oči v moja odprta usta. / Rubini tvojega telesa / bojo padali v moje naročje.«

Volje pa ne zanima tuje telo. Bogokletnik ne zadene (bivšega) Boga, če osvoji sočlovekovo telo, če osvoji samo cipo Magdaleno. Izzivavec hoče osvojiti tisto, kar je za telesom, kar daje telesu pomen. Zadetí hoče skritega duha: Magdalenino posvečenost, Magdaleno — svetnico. Volja Človeka — in samo človek je ostal na svetu — hoče zadeti in zrušiti Voljo Boga. Želi, da je ta — sveta — Volja »moja«, »ponižana«, »naga«. Antiromantični subjekt lahko — v tej fazi — živi samo od ponižanosti, oskrunjenosti, padlosti, razbitosti Svetega. Bogokletje je njegova prva hrana.

*Ne glej me.
Ne maram tvojih oči.
Druge oči gledajo vame.
Mirne kot razbita gotska okna.*

(Gotska okna, 1)

ODVISNOST OD PRETEKLOSTI. V tretji pesmi *Gotskih oken* kaže pesnik ples svetnic: »Svetnice se slačijo v oknih... / Njihova telesa izpuhtevajo v dim. / Ostanejo le roke. / Ostanejo le noge. / Znamenja na modrem nebu. / Samota na belem kamnu. / Črni križ, ki razpada / v starih očeh katedrale.« Znamenja bivših bogov so ostala, še zmerom napolnjujejo svet. Vse bi lahko prej izpuhtelo kot »razpadajoči križ«, znamenje uspešnosti boja, ki ga bije antiromantični kritični subjekt zoper stare bogove. Svet mu je resničen šele takrat in samo tako dolgo, dokler je poln znamenj njegove zmage.

Stari svet (z vseh mogočih vidikov: kot romantični, z bogovi napolnjeni itn. svet) je siv kamen, v katerega dolbe pesnik svoje črne črke, je podlaga, brez katere si novega Zajčevega sveta, z njim vred pa tudi tej poziciji ustreznega zgodovinskega sveta ni mogoče zamisliti. Stari svet biva, pa čeprav kot zanikan, danes nemogoč, neuresničljiv, za nas potisnjen v preteklost; iz te preteklosti — čeprav razbit — nenehoma sveti kot razbita gotska okna, oskrunjene svetnice, okrušeni svetniki, zažgani Gospodovi in Človekovi templji. Ta odnos je v Zajčevi poeziji jasen. Naj bo pesnikovo zanikanje še tako hudo, naj si po eni strani še tako dopoveduje, da je neodvisen, nov Subjekt, da je med sabo in svojim starejšim jazom podrl vse mostove, od časa do časa vdere podoba preteklosti v zdajšnjost s tako silo, da ne pokaže samo pesnikove — in naše — nehotene neodvisnosti od nje, temveč celo njegovo — in naše — domotožje po zgubljenem. »*Ne glej me. / Druge oči strmijo vame. / Ozke. Prazne. Mrtve. / Zalostne.*«

*Pod očmi neba gorim.
Brinov grm.
Pekoči podplati ognja
plešejo po mojem telesu.
Pepel izgorelih pada v moja usta
Žejen sem.*

(Gotska okna, 4)

DVOJNA KAZNOVANOST. Lirika v *Gotskih oknih* prehaja prek epičnega dogajanja v dramatično. V vsaki pesmi tega cikla se kažejo novi momenti, nenadna spoznanja, vloge se menjujejo, vizija sveta se pogloblja. Četrta pesem prinaša dramatski preobrat. Pesnik se je zenačil s svojo žrtvijo, sam je postal govoreči stari svet. Še več: sam je dvojno kaznovan. Enkrat kot stari, drugič kot novi svet. Vidi, da novi svet ne zida, da je novo v golem rušenju. Vidi svoje zlo. In vidi zlo preteklosti. Namesto da bi oboje odrešil krivde v prebrisanem kapitulantstvu, sprejme

nase breme obojnega hudodelstva. Sprejme kazen za to hudodelstvo (*»žejen sem«, »gorim«, »pepel izgorelih pada v moja usta«*), obenem pa je sam tisti, nad katerim opravlja svoje hudodelstvo. V dvojni kaznovanosti, v podvojeni muki, v samorazporu je tako dosežena pesnikova in svetovna identiteta. Identiteta človeka je v njegovem sporu s samim sabo, v njegovem samouničevanju: v Zajčevi peklenski dialektiki razdirajočega ničā. To je Kazen: da gleda razdirajoči človek sam sebe kot razdirajoči nič, svojo dejavno naravo kot dejavnost podiranja (ubijanja) sveta in sebe, da se gleda tako rekoč znotraj razdejanega starega sveta, ki — čeprav razdejan — obstaja poln, neprebojen, kot neuničljiv Spomin na nekdanj neuničljivo Vero. Tako razdirajoči, aktivistični nihilizem novega človeka-antiromantika ne more izničiti starega sveta; lahko ga samo dekomponira, zapira njegov smisel, nam ga dela tujega, ga skruni, ta svet pa, čeprav oskrunjen, pomeni edino gmoto, edini temelj osredotočenosti, v kateri je novi človek zgolj od samega sebe trpinčena razpoka. *»Tvoje telo je zvito kot usihajoča trta. / Preperel lesen svečnik strmiš / v prasketajočo svetlobo neba. / Brez blagoslova miru.«*

*Blazni hudiči,
črni hudiči mučijo devico.*

(Gotska okna, 5)

MUČENJE. Bogokletstvo torej ni rešitev. Je sicer prvi znak avtonomije, hkrati pa prvi razlog za človekovo kaznovanost. Zveza sicer ni neposredna: kaznovan sem, ker sem preklel Boga. Posredna je: kaznovan sem, ker sem storil samo to, da sem preklel boga, ker nisem storil in ne znam storiti nič drugega, ker znam samo podirati in skruniti. Stari svet je bil, jaz sploh nisem. Vsa moja eksistenca je v zanikanju: v izhajanju iz ničā, v prenašanju ničā in v uresničevanju ničā — v uničevanju. Zato moram biti kaznovan, zato moram biti mučen. Kazen se mora izvršiti. V svetu satanske dialektike, v katerem se je rabelj zenačil z žrtvijo in se avtentično ne moreva več ločiti jaz in moj alter ego, novi in stari človek, v tem svetu je moje mučenje prejšnjega človeka enako njegovemu mučenju mene. Zato se mučenje objektivizira v Mučenje, v osnovno kondicijo človeškega življenja. *»Tvojo deviško kožo bomo mazilili z ognjem... / V tvoja pregrešna usta bomo nalili tekočega ognja, / da te bo žgal kot tisoč vražjih poljubov.«* Ljudje so mučeni in se mučijo tako zaradi slabega kot zaradi dobrega; zakaj kaj je slabo, kaj dobro? Vseeno je, kaj počnejo. Vizija in stvarnost današnjega sveta ne poznata ne vic ne nebes. Naš svet je pekel. In mi smo pekel.

*Prekleta tvoje ognjišče.
Prekleta postelja, kjer boš spočenjal
svoj prekleti zarod.*

(Gotska okna, 6)

PRETEKLOST. In že se je človekova nova avtonomija razsula kot slabo žgan vrč iz gline. Če sem kaznovan, če sem mučen, če sta mi usojeni kazen in muka — sem potem sploh avtonomen? V čem je sploh še moja svoboda? *Gotska okna* odkrivajo človekovo popolno nemoč v svetu. Samospoznanje antiromanticizma je vsak trenutek hujše. Takoj ko je človek zapustil varne okope samovšečne romantike in se odpravil na pot brezobzirnega odkrivanja resnice o samem sebi, je začelo nositi njegov voz zmeraj hitreje in zmeraj bolj strmo navzdol. Od trenutka do trenutka se njegova podoba bolj mračí in vse več nepričakovanih posledic se oglašá. Človekova pot je že vnaprej določena, določen njegov značaj, določeno trpljenje. Svet *Gotskih oken* je po svoje strogo religiozen svet grozljivega nihilističnega determinizma: »njegovo glavo drže s kleščami«. V njem ni svobode, ne možnosti odrešitve, človek pa trpi in je kaznovan, kot da bi bil odgovoren za svoje in tuje zlo na svetu. Kaznovan je za tisto, kar ni v njegovi moči. Na svetu je, da bi bil kaznovan. Zajčeva vizija ohranja smisel starih religij, le da ga obrača v njegovo nasprotje. Žrtve morajo biti, vendar ne zato, da bi kaj ali koga odkupile, da bi dosegle osebno odrešitev ali uresničitev boljšega sveta. Obred žrtvovanja je ostal v najbolj grozoviti obliki: da bi ljudje z njim čistili Nesmisel svojega življenja. Človek je brezupno preklet: »Podili te bomo po svetu. / Mrtvo bo tvoje veselje, / grob bo v tvojih očeh.« Celo spomin na človeka je preklet: »Njegov spomin so nataknil na sulice.« V takem svetu je človekovo čustvo gnus: »Gnus bo vodil tvoje korake.« V takem svetu je mogoč en sam sklep: »Človeka ni nikjer.« Mar je ta monstrum, to pošast, ki jo podajajo *Gotska okna* in ki je osnovni model našega življenja, sploh mogoče imenovati: človek?

Identiteta in razkol v človeku, njuna neustavljiva notranja dialektika, njun dinamični vrtinec, v katerem človek nenehoma biva obe svoji naravi, se kažeta v *Gotskih oknih* tudi tako, da pesnik dosledno menjuje slovnično osebo, ki govori in o kateri se govori. Na primer: »Tvoj bogokletni jezik / bojo prebadali z razbeljenimi iglami. / Smrdljivi kozli te bojo zasmehovali. / Jaz tečem.« Slovnični subjekt pesmi je naenkrat in čisto nepričakovano prešel iz druge v prvo osebo. Ta nepričakovanost je naravna, saj je ravno z njo poudarjeno, da so jaz, ti, on, mi isto. »V tvoji glavi bomo skopali gnezdo / za mrtve podlasice. / Njegovo srce vrte na ražnju.«

Jaz tečem.

Moja usta so polna kletev.

(*Gotska okna*, 7)

VZTRAJANJE. V *Požgani travi* je pesnikov protagonist še bežal, pa čeprav po mišnici. Beseda, ‚beg‘ sama na sebi terja možnost ubežanja, možnost kraja, kamor se da zbežati. Adekvatnejša je novi situaciji. Priča o večji stopnji objektiviziranja, ta pa o jasnejši zavesti o svetu. Beseda ‚tek‘ pomeni, da človek nima prav nobenega pribežališča ali skrivališča,

da je v puščavi, da blazno bega sem in tja, brez smeri, brez namena, brez cilja: v krogu. Sodobni človek je — v Zajčevi viziji — obsojen na nesmiselni tek, na nenehno tratenje moči in prazno gestikuliranje. Antiro-mantični človek pa se zaradi svoje usode, ki jo je postopoma odkril, ni odpovedal ne svoji težnji po avtonomiji ne dejanjem in besedam bogokletstva; za nobeno ceno se ne bi odrekel svojemu upor. Prav to težo njegovega upora tako stopnjuje. Nekako normalno bi bilo, da bi vztrajal v upor tako dolgo, dokler bi veroval v možnost človekove odrešitve, zidave novega sveta, v Subjekta kot nosivca napredka in nov temelj Zgodovine (v vse to je veroval v času liberalnega pozitivizma in naturalizma ali revolucionarnega naturalizma-materializma) — pa naj bo ta Subjekt individualen (v liberalizmu) ali historično-grupni (v marksizmu). Čisto nekaj drugega pa je, če ne popusti tudi takrat, ko se mu sesuje celotna liberalno-romantična vera, ko ne veruje več v napredek, ko je že okusil nemožnost zidave Novega sveta in Novega človeka, torej v fazi, ko se mu kaže človek kot nemožen in svet kot protičloveški. Kako naravno bi bilo, da bi kapituliral. In se opravičil: moj upor je bil pač sad drugačnih razmer. Časi se spreminjajo in mi se spreminjamo z njimi. Vračam se v zasebnitvo: zgodovina je ponesrečena postavka. Ničesar ni razen moje posebne zasebne koristi. Itn. Storil bi, kot je storilo toliko drugih bivših vernikov, včerajšnjih razočarancev, današnjih modrih skeptikov-cinikov. Zajc je človek iz drugačnega testa. Njegovemu protagonistu — glavni in edini, čeprav tolikokrat podvojeni osebi *Gotskih oken* — je potemnitev vere in drugih iluzij le dodaten razlog za vztrajanje. Svojemu temeljnemu projektu — temeljnemu projektu revolucionarnega gibanja, iz katerega izhaja — se noče odpovedati za nobeno ceno. Ta temeljni projekt pa ni (in ni bil) samo zidava Novega, bil je hkrati in kot pogoj temu predvsem zanikanje starega, odprava preteklega. Zares Novo bi se lahko pokazalo le po zares doslednem in popolnem očiščenju sveta od vsega bivšega. Novo je bilo eshatološka vizija. Projekt novega raste iz vélike človekove Volje po tem, da si ustvari takšno življenje, kakršno si želi, življenje onkraj materialne nujnosti, svet, v katerem bo človek Človek, se pravi svoboden, Gospodar nad naturo. Modri privatizirajoči skeptik-cinik se je po skušnji, da je ta projekt neuresničljiv, odpovedal obema njegovima osnovnima elementoma: negaciji in konstrukciji. Zajčev protagonist ostaja zvest tistemu elementu od obeh, ki je še mogoč in ki je bil — realno, empirično, v zgodovini, pod zidavo Novega — tudi ves čas odločujoč: negaciji. Zajc odkriva skoz svojega protagonista resničnega junaka našega časa, tipično figuro, nadaljnjo, preformirano in deformirano strukturo revolucionarno romantičnega Konstruktorja: njegovo realno zgodovinsko usodo.

*Velika praznina, kamor tečem,
pleše.*

(Gotska okna, 7)

PRAZNINA-PUŠČAVA. V *Gotskih oknih* puščava ne raste več, nič se ne razvija, nesmisel ne zori. Svet je dokončan, usoda dopolnjena: puščava je prerasla vse živo. Svet, to je puščava praznine, nad katero je poveznjen svinčen pokrov. Svet, to je ječa. Ječa absolutne praznote, zaklenjena s tisoč ključi. Svet, to je kaznilnica, v kateri opravlja »*Véliki in zlobni bog*« svoj vsakdanji obred: človeku določa njegovo usodo pre-kletosti.

Antiromantični upornik ve, da je njegov upor brezupen in zagotovljeno brezuspešen. Iz ječe ni rešitve. Objektivni svet je en sam zapor. Vendar za táko stanje stvari ne krivi drugega (tako kot ga krivijo religije in romanticizmi: Hudiča, izkoriščajoči razred, političnega sovražnika, reificirani svet). Drugega ni. Sam sebi je drugi. Torej je sam na svetu. Torej je sam sebi sezidal ječo in spremenil svet v kaznilnico. Ječa ni zla iznajdba hudega duha, temveč posledica mojih dejanj, moje, naše zgodovine: »*Jaz tečem. / Velik glas pada name. / Kamen mojih ust / se je odbil od neba / in padel na moje teme.*« Velik glas, ki pada nazaj name, glas »*vélikega in zlobnega boga*«, je véliki glas »*mojih ust*« — moj glas. »*Velik bog te bo gledal. / Velik in zloben.*« Ta véliki zlobni bog je človek sam in sam sebi. Obok neba, ki mi vrača mojo smrt, je obok kaznilnice — je obok mojih ramen. Kaznilnice je toliko, kolikor je mene. Od mene do mene, od mene do tebe, od tebe do mene, od tebe do tebe se odbija smrt. Smrt: to sem jaz, to si ti. Antiromantični subjekt si je začrtal meje, znotraj teh mej pa odkril — puščavo praznine.

*Velika praznina, kamor tečem,
pleše. Pijana. Svobodna.*

(Gotska okna, 7)

PRAZNINA-SVOBODA. Človekov tek po praznini je pijanost. Svet, v katerem teče, je pijanost. Svet je praznina, praznina edina svoboda: absolutna svoboda praznote. Ta svoboda ni človeška, temveč svoboda nemožnosti. Vse nemožnosti za človeka so svobodne, vse možnosti determinirane (in prepovedane) v eno sámo: v nemožnost.

*Kamen mojih ust
... je ... padel na moje teme.*

(Gotska okna, 7)

GLAS MUČILNICE. Glas ni več niti sredstvo za sporazumevanje, kaj šele glas božji, govor Smisla. Glas je kamen, ki se, spregovorjen, odbije od sten kaznilnice in pade nazaj na govorečega. Tudi glas je mučilno orodje, element v pandemoniju Mučilnice. Vse, kar je, je zato, da bi služilo kazni, svojo naravo in smisel dobiva iz človekovega sovraštva do človeka, se pravi do sebe. Človekov pogovor s svetom je samogovor. Človekov govor je govor mutca.

Bogovi padajo.

(Gotska okna, 7)

PADLI BOGOVI. Boj antiromantičnega subjekta je nenehen. Zakaj bogovi nenehoma »padajo«: »Padli so bogovi. / Padajo bogovi. / Mogočni. Češčeni.« V tistem trenutku, ko prepustijo usodo sveta novemu edinemu bogu — Človeku — pade tudi Zemlja. »Bogovi padajo. / Zlomljene strele v očeh. / Velika kroglja zemlje se kotali / iz rok. / Bogovi padajo. Utrujeni.« Roke starih bogov so jo izpuštile, roke novega so trhle, so »preperel svečnik«, so roke brez telesa, brez pomena, prazno tavajoče po neskončni praznini, iščeče same sebe in svojega dopolnila. Zato ne padajo samo stari bogovi, z njimi vred pada tudi novi bog — pada vse, kar je božjega, normativnega, vrednostnega, temeljnega, legitimnega, absolutnega. Ostaja tek podgane po praznem labirintu. In vendar — tudi sredi tega padajočega teka se antiromantični, kritični, uporni subjekt noče odreči svoji avtonomiji: samemu sebi.

Nismo premagani, bojo vpili prsti.

Hočemo boja, bo rjovela

trava njegovih las.

Zgrabili se bojo.

Borili se bojo.

(Gotska okna, 8)

BOJ. »Boril se bo sam s sabo.« Ne bo popustil. Ne bo se vdal. Prilagodil. Adaptiral. Konformiral. Ne more pozabiti svoje velike Preteklosti. Edino boj mu je še ostal. Poblaznel je od boja. Samo boj mu daje zavest avtonomije, aktivističen, brezglav, nor boj. »Roka bo iztrgala roko. / Noga se bo zapletla z nogo. / Glas bo vstal proti glasu. / Glas bo požiral glas.«

Dialektika človekovega (mundanega) notranjega spora je nezabrisana. Boj je predvsem boj človeka s samim sabo — ne boj z naturo, za dobro, zoper zlo, za čistost, za boljše življenje, za Novega človeka, za spokorjeno dušo (kot učijo romantično eshatološki katekizmi). Boj je vihra samoizkoreninjanja, usoda človekove razklanosti: njegova edina identiteta. Razteza se od zasebnosti do svetovnih razsežnosti, velja za to politično smer in za njeno nasprotje: »Eno oko na vzhodu. / Drugo na zahodu. / Dve očesi se bosta žrlí, / vsako na svojem koncu sveta.« V tem boju ni ne konca ne zmage ne poraza: samo boj. Zmagovavci so poraženci, poraženci zmagovavci in zato spet poraženci — vsi vse in nič. Zapleteni sami vase in v usodo kače, ki žre sama svoj rep: sama sebe. »Sam s sabo se bo boril, / kdor je zmagal ... / Zgrabil ga bo vrtinec. / In raztreščil.« Boj je večer: večno vračanje enakega. »Njegove roke bojo vstale. / Njegovi prsti bojo vstali. / Tisoč njegovih delov bo vstalo ... / Zgrabili se bojo. / Borili se bojo.« Panteizem je odvrigel svoj naivni plašč: živo osvetljen se je pokazal pansatanizem. Samoubijanje je temeljni zakon sveta. »Nobeden ne bo zmagal«.

Zgubil sem usta.

Zgubil sem hišo svojega glasu.

(Gotska okna, 8)

MOLK. V tem trenutku pesnik zgubi svojo besedo, svoj glas. Dobil ga je samo za trenutek in za določen namen: da izgovori resnico sveta, resnico tega, da glasov-smislov ni, da ni komunikacije, ni človeštva, ni občestva, ni ljubezni, ni razvoja, ni ničesar. Poezija je govor sveta, ki ne govori: nemega sveta. Poezija (Zajčeva in za Zajca) je živo, glasno, s surovimi kriki napolnjeno pričevanje o svetu, ki je nem. Njena edina pravica je govoriti o tej nemosti, o oblasti Nesmisla, Razkola, norosti, praznote. Poezija je govor nemosti. Poslana na svet v pričevanje resnice sodobnega sveta. Ko svoje poslanstvo opravi, tudi sama umolkne. Resnica je izvečena. Nemost se je vrnila sama k sebi.

Biki moči so obležali mrtvi.

Spremenjeni v črne skale.

(Pot)

PANREIFIKACIJA. Življenje Zajčevega antiromantičnega subjekta se zmerom znova končuje s smrtjo. Pesnik kaže v *Poti*, da ta smrt ni konec vsega, izpuhtelost v zrak, temveč samo oblika prehoda, spremembe. Umrli, ubiti človek ne izgine v nič, temveč preide v reč: v skalo, kamenje, pesek.

Po običajnem pojmovanju je reifikacija proces predmetenja človeških dejanj. Dejanja, ki jih je človek izvršil, da bi dosegel določen cilj, v določenem okviru, z določenim obsegom, z določenim namenom, zapustijo svojega avtorja, zablodijo v svetu, zaživijo svoje življenje: spremenijo se v posebna bitja, v trdne stvari, samostojne, nosijo v sebi človekov ukradeni pomen. Te stvari marsikdaj zagospodarijo nad človekom, nad svojimi avtorji — in za to imajo svojevrstno pravico. Saj so nekakšni napol ljudje, stvari s človekovim pomenom, semaforji, lokomotive, topovi, denar, stavbe, ceste, uniforme, dokumenti. Za njimi in v njih zmerom slutimo ljudi. Ne moremo se jih znebiti, če se nočemo znebiti naše celotne civilizacije. So napol živi napol mrtvi ljudje s strašnim in nadvse živim učinkom. Podobno kot reči oživljamo, ljudje umiramo. Marsikaj v nas je otrpnilo, zakrknilo, okrepenelo. Kot nosivci razredov, plasti, poklicev, hierarhičnih stopenj, strank, ustanov, kot penehni ustvarjavnici vseh prej omenjenih oživelih reči se sami spreminjamo v reči, v nadomestke za te žive reči. Ker se v moderni družbi tako silovito funkcionaliziramo, smo lahko v marsičem samo gola zamenjava za te žive reči (recimo prometnik za semafor). Medčloveški odnosi se serializirajo, potekajo mehanično, neosebno, stvarno — kot odnosi med reči. Pravimo, da se reificiramo, da postajamo reči. Napol smo še ljudje, napol že reči.

Ta proces, pred katerim je romantik tako do kraja vznemirjen, postaja ena glavnih tém antiromantika. Postati reč je najhujša, smrtna

nevarnost za harmonično subjektivnost lepega, čistega, občutljivega, tako človeškega, tako v avtentičnost zaverovanega romantika. V čem bo še njegova izjemnost, njegovo kraljevanje nad svetom reči, njegovo vzvišeno dajanje pomenov predmetnemu svetu, če se bo sam spremenil v reč, če bo dobil pomen od reči, če bo postal reč med rečmi, če bo Reč zagospodarila nad njim? Mehanično serialni odnosi med ljudmi onemogočajo sleherno romantično vizijo avtentičnosti. Namesto harmonije se kaže mehanika, namesto »poezije« življenja njegova banalna proza. Zato romantik tega procesa ne priznava, odreka mu pravico do bivanja v kulturni družbi, razglša ga za delo satanovo, za pomoto, beži pred njim v osamelost svoje čiste notranjosti — v privatizem. V poeziji ga napada, sramoti, preganja. Protestira v imenu človeškega, v imenu Človeka, v imenu neponovljive enkratnosti človeške eksistence, v imenu duše. Zmerom pa reificirani svet ostaja zunaj njega. Ostaja predmet njegove poezije, nikoli pa njena resnica, resnica pesniškega subjekta. Reificirani svet je zid, ob katerem se romanticistična poezija ustavi.

Zajčev antiromanticizem, njegova novost in njegov pomen pa je ravno v tem, da se ob tem zidu ni ustavil, da se je z reificiranim svetom spoprijel na veliko bolj adekvaten, sodoben, resničen način. Sledil je svoji pesniški metodi: pred svetom (se pravi pred reificiranim svetom) se ni zaprl v konstrukcijo svojega, od tega sveta neodvisnega, izmišljenega, umetnega sveta, narobe, prepustil se mu je, se odprl, pustil, da so se barve sveta same razlile in napolnile obrise njegove poezije. Reificirani svet je sprejel vase, odkril sebe v tem svetu, upodobil njun spor in identiteto. To je lahko storil samó zato, ker se je že prej destruiral, ker je razbil zidove namišljene harmonije izjemnega subjekta, ker se je sprijaznil s svojo osnovno ontološko deklasiranostjo: ker je bil pripravljen na vse. Negacija (starega) sveta in sebe se tako obrestuje na področju resnice. Vidi in živi lahko to, kar je romantiku skrito, prepovedano in nemogoče. Ker je pesnik stopil v svet, je lahko postal tudi glasnik sveta. (Zavedati pa se moramo, da je to prva stopnja vdora reificiranega sveta v poezijo. Po tem, ko je Zajčeva poezija omogočila ta vdor, ga je poezija slovenskega avantgardizma radikalizirala.)

Zajc je sprejel reifikacijo vase (jo odkril kot resnico in témo svoje poezije) na poseben način, v okviru svoje vizije sveta. *Jezik iz zemlje* ne kaže, kako postajamo ljudje reči in reči ljudje v življenju, temveč kako se nam to godi v smrti, prek smrti in po smrti. In spet je Zajčev antiromanticizem mejni primer romanticizma. Romantiko je razbil, vendar iz izhodišča romantike. Ni mogel — ker se to ne da — preskočiti vrste vmesnih stopenj med romantiko in današnjim avantgardizmom, ki bi bil rad čisti in neosebni glasnik reči, ki bi rad kazal avtentično življenje reči. Konec človekove vzvišene in samozadostne avtentičnosti je za Zajca konec njegovega empiričnega, praktičnega, posameznega življenja. Padeč v reč je padeč v smrt žive individualnosti. Človek mora obležati mrtev, da lahko postane nekaj nadindividualnega, resničnejšega, svetovnega. V *Požgani travi* se je ta prehod šele nakazoval (v *Uporu* že pravi »glasu iz višav«: »uniči me, / zabij me v zemljo... Sežgi me. / Naj bom zemlja /

pod nogami divjih živali . . .), v Jeziku iz zemlje je dosledno izpeljan. Prej lahko govorimo o požgani travi kot o simbolu ubijanja in ubitosti: človeka-trave (zelene, žive) ni več, bil je požgan, likvidiran. Zdaj spozna, da to še zdaleč ni bil konec vsega. Konec empirične individualnosti, posamezne osebnosti, ki je živila kot biološko integralna enota, kot čustveno miselni ustvarjavec, kot gospodarski proizvajavec in porabnik itn., še zdaleč ni konec biti, resničnosti, sveta. Gre le za konec osnovne eksistencialije iz obdobja *Požgane trave*: za konec osamljenega posameznika. S prehodom — prek smrti — v reč (v »črno skalo«, »pojoči pesek«, »pepel«, »prst«, »brinov grm«, »usihajočo trto«, »preperel svečnik«, »perut velikega dobrega ptiča«, »zobe zemlje«, svetlo skorjico mesca«, »zelene oči reke«, »žarke daljne zvezde«, »kosmate krevljaste roke korenin«, »zbegano ribo«, »mehke rjave noge pajkov«, »dva pisana kamna v zelenem naročju jezera«, »volčje jagode«, »osat«, »dva ostra noža«, »prah«, »mrzlo vodo«, »ptice«, »steklene kosti«, razpadle verige«, »preluknjano železo«, »požrešne hrošče« itn. itn.) sicer odpade in izgine individualizirana človekova (kvazi) eksistenca, odkrije pa se nadindividualnost oziroma neindividualnost, se pravi veliko večja trdnost, obstojnost, moč: bitnost.

*Tvoje srce obleži globoko
pod razvalinami razbitega telesa.*

(Vera)

OBRAT. Odkritje tega prehoda je zelo pomembna točka tako v Zajčevi kot tudi v povojni slovenski poeziji: pomeni konec humanistične poezije, izhajajoče iz človeka in usmerjene v človeka. Umetnost zmeraj odkriva bit sveta, podaja celovito vizijo življenja. Humanistični navdih pa se je v povojnem času tako posušil, resnica empirično-praktičnega, družbeno-individualnega človeka, ki izvira iz humanističnega pogleda na svet in se spoznava v humanističnem horizontu, se je tako izpraznila, da je bila poezija postavljena pred odločitev: ali nadaljevati humanistično usmerjenost, s tem pa neogibno ponavljati zastarele, neresnične resnice, resnico zapreti v kalupe dogovorjenosti, videza, koristi, ali pa tradicijo pretresti in odkriti temelj sveta drugje, ne v človeku. Človeka je ta — pohumanistična in kot umetnost ohranjajoča se — poezija enačila s humanistično utemeljenim človekom; ker je zanimala humanizem, je s tem zanimala tudi človeka. Tega — recimo — ni bilo treba napraviti poeziji, ki je izhajala iz krščanskega (se pravi deističnega, teocentričnega) odnosa do sveta; zanjo reifikacija nikoli ne more zasesti vsega človekovega prostora: nedotaknjena ostaja človekova božja narava. Humanizem se je v svojem zgodovinskem razvoju sam negiral, ko je človeka navsezadnje reducirjal na biološko ali zgolj materialno bitje. Človek je postal zanj zgolj homo oeconomicus, homo politicus, utilitaristično utemeljeni nosivec interesov, mehanizmov, funkcij, institucij. V panreificiranem sodobnem svetu se je iz ustvarjavca in nosilca vseh teh reči, vse te materialne sfere spremenil (otrpnil, okamenel) v izvajavca, v predmet te sfere. Tako se

homo politicus ali homo oeconomicus ne gledata več kot svobodna ustvarjavca politike in ekonomije, temveč kot žrtvi teh dveh sil, na kateri ni več mogoče zadovoljivo vplivati in sta tako postali glavni pomembni in življenje določajoči vir resnice.

*Ustnice, ki zaigrajo,
bojo razbite.
Bojo pojoči pesek.*

(Pot)

ZIVA REČ. Lahko torej govorimo o bistvenem pesniškem in ontološkem obratu. Humanistično utemeljenega človeka zadene v Zajčevi poeziji neeksistenca, resnica se preseli na področje nečloveškega, zoperčloveškega, antihumanističnega: v svet reči. Umetnost si ne more nič izmišljati, bit lahko odkriva samo tam, kjer — v kaki epohi — resnično je. Jasno pa je, da se poezija in — recimo — ekonomska veda bistveno razločujeta. Imata različne metode razlaganja sveta, odkrivanja svoje resnice. Znanost govori o odločilnem vplivu tržišča ali politično-državnih institucij, stopnje gospodarskega razvoja ali oskrbljenosti s surovinami. Poeziji pa ni potrebno, da bi gledala človekovo popredmetenost kot direktno odvisno od blagovne proizvodnje ali družbenih mehanizmov. Veliko bolj se zaveda odvisnosti od svoje tradicije, od zgodovinske kontinuitete. Eksistencialijo reč je dobila od prejšnje poezije, z njo vred je dobila tudi njene pomene; ti pomeni poezijo še zmerom opredljujejo. Zadnja predzajčevska faza slovenskega romanticizma (recimo Minattijeva poezija) je že ugotavljala spremembno človeka v reč: v posekano drevo, v konja s plašnicami na očeh. Stvar, pojmovana kot del nature, kot vse, kar je ustvarjeno, kot roža, kamen, drevo, zemlja, je stara znanka slovenske poezije, le da je imela znotraj krščanskega ali humanistično eshatološkega obzorja čisto drugačen pomen. Pri Gradniku je — recimo — mogoča, ker temelji na pesnikovi veri v Boga, v identiteto človeka in nature, ki imata temelj v Bogu, v pozitivno kontinuiteto rodu (sinteze nature, krvi in duhovnega, duše), ki vodi od Boga k Bogu kot večni krogotok posvečene, odrešene, osmišljene materije. Zajc sicer najostreje obračunava z romanticistično tradicijo, obenem pa je — ravno zato — od te tradicije še zelo odvisen. Stvar se mu še ne kaže kot stroj, tržišče, institucija ali kot goli uporabni predmet, temveč predvsem kot del nature, kot živa natura: kot natura, ki je po smrti empiričnega posameznika (ali po njegovem mističnem samozanikanju in vživetju v smrt) sprejela vase njegov pomen, je pa postala — sama na sebi — zdaj protičloveška. Njena bit je ravno v povzetku in negaciji človeškega. (V nasprotju z zgodovinsko dialektiko, ki najprej negira in potem povzame, živa metazgodovinska stvar najprej povzame in potem negira.) Nenehoma odseva človekovo smrt. Stvari, ki so bile prej v slovenski poeziji deli božje (Vodnik) panteistične (Gradnik) ali humanistične nature (Kajuh), so pri Zajcu le še reči: deli antihumanistične nature. Zajc je ohranil zunanjo lupino stvari, kakor so se kazale v tradiciji (goro, pesek, kamen, roko), dal pa jim je nov pomen.

*Ampak podnevi jih zagleda zlobno sonce.
Zato razpadejo v perje.
Razpadejo v meso.
Razpadejo v pepel.*

(Črni deček)

DVOUMNOST. Ker Zajc ni romantik, mu narurne reči ne pomenijo varnega zatočišča pred življenjem — narobe, v njih odseva celotna človekova drama, trpljenje njegovega življenja pred smrtjo, njegova osamljenost, gnus, izgubljenost ipd. Ker pa je Zajc obenem tudi še odvisen od romanticizma in tradicije, ga ta priteguje v svojo strugo — stvari mu postajajo deli nature, deli zunajčloveške narave in kot take odsevajo (nosijo) ne samo človekovo dramo in njegovo življenje k smrti, temveč tudi njegovo negacijo: njegovo rešitev. Reči so negacija človeka, se pravi obenem njegovo prekletstvo in odrešenje. Reči — za Zajca — nosijo v sebi temeljno dvoumnost: dvoumnost trenutka, v katerem se dogaja preobrat od humanizma k novi ontološki poziciji človeka. Poezija, ki izraža ta trenutek in človeka v tem trenutku, je v temelju romantično-antiromantična in antiromantično-romantična. Narurne, žive reči so obenem človekov negativ in pozitiv. V živih stvareh je človekova in svetovna bit — in ta se kaže zdaj v podobi samonegacije vsega smiselnega (izhaja iz stališča, da je smisel lahko samo človeški; če je konec individualnih ljudi, je tudi konec smisla, zdaj v podobi prenosa in ohranitve smisla (izhaja iz stališča, da postaneta človek in svet zares resnična šele po smrti individualnih ljudi). Prva podoba priča o čistem nihilizmu kot temeljni resnici evropskega (v humanizmu do konca realiziranega) človeka — današnji svet je svet zmage nesmiselnosti reči nad človekovim smislom, je svet človekove tragedije v razmerah absolutne reifikacije. Druga podoba priča o pristanku na današnjo stvarnost, na vladavino reči, le da to stvarnost preinterpretira (v možnost temeljne spremembe te resničnosti ne veruje ne ena ne druga) — resnični svet je svet zmage smiselnosti reči nad človekovim (ne)smislom, je svet novega Boga: Reči. Participirati pri reči pomeni participirati pri biti. Ta drugi pomen žive reči omogoča človeku življenje, medtem ko mu ga prvi jemlje, saj ga dela absolutno nesmiselnega. Vprašanje pa je, ali je ta drugi pomen tudi v resnici prava, zgodovinsko perspektivna rešitev nastalega problema. Je res perspektiva v antihumanizmu, v zanikanju človeškega, v priznanju preinterpretirane, olupšane, zakrite, heroizirane vladavine tržišča, institucij, mehanizmov, celotne reificirane človekove dejavnosti? Je rešitev v odpovedi svobodi, odgovornosti, dejavnosti, ljubezni, občestvu med ljudmi in v zamenjavi vsega tega s privolitvijo v neogibnost, fiziko, mehaniko, pozunanjenе odnose, na edino mogočo skupnost v materialni enotnosti med rečmi? (Zajčeva mistika pomeni totalno zanikanje dane resničnosti in obenem njeno popolno potrditev.) Je ta vidik tradicionalna slovenska fikcija in kapitulacija? Vendar — kako živeti, če velja samo prvi, nihilistični vidik? Ta problem je temeljni problem sodobne slovenske poezije, os, okrog katere se vse vrti, vprašanje, za katero nasta-

jajo zmeraj novi in novi odgovori. Pot nazaj, v naivno obuditev revolucionarnega humanizma, liberalnega panteizma in baročnega katolištva je zaprta. Obzorje, znotraj katerega sta se — po logiki zgodovinskega dogajanja — znašla človek in poezija, je obzorje obravnavanega problema; tu nista mogoča nobena samoprevara in izognitev. Sfinga zastavlja vprašanje vsakomur in vsakdo je dolžen odgovoriti nanj. Njegov odgovor je hkrati tudi njegov polom: njegova smrt. Živimo v času tebanske Sfinge in njenega pomora. Zato tudi Zajčeva poezija živi in pada ob reševanju te osnovne uganke.

Ko je pesnik v *Požgani travi* podajal bikovo smrt (pesem *Veliki črni bik*), je kazal predvsem situacijo pred bikovo smrtjo. Poudarek je bil na bikovi samoti, grozi pred smrtjo. V pričevanju te groze in pričakovanju konca se je pesem končala. V *Jeziku iz zemlje* pa se pesem *Pot z bikovo smrtjo* šele začne, bikova transformacija v reč je njeno izhodišče. Bik je obležal mrtev in postal »črna skala«. Svet ni več svet žrtvine, groze pred rabljem, svet človeka pred smrtjo, temveč svet zaklanih bikov, ubitih ljudi, spremenjenih v žive reči. Bik mora obležati mrtev, da lahko postane skala, človek mora biti ubit, da lahko premaga svojo osamljenost, brezupnost, ubijanost.

Biki moči so obležali mrtvi...

*Črni speči biki,
odprite izključavane oči.*

(Pot)

DVOJNOST. Pesnik je predril zvočni zid, zato ga je začelo zanašati. Na svoja vrtoglava odkritja še ni bil pripravljen. Stvar se mu je odprla v vsej svoji neznanosti, novosti, neizčrpanosti in nedoločnosti. Odtod njegova negotovost. Po eni strani je — z odkritjem žive reči — segel bistveno naprej, odprle so se mu nove možnosti, po drugi pa je nehote z rečjo vred sprejel tudi nekatere njene tradicionalne značilnosti; te so ga vrnilo v njegovo preteklost. Dvoumnost (kot ena osnovnih značilnosti Zajčeve poezije) se je deloma spremenila v dvojnost, v notranje nasprotje med novim in starim, metaromantičnim in romantičnim. Pesnik je kot Janus, z enim obrazom gleda v prihodnost, z drugim v preteklost.

Pesem *Pot* po eni strani razbija romanticizem in odpira pot novi resnici, po drugi pa se vrača k njemu, v njegov zapeljivi objem. Naenkrat pesnik piše metafore, ki obnavljajo staro čustvo: »*Trobenta žalosti. / Svetla trobenta / s hripavim glasom obupa.*« Oglša se razbolelo čustvovanje, oglašajo stari mojster obupa. Obujeno je srce, žalostno srce. Samota se spreminja v tožbo: »*Samota plava nad njimi (nad mrtvimi biki) / z vranjim krikom.*« Pesnik ve, da je »*nebo brez milosti*«, da je »*zemlja temna in sovražna*«, da je »*nebo kruto*«, da je »*zemlja brez ljubezni*«. Ne slepi se, da sta ljubezen in dobrotta skriti v posameznikovo lepo zasebnost. In vendar si želi starega nazaj, želi si empiričnega, individualnega človeka.

Toži: »Vrni se človek. / Vstani, okostnjak. / Črni speči biki, / odprite izkljuvane oči.« Zdaj ni v konfliktu s samim sabo antiromantični subjekt, protagonist pesnikove koherentne estetsko ontološke vizije, vsebina njegove poezije, temveč pesnik sam, ki se ne more zadosti odpreti konsekvencam antiromanticizma, zato sili nazaj. Prej je konflikt kazal kot temeljno značilnost antiromantičnega človeka in ga s tem obvladoval, zdaj konflikt obvladuje njega, s tem pa postaja značilnost njegove forme. Konflikt je zdaj estetska neskladnost. Pesnik ve, da je harmonija živih ljudi nemo-goča: *Oko, ki se odpre, / bo izbljuvano. / Noga, ki se zgane, / bo požrta.* Vendar ne zdrži v tej resnici, zbeži v svojo romantično preteklost — ta pa mu v zameno ponuja Rešitev. In tako se oglasi — kot sklepno spoznanje pesmi — živa reč v svoji temeljni dvoumnosti: *»Ustnice, ki zaigrajo, / bojo razbite. / Bojo pojoči pesek.«*

*Polno mladih blestečih zob
je zasejanih v zemlji.*

(Jalova setev)

*Potem se veselo zasmеjejo
tvoji goli zobje.*

(Vera)

PRIMERJAVA. Pomen Zajčeve žive reči najjasneje vidimo, če primerjamo pesmi *Jalova setev* (*Požgana trava*) in *Vera* (*Jezik iz zemlje*). V prvi je bila smrt absolutni konec vsega. Ubiti človek je »zasejal« v zemljo svojo »lobanjo«, svoje »zobe«: *»lepi beli zobje, / zagrizeni v zemljo, / lepe rjave oči, / polne zemlje . . . / močne mlade kosti / so objele zemljo.«* Ta setev pa je bila zaman, žrtev zaman, smrt zaman. Človeško življenje in smrt sta nesmiselna. Življenje in smrt sta padec v nesmisel, v nič. Zemlje ni mogoče počlovečiti, zemlja je »kruta«, »trda«, »zemlja nas požira s temnimi žreli«. Zato je Zajčevo stališče, preden je odkril živo stvar: *»nesmiselno je zasejati / svoje lepe rjave oči / za jalovo setev / v brezčutno zemljo.«* Človeško življenje in smrt sta »jalova setev«. Vse drugačna je *Vera*. *Jalova setev* je izpovedovala obup, *Vera* vero. Padli borec, ubiti človek ne izgine več v nič, v jalovost, v nesmisel, temveč se naseli v svet in ga obljudi: postane reč in reč oživi. Natura je vsa oznamovana z mrtveci. Vsa natura je počlovečena v duhu posmrtnе nečlovečnosti, metačlovečnosti, antihumanizma. Človeka ni mogoče likvidirati; izničiti se da samo posamezno, družbeno biološko bitje. Pesnik pravi: *»Ker ne moreš nikoli pasti, / Nikoli do dna.«* Človek je prešel v svet, v živo reč: *»Potem pride potepen pes / in loka deževnico / iz tvoje odprte lobanje. / Živahne miši obglodajo / tvoja ušesa. / Tvoje ustnice. / Podgane spletejo gnezdo / v tvojih prsih.«* Goli zobje niso več simbol izgubljene bitke, narobe: ker so se ločili od empiričnega človeka, so postali šele bitni: *»Potem se veselo zasmеjejo / tvoji goli zobje.«* Živa reč — v živo reč spremenjeni ubiti človek — je apoteoza biti: *»Vstaneš bel, čist in brezčuten. / Stopiš na prag novega dne. / Sonce*

nastavi rog na tvoja usta. / Vroč medeninast rog.« V živi reči se pokaže šele resnična nedolžnost, čistost, popolnost: polnost, glas (*»rog«*) sveta. Zato je tudi sklepna poanta pesmi odgovor *Jalovi setvi*. Ta se je končala z besedami: *»Tvoji beli, mladi zobje / so bili jalova setev.*« Vera pa: *»Nikoli nisi padel.*«

*Prehodil sem golo goro.
Prehodil in prišel do pokrajine
svojih mrtvih obrazov.*

(Srečanje)

ZIVA PUŠČAVA. Tudi puščava se kaže dvoumno, v dveh podobah: kot kaznilnica in kot dom. Najprej je kaznilnica edino resnično človekovo prebivališče, kraj popolnega tujstva samemu sebi. Ko pa je človek ubit, požrt, izkljuvan, njegova kaznovanost preneha, bivališče postane lepše, domačnejše: postane pravi dom. Smrt je edina rešnica in olajšanje človekovega položaja, šele onkraj smrti je prava resničnost: zemlja, v katero so se spremenili umrli ljudje, njihove kosti, ustnice, prsi. Brezčutnost zemlje ni nekaj zgolj negativnega. Na tej točki je zasidrana pesnikova eshatologija. Dokler je človek živ, je vse narobe, vse nesmiselno, zgubljeno, razdvojeno, brez svojega mesta: *»Kam, noge. / Kam, roke. / Kam, oči... / Kam, beseda / Kam, klic.*« Ko umre, se vse vrne v svoj temeljni red. Puščava je človekovo zadnje in edino zatočišče. Bistvo človeškega, živega, vrednega bo še naprej obstajalo kot *»pojoči pesek*«. Noge, roke, oči, besede, klici so se ustavili v puščavi in skozenjo govorijo njen govor. Bistvo človeškega je torej nekaj izrazito antihumanističnega, antiempirično individualnega, antisubjektivističnega: mističnega. Antiromantični subjekt je v živi reči ustvaril negacijo svoje subjektivnosti. Kreiral je negacijo svoje kreativnosti. Začetek Reči je konec Subjekta. Reificiranost je desubjektivizacija. Antiromantični subjekt je zmogel premagati svojega prednika: romantični subjekt, odkril pa je, da ima tudi v tej fazi svoj drugi jaz: romantični antisubjekt. Poezija živih reči je poezija romantičnega anti-subjektivizma.

*Ker je samo kamenje.
V razpokah kamenja samota.
Na obrazih kamenja brezbržnost.*

(Počitek)

MRTVA PUŠČAVA. Puščava je živa le zase, za svoj pogled, s svojega stališča. Za biološko živega človeka ohranja podobo nevarnosti. Življenje je neskončno trpljenje. *»Siva kamnita ravnina. / In tvoji koraki. / Ugrezajo se v sivino / kot v zaglušno pernico.*« Svet je past. Reči so past. Žive so, da bi lahko človeka tem zanesljiveje ubile. Puščava je prazna, sama, zlobna: *»Sivina je nepremična. / Kot velika siva mačka / se je naselila v glavah kamnov. / Zdaj preži nate skoz oči kamnov.*« Človek ,hodi'

(brema življenja je postalo še težje — za 'tek', kakor so ga poznala *Gotska okna*, človek v tej novi situaciji ni več zmožen), brezupno vztraja, se upira — a njegovo prizadevanje je smešno neznatno v primeri z neizmernostjo Puščave — Reči, ki ima k njemu obrnjen svoj sovražni in mrtvi obraz: »*In vstaneš in greš / po široki ravnini. / V njej so tvoji koraki pesem mravlje.*«

Šel bom čez goro ledu.

(*Srečanje*)

SPREMENJEN POUĐAREK. V teh pesmih je enako vztrajanje, upiranje kot v *Gotskih oknih*. Le poudarek je spremenjen. Zdaj upiranje ni več Tantalova muka, ni zastoj. Vztrajnega čaka nagrada, rešitev: smrt. Zato je že v samem upiranju možnost. Vztrajanje v *Gotskih oknih* je bilo barva v freski apokaliptične ontologije, tu je veliko bolj slovensko tradicionalno. Človeka, ki hodi skoz puščavo, vodi na tej poti zvezda vodnica: »*Skloniš glavo globoko na prsi. / Tuj človek v tebi spregovori s tujim glasom: / Daleč so plave gore miru. / Nikoli jih ne dosežeš.*« Plava gora miru — zvezda vodnica — ideal — mir — smrt. S plavo goro miru se je vrnila v svet Zajčeve poezije romantična misel, ki vzpostavlja ideale in nemožnost njihove realizacije. To pa je začetek najbolj neprijetne spremljave, ki jo je povzročila živa reč, spremljave, ki bo šla z Zajcem vse do zadnjih objavljenih pesmi: do nedosežnega sončnega ostriža.

Na videz je *Srečanje* le prenos *Gotskih oken* oziroma v njih podanega boja na individualni teren. Tam vidimo usodnost poboja med ljudmi, tu gledamo voljo posameznega človeka, da ne popusti in se ne da ubiti. V resnici pa je poudarek prenesen na nekaj drugega. V *Gotskih oknih* ni nobenega izhoda, svet je zapleten vase in se ubija. V *Srečanju* človeka sicer svet nenehoma ubija: Ti si »*tisočkrat umrl, / so črkovali dolgi žolti zobje / na pokopališču pod golimi stegni gore.*« Človeku pa njegovo vztrajanje prinaša obet zmage: »*In šel sem naprej. / Pot je dolga in jaz bom sam. / Šel bom čez goro ledu.*« Človek začena na lepem sam sebe gledati kot heroja, kot samotnega iskavca, baklo človečnosti in poguma. Obravnavano pojmovanje žive reči je pesnika prisililo, da je začasno in delno preklical marsikaj, kar je bil že spoznal. V *Gotskih oknih* je že odkril resnico tako tega kot vrste teh samotnih herojev. Pokazal je, da je moralizem vztrajanja moralno pobarvana in moralno utemeljena oblika aktivizma, evropski aktivizem pa je ravno tisti, ki vzdržuje vladavino smrti in pandemonij notranjega človekovega razkola. Individualna volja je le del temeljne Volje Subjekta, ki je je posameznik zgolj deležen. Z individualno voljo do vztrajanja samo podpira vladavino nihilizma. Na vse to je pesnik v *Srečanju* pozabil — ker je moral pozabiti. Zmedla ga je »*plava gora miru*«, fata morgana, ki se je iz preteklosti projicirala v prihodnost.

*Gledal sem svoje obraze,
mrtve na belih kamnih...
In vstale so moje sprhnele postave.
Vstale so mrtve.*

(Srečanje)

IDENTITETA IN KONTINUITETA. V Srečanju se je Zajc srečal s preteklostjo in jo povzdignil v zdajšnjost: v večnost. Če bi antiromantični subjekt vztrajal pri doslednem nihilizmu, bi se tako preteklost kot prihodnost in zdajšnjost stekale v nič. Večnost bi bila fikcija — razen večnosti Niča. Tako pa smo priča nekakšni kombinaciji med zanikanjem kontinuiranega življenja (preteklo-prihodnje-zdajšnje časovno-zgodovinske strukture človeka in sveta) in kontinuiranostjo bivanja. Bivanje se je postavilo življenju po robu in ga zanimalo. Na osnovi že znanega stališča, da je bivanje onkraj smrti, torej v neživljenju, v poživljenju, je Zajc sezidal svojo vizijo kontinuitete, torej Smisla in Biti.

Popotnik gleda s v o j e mrtve obraze in svoje sprhnele postave. Puščava je pokopališče mrtvih. Vse, kar je na tem svetu, je skoz te mrtve. Vsaka reč je znamenje teh mrtvih. Zato lahko iz vsake reči vstanejo. Kadarkoli reči tega sveta odvržejo svoja naličja, svojo zunanjo kožo, se pod temi naličji odkrijejo podobe mrtvih. »Bili so goli obrazi / s posneto kožo.« Poezija je pogled, ki snema varajočo kožo in vzpostavlja avtentični Ples smrti. »In vstale so moje sprhnele postave. / Vstale so mrtve. / Razbičane. Izsrkane / od mraza in od tipalk noči, / z bodali sonca pribite / na gomilo kamnov. / Polne kuščaric / in brezimnih živalic, / ki so begale po njihovih kosteh.« Ta Zajčeva vizija zanikuje pojmovanje, da je v naš svet vgrajeno delo in življenje vseh naših prednikov, da se brez njihovega dela in življenja naš svet sploh ne da zamisliti. Zajca delo sploh ne zanima; življenje pa je nekaj, kar poteka sredi laži in praznote. Vendar vidi, da je svet na nečem sezidan, vidi njegovo kontinuiteto: umiranje, kontinuiteto umiranja. V današnjem svetu so vsi naši predniki navzoči toliko, kolikor so — in ker so in kakor so — umirali. Svet so sezidali s svojimi smrtmi. Brez njihovih smrti bi se naš svet ne dal zamisliti. Zato — skoz naš svet — vse njihove smrti bivajo, danes, tukaj. Zato je naše umiranje vsak trenutek pomnoženo z umiranjem vseh ljudi vseh časov. Smrtni ples ni več moralno opozorilo, temveč naš temelj, naša struktura. Svet je poblaznelo umiranje, svet je noč, vsa svetla od milijard preHITEVAJOČIH se smrti, ki so edina naravna razsvetljava človekove eksistence. Obenem pa je tudi edina prava identiteta ljudi, kontinuiteta človeštva in komunikacija. V smrti se spoznavamo. V smrti smo si zares vsi enaki (običajni, to je moralni ali socialni pomen tega stavka je v Zajčevi viziji bistveno — ontološko — predrugačen).

Popotnik je pesnik, pesnik je videc. Zato sreča sam sebe, sebe bivšega in sebe prihodnjega: edinega večnega sebe. Ta avtentični ,on sam' je podoba njega kot Mrtvega. V tem Mrtvem pa se identificira, združi, uredi in poenoti vse človeštvo.

REGRES. Obravnavani skupini pesmi sledijo nekatere, ki se v mnogočem vračajo k romanticizmu. V zvezi z njimi lahko govorimo o regresu, o popuščanju pesnikove izvirnosti, o njegovi pomanjkljivi odprtosti do dejanskega dogajanja v svetu, predvsem pa o njegovi nenehni odvisnosti od preteklega romantičnega pogleda na svet, zoper katerega se — kot zoper svojo intimno korupcijo, lepo laž — ves čas bori. Zdi se, kot da se je Zajc pred nadaljnjim osredotočenjem in odpiranjem za nekaj časa spočil v kalupu samousmiljenega odnosa do sveta, znanem iz nekaterih pesmi prve polovice *Pčžgane trave*.

Mrtvi bori govorijo o romantičnem subjektu, ki ga je zunanji udarec (kot se to zgodi zmeraj znotraj romantičnega osnosa do sveta) vrgel iz tira, iztrgal iz tal, razdejal: »Udarilo nas je čelo gore, / S kamenjem nas je zasulo ... / Naše korenine grabijo zrak ... / Smrt je udarec.« Subjekt si želi na tipično romantičen način znova obuditi obstoj svoje nekdanje harmonije, vitalitete, polnosti: živeti. »Naša telesa, tepena od sonca, / zviža želja: / imeti zelene igle. / Zelene kosmate vrhove.« Obračun z življenjem, ki se je zdel v *Gotskih oknih* že tako trden in ki ga je pesnik med *Potjo* in *Vero* po svoje še potrdil, je zdaj preklican. Življenje se vrača v pesnikovo srce kot najvišja vrednota. Živeti pomeni zanj zeleneti, rasti, koreniniti, ljubiti.

Tudi *Bolni jelen* je — tako kot bori — obsojen na smrt. Umira »Lišaj prerašča drevo / tvojega telesa ... / Jelen z velikimi bolnimi očmi ... / Lišaj prerašča tvoje oči ... / Prazna je jasa večera. / Glas temnega lovca kliče / bolne jelene.« Živeti pomeni zanj Vse. Bolezen, nemoč, osamljenost so nesreče, ki jemljejo življenju vrednost in življenje onemogočajo. (Do vrednosti empirično individualnega človeškega življenja pesnik za zdaj ne more mimo romanticizma.) Umirajoči jelen je žalosten zaradi svoje boleznin in bližajoče se smrti: »Bradate korenine lišaja v srcu. / Trpka je siva žalost.« Poln je čustva nesrečnosti: »Jelen z razpokanim srcem.« Toži se mu po ljubezni, po družici: »Jelen v senci zelenih vej ... / Veter prinaša žameten vonj košut. / Veter prinaša zeleni vonj trave.«

V *Decembru* je prešla nesrečnost skraj v sentimentalno objokovanje, v jok in stok, v bližino razčustvovane solzavosti: »Kako boš jokala / velike slane solze, / ko boš šla po zasneženi poti sama. / ... dokler ne boš izjokala / velikih mehkih oči v sneg. / Potem boš zašla v globokem snegu. / Veter bo razpihal z luskinastimi usti / velike vijoličaste cvetove na tvojih golih prsah. / Potem se bo tvoja pot ustavila. / On bo daleč čez planino. / Na drugem koncu sveta, / ko bo pobožala tvojo rumeno žametno dlako / steklena decembrska smrt. / Mrlič na snegu. / Zmrzli pohojeni mrlič.« Obnavljajo se znane prvine: plava gora je »On«, je nedosežna (»na drugem koncu sveta«), Človek se smili sam sebi, svet je grd (»globok sneg«), človek dober in nesrečen itn.

Okamenele veke sanjajo o smrti, ki je zatočišče, dom, ljubezen, toplota, tišina, mir, vera, sladkost. Pesnik teži po ohranitvi harmonične integritete romantičnega subjekta — pa čeprav v smrti. In ko boš roka na mojem čelu, / bo vse pozabljeno ... / bo še groza sladka. / Bo kakor obraz pozabljene matere. / In ko boš ljubezen v mojih prsih ... / In tišina in noč bosta ljubezen ... / ker bojo vsi vedeli: / vera in mir ležita v njegovih očeh / kakor dva pisana kamna v zelenem naročju jezera.« Ta kamna nista živa reč iz Srečanja, ki predstavlja »sprhnele postave« »razbičane« in »izsrkane«, nista »goli obrazi s posneto kožo«, nista znamenje tragedije, drame, spopadov, aktivistično hudodelskega dogajanja med ljudmi in v človeku, temveč imata poteze samoiluzije romanticizma, dobrega in lepega življenja v sreči, v harmoniji.

V *Steklenem čelu* pesnik išče smrt, »roko« za svoje »stekleno čelo«, »dolgo voščeno roko«, »roko razumevanja in nežnosti«. Ko pa bo — prvič v življenju — našel resnično razumevanje in nežnost, bo umrl: »Ampak takrat ti bo čelo odpadlo.«

*Na večerni strani te čaka
tvoj dom.*

(Plavo okno)

*Mrtvaške ure vrtajo
po kosteh hiše.*

(Hiša)

REGRES IN PROGRES. Vendar že v *Steklenem čelu* lahko opazimo nekatere pesniške prvine, ki niso le ponavljanje starega ali celó regres. Pesnik odkriva nove podobe, ki so za zdaj še vključene v okvire nekakšnega polromanticizma, pozneje pa bojo dobile svoje pravo mesto. Šele v pravi zvezi bojo razvile svojo zazdaj nakazano vsebino in posledice. Zajc začenja čutiti človeško življenje kot razpadanje nečesa »trhlega«, kot »odpadanje rok«, kot »sesuvanje«, kot spreminjanje nasilnih in upornih človeških čel v »stekleno čelo«. Dlan je postala »voščen cvet«, meso telesa ni več živo, »žaganje bo padlo iz njihovih votlih prstov«. Sveta pesnik zdaj ne gleda več le kot nasilnost silovitih subjektov in medsebojno pobijanje. Tej viziji se je pridružila nova: človekovo prhnenje, sesipanje. To je nova faza evropskega človeka: absolutnemu nasilju sledi popolna nemoč.

V *Steklenem čelu* se ta nova vizija sveta šele nakazuje — povsem razvila se bo šele v *Otrocih reke*. Značilno pa je, da se ni mogla pokazati v čisti obliki, temveč v kombinaciji s tistim, kar že ves čas imenujemo regres. Značilno in razumljivo. Nova vizija govori o nemoči, o pasivizmu, o ugašanju človeka, to pa so eksistencialije in prisposodbe po katere se je bilo treba vrniti v romantično samoobjokujoči svet človekove nemoči: surovost medsebojnega pobijanja, ki jo je podal pesnik recimo v *Gotskih*

oknih, mu tega razvoja ni omogočala. Vsak trenutek se nenehoma vrača k svojemu izviru in v izročilo, da bi se tam lahko napojil, očistil, obnovil, izpopolnil. Tradicija ga sicer veže, daje mu podobe, postavljene v tradicionalne zveze in že realizirane pomene. Pesnik odkriva v njih zares novo vsebino in novo obzorje šele takrat, ko jih poveže s svojim svetom, spravi v notranje razmerje s svojo netradicionalno vizijo in njenimi specifičnimi, v tradiciji še neobstoječimi prvinami. Takrat se dokončno, popolno in notranje koherentno vključijo v svet pesnikove poezije. Na stopnji *Steklenega čela* se to Zajcu še ni posrečilo.

To velja tudi za *Plavo okno* in *Hiša*. Po eni strani je *Plavo okno* podvrženo regresu romanticizma. Pesnik obuja nedosežnost »plave gore miru«, ki jo zdaj imenuje »plavo okno tvoje hiše«. Iz te nostalgije po miru, zatočišču, varnosti, harmoniji, idealnem — izhaja. V pesmi skuša sicer »plavo okno« razvrednotiti, vendar zanikuje tisto, kar je osnova njega samega oziroma same pesmi: »Kaj za to, če bo zdaj razbito plavo okno tvoje hiše«. Pesem se veže na romanticizem, vendar ga že prerašča. To preraščanje pa vendar še ni do kraja očiščeno romanticizma, še ni popolnoma notranje spojeno s prejšnjimi specifičnimi elementi Zajčeve poezije (z nasiljem, aktivizmom itn.). Kar je pesnik dosegel v pesmi *Kralj*, namreč to, da potuje v »deželo senc« kralj nasilja in sovraštva, je v *Plavem oknu* šele nakazano; tu je poudarjen samo lirski moment nemoči: »To je ljubezen, ki si jo ti iskal. / To je pokrajina, ki si jo videl / v temnem ogledalu samote. / Zato pojdi proti toku reke. / Na večerni strani te čaka / tvoj dom ... / Zato pojdi v deželo senc.« Dežela senc pa je dežela pribežališča. V *Otrocih reke* bo pomenila ravno nasprotno: človekov beg. Vračanje v večerni dom bo pomenilo skrivanje glave v pesek. Nemoč bo ravno osrednja téma kot v *Plavem oknu* — le da tu pesnik iz nemoči véruje v večerni dom, v posmrtni mir ničā ali žive reči, tam pa se bo nemoč izkazala kot temeljna človekova krivda in beg v smrt kot čista nemožnost.

Sorodno dvojnost pozna tudi *Hiša*. Tudi ta pesem je zanimiva po tem, da vpeljuje — še pozitivno podan — svet, ki ga bo pesnik pozneje razvrednotil. Pesnik se v njej še ne razume. Gleda se še skoz stara očala. V njej je osrednja podoba: »Mrtvaške ure vrtajo / po kosteh hiše«. Te ure napovedujejo ure iz *Otrok reke*, kjer bojo osrednja zakonitost življenja. Ure pričajo o pasivnem, neogibnem, prisiljenem, zakonitozapovedanem razpadanju vsega človeškega: hiše razpadajo v zidove, zidovi v pesek, pesek v prah. Obenem pa pesnik še zmerom toži za svojim izgubljenim domom, mirom, idealom: »Nekega večera so zbežali / prebivalci hiše. / S strahom. / Temna zrkla oken so strmela za njimi. / Z žalostjo.« Hiša je žalostna, ker je zapuščena, osamljena, izgubljena. Medtem ko je Zajc v *Gotskih oknih* izhajal iz pesmi druge polovice *Požgane trave*, iz pesmi, ki podajajo odnos med krvnikom in žrtvijo, pa se je v zdaj obravnavanih pesmih vrnil k pesmim iz njene prve polovice. *Hiša* izhaja — recimo — iz pesmi *Mrtve stvari*. Tu beremo: *Dež podira peč. / Pesek zasipa klet ... / Vodnjak se seseda. / Poslednji zid se kruši ... / Tvoj komolec bo razpadel.* Šele v *Otrocih reke* pa bo dobilo to razpadanje naj-

večjo globino in čistost. Tam beremo o Danu in Reki: »Duši sta jima razpadli v tisoč obrazov . . / Nazadnje sta se srečala v pokrajini iz žaganja. On je imel obraz razjeden od poti. / Oči oslepele od temnih luči na poti. / Ona je imela obraz iz žaganja. / Roke iz žaganja. / Prsi iz žaganja. / Iz žaganja razpadlih stvari.« V tej igri so uporabljene skoraj enake prispodobne kot poprej: »Pri belem dnevu vrtajo mrtvaške ure / po trhlih deskah neba«, vendar ne gre več niti za preprosto razpadanje bolj ali manj empirično posamezne domačije (kot v *Mrtvih stvarih*), niti za razpadanje človekovega doma, torej objektivnega družbenega sveta (kot v *Hiši*), temveč za razpadanje človeka samega in samega sveta v celoti, torej za razpadanje človekovega zgodovinsko nastalega lika — samega Subjekta, in za razpadanje metazgodovinskega sveta — Žive Reči.

Podobnih vprašanj k viru in napovedovanj vrha bi lahko našli v *Jeziku iz zemlje* še celo vrsto; *Hiša* nam je bila samo za zgled.

Mi smo duhovi.

Brez teles.

Brez oblik.

Mi smo svobodni.

(Pesem meгла)

DUH. *Jezik iz zemlje* pozna tudi pesmi, ki ne spadajo v regresivno obnavljanje preteklosti, obenem pa ne segajo čez dozdej začrtani horizont. So različne različice iskanja. Recimo *Pesem meгла*. To je samostojen poskus, kako doseči svobodo. Izhodišče je iz *Gotskih oken*: determinirani smo (»*Podé — nas — podivjani voli burje. / Z rogovi se upirajo / v naše hrbte.*«), še več, določeni smo za preganjanje, mučenje, pobijanje (»*burja te pregrizne na dvoje.*«). Vendar ni neogibno, da smo samo objekti Subjekta, se pravi sebe in drugih ljudi (»*podivjanih volov burje.*«). Prek smrti lahko preidemo v žive reči. *Pesem meгла* kaže varianto teh živih reči. Prek smrti (»*Snameš svojo glavo / in jo treščiš med skale.*«) človek lahko preide v svobodnost duhov (»*in si brez oblik / in si duh.*«). Duh je pomen živih stvari. *Pesem* nam odkriva, da žive reči niso telesne v našem navideznem, materialnem pomenu besede, po katerem je duh idealiteta, telo (reč) pa prazna biologija ali mehanika, podvrženo zakonom materialnosti. Žive reči so vsega materialnega osvobodjena, brezoblična znamenja bivajoče smrti. Zato so — na tej stopnji Zajčeve vizije sveta — edina avtentična svoboda.

Daleč so kamniti golobi tvoje glave.

Njihove peruti so pesek.

(Svetnik)

CAS. *Svetnik* je podoba minule vere, starega sveta. Stari svet je pesnikov lastni prejšnji svet, svet romantike in hrepenenja po luči, smislu, plavi gori miru. Svetnikove oči so »*dolgo hlepele iz temne votline po svet-*

lobi«. Bistvo svetništva je v prepričanju, da je mogoče doseči enosmiselni, dokončni smisel, Zatočišče, Dom, in sicer na religiozen (krščanski ali humanistični) način. Stari svet pa je nepreklicno mrtev (zdaj je Zajc spet daleč nad *Steklenim čelom, Decembrom* in drugimi obujanji iluzij). Svetnik se je spremenil v govoreče kamenje, v pojoči pesek, v živo reč. Čas je opravil svoje. V pesmi je s tem odkrit, poglobljen in razširjen pomen Časa. Čas je sicer pričujoč v strukturi sleherne Zajčeve pesmi — *Svetniku* pa se je razodelo njegovo visoko mesto v hierarhiji eksistencialij. Pesnik začenja v Času gledati glavnega razsodnika. To je čas, v katerem stari pomeni in nekdanji ljudje ne zorijo, temveč gnijejo, razpadajo, se zgublajo. »Oči«, ki so »hlepelo po svetlobi«, so zdaj izdolbli, razdejali »rjasti meči časa«. Čas je zmagovavec nad metafiziko. Živa reč — svetnik — dobi v luči časa naenkrat drugačen pomen. Ni več nosivec današnje resnice, edina realiteta, temveč — v skladu z *Gotskimi okni* — realiteta preteklosti. Edinā, vrhovna realiteta je postal Čas. »Kamen tvojih prstov je odpadel. / Tvoja dlan, razprostrta v blagoslov / kot perut velikega dobrega ptica / leži pred tvojimi nogami. / Razbita. Tuja... / Daleč so kamniti golobi tvoje glave.« Čas je uničevanje preteklega (pozitivnega pola časa Zajc ne vidi in ne upošteva), zato je eksistenca današnjega sveta izključno eksistenca ‚odpadlega‘, ‚razbitega‘, ‚tujega‘, ‚razsekanega‘, ‚razjednega‘, znamenje ravnokar dogajajoče in zmeraj znova končujoče se drame človekovega samouničevanja.

Voda. Voda te pokriva...

Voda te odnaša.

(Utopljenka)

Iz sorodnega pesniškega sveta izhaja *Utopljenka*. Človek postaja del žive, vsega materialnega osvobodjene nature. »Sveče dneva so ugasnile / v zelenih očeh reke. / Svetla skorjica mesca / je padla vanje. Na tvoj vrat. / Razparala je tvoje oblačilo, / sešita iz zelenih vodnih listov.« Ne mesec ne veter ne korenine — nobena od teh živih reči ni reč-gmota, reč za nas, telesna in razsežna reč. Utopljenka se ne zenačuje s fizikalnim svetom, ki ga ljudje uporabljamo, porabljamo, predelujemo, zamenjujemo. Živa reč je onkraj človeško gmotnega. Čas pa je tisti, ki človeka spreminja v to živo reč. »Potem se ogasi tiktakanje peska. / In kosmate krevljaste roke korenin te zgrabijo... / Tisoči drobnih ur se usipajo v tvoja ušesa.«

*Prekleti tatinski smrčki,
ki kradete moje sledove.*

(Ribe)

SAMOKRITIKA SUBJEKTIVIZMA. Pesem *Ribe* pripoveduje o človekovi-pesnikovi volji: »Zakopal sem svojo glavo / na samotnem kraju globoko v trhlo listje. / Hotel sem, da bojo spomladi pognale / zelene rastline

skozi moja ušesa / in usta.« Človek hoče postati živa reč (se torej odrešiti). V ta namen hoče uporabiti čas (zimo). Človek je subjekt, ki hoče ustvariti svoj svet (pa čeprav je ta svet onkraj smrti). To njegovo hotenje je projekt, ki mu ga lisice in ribe — znamenja sil, ki so njegovemu projektu nasprotne — onemogočajo. »Zakopal sem jo globoko / in posejal vse poti do nje / s strupenimi kačjimi glavami, / Bal sem se lisic, ki prihajajo ponoči / in izkopljejo vsa semena, / posejana za spomlad.« Ker lisic — sovražnih sil — ni mogel pregnati, je vrgel glavo v tolmun: »Vendar se bojim rib / in njihovih okroglih ust, ki žro počasi / in ki požro vse. / O ribe. Preklete ribe.« Človek subjektivist, projektant, aktivist, človek Volje skuša vzeti usodo v svoje roke, jo sam — svobodno — determinirati, pa čeprav ne gre na videz za nič drugega kot za pospešitev in po samem sebi določitev tiste usode, ki mu je že nepreklicno namenjena (smrti); namenjena mu je sicer smrt, ni mu pa namenjena odrešitev v živi reči. In to hoče človek doseči s smrtjo. Pesem kaže, da ta projekt ni mogoč. Celotni projektantski aktivizem je le ponavljanje usode, slepilo o tem, da bi se dala usoda kakorkoli pospešiti, prisiliti, prevarati. Znani pregovor: velike ribe žro majhne, je s tem zavrjen kot naiven; misel tega pregovora je namreč v tem, da velike ribe obstanejo. Zajc pravi: ribe požro vse — kar pomeni, da požro tudi same sebe. Ribe smo mi sami, ki se požiramo. Ljudje drug drugemu ne pustimo — s svojimi nasprotujočimi si projekti, z norišnico brezštevilnosti teh projektov — da bi bil kateri koli zares izpolnjen. Nobena človekova načrtovalna težnja ne obstane. Obstane zmerom znova le ena sama stvar: smrt. Ribe požirajo celó človekovo »sled« — sled navideznega človeka, človeka subjektivista, človeka naše evropske zgodovine, ki hoče s svojo voljo določiti tek zvezd in jih napraviti za svoj mehanizem, ki ga bo konstruiral, prekonstruiral in navijal po svoji volji.

Enak svet podaja *Tvoja noč*. Človek subjektivist se boji smrti — tu je smrt sinonim za polom njegovih projektov. »Vso noč boš moral stražiti, / ker ponoči prihajajo smrti. / Počasi sklepaajo obroč iz dolgih votlih obrazov.« Trudi se, da bi se smrti izognil. Skuša jo prevarati. Ji ubežati. A zastonj. Ravno ta trud izogibanja — njegov lastni projekt — ga vodi naravnost v njegovo pravo, avtentično, njemu določeno smrt. Zadel ga ga ne bo od zunaj, od nečesa drugega, po naključju (to je značilno recimo za *Mrtve bore*). Ravno njegovo aktivistično-subjektivistično življenje ga neogibno pelje v smrt: v smrt od znotraj. Ravno s tem, da hoče uiti smrti, postaja sam smrt: »Stražil boš samega sebe / da ne bo katera od smrti postala tvoja smrt. / Moral boš molčati. / Stati popolnoma nepremično. / Toliko časa, da se boš spremenil v soho, / ki posluša, kako glodajo strigalice / njeno leseno srce.« Ravno takrat, ko ta v samega sebe in v moč svojih projektov verujoči človek doživlja iluzijo dokončne zmage nad smrtjo, ko je dokončno prepričan o svoji vsemogočnosti, nepremagljivosti ko postane človek-Bog, pride jutro, razsvetljenje resničnega stanja: dokončna Zmaga se spremeni v dokončni poraz. Subjektivist je s polnimi jadrmi zajadral v epoho nihilizma: »Potem boš rekel, da si zmagal. / Vendar bo to popolnoma vseeno, / ker bo takrat prišlo jutro, / ki bo nosilo v ustih tvojo pravo smrt.« Napor projektiranja umetelnih (političnih, socialnih,

tehničnih in individualnih) stavb je bil tako velik, beg pred smrtjo je evropskega človeka tako izčrpal, njegova Zmaga je bila tako grozovita, nasilna, dosežena za tako veliko in nečloveško ceno, da je postal pravzaprav srečen, ko je ugotovil v Zmagi Poraz, v vitalizmu dopolnjenega Življenja usodnost začenjajoče se Smrti. Izvotljeni, razklani, pozunanjeni, samemu sebi silo povzročajoči do kraja ožeti Aktivist je v pasivnem sprejetju smrti ugledal usodin »dar«: »Ampak tega se ne boš prestrašil, / ker boš mislil, da si pravzaprav čakal / vso dolgo noč na ta dar, / ki ti ga prinaša jutro v svojem votlem zobu.«

*In si poročen.
In tvoja usta so steptana
kot trava na poti črede.*

(Oči)

PORAZ ZARADI KRIVDE. Subjektivist je poražen, ker je kriv: ker je soljudi uničeval, pomene zametoval, videl le sam sebe, vse drugo pa mu je bilo predmet in sredstvo. O tem govorijo Oči. »K tebi prihajajo pozabljeni obrazi. / Prihajajo besede, / ki si jih zavrgel ob poti. / Prihajajo kot moten šum kalne reke.« Zdaj beži pred svojimi dejanji: »Ti se jih bojiš . . . / Bojiš se zahrbtnosti noči.« Beži v iluzijo, da nekaj ima: »Imam njene oči, / samoto in mir, / šepeta tvoja zoglenela duša. / in v strahu zavpiješ: Imam ljubezen.« A zastonj. »Čez tvoja usta pa zdrve biki. / Iz šuma besed, zavrženih ob poti, / vstane roka in zbríše njene oči. / In si poražen.« Pesem Oči je že neposreden uvod v *Otroka reke*.

V temi se najdeti.

(Dva, 2)

LJUBEZEN. Do *Otrok reke* je ljubezen v Zajčevi poeziji imela skoraj podrejeno mesto. Med petimi cikli *Požgane trave* je en sam posvečen erotiki. Tudi v vseh do zdaj obravnavanih pesmih *Jezika in zemlje* ni bilo neposrednih erotičnih motivov. Odnosi med moškim in žensko v *Gotskih oknih* v bistvu ne izvirajo iz erotične pobude. Cikel *Dva* je prva in edina kompletna erotična pesem v tej zbirki.

To tudi ni nenavadno. Kaj ni ljubezen med moškim in žensko samo osiromašena oblika osnovnejše erotike: platonistične, krščanske? Kaj se ni pokazala šele z nastopom meščanskega duha v evropski zgodovini, z individualiziranjem in začetnim atomiziranjem bolj temeljne človeške skupnosti, ki ima središče v bogu ali v bogovih? Ljubezen med moškim in žensko (ljubezen, kakor jo poznamo danes ali včeraj, ljubezen na »romantičen« način) je mogoča šele takrat, ko postane človek vsaj enak Bogu, če ga že ne odpravi. V erotični poeziji je ljubljeno in opevano bitje ens realissimum, najvišja vrednota, bit sveta. Takšna je tudi v predzajčevski povojni

mlajši slovenski poeziji, ki je opravila s svojim močno poudarjenim erotizmom (Minatti, štirje pesniki itn.) pravo revolucijo ali razkroj vojno-povojne miselnosti. Revolucijska skupnost (tovarišija) je bila po eni strani brez dvoma svojevrstna obuditev in uresničitev osnovnejšega človeškega občestva, socialno polnejša, tematsko zanimivejša, človeško požrtvovalnejša, zgodovinsko perspektivnejša od preprostega erotizma, ki je bil, če se ni povezal z revolucionarnim občestvom, gol privatizem in beg pred zgodovino. Takoj ko pa se je ta tovarišija začela povnanjevati, se z močno okrepitvijo svoje že ves čas pričujoče institucionalne strani človeško (osebno) izpraznjevali, jo je začelo seveda nadomeščati tisto eksistenčno čustvo, ki je bilo najprej pri roki: laže ohranljiva, bolj obvladljiva, bolj osebna, avtentičnejša skupnost: skupnost dveh. Pohod in restavracijo privatizma zoper empirično zgodovino (čeprav — nevede — v imenu in kot stopnjo zgodovine) je ta povojna erotična poezija tudi uspešno izvedla. V marsičem bistvenem pa ni bila dosti več kot restavracija starih vrednot — to je očitno ravno tako iz njenega pesniško stilnega obraza. (Čisto drugo pot je ubrala Udovičeva, Vodnikova, Kocbekova erotična poezija — zanje je bila kohezivna, deprivatizirajoča sila krščanstvo, to pa z revolucijskim izpraznjevanjem ni bilo prizadeto, narobe, dobilo je nov zagon.)

Pri predzajčevski mlajši slovenski poeziji in pri začetnem Zajcu samem je pomenila erotika beg v zasebnost, beg pred zgodovino, ki je posameznik ni zmožgal več obvladati, temveč je postajal njen plen in predmet. Ljubezen med dvema je bila zadnji trdni otok, zadnja celina, ki je ni poplavilo morje odtujenosti. Družba se je odtujevala svojemu pristnemu človeškemu bistvu, z njo vred pa je padal v brezdnno obupa posameznik; ta se je namreč ves čas gledal kot družbeno, tovarišijsko bitje — za avtonomno, individualistično življenje, ki ne bi izhajalo iz doživljanja samega sebe kot družbenega bitja, ni imel nikakršnega posluha ali možnosti (še posebej na njegovo zgodovinsko opredeljenost v letih 1941—1945). Ljubezen med dvema je dajala še zadnje iluzije o možnosti občestva, o spoenosti posameznika s svetom, o njegovi varni položenosti v maternico sveta.

Zajčev antiromanticistični preobrat je moral ravno zato pomeniti tudi preobrat o doživljanju erotike. Pesnik je moral razdejati ravno iluzijo o ljubezni med dvema kot Možnosti in temeljni Vrednoti. Ker pa je bila erotika tako pomemben eksistenčno psihološki temelj povojne poezije in tega odnosa do sveta, je razumljivo, da je bilo podiranje eroticizma še toliko težje opravilo. Zato ni čudno, da se Zajc s to témo precej dolgo ni naravnost spopadel. Kakor da jo je obkoljeval, kakor da bi bil hotel najprej opraviti z manj naporno destrukcijo, šele na koncu pa bi se, dodobra oborožen in izkušen, vrnil k središču in ga pognal v zrak. Privatizem kot glavna tarča Zajčeve negacije je imel v erotizmu nedvomno svoje najbolj utrjeno taborišče.

Zato razpadejo njegova usta v dim.

(Dva, 1)

SMRT. Mesto, ki ga je zavzemala pri štirih pesnikih ljubezen, je dobila pri Zajcu smrt. Dvojici eros — thanatos je dal Zajc nov pomen. Temeljno včlenitev sebe v svet, najglobljo skupnost, v kateri se bo empirični človek podredil nečemu višjemu od njega, Nadosebnemu, Vrednemu — dosega ravno prek smrti; samo skoz smrt je mogoče postati Živa reč. Nadomestitev ljubezni s smrtjo pomeni radikalizacijo, zaostritev težnje po skupnosti, obenem pa govori o zgodovinsko razvijajočem se svetu, saj v novi človeški situaciji, ki jo izraža Zajčeva poezija, iluzija o erotični skupnosti ni več mogoča, privatizem je že vse preveč pokazal svoj resnični obraz, ljubezen med dvema na prejšnji način se je skazala zgolj kot zatočišče dveh preplašencev, beguncev, ki se ne skušata drug drugemu dati, žrtvovati, posvetiti, temveč si le medsebojno zdraviti rane, se uspavati, milovati, skrivati: zato sta drug drugemu sredstvo, ne cilj.

Z obuditvijo neposredno erotične problematike je dobila Zajčeva poezija novo jedro. Zdaj se mu bo vizija sveta vrtela okrog treh bistvenih točk: ljubezni, smrti in občestva (ki pa mu lahko rečemo tudi Svet). Doživljala bo svoj razvoj, padce, regrese, različne poskuse. Vsebina teh treh elementov se bo spreminjala, dokler se ne bo v koncu *Otrok reke* najbolj konkretizirala.

V *Jeziku iz zemlje* ni niti ene pesmi, katere téma — posredno ali neposredno — ne bi bila smrt. Funkcijo, naravo, pomen smrti bi pri Zajcu lahko po eni strani oznamovali s Prešernovimi besedami: »*ti ključ, ti vrata, ti si srečna cesta, ki pelje nas iz bolečine mesta*«. To je seveda romantična, tradicionalna plat obravnave poezije: smrt kot rešiteljica. Na drugi strani pa nastopa smrt kot zid, kot nemožnost, kot okvir našega življenja. Ta plat odpira več pesniških možnosti in v njej je pesnik izvirnejši: smrt kot način našega bivanja. *Gotska okna* so bližja tej drugi plati. Govorijo o smrti starega sveta (*»In umirale so svetnice«*) kot o osnovni resnici našega življenja, kot o platformi, mimo katere nam sploh ni mogoče iti (*»Svetla hladna smrt na konicah zvezdnih žarkov.«*). Govorijo o smrti kot o dejavnosti razdejanja, mučenja, uničevanja (*»Telesa gorijo v ognju... Trije krokarji ubijajo goloba v modrem oknu jutra.«*). Smrt je temeljni zakon našega življenja, pod katerega veljavo živimo, kot osnovna značilnost našega bivanja: kot usmrtitveno delovanje. Pot se začanja z osnovnim spoznanjem, da so »*biki moči obležali mrtvi*« in da bo »*oko, ki se odpre, izključvano*«. V *Srečanju* vstajajo »*mrtve... postave... z mrtvimi obrazi*«, ki pravijo popotniku: »*Ti si umrl*«. V *Ribah* pravi pesnik: »*Zakopal sem svojo glavo*«, v *Noči*: boš »*stražil samega sebe, da ne bo katera od smrti postala tvoja smrt*«. *Vera*: »*Tvoje srce obleži globoko pod razvalinami razbitega telesa*«. *Prsti jutra* opisujejo noč, ki »*je umrla s temnimi vekami*«. *Mrtvi bori*: »*V smrti je naša podoba stroga*«. *Pesem megla*: »*Burja te pregrizne na dvoje*«. *Svetnik*: »*Kamen tvojih prstov je odpadel*«. *Telo Bolnega jelena* je »*suho mrtvo cvetje*«. *Plavo okno* je »*razbito*«. »*Po kosteh*« *Hiše* »*vrtajo... mrtvaške ure*«. V *Decembru* poboža človeka »*steklena decembrska smrt*«. *Utopljenka* nosi smrt že v naslovu. V *Okamenelih vekah* bo »*smrt ležala pred mojo posteljo*«.

V *Steklenem čelu* išče pesnik »dolgo voščeno roko«. V *Kepi pepela* govori pesnik o svojih ustih, ki so umrla, ki so »kepa pepela«. V *Črnem dečku* mu vse njegove ptice — pesmi »razpadejo v pepel«, »ponoči jih ubijajo ledene zvezde«. Kralj pa je kralj roke, »ki je ubila«, kralj »zlatih mrličev«.

V Zajčevi poeziji gre tako rekoč za obsedenost, za manijo smrti. Ni čustva, dejanja, misli, teme, ki ne bi bila prežeta s smrtjo. Smrt je povzela funkcijo ljubezni.

*Ko jo najde,
so njegova usta polna strupa.
Ko ga najde,
so njene roke krvave.*

(*Dva*, 1)

EROS-THANATOS. V ciklu *Dva* se ljubezen in smrt srečata. Pesnik priča o neogibnem dogajanju: iz ljubezni mora zrasti smrt. Cikel *Dva* je preskusni kamen za trdnost, trajnost, možnost, perspektivnost ljubezni. Težnja po ljubezni je v našem zgodovinskem svetu še zmerom realna. Ljudje verujejo vanjo. Po dva in dva se iščejo, da bi po dva in dva združeni našli Svet.

Prva pesem tega cikla se začneja z besedami: »Vsak večer se iščeta.« Vsak večer se na tem mestu išče milijon parov, vsak večer se išče svet skoz milijone parov. A zgodovinsko osebne razmere, v katerih se ti pari iščejo, niso obljubljeni dežela medu in mleka, dobra dežela, vnaprej pripravljena za dobre ljudi. Iščemo se v svetu, ki smo ga sami ustvarili s svojimi (zlimi) dejanji, ki ga sami nenehoma določamo s svojo zgodovinsko naravo, zaprtostjo vase, sebičnostjo, individualizmom: subjektivizmom. Ljubezen se že takoj v prvih taktih te erotične simfonije kaže kot iskanje dveh zavržencev, obupancev, dveh, ki ne moreta iz sebe in svoje zgodovine. Njuna zgodovina pa je zgodovina evropskega subjektivizma. »Zakaj so tvoja usta polna volčjih jagod, / ga vpraša. / Zakaj so tvoje oči polne osata, / jo vpraša.« Zajčevi protagonisti nosijo s sabo težnjo po ljubezni (po erosu, občevanju, avtentičnem občestvu), ne nosijo pa ljubezenskega sveta. Namesto mehko milobnih iluzij o sebi kažejo krčevito, grenko, mučno, razdejano podobo. Dve iluziji se ne strneta v novo iluzijo. Dve razklanosti dasta novo razklanost. Objem zaljubljenecv je samo trenutek samospoznanja, odkritja in potrditve osamljenosti vsakogar od njiju. Zato »zbežita vsak po svoji poti«. In njuna pot je določena. On živi »med kamenjem« in »osatom«, ona »med strupenimi rožami spominov«. Zato nujno srečanje ne more biti sreča sozvočja, temveč definiranje njune raztrganosti.

Druga pesem označuje to raztrganost še podrobnejše. Ko se »v temi najdetata«, sta »dva visoka samotna stolpa. / Nepremično si gledata v prsi. / / Vsak v svoje prsi«. Ne moreta iz sebe, vsak iz privezanosti na svojo osamljeno subjektiviteto. Ko se jima posreči najhujšo zaledenelost pre-

magati, ko spregovorita med sabo in tako postavita most besed (osnovne oblike občevanja), govorita vsak o sebi. Ne podarjata se, temveč pričata o sebi: »Dá ji besede. / Besede strahu.) Besede gnusa. / Besede samote.« Gnus, strah, samota niso mostovi med dvema človekoma: to so besede in eksistencialije prepada. Zato »njen stolp raste. / Bel in sam. / Njegove besede zdrse ob njem na tla. / Nedotaknjene.« Ljubezen je nemogoča. Ljubezen je potrjevanje smrti.

Med ljubeznijo in smrtjo je — po Zajcu — neogibna dialektika. Ljubezen se neogibno spreminja v smrt. Ker se nista našla — in najti se nista mogla — so jima »razpadle roke. / Razpadla so usta. / In prsi so jima razpadle v prah. / V prahu sta ostala dva ostra noža.« Neuresničena ljubezen (in ljubezen ne more biti nikoli uresničena) je ravno takó kot vse drugo: udejstvovanje ničá, uresničevanje smrti: ubijanje, spreminjanje sveta v klavnico. »Večer, ki obsije noža, / si razreže obraz. / Potem so noči polne ran in krvi.« Neuresničena ljubezen je s svoje strani spet okrepila svet uničevanja in nemožnosti: »Žarek, ki pade na rezilo, / se prekoplje na dvoje.« Iz posameznikove evropske subjektivitete ni mogoče doseči bitnega Sveta.

Besede prinašajo smrt.

(Dva, 3)

BESEDE. Besede, govor, Logos — vse troje biva v temelju sveta. Človek pade, zbeži, odmre, govorjene in v logosu utemeljene besede pa ostanejo. Smrt je negativna, besede so pozitivna kontinuiteta sveta. Le da: »besede prinašajo smrt«, da so besede zveste in nepodkupljive nosivke življenjskega smisla: Smrti. Vse, kar storimo in kar se z nami zgodi, je ohranjeno v besedah: skoznje se spoznavamo, identificiramo, ločujemo, besede so ravnina, na kateri se dogajamo, ozračje, ki ga dihamo, obzorje, znotraj katerega smo. In besede so: smrt.

Naše bivanje je mogoče kot bivanje samo skoz negativnost, skoz negacijsko dejavnost. Evropska zgodovina je zgodovina dejavnosti, se pravi negativitete: zgodovina bivanja v ničenju. Bivanje pa je — po Zajcu — osnovnejše od ničenja, čeprav se danes, v naši zgodovini kaže izključno samo skoz ničenje. Bivanje je logos, katerega sodobna zgodovina je nenehno uničevanje tega logosa. Ker Njegove besede niso našle poti v Njeno notranjost, so padle na tla, vendar — ker so besede logos — niso izginile. Obležale so pozabljene na poti. Zato se »na ravnini ves dan srečujejo pozabljene besede. ... Besede ne umro. / Besede se spreminjajo. Ker besede postanejo zlo. / Zgubljene zaljubljene besede.« Pozabljene, zavržene besede so tisto merilo, ob katerem je zmeraj znova mogoče izmeriti človekovo krivdo. Če ne bi bilo besed, ne bi bilo zveze s preteklostjo, človek bi lahko delal danes to, jutri drugo, in pri jutrišnji dejavnosti ne bi izhajal iz današnje. Popolna diskontinuiteta bi pomenila človekovo popolno ne-

odgovornost, še več, človek se sploh ne bi mogel identificirati kot oseba, kot človek. Vse bi plavalo razdeljeno, razkrojeno, eno bi bilo enako drugemu, med enim in drugim bi obstajale samó zunanje (fizikalne) zveze, svet bi izgubil svojo notranjost, s tem pa človečnost. Ta pesnikov odnos do besed, do Logosa nam jasno kaže, kako Zajc ni pristaš razkrojenosti, nečlovečnosti, narobe: s potenciranim podajanjem naše današnje razkrojenosti in razčlovečenosti opominja na bivanje, na odsotni temelj človečnosti, na tisto, brez česar človeško življenje ni mogoče. Besede predstavljajo nenehno pričujočnost človekove in človeške (zgodovinske) preteklosti, v sebi nosijo pomen vseh naših preteklih in storjenih (pa tudi nestorjenih, opuščeni, čeprav potrebnih) dejanj. Kakor je v uničevanju skrit Nesmisel sveta, tako je jedro Logosa Smisel. In tega Smisla se Zajc ne odreka.

Krivda, ki smo jo opazili v pesmi *Oči* in ki je postala ena glavnih tém *Otrok reke*, je tu očitna. Človek je kriv, ker zgublja besede, ker ne drži besede, ker njegove besede ne najdejo odprte poti do sočloveka. Krivdi sledi kazen, kazen pa je v tem, da začnejo človeka njegove (oziroma človeške) besede preganjati. »Dva Ljubim sta ju našla. / Dve zgubljeni besedi.« In ker sta pred tema dvema Ljubim — pred temeljem in hkrati normo bivanja, pred občestvom — zbežala, so jima »prsi razpadle v prah« in sta »v prahu ostala dva ostra noža. / Ker besede postanejo zlo. / Zgubljene zaljubljene besede.« Kazen je pravična, saj ni nič drugega kot izraz človekove biti: odkritja, da je današnji človek na bit pozabil, jo zapustil; da je svoje bivanje osiromašil in ga spremenil v subjektivistično uničevanje; da je dolžen dajati odgovor in prenašati posledice zato, ker je njegovo empirično bivanje samo životarjenje, to životarjenje pa ne dosega resničnega bivanja, ki je s človekom kot transcendentálnim bitjem zraščeno in pomeni njegovo najbolj notranje, neodtujljivo jedro.

Človekovo današnje življenje je torej krvava svatba — morišče vsega celovitega, razdvojitve vsega svetovnega: greh nad Logosom.

ODGOVORNOST. Takoj pa se zastavlja vprašanje: če je človek kriv, mora biti tudi odgovoren. Brez odgovornosti ni svobodne odločitve med Pravim in Krivim; in če je ni, ali ima potem krivda sploh kak pomen? To vprašanje se je zastavljalo že ob *Gotskih oknih*. In že tam kot tu odgovarja Zajc z mislijo, ki jo bo sicer v *Otrocih reke* spremenil (vendar ne v celoti in ne na vseh mestih), ne bo pa se ji mogel nikoli do konca odreči. Problem svobode, odgovornosti, krivde in kazni ga bo mučil in begal do konca. In kakor ga bo sicer skušal reševati pozitivno (s tem, da bo priznal človeku — predvsem teoretično in moralistično — možnost, da se reši, torej da ravna drugače), se mu bo v razrešitev zmerom znova vtihotapljala negativistična vizija, ki jo je izoblikoval v *Gotskih oknih* in v *Dveh*: človek je kriv za vse zlo, ki ga dela, zanj je tudi odgovoren in zato je prav, da je kaznovan. Ne more pa ravnati drugače, kot ravna. Ni svoboden. Kriv je že vnaprej. Ta determinizem vodi v infernalno predestinacijo. Zajčev pansatanizem je dosegel tu svoj vrh.

Z božajočimi dlanmi podirata
skalne zidove med svojimi očmi.

(Dva, 4)

SPOLNOST. Tudi v spolnosti ni rešitve. Spolnost je iluzija. Spolnost poraja iluzije, dokler je željena. Izpolnitev te iluzije podre. Samoprevara spolnosti je sicer nenavadno močna: »Led njenega telesa se stali / pod njegovimi rokami... / Prah sem na mavrici tvojega diha, / mu odgovarja.« Ko pa je spolnosti zadoščeno, odkrijeta, da sta se našli samo telesi: »Potem obležita čisto mirna... Tako tiha, da slišita, / kako raste med njima visok, visok jez. / Mrzla voda pada čezenj.«

STRAST. Zajčeva poezija je izrazito nečutna. Poleg čiste, skoraj astralne erotične lirike (odkrite šele v *Otrokih reke* in do zdaj komaj napovedane) pozna silovito strast, ki je morda prva značilnost te poezije: ta strast je prava strast, moška, dejavna, nasilna. Zajčevi verzi so napad, spopad, boj, spor, zaklinjanje, preklinjanje, bes, moč, v njih je nakopičena moška sla po osvajanju, po zavojevanju sveta. Kadar pa se pesnik predaja, se predaja v popolni imaterializiranosti. Predajanje v čutnosti, sproščeno, mehko, telesno uživanje: medlenje mu je popolnoma tuje. Ženskih potez je v njegovi poeziji bore malo. V njej je zlo nasilja in sila krivde, moč v podrejanju sveta in moč v odpovedi, v posvetitvi duhovnemu, mučenje drugih in mučenje sebe, brutalen antimoralizem in abstrakten moralizem, posmeh vsemu normalnemu in nenehni samoočitki. Ni pa sledu o hedonizmu, o prilagajanju povprečju. V njej je vse pretirano, osredotočeno, napeto, krčevito, mučno, grozljivo: strastno. Morda je Zajčeva poezija v tej potezi najdlje od uživaškega, samega sebe milujočega in nemočno vdajajočega se romantizma.

*Ko se skloni k njej,
Dolgo gladko ploskev sanj...
zagleda pokrajino njene duše.*

(Dva, 5)

ILUZIJA IN NEMOŽNOST. Ljubezen je iluzija. Ženska ljubljenega moškega le sanja. V njenih sanjah je On čisto drugačen kot v resnici. Ljubezen je v tem, da si izmišlja. Ne more prenesti resničnosti. Zato je ljubezen beg v (romanticistične) sanje. Njegov obraz, kakor si ga Ona predstavlja, »mu je tuj. / Neznani.« V njem se ne more spoznati. Ne more biti občestva med Dvema, če vsaj eden od njiju igra in tako predstavlja (nekoga) Drugega. Občestvo je skrajna avtentičnost, stanje, v katerem sta oba spojena v svojih najbolj resničnih, pristnih bistvih. Bližnjik z Bližnjim in Drug z Drugim. Takšno občestvo pa je danes nemogoče. Ona Ga vidi milega in nežnega, medtem ko On doživlja njun odnos čisto drugače: po bregu rdeče gore »beži ona čisto bela / pred črno pošastjo.« On je »črna pošast« — tako se pesnik vrne k eksistencialiji začetka, k pošasti iz

Gotskih oken — evropski subjektivist, ki ne zmore drugačnega odnosa do sočloveka kot osvajanja, nasiljevanja, brutalnosti, spreminjanja Bližnjega v svoj Predmet. Pesnik moralist obsoja pesnika antimoralista, subjektivista. Doživlja se kot »pošast«, še več, to pošast razglasi za »senco« (subjektivist ne biva, temveč uničuje, zato je le senca resničnega človeka). Pesnik moralist zahteva od te sence, da zbeži, da se odpove svojemu osvajanju in nasiljevanju: »Zagleda svojo senco: / brezuspešno pleza po gladkem zidu. / S trmo sence, ki hoče bežati. / Pleza in pada.« A zastonj. Pred sodobnim človekom je nepremagljiv zid in kljub vsem naporom človečnosti je poraz neogiben. Torej svoboda je ; subjektivist se je hotel desubjektivirati. Vendar infernalna zakonitost sveta ne popusti. Svoboda naj bo, ne sme pa biti možnosti, da bi se dobra (moralistova) volja realizirala. Tudi svobodna odločitev je zaman. Objektivni svet je tako strukturiran, da je neogibno potisne v kanal nemožnosti. Še ko senca beži, Njo preganja. Moderni človek ne more živeti, če ne preganja. Pregarjanje je njegova neodtujljiva forma. Bivanje se lahko kaže samo v obliki uničevanja. Edina rešitev pred uničevanjem (drugih) je najbolj avtentična varianta uničevanja: samouničevanje. Rešitev torej ni nikakršna rešitev: »In njegova senca umre za zidom. / Senca brez luči.« Človek se je razpolovil: njegov empirični, dejanski (zgodovinsko prisotni, praktično obstoječi) del ubija ali se ubije, njegov fiktivni del je njegova Vloga; ta še živi, vendar odtujen v iluziji drugega. Pesem se končuje s popolno nemožnostjo bivanja: »Noč ga straži. / Noč z obrazom jeznega angela.« Jezni angel je jezni obraz sveta. Zakleti svet nas je prekel in zaslužnil v ujetnike teme.

*In v prvem jesenskem jutru je jokal
na oknu beznice
razbit in preluknjan obraz.*

(Dva, 6)

REGRES. Z nočjo in temo sta se *Dva* končala v redakciji, v kateri je pesnik prvič objavil ta cikel. V zbirki pa mu je dodal še eno pesem — v kateri je znova popustil. Zasmilil se je samemu sebi. Padel v stari romantični kalup. Šesta pesem je skoraj brez notranje povezave z ostalim ciklom. Ves čas prej je bila pesem objektivna, stroga, pravična, podajala je težnjo po občestvu in nemožnost te težnje s pozicije, ki je premagala pesnikov zasebni obup, čustvo zasebne, praktične nemožnosti. Svoboda cikla je ravno v tem samopremagovanju, v tem, da si je pesnik (kot vsak dober pesnik, kot vsak umetnik) stopil sam sebi na ramena. V šesti pesmi je padel podse. Isto témo prikazuje zdaj s privatnega gledišča (zapozneli romantizem je tipičen privatizem). Zdaj joče in toži, da ne more doseči Ljubljene. Kliče jo, a zaman, ker je sam, zapuščen. »V belj sobi za mrlič jo je klical / glas njegove duše . . . / Jokal je solze, pomešane s prstjo . . .«

Biti vreden samega sebe pomeni biti nenehoma nad samim sabo. Življenje je nadčloveški napor. In vsak počitek, vsak zastoj, vsako popuščanje se maščuje. Človek je nagnan na mučno in naporno pot samopremagovanja, samopreraščanja. Kaj tudi v tem biva svojo kazen?

*... je vstal pred mano kralj,
kronan s krono iz temnih misli.*

(Kralj)

SOVRAŠTVO. Jezik iz zemlje se končuje s pesmijo *Kralj*. Če ljubezen ni mogoča, potem je edina možnost: sovraštvo. Sovraštvo je kraljevska strast, čustvo teme, noči, razkola, razpada. Ljubezen beži pred temi znamenji življenja v iluzije, v nemogočo težnjo po občestvu. Človekova moč je v tem, da sprejme nase svojo usodo, da se občestvu odpove in da pogleda svet tak, kakršen je v resnici. Pesnik moralist in pesnik antimoralist sta se nevtralizirala — rezultat take nevtralizacije je zmeraj uspešen: potencira se pesnik umetnik. V *Kralju* Zajc ne obsoja in ne objokuje, ne napada in ne trpi. Podaja mirno, vzvišeno, z višjim védenjem, skorajda neprizadeto. Ugotavlja. Kralj tega sveta je, kdor brez prizadetosti sprejema svoj konec in konec sveta, v tem koncu pa na temačen, trpek, oster, apokaliptičen način uživa. Kralj je »sestavljene iz starih razpadlih verig, / / iz preluknjanega železa, / z lepim obrazom, / razjedeni od poljubov zavrženih žensk, / tujec sebi in meni.« Vse, kar je, je smrt, vse, kar ima, je nič: je v temi noči: »Kje so tvoja kraljestva, kralj, sem ga vprašal. / / Zmajal je z glavo proti večerni strani.« Kralj je simbol vseh negacij, ki jih je pesnik podal v *Jeziku zemlje*: tujstva svetu in sebi, razpadanja, samoponižanja. Simbol ubijanja: »Gledal sem njegovo roko. / Roko, ki je ubila vse, kar je imela rada.« Simbol samouničevanja. Simbol mučenja in izmučenosti. Samorazžiranja. Večni kaznovanec, obsojen na večne muke notranjosti: »Kralj s hrošči v prsih. Požrešnimi hrošči.« Ta kralj je simbol našega časa. Ta kralj nas hoče imeti vse v oblasti. To je kralj, »ki me je hotel. Zase. Le zase. / Za kraljevskega sužnja.« Kralj, ki nas vse vodi »proti večerni strani.« Z odkritjem osnovne resnice našega časa se končujejo zadnje pesnikove besede v *Jeziku iz zemlje*: »In ko sem pogledal proti večerni strani, / sem videl sence nad kužno reko. / In v sencah ples zlatih mrličev. / Z razbitimi dragulji v prsih. / In v reki pogubljeno življenje, ki plava v lačna usta večerne dežele, / in kralja, ki mi vžiga v prsi / temno podobo kraljevskega sovraštva.«

Zajc je zbirko s sovraštvom začel in s sovraštvom končal. Sovraštvo je ena osnovnih mer njegovega odpora svetu.

*Potem si napraviš nov jezik iz zemlje.
Jezik, ki govori besede iz prsti.*

(Kepa pepela)

POEZIJA. Ostali sta nam le še dve pesmi, prva in predzadnja, obe po svoji témi nekoliko različni od drugih. Obe namreč neposredno obravnavata poezijo. In v njima se Zajčeva prva in zadnja beseda — sovraštvo — spet strne z drugimi eksistencialijami. Tako vidimo, da pesnik v *Jeziku iz zemlje* nima svoje osrednje poslanice. Njegova dejanska poslanica je njegova poslanost na svet: njegovo pesniško poslanstvo. Ne čuti potrebe, da bi svet spreminjal; spreminjanje je zanj element subjektivizma, konstruktivizma, usode evropskega človeka. Zato živi, da bi svet podajal — takega, kakršen je; da bi posredoval svojo usodo, sporočal svet samemu svetu. To je njegova posebna usoda in namenjeno mu je, da se bo s to usodo odkupoval. V tem je njegova odgovornost, svoboda in možnost — pesniška odgovornost, pesniška svoboda in pesniška možnost. To mu navsezadnje zadošča. Kot posredovavec poezije, medij umetnosti je tudi del sveta. In če je del sveta, je, obstaja, biva. Izpolnjuje svojo dolžnost. Se z vsako pesmijo očisti in reši. Tako povzema svoj moralizem. S tem pa, ko podaja resnico sveta — njegovo utemeljenost v uničevanju, sovraštvu in negaciji — povzema tudi svoj antimoralizem. Zato je — tudi njegova — poezija zunaj moralna kljub temu pa: človeška.

Pesem *Kepa pepela* se začenja s sovraštvom. Sovraštvo je srčika pesnikovega življenja, vendar ga mora skrivati. Ker je ves svet utemeljen na sovraštvu, je ves uperjen zoper njega, tako kot je on z vsemi drugimi zoper vsakogar. »*Dolgo nosiš ogenj v svojih ustih. / Dolgo ga skrivaš... / Veš, da ne sme nobeden zavohati / dima iz tvojih ust. / Spominjaš se, da vrane ubijejo belo vrano.*« Bela vrana je vsakdo, ki svoje sovraštvo pokaže. Človeška skupnost je lažna skupnost — družba domenjenih hinavcev, ki prepovedujejo lepe in nedolžno zveneče besede, delujejo pa — brez izjeme — na temelju sovraštva, v svetu sovraštva in iz sovražne strasti. Najbolj od vsega pa sovražijo resnico, se pravi svoje razkrinkanje. Če se hočeš ohraniti, »*zakleneš svoja usta. / In skriješ ključ.*« Takšna je usoda povprečnega človeka, ki se noče odpovedati svojemu življenju.

Usoda pesnika je drugačna. Usoda ga je zaznamovala. Obsodila ga je na potrebo po izpovedovanju, vanj je vsadila Besedo. »*Ampak ti začutiš nekoč besedo. / Votlina glave ti odmeva od nje.*« Beseda mora oditi od posameznika, mora se združiti s svojim jedrom: z Logosom. Beseda je zato, da dela mostove od ljudi do ljudi, da komuniciramo skoznjo, da postavlja občestvo. Beseda je Resnica in Smisel. Zato se pesnik trudi, da bi jo izrekel prav, pravo, resnično, avtentično, čisto besedo: da bi izrekel sebe — zakaj on sam (kot zadnje neodtujljivo bistvo Človeka) je Beseda v jedru njegovega Bivanja je Beseda. »*Takrat začneš iskati ključ svojih ust... / Ko ga najdeš, odkleneš lišaj svojih ustnic. / Odkleneš rjo svojih zob.*« Živeti sredi neavtentične, hinavske družbe pomeni dopustiti, da človekovo pristno jedro preraste pozaba, da se začne človek gledati skoz laži, iluzije, skoz láži-besede. Napor po odkritju, formuliranju Sebe je neskončen — to je praksa prihajanja do svoje resničnosti. »*Potem iščeš jezik. / Ampak jezika ni. / Potem hočeš izreči besedo. / Ampak tvoja*

usta so polna pepela. / Namesto besede se skotali / kepa pepela med saje / v tvoje grlo.« Tu je prišel Zajc do uspešne, natančne, resnične, čiste formulacije samega sebe: njegove Besede (njegova umetnost in njegovo Bivanje) niso besede, niso navadni, lepo doneči, igrivi, dopadljivi zvoki, zveze glasov, enote črk. Z njimi ne ustvarja estetskega sveta, to je sveta, ki blaži realni svet in ki je realnemu samo prikladno dopolnilo. Umetnost zanj (njegova umetnost) ni formiranje in formuliranje iluzij, kulturništva, napravljena za splošno ali zasebno rabo. Vtem ko ustvarja, daje samega sebe. Zato z navadnimi, estetskimi besedami nima kaj početi: »Zato odvržeš zarjaveli ključ.« In zato so njegove Besede lahko samo besede čiste eksistence: »Potem si napraviš nov jezik iz zemlje. / Jezik, ki govori besede iz prsti.« Zdaj ni več v besedah nobene lahkotnosti, (površne igrivosti). Postajajo kot zemlja. Nepremakljive. Pristne kot prst, neoskrunjen od človekovih izmišljij.

Res pa je že spet — in tako se nenehoma vrtimo v krogu — da je na tej Zajčevi stopnji čista eksistenca zanj živa reč. Resnica je zdaj zanj resnica, ki nastane po smrti, po očiščenju od vsega človeško-zgodovinskega, resnica človeka, ki je prešel v reč, v prst. Resnica je govoreča zemlja. Tako je živa reč zdaj véliko Zajčevo pesniško odkritje (opustitev romanticističnega zvončkljanja, avtentiziranje poezije, približanje naši resnični človeški zgodovinski situaciji), obenem pa je njegova meja in omejenost: Zajc sicer — kot pesnik — odkriva zgodovinskost, obenem pa jo razglaša za metazgodovinskost. Kot zmeraj je tudi tokrat človekov najvišji dosežek njegova meja: pesnik odkriva in zida Resnico, to je Prihodnost, ta pa, vtem ko zida na pesniku, odkriva njegovo omejenost, iluzijo in zmoto — vendar s tem vred odkriva tudi omejenost, iluzije in zmote prejšnje etape Zgodovine. Pesnikovo poslanstvo je eno sólo: posredovati tiste besede, ki jih biva, se pravi takšnega sebe, kakršen je. Biti zvest samemu sebi, biti samó to, kar si. In nikoli ubežati. Nikoli se odreči sebi. Nikoli popustiti. Le: vzdržati. Kljub vsemu, karkoli se bo zgodilo: vzdržati. Vzdržati pa pomeni — pesniti, se pravi zares bivati samega sebe, enkratnega, neponovljivega — v tej enkratni neponovljivosti pa s sabo vzpostavljati jedro sveta.

O tem govori pesem *Črni deček*. Črni deček je pesnik sredi sveta: »Stojiš na rumenem pesku puščave... / Okrog tebe so stene neba... / Zgrabi te rumena groza peska. / Ampak ti ne smeš bežati. / Ti imaš naročje polno ptic.« Ptice so pesmi in hkrati žive reči, te pa so pesnikova usoda. »To je vse, kar imaš. / Zato vzdiguješ roke k nebu. / In tvoje ptice so poletele. / Tvoje ptice se dvigajo / in zakrijejo nebo.« Pesmi in žive reči so edini resnični svet, ki lahko odstrani navidezni, praktični, empirični svet — kaznilnice današnjosti. Vendar ne za stalno. Kaznilnica se nenehno obnavlja, poezija zastareva, razpada, v ponavljanju zgublja pomen; zakon negacije, ki je najvišji Zakon sveta, vse napravljeno (in s tem dano) nenehoma izničuje: »Ampak podnevi jih zagleda zlobno sonce, / Zato razpadejo v perje. / Razpadejo v meso. / Razpadejo v pepel.« S pesmimi vred umira pesnik. »Zato imaš polna usta pepela.« In vse se začneja zmeraj znova: »Vendar ti razprostreš roke / in nove ptice odlete, /

ker morajo odleteti, / ker moraš imeti ptice. / Ptice, ki vzlete, / Ptice, ki razpadejo.« In se bo še začenjalo, zmeraj znova: enako v enakem.

Zadnja misel *Jezika iz zemlje* je torej v identifikaciji poezije in živih reči (resničnega sveta). Poezija je jezik iz zemlje. V temelju živih reči stoji pesem. V temelju pesmi stoji živa reč. Resničnost sveta je v njegovem pesniškem Logosu — zato je resnični svet pesniški svet. In zato je svet poezije edini resnični svet. Pesmi-ptice so nenehoma pobite, nenehoma razpadajo v nič. Pesmi-ptice nenehoma vznikajo iz smrti-niča in se porajajo v pesnikovem naročju. Ker pomeni smrt vrata v resnico, v živo reč, pomeni razpad pesmi-ptic njihovo izginitev (to je prehod) v živo reč: v Svet. Nič je Svet. Iz Žive Reči Sveta-Niča pa se lahko vračajo k Pesniku, v današnjo stvarnost, kjer je Pesnik Glasnik Žive Reči-Sveta-Niča. Stvarnost je resnična samo toliko, kolikor jo pesnik razkrinka in zanika kot gol Videz v imenu Resnice, ki je Nič. Poezija je Glas Niča. Zato je — zdaj smo v zadnjem Zajčevem jedru — njen Glas Govor Sveta, Govor Sveta pa govori o nemosti človeka. Resnica Sveta je v njegovi zunajčlovečnosti, antičlovečnosti: Ne-človečnosti.

Objektiviranje in uničevanje

Ratko Ščepanović

Delovni proces lahko danes preučujemo z različnih stališč: z ekonomskega, sociološkega, tehnološkega itd. Toda preučevanje človeške proizvodnje ni izčrpano s preučitvijo produktivnosti, intenzivnosti dela, časovnega trajanja, družbene razdeljenosti dela. Prav tako preučevanje predmetnih pogojev delovnega procesa in odnosov med delavci ni izčrpano, če raziščemo izkoriščenost delovnih sredstev, funkcionalnost organizacije dela, ekonomsko stimulativnost, naprave za delavčevo udobnost itd. Vendar bi, če bi sodili po večini naših vsakdanjih pisanj in pogovorov lahko mislili, da poznamo samo našteje razsežnosti delovnega procesa. Tisto, kar ostane, ko naštejemo in preučimo te sestavine delovnega procesa in odnosov med delavci *prezrto*, je ravno bistvena razsežnost dela. To je »ontološko-antropološka« razsežnost delovnega procesa (če sta ta dva pojma sploh ustrezna za Marxovo misel). Odkritje razlike med delovnim procesom in ekonomskimi odlikami delovnega procesa (blagovna, kapitalaska oblika) je zvezana z imenom Karla Marxa. To odkritje je bistvena točka, ki Marxa ločuje od Hegla in Ricarda.* »Ontološko-antropološka« razsežnost delovnega procesa se odkrije, kadar dela ne preučujemo samo glede na njegovo produktivnost, časovno trajanje, organizacijo dela itd., temveč ga raziskujemo kot proizvajanje narave, človeka in sveta. Z delom ljudje proizvajajo naravo in sebe kot bitja, ki proti naravi nastopajo kot naravne sile. S tem da spravlajo v gibanje naravne sile, ki pripadajo njihovim telesom, učinkujejo na naravo zunaj sebe in jo spreminjajo. S spreminjanjem narave zunaj sebe pa obenem spreminjajo svojo naravo, razvijajo svoje predmetne, čutne, umske moči, organe svoje individualnosti, svoje proizvodne zmožnosti.

Preučevanje človekove proizvodnje bo odkrilo, da delavci proizvajajo z neko stopnjo produktivnosti ob neki določeni ekonomski stimulativnosti, ob neki izkoriščenosti delovnih sredstev itd. Da lahko ljudje proizvajajo neko vrsto blaga in zanj dobivajo neki denarni ekvivalent — v tem se kaže ekonomska razsežnost delovnega procesa — morajo sploh *biti*. In

* Glej članek: Vrednost, odtujena tvorba blagovnega sveta, Problemi št. 23.

ljudje so, ker s spreminjanjem narave oblikujejo sami sebe. Ko ne bi proizvajali sebe kot bitja z dejavnostnimi, čutnimi in umskimi močmi, tudi ne bi proizvajali nekih vrst blaga, ne bi proizvajali v neki organizaciji dela, ob neki izkoriščenosti delovnih sredstev itd. Zato delovnega procesa ni mogoče omejiti na ekonomski proces.

Ker danes blagovna, to je vrednostna oblika proizvodnje opredeljuje delovni proces, ker proizvajanje blagovne vrednosti prevladuje nad proizvajanjem predmetov, zato tudi ekonomski procesi dominirajo nad delovnim procesom.* Dominacija ekonomskih razsežnosti delovnega procesa nad »ontološko-antropološkima« razsežnostmi povzroča, da se zavesti o posameznih razsežnostih lahko konstituirajo kot med seboj nasprotujoče si znanosti. Višja stopnja ekonomiziranja delovnih sredstev se lahko doseže z uničevanjem, s pohabljanjem človekovih delovnih sil in z zakrnitvijo razvojnih zmožnosti delavcev. V tem primeru višja stopnja ekonomiziranosti delovnih sredstev ohranja dehumaniziranost delovnega procesa. Višja stopnja ekonomiziranja delovnih sredstev ekonomska znanost ocenjuje kot družbeni napredek. Filozofija pa bo, če je višja stopnja ekonomiziranja delovnih sredstev dosežena z uničevanjem in pohabljanjem človekovih delovnih zmožnosti, v tem videla ohranjanje dehumaniziranosti delovnega procesa. Toda nasprotujoči si oceni ekonomije in filozofije sta mogoči le, če »pozabimo« izvorno Marxovo misel. Marx je prebil razsežnost ekonomije s tem, da je za določeno ekonomsko (blagovno, kapitalsko) obliko bogastva odkril »ontološko-antropološko« naravo bogastva. »Toda faktično če se odstrani bornirana buržoazna oblika, kaj je bogastvo drugega kot v univerzalni menjavi porojena univerzalnost potreb, sposobnosti, užitek, produktivnih sil itd. individuov?« (K. Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie, str. 387.) Bogastvo človekovih moči, potreb, sposobnosti obstoji le z obstojem bogastva človekove proizvodnje, s katero so bili čuti, potrebe in moči razviti in potrjeni. Predmet obstoji za človeka le kot potrjevanje ene od njegovih bitnih moči.

Dominacija ekonomske razsežnosti delovnega procesa nad drugimi razsežnostmi je zgodovinska ne pa naravna. Bistvena značilnost dominacije ekonomske razsežnosti nad drugimi je v tem, da zahteva blagovne vrednosti same narekuje razvoj predmetnih in človekovih proizvodnih sil. Proizvodne sile se razvijajo pod pogojem, da dajejo večje ekonomske (danes v obliki dohodka) rezultate. Pojavno se ekonomska dominacija kaže v ekonomskih odnosih, v katerih je npr. razvoj posameznih znanosti, ki preučujejo delovni proces, odvisen od ekonomskih dosežkov teh znanosti.

Zgodovinska možnost, da ekonomske razsežnosti ne bi prevladovali nad delovnim procesom je stalno navzoča v Marxovi misli. »Toda za to je predvsem nujno, da postane popolni razvoj produktivnih sil produkcijski pogoj, da niso vzpostavljeni neki produkcijski pogoji kot meje za razvoj produktivnih sil.« (Grundrisse, str. 640.)

* Glej članek: Delavci in blagovna produkcija, Problemi št. 27—28.

Ker želimo pozornost usmeriti v tisto razsežnost delovnega procesa, iz katere je mogoče razumeti proizvodnjo človekove narave in človeka samega, tudi predmetnih pogojev, ob katerih proizvajajo delavci v Jugoslaviji, ne preučujemo kot pogoje večjih ali manjših ekonomskih rezultatov, temveč kot pogoje objektiviranja ljudi.

Podatki o pogojih, v katerih proizvajajo delavci v Jugoslaviji, kažejo, da delavci vršijo svoja produkcijska opravila tj. se objektivirajo, tako, da si siromašijo, pohablajo in uničujejo svoje individualne delovne moči. V letu 1964 so organi inšpekcije dela v pregledanih delovnih organizacijah ugotovili 187 095 nepravilnosti v proizvodnem procesu (organi inšpekcije so pregledali 36 % delovnih organizacij. V pregledanih delovnih organizacijah je zaposlenih 49 % vseh delavcev. 187 095 nepravilnosti v proizvodnem procesu so organi inšpekcije dela odkrili v 36 % vseh delovnih organizacij. Samo slutimo lahko, kolikšno je dejansko število nepravilnosti v vseh delovnih organizacijah. Logičen sklep bi najbrž ne bil daleč od dejanske situacije: če je bilo v 36 % delovnih organizacijah ugotovljenih 187 095 nepravilnosti, je dejansko število nepravilnosti 2-krat, 3-krat večje.) V pregledanih organizacijah je bilo ugotovljenih 24 448 primerov, da so stroji delovali, ne da bi bili opremljeni z varnostnimi napravami, 34 112 nepravilnosti na električnih napeljavah in električnih napravah, 11 507 primerov, kjer bi lahko vsak trenutek izbruhnil požar ali nastala eksplozija. Vse te ugotovljene nepravilnosti kažejo, da delavci vršijo svoja produkcijska opravila v takih produkcijskih pogojih, ki neprenehoma pretijo, da pretrgajo delovni proces in da uničijo ter pohabijo delavcem njihove delovne moči.

V letu 1963 je bilo v Jugoslaviji v delovnem procesu poškodovanih 284 839 delavcev. V letu 1964 se je število delavcev, ki so se v delovnem procesu poškodovali in uničili svoje delovne zmožnosti, organe svoje individualnosti, čutila itd. še povečalo na 309 461. V povprečju se je v letu 1964 poškodoval vsak trinajsti delavec. Toda to velja le za povprečje. Od 310 000 delavcev, ki so se poškodovali v letu 1964 je bilo 41,7 % nekvalificiranih delavcev, 15,8 % polkvalificiranih in 30 % kvalificiranih. Toda napačno bi bilo, če bi strokovno kvalifikacijo delavcev neposredno povezovali z večjo ali manjšo možnostjo poškodovanja. Nekvalificirani, polkvalificirani in kvalificirani delavci so se poškodovali v delovnem procesu ne zato, ker so manj usposobljeni, ker imajo manj razvite delovne moči, manj znanja, temveč zato, ker so njihova produkcijska opravila, njihova mesta v produkcijskem procesu takšna, da si neprenehoma uničujejo in pohablajo svoje življenjske sile. Če se je v letu 1964 poškodoval vsak trinajsti delavec, potem je to res le za povprečje, kajti prav tako je res, da je bila v lanskem letu velika večina poškodb pri delavcih, ki opravljajo svojo delovno funkcijo v materialnem proizvodnem procesu. K vsem razlikam med delavci, ki delajo v materialnem proizvodnem procesu, in tistimi, ki sodelujejo v proizvodnem procesu posredno, lahko dodamo še posebno »prednost«, ki jo imajo materialni producentje, namreč »prednost«, da si veliko bolj kot drugi uničujejo in siromašijo svoje proizvodne sposobnosti

in organe, da so veliko bolj izpostavljeni plinom, maščobam, visoki temperaturi, hrupu, tresenju itd. Vse to krni njihove razvojne sposobnosti, skrajšuje čas njihovega prebivanja in dela njihovo dejavnost za človeško nesmiselno. Večje predmetno bogastvo ustvarjajo s tem, da uničujejo in pohablja svoja individualna bitja.

V letu 1963 so bili poškodovani delavci zaradi nezmožnosti, da bi sodelovali v proizvodnem procesu, izključeni iz delovnega procesa skupno za 4 804 958 dni. V letu 1964 se je število dni, v katerih delavci zaradi poškodovanosti svojih delovnih sil, teles in organov niso sodelovali v delovnem procesu, še povečalo na 5 040 831.

Delavcev, ki so zaradi hude poškodovanosti ali popolne uničenosti svojih delovnih zmožnosti postali delovni invalidi, je iz leta v leto več. Leta 1962 je bilo v Jugoslaviji 246 000 delovnih invalidov, v letu 1963 se je število delovnih invalidov povečalo na 312 388, v letu 1964 pa na 340 267. V letu 1964 je bil že vsak dvanajsti zavarovanec delovni invalid. Če k tem podatkom dodamo še število delovnih poškodb, ki se končajo s smrtjo, je delavcev, ki jih uniči in pohabi delovni proces, še več. V letu 1963 je bilo v Jugoslaviji 518, leta 1964 pa 548 smrtnih nesreč med delovnim procesom. Ti podatki kažejo, da delavci s tem, ko v proizvodnem procesu spreminjajo stvari, spreminjajo tudi sebe — toda spreminjajo se tako, da se uničujejo. Ko proizvajajo predmete, objektivirajo svoje delovne moči, svoje proizvodne čutne in umske moči tako, da jih habijo in iznakazijo. Ti podatki kažejo, da predmetni pogoji delovnega procesa stojijo proti delavcem kot neobvladane, osamosvojene pošastne sile uničenja, ki samo v enem letu iznakazijo in poškodujejo 310 000 teles in popolnoma uničijo 548 ljudi. Nečlovečnost delovnega procesa se ne kaže v proizvodnji premajhnega predmetnega bogastva, temveč v tem, da ta proces producira bleščeče, vabljive predmete in hkrati pohabljenice in mrličje.

Toda vsi ti podatki še ne kažejo celotnega obsega in značaja dehumaniziranega delovnega procesa. V letu 1964 je bilo ugotovljenih v Jugoslaviji 6720 primerov, da so delavci proizvajali ob neprimerni ventilaciji, 7000 primerov, ko so delavci opravljali svoja produkcijska opravila ob nezadostni razsvetljavi, 2455 primerov, da sta bila na delovnih mestih prevelik hrup in preveliko tresenje, 38 395 primerov, ko so delavci imeli nezadostna osebna varovala. Zaradi zraka, ki je zasičen z delci surovin, velike koncentracije strupenih plinov, prahu in par, zaradi nezadostne razsvetljenosti, zaradi stalnega ropota in hrupa ter zaradi nezavarovanosti delavcev stalno trpijo telesni organi, čutila, delovne zmožnosti itd. Vse to prav tako, čeprav počasi, pohablja proizvodne moči delavcev, to je bitne moči njihove individualnosti. To neprenehno, počasno uničevanje teles delovnih moči je hkrati zakrnjevanje njihovih razvojnih sposobnosti in siromašenje možnega bogastva njihovih talentov, potreb, užitkov in delovnih zmožnosti. V delovnem procesu razvijajo svoje delovne sile tako, da jih uničujejo in siromašijo. To pa pomeni, da se razsipljejo razvojne sposobnosti delavcev. Delovni proces

je produkcija predmetnega bogastva, ni pa produkcija bogastva sposobnosti, organov, potreb itd. pri vseh delavcih.

V mnogih proizvodnih enotah delavci proizvajajo kljub ogroženosti, da jim obolenja, ki imajo izrazit značaj delovnih bolezni, uničijo življenjske in delovne sile. V letu 1963 je bilo v Jugoslaviji prijavljenih 2813 poklicnih obolenj. V letu 1964 se je število poklicnih obolenj povečalo na 3528. (V Sloveniji je število delavcev s poklicnimi obolenji zdaleč največje. Na 10 000 zavarovancev pride 12 delavcev s poklicnimi obolenji. Ker v Sloveniji ne sledimo gibanja poklicnih obolenj, temveč ugotavljamo samo na novo prijavljena obolenja, tudi ne poznamo dejanskega števila poklicno obolelih.) V letu 1964 so bili delavci s poklicnimi obolenji 94 030 dni nezmožni opravljati svoje proizvodne funkcije. Ta poklicna obolenja najizraziteje kažejo zvezo med delovnim procesom in značajem človekovega objektiviranja.

V 16 delovnih organizacijah v Sloveniji v katerih so delavci zaradi kremenovega prahu, ki ga uporabljajo v delovnem procesu, v nevarnosti, da obolijo za silikozo, sploh niso vedeli, kolikšna je koncentracija kremenovega prahu na delovnih mestih. V večini teh delovnih organizacij sploh ni mogoče zavarovati delavcev pred kremenovim prahom, ker bi bile rekonstrukcije predrage. Zato bo treba te delovne prostore opustiti in postaviti nove. Dokler pa ne bodo zgradili novih — in 16 livarn in podobnih tovarn ne bo mogoče opustiti in zgraditi nove v nekaj letih — bodo delavci obolevali in se uničevali.

Dehumaniziranost delovnega procesa se kaže tudi v odnosih med delavci v delovnem procesu, v katerih sploh ni vsebovana potreba, da bi bili ljudje zavarovani. Da ta potreba ni ustvarjena in ne zadovoljena, se kaže tudi v tem, da pri nas ni ne delovnih enot ne delavcev, ki bi izdelovali varovalne naprave, ventilacijske naprave za prah in pline itd. (V lesni industriji so delavci izpostavljeni celo zastrupitvam z ogljikovim monoksidom.) Da si potrebe po svoji varnosti delavci v delovnem procesu ne ustvarjajo, se kaže v vedenju delavcev, ko varovala sami odklanjajo in pri svojih delovnih opravilih ne uporabljajo niti tistih, ki jih imajo na voljo.

Vsakokratne potrebe ljudi so potrebe, ki si jih ljudje ustvarijo, ko v procesu proizvodnje oblikujejo sebe. Če potreba po zavarovanosti ni priučjoča v proizvodnih odnosih pomeni to, da je delo ljudi tako, da si v samem procesu proizvajanja ne ustvarijo te potrebe, da se s proizvajanjem oblikujejo ravnodušni do svoje varnosti, da sami sebe ustvarjajo tako, da ne cenijo svojih moči, teles in organov, da so ravnodušni do svojega uničenja in iznakaženja. Tega ni krivo ne pomanjkljivo razsvetljevanje in ne nezadostno prepričevanje delavcev, naj se cenijo. Zato tudi razsvetljevanje in prepričevanje nista rešitvi. Delavci sami proizvajajo svoje zmožnosti, razum, potrebe, svojo miselnost. Vzrok, da ne cenijo svojih življenjskih moči, ni v tem, da mislijo slabo sami o sebi. Če delavci proizvajajo svoj razum in svoje potrebe sami, potem vprašanje ravnodušnosti ali cenjenje ni stvar razuma, temveč proizvajanja razuma in potreb.

Dehumaniziranost predmetnih pogojev dela in delovnega procesa sama se ne kaže samo v ogroženosti in uničevanju delavcev v delovnem procesu, v pomanjkanju naprav, s katerimi bi produkcijska opravila postala udobnejša. Blagovna oblika proizvodnje sama narekuje, da se v proizvodni proces vključujejo stroji in naprave, ki prevzemajo težka in mehanična dela, da se uvajajo v delovne prostore prezračevalne naprave, da se pravilno osvetljujejo posamezne delovne operacije itd. Toda ta diktat je vedno pogojen z zahtevo, da se vse te spremembe v delovnem procesu izkažejo v večji masi blagovne vrednosti. Te spremembe niso povzročene z zahtevo delavcev samih, da bi delali v razmerah, ki bi bile dostojne njihovim človeškim zmožnostim. Bistvena značilnost dehumaniziranosti delovnega procesa je prav to, da se spremembe delovnega procesa vršijo neodvisno od volje, zahtev in dejavnosti delavcev. Ocena, da pomenijo te spremembe v delovnem procesu (uvajanje prezračevalnih naprav zmanjševanje ropota, prepuščanje težaških del strojem itd.), hkrati humaniziranje dela, je značilna za reformizem. S tega stališča je delo delavcev v sodobno opremljenih proizvodnih enotah manj odtujeno, kot je bilo delo v predstojni obliki proizvodnje. Toda »v manufakturi in rokodelstvu služi orodje delavcu, v tovarni služi delavec stroju. Tam delavec giblje delovno sredstvo, tu mora slediti njegovemu gibanju... Medtem ko delo pri stroju do skrajnosti utruja živčni sistem, duši mnogostransko igro mišic in zasega svobodno telesno in duševno delovanje. Celo olajšanje dela se sprevrže v sredstvo za mučenje, ker stroj ne odvzame delavcu dela, temveč njegovemu delu vsebino«. (Karl Marx: Kapital I. str. 478.) Miselnost, ki vidi v olajšanju dela in v uvajanju naprav, ki delavčevo delo delajo udobnejše, hkrati humaniziranje dela se navsezadnje pokaže kot pristajanje na odtujenost delovnega procesa in delavca.

V takem značaju delovnega procesa, v katerem se delavci objektivirajo brez potrebe po svoji zaščitenosti in varnosti, je odločilna skrb za varnost in zaščitenost delavcev, prepuščena organom, ki z prisilnimi ukrepi preprečujejo še bolj množično uničevanje proizvodnih sposobnosti delavcev. V letu 1964 se organi inspekcije dela zaradi večkratnega kršenja predpisov o zaščiti pri delu izrekli 2999 prepovedi dela. Toda čeprav imajo vsi ukrepi organov inspekcije dela namen, da preprečijo poškodbe, obolenja in uničevanje delavcev v procesu dela, imajo napram delavcem prisiljujoč, heteronomen od njihovega vedenja in ravnanja, neodvisen značaj. Zakaj so vsako leto tolikokrat kršeni predpisi o zaščiti pri delu? (187 095 nepravilnosti v proizvodnem procesu v pregledanih delovnih organizacijah.) Zavrtniti je treba stališče, da je vzrok temu kratkomalo »preziranje predpisov«, »neodgovornost« itd. Ugotoviti je treba, kaj opredeljuje vedenje delavcev v delovnem procesu. Temeljni karakter vedenja delavcev je določen s socialnim sistemom povezanosti ljudi. Ko govorimo o vedenju delavcev v delovnem procesu, ne mislimo, da je to vedenje določeno s psihičnimi, moralnimi itd. značilnostmi delavcev, temveč poudarjamo, da so prav psihične, moralne itd. značilnosti delavcev kot tudi njihovo celotno vedenje (odnos do svoje dejavnosti in do sebe in do sodelavcev) določeni s socialno organizacijo dela. Pojem vedenja delavcev

nam pomeni način in značaj izkazovanja bitnih moči delavcev. Če je vedenje delavcev opredeljeno z zahtevo proizvodne vrednosti, potem bodo delavci vključili v proizvodni proces naprave, s katerimi bodo zavarovani pri opravljanju svojih produkcijskih opravil, le takrat, ko se bo zavarovanost delavcev izrazila v večji proizvodni vrednosti. Delavci izkazujejo svoje bitne moči le zato, ker se opredmetene moči realizirajo kot blagovne vrednosti. V taki socialni organizaciji dela si delavci v procesu proizvodnje ustvarjajo potrebe po varnosti, si oblikujejo vedenje, v katerem je pričujoča potreba po varnosti njih samih in sodelavcev, se ustvarjajo tako, da cenijo svoje moči, telesa in organe, se objektivirajo neravnodušni do svojega uničenja in iznakaženja le zato, ker se njihova varnost, vedenje, cenjenje, neravnodušnost realizirajo kot blagovne vrednosti.

Filozofska misel Karla Jaspersa

Ivan Urbančič

Filozofska misel K. Jaspersa kot enega izmed vodilnih še živečih nemških filozofov — njegova »filozofija eksistence« — je postala danes v Evropi že pojem. Kljub temu se v slovenskem kulturnem prostoru o Jaspersu le redko kdaj kaj sliši, čeprav se pri nas često spontano porajajo drobcji Jaspersovim podobnih idej. Zaradi tega morda ne bo odveč, če neglede na naše stališče do te filozofije prikažemo njeno jedro — *njen predmet, metodo in njeno vlogo (pomen)* — kakor se kaže v tej filozofiji sami.

Vprašanje o predmetu in družbeni vlogi neke filozofije — v našem primeru Jaspersove filozofije eksistence — terja samo po sebi že znanje tega, kaj filozofija nasploh je. Brez znanja tega, kaj filozofija je, namreč ne bi mogli vprašati po predmetu te ali one zgodovinske filozofije. Ne da bi morali zaiti v razlago implicitnih postavk postavljene teme, pa moremo reči, da gre vprašanju za odgovor, ki naj pove, kaj ta filozofija pravzaprav obravnava in kakšen je pomen tega za ljudi in njihovo skupnost. *Tak odgovor se tedaj giblje v mediju filozofske misli, katero obravnava.*

Jaspers večkrat poudarja, da filozofije ni mogoče definirati. Za popolno definicijo je namreč potrebno navesti genus proximum et differentiam specificam. Definicija filozofije pa je nemogoča zato, ker filozofije ne moremo izpeljati iz česa drugega, nji sami nadrejenega. »Ni nobene definicije filozofije, ker filozofija ni določljiva iz česa drugega. Nobenega nadrejenega rodu ni, v katerem bi bila filozofija vrsta.« (Philosophie und Wissenschaft, str. 14.) »Zgolj svetno usmerjena objektivna obravnava o bivanju filozofije ne more zajeti bistva filozofije, ker ni nobenega stališča zunaj nje, s katerega bi jo bilo mogoče pregledati, primerjati in definirati. Filozofija je kot zadnje stališče radikalna, zato sploh ni več stališče. Filozofija ne more še enkrat prek same sebe.« (Philosophie I, str. 292.) Poleg tega pa iz gole definicije še nihče ne bi mogel zares vedeti, kaj filozofija je. Da bi zares vedel, kaj je filozofija, moram živeti v nji. »V mnogih odgovorih na vprašanje, kaj je filozofija, ne slišimo nobenega objektivnega kriterija. ... Če vem, kaj filozofija je, tedaj le tako, da v nji živim; iz

definicije tega še ne vem.« (Philosophie I, str. 240.) Filozofija je zato določena sama v sebi, »kajti filozofija vedno ustvarja svoj pojem sama; nobenega merila nima nad seboj.« (Philosophie I, str. 240.) Filozofija ima torej svoje merilo sama v sebi. Filozofije prav tako ne moremo določiti kot nekaj koristnega za to ali ono v okviru smotrov v svetu. »Filozofija ne more biti sredstvo drugemu, ne da bi pri tem propadla. Kdor vprašuje po uporabnosti filozofije, nima več v mislih filozofije, temveč ji že z vprašanjem uropa bistvo.« (Philosophie I, str. 262.)

Iz doslej povedanega sledi, da iz določitve predmeta filozofije ni mogoče izpeljati definicije filozofije, ker bi to pomenilo, da je predmet filozofije nekaj filozofiji nadrejenega, rod, to pa ne more biti, saj je predmet sam določljiv v filozofiji in filozofiranju. Da bi določili »predmet« Jaspersove filozofske misli, moramo ugotoviti pomen besede »filozofija« in »filozofiranje« v mediju njegove misli.

Kaj je torej za Jaspersa filozofija? Videli smo, da odgovor na to vprašanje ne more biti definicija, čeprav način vprašanja sili odgovor v obliko definicije in se ji tudi ne more izogniti, če naj bo komunikabilen. Odgovor bo torej moral imeti obliko definicije in hkrati ne bo definicija. Kasneje bomo videli, da je ta *hkrati da-in-ne* bistven moment Jaspersove dialektike kot filozofske metode. Poleg tega mora odgovor zadeti jedro ne le Jaspersovega govorjenja o filozofiji, temveč predvsem tisto, kar je on mislil, *kako* in odkod je to mislil, kakor tudi *njega samega* kot človeka in s tem tudi nas kot ljudi. Ni namreč filozofija, če ne zadeva tudi nas samih.

Odgovor se glasi: *Filozofiranje je mišljenje nečesa imanentnega, ne zavoljo njega samega, temveč vedno in samo zavoljo več-kot-mišljenja, oziroma ne-mišljenja transcendence tega nečesa in v tem doseganje mogoče eksistence v odnosu do te transcendence. Metodično zavestno izvajanje tega mišljenja je filozofija.*

V tem stavku je sežeto jedro Jaspersove filozofije tako glede »predmeta« te filozofije, kakor tudi njene metode in prav tako njene naloge, vloge in pomena. Nadaljevanje tega spisa bo razlaga tega stavka v duhu Jaspersove filozofije.

Predvsem kaj pomeni izraz »nekač imanentnega«? Znano je, da je pomenila beseda »Nekaj« (tí) že stoikom najvišjo kategorijo vsega, kar kakor koli je; v nji so razločevali dvoje: to, kar je dejansko (tó óv) in se jim je ujemalo s telesnim, in to, kar je mišljeno (tó lektón). (Glej Windelb. Pov. fil. I, str. 241.) Tudi Hegel je na začetku svoje logike opredelil Nekaj kot določno bivajoče, ki mu stoji nasproti Nič. (Hegel: Wissensch. d. L. I. l. Cl.) V istem pomenu je beseda »nekač« uporabljena tudi v izrazu »nekač imanentnega«. Da bi razumeli, kaj Jaspersu pomeni imanenca, jo moramo misliti v odnosu do transcendence. Immanentno je za Jaspersa vse, kar more biti kakor koli predmet za subjekt, kakor tudi subjekt sam. Torej celotna korelacija subjekt-objekt z vsem, kar je v tem odnosu, oziroma je v tem odnosu mogoče kot znanje, velja za imanentno oziroma imanenco. »Imanenca se sama vsiljuje kot bit, ker samo njo je mogoče vedeti. Samo imanenca more biti znanje, kakor tudi vsako znanje

zadeva le imanenco.« (Existenz-philosophie, str. 69—70). Vse, kar je dano v odnosu subjekt-objekt kot mogoče ali dejansko znanje, je za Jaspersa imanentna bit. Immanentno bit deli na bit objektnosti (Objektsein) in bit jastva (Ichsein). »Brž ko je bit zapopadena, postane takoj določna bit. Na vprašanje, kaj je bit, se zato ponuja mnogotero biti: tisto v prostoru in času dejansko empirično, mrtvo in živo, stvari in osebe, orodja in tuja snov, misli, ki veljajo o dejanskem, pritrditiv izsiljujoče konstrukcije idealnih predmetov, kot so matematični, fantazijske vsebine, z eno besedo: predmetnost sploh. Bit, ki jo nahajam v situaciji, je zame objekt. Drugače sem jaz. Jaz ne stoji sebi nasproti kakor stvar; jaz sem tisti vprašujoči, ki se mu oni objektivni načini biti ponujajo kot odgovori in ki ve zase kot vprašujočega. Kakor koli se obračam, da bi sebe napravil za objekt, vedno sem tu tudi še jaz, ki si postajam objekt; preostaja jastvo (Ichsein). Bit kot objektnost in bit kot jastvo sta najprej vsiljujoča se, v bistvu najrazličnejša načina biti. Toda v jastvu ostaja točka, kjer sta jaz in kot objekt in jaz kot subjekt kljub razdvojenosti eno.« (Phil. I, str. 4—5.) Vse to je torej imanentno, imanentna bit, to je tisto svetno vseobsežno in dostopno v okviru usmerjenosti v svet. Beseda svet ima pri Jaspersu več pomenov, vendar jo rabi največkrat kot oznako za celoto bivanja (das All des Dasein ist Welt) oziroma za bivanje določne biti objektov in jaza kot empiričnega bivanja. »Da zasujemo razčlenjujoče se filozofiranje v njegovih zarodkih, začnemo zato znova tam, kamor smo prodrli, ko so se nam v mnogoterosti vrnila tri imena biti. Ta imena, kot kaže, ne zadevajo kaj posamičnega in razklanega, temveč, vesoljstvo (das All), samobitnost (das Ursprüngliche) in Eno (das Eine): vesoljstvo bivanja je svet, naša samobitnost eksistenca, Eno transcendenca. Svet je bivanje (Dasein), ki ga srečujem kot vedno določeno bit objektov in ki sem jaz kot empirično bivanje; spoznanje sveta je predmetno, tako da je stvar pred očmi kot objekt, vendar vesoljstvo sveta (das All der Welt) ni predmet in ni celota.« (Phil. I, str. 27—28.) To pa je po Jaspersu meja svetne usmerjenosti, do katere more prodreti predmetna (obča) zavest. Vesoljstvo svetnosti je imanentnost in more biti predmet znanja. V filozofiranju mora biti to znanje pripeljano samo po sebi do svojih mej. Če ostajamo samo v okviru svetnosti, je imanentno absolutno vse. Toda če je vse to bit, še ne pomeni, da je tudi prava bit (das eigentliche Sein). Prava bit pa ne more biti predmet znanja, oziroma mišljenja, temveč je »predmet« ne-mišljenja, oziroma več-kot-mišljenja. Prava bit je bit transcendenca vseobsežnega. »Kar je bit, je torej ali *zvođenost biti* v vse, o čemer je nedoločno mogoče reči »je«, ali fiksiranje v kategorialno določeno bit, ki je v znanju, ali pa poudarek prave biti, za katero dobivamo zagotovilo v mišljenju. ... Pravo bit, ki v kakem pomenu znanja ni dostopna, moramo iskati v njeni transcenci; v odnos do le-te ne more stopiti obča zavest, temveč vedno le eksistenca.« (Phil. I, str. 23.) S tem pa že prehajamo k opredelitvi transcendenca. Transcendenca je nedostopna znanju, ker je vse znanje mogoče le kot predmetno znanje znotraj relacije subjekt-objekt. Transcendenca je tisto, kar vseskozi prestopa okvir svetnega bivanja in ne more biti več predmetno. Zato je tudi »mišljenje« tega ne-predmetnega ne-

mišljenje. »Prekoračenje predmetnosti. — Filozofija je misleče zatrjevanje (Vergewissern) prave biti. Ker nobena bit, ki bi bila dana kot predmet raziskave, ni trajna in mogoča kot prava bit, mora filozofija transcendirati čez vso predmetnost. . . . Pravo transcendiranje pa je: prehajanje onstran predmetnega v nepredmetno.« (Phil. I, str. 37—38.) Prava bit (das eigentliche Sein) pomeni toliko kot bit transcendence vseobsežnega (des Umgreifenden). To je tisto ne-predmetno, dano transcendirajočemu nemišljenju v okviru mišljenja. *To je tedaj »predmet« Jaspersove filozofije in torej sploh noben predmet več, zato tudi »definicijo« te filozofije zgolj formalno omogoča, vsebinsko pa popolnoma podira.* Do imena prave biti kot biti vseobsežnega (das Umgreifende) prihaja Jaspers z več strani. Najbolj značilna pot do te opredelitve se mi zdi analiza korelacije subjekt-objekt. Relacija subjekt-objekt je za Jaspersa osnovna danost našega bivanja. V nji smo vedno usmerjeni v predmetnost, karkoli že mislimo. Ta relacija je korelacija, kar pomeni: ni objekta brez subjekta in ni subjekta brez objekta. Izrazimo jo tudi v pozitivni obliki: objekt je vedno za subjekt in subjekt vedno za objekt (ali v odnosu do objekta). To pa pomeni, da prava bit ne more biti niti eno (subjekt) niti drugo (objekt) temveč *tisto, kar oboje zaobsega* in se v tej razdvojenosti izraža. Tisto, kar to oboje zaobsega, pa je vseobsežno (das Umgreifende). »Mi imenujemo bit, ki ni niti samo subjekt niti samo objekt, temveč je v razcepljenosti subjekt-objekt na obeh straneh, *vseobsežno* (das Umgreifende). Čeprav to ne more adekvatno postati predmet, govorimo v filozofiranju o njem in zanj.« (Der philosophische Glaube, str. 14.) Razum je popolnoma ujet v to korelacijo in zanj je vseobsežno nedostopno. Vseobsežno je dostopno umu in um je naloga filozofije ter hkrati filozofija sama. »Neka druga postavka razuma je, da naj je vse, kar naj je, tudi predmetno in spoznavno, da je bit identična z objektivnostjo (Objektsein) ali s tem, da more biti mišljena kot objekt. Ta absolutizacija razuma postane negotova po premisleku, da bit kot objektivnost ne obstoji iz sebe, temveč je kot taka bit za spoznavajoči subjekt, kakor se mu kaže.« (Phil. I, str. 30.) »Če hočem prodreti do biti, tedaj ne dospem do nje, niti če mislim vso bit kot objektivnost, niti če mislim subjektivnost (Subjektsein), niti če sem usmerjen k eksistencialnemu subjektu kot biti svobode . . . *Bit, ki naj zaobseže vso bit, je transcendentna.*« (Phil. III, str. 41—42.) Človek more prekoračiti razcepljenost subjekt-objekt in doseči entnost obojega v vseobsežnem samo, če izgine predmetnost in ugasne jaz. To pa se ne zgodi za znanje, za občevaljavno zavest, ki je vedno in nujno v razdvojenosti subjekt-objekt. Prava bit transcendence vseobsežnega se odpre samo zgodovinski eksistenci kot samobitnosti človekove svobode in zapusti za seboj zavest najglobljega pomena za človeka. Filozof prodira k transcendenci vseobsežnega samo v mediju predmetno določenega mišljenja (mišljenja nečesa imanentnega), stoječ na mejah tega mišljenja: »Filozofija kot transcendirajoča stoji na meji. Ker na oni strani meje ne pričakuje nobenega predmeta, je prekoračenje samo le izvršitev (Volzug), ne rezultat. Kar je mišljeno v filozofiranju, obči zavesti ne le da sploh ni dostopno, temveč ji pomeni — sicer vedno navzoče le v njenem mediju — vseskoz nič.

Svoboda je in samo za svobodo.« (Phil. I, str. 39—40.) Filozofija je torej mišljenje ne-mišljenja (več-kot-mišljenja) transcendence. Je torej brez predmeta, njen »predmet« je nepredmetnost vseobsežnega. V ta namen pa to mišljenje uporablja kot gradivo vse predmetno: »Ker je filozofija v nasprotju z znanostjo mišljenje brez specifičnega predmeta, in ker ni nobeno mišljenje uresničljivo brez predmeta, je njeno gradivo vse, kar je kot gola objektiviteta v svetni usmerjenosti raznih znanosti. Filozofija uporablja metode znanstvene spozna je po svoje, za izraz, ki presega njihov pomen.« (Phil. I, str. 44.) Transcendiranje prek meje razdvojenosti subjekt-objekt je le en način transcendiranja — transcendiranje v okviru svetne usmerjenosti. Poleg tega obravnava Jaspers še transcendiranje v razsvetlitvi eksistence in transcendiranje v metafiziki. »Razločujemo transcendiranje v svetni usmerjenosti, v razsvetlitvi eksistence, v metafiziki.« (Phil. I, str. 44.)

Prava bit transcendence vseobsežnega prehaja tudi vsako kategorialno mišljenje, ker je kategorialno mišljenje imanentno. Kategorije delijo bivajoče glede načina biti tega bivajočega. Vsaka kategorija označuje način ali rod biti. Rezultat tega je raztrganost biti. Iz imanence te mnogoterosti biti išče filozofija zagotovitev ene in edine prave biti, ki je zunaj vseh kategorij. Toda namesto vseskozi nemogoče racionalne aдекватnosti med tem vprašanjem po pravi biti in odgovorom nanj ostaja filozofiranje samo eksistencialna aдекватnost izpolnitve predmetno praznih misli v neposredni navzočnosti. Predmetno prazne misli so misli na meji imanentnega. »Rezultat takega transcendiranja je kot izrekljiv stavek negacija. Vse, kar si je mogoče misliti, je odklonjeno kot neveljavno za transcendenco. Transcendencija ne sme biti določena z nobenim predikatom, ne sme v nobeni predstavi postati predmet, v nobenem sklepu ne more biti izmišljena, vendar so vse kategorije uporabne za izrekanje, da transcendencija ni ne kvantiteta ne kvaliteta, ne odnos ne razlog, ne eno, ne mnogo, ne bit, ne nič itd. To prekoračenje vsake, tudi najsublimnejše imanence nikakor ni samo po sebi razumljivo. Preprečiti vsako postavljanje transcendence v kateri koli podobi znotraj sveta je izreden napor, posebno še, ker je podoba kot prehodna pojavna oblika transcendence neizogibna. Pregarjati postavljanje transcendence v svetnost iz slehernega kotička je naloga, ki jo je treba vedno ponavljati in ki ni nikoli dopolnjena. Misleče transcendiranje ima tu svojo globino v zanikanjih.« (Phil. III, str. 38—39.)

Iz vsega doslej povedanega je mogoče videti popolno praznost in nedoločenost tistega, kar imenuje Jaspers pravo bit transcendence vseobsežnega in kar je »predmet« Jaspersove filozofije in po Jaspersu filozofije sploh. Za splošno veljavno zavest ali znanje, ki ga je mogoče posredovati drugemu in s tem znanjem samo izsiliti od njega pritrditev, za to splošno zavest je Jaspersov »predmet« toliko kot nič. Mišljenje na njem vedno propade, odpravi samo sebe. »Mišljenje more napraviti svoj zadnji transcendirajoči korak samo v tem, da odpravi samo sebe. Izoblikuje misel: *Mogoče si je misliti, da je nekaj, česar ni mogoče misliti.*« (Phil. III, str. 38.) »Zato je transcendencija za nas nič, kolikor vse, kar za nas je, je v podobi bivanja (des Daseins) ... Filozofija se kaže kot neučinkovito

mišljenje, ki zbuja razočaranje; nikjer ne da »te« dejanskosti. Predpostavljaja namreč, da hoče misleči človek s filozofiranjem stopnjevati do jasnosti in zanesljive kontinuitete tisto, kar že prinaša s seboj in kar sam more biti, ne pa da hoče sprejeti nekaj, česar na noben način ni poznal in iz sebe samega ne bi mogel biti.« (Existenzphil. str. 71-72.) Filozofija torej ne more ničesar dati, nič novega naučiti, temveč le pokazati, spominjati. Jaspers je prepričan, da glede tega nadaljuje Sokratove, Platonove, Nietzschejeve misli, pa tudi misli drugih velikih mislecev. »Menil je, da je »nemogoče učiti resnico tam, kjer je miselnost plitka« (14, 60). Kdor čuti proti njemu, ne razume njegovega stanja in torej tudi ne njegovih argumentov; da bi razumel, bi moral »biti žrtev istih strasti« (11, 384), v svoji duši bi moral doživeti »sijaj in žar jutranjih zarij«; »samo spominjati morem — več ne morem« (5, 217). To je zapisal Jaspers o Nietzscheju. (Glej Jaspers: Nietzsche, str. 17; številke v oklepajih so oznake zvezkov in strani Nietzschejevih del, od koder so odlomki citatov.) Določno govori Jaspers o tem v svoji knjigi »Uvod v filozofijo«, kjer med drugim pravi, da filozofija končno ničesar ne daje, temveč more samo vzbuditi, more pomagati pri spominjanju. Vsakdo v nji razume, kar je pravzaprav že vedel. Izpolnitev predmetno praznih misli je tedaj mogoča le za eksistenco. To, kar je za občo zavest predmetnega bivanja nič, je za eksistenco v njenem odnosu vse. Pojmovanje tega je — po Jaspersu — bistvenega pomena za pojmovanje sleherne filozofije. »Eksistenca je, kar nikoli ni objekt, *izvir*, iz katerega mislim in delujem, o čemer govorim v zaporedju misli, ki ničesar ne spoznajo; eksistenca je, kar je v odnosu do sebe in v tem do svoje transcendence.« (Phil. I. str. 15.)

Iz vsega tega je morda mogoče jasneje videti, zakaj definicija filozofije ni mogoča. Prehod od imanentnega predmetnega mišljenja, prek njegove meje k ne-mišljenju transcendence, se dogaja kot skok. To je skok od razuma, zaprtega v imanenco, v um. »Um je — tako kot eksistenca — po skoku iz zaprte imanence bivajočega. V primerjavi z imanentnim fenomenom, kakršen je razum, se zdi um ničn.« (Existenzphil., str. 54.)

Sedaj skušajmo ugotoviti metodo uma, oziroma metodo Jaspersovega filozofiranja. To je smiselno tudi zaradi boljšega umevanja »predmeta« te filozofije. Treba je reči, da je metoda filozofiranja že hkrati filozofiranje samo. Obojega ne moremo ločiti. Kljub temu pa moramo videti pot (methodos) tega mišljenja, ki se giblje v imanenci in to imenenco hkrati prehaja. Filozofska metoda je namreč metoda transcendiranja. »Kar je določen predmet, je predmet neke posebne znanosti. Če pa imenujem kot predmet filozofije celoto, svet, bit, nam filozofska kritika pokaže, da te besede ne zadevajo nobenega predmeta več. Filozofske metode so metode transcendiranja. Filozofiranje je transcendiranje. Ker pa je naše mišljenje vedno vezano na predmete, se transcendiranje vrši v takšnih [predmetih], ki so v toku miselnega gibanja odpravljeni.« (Phil. u. Wissenschaft, str. 12—13.) Filozofska metoda, oziroma metoda filozofiranja, je vedno v najtesnejši zvezi z določitvijo »predmeta« filozofije. Filozofiranje, njegova metoda in njegov »predmet« so nerazdružni; nobeno ni tu nad- ali podrejeno, nobeno iz drugega izpeljano, temveč je hkrati vse v vsem. Ne

more torej eno drugemu biti osnova za definicijo. Svojevrstnost Jaspersove dialektike torej ni posebej izdelana formalna struktura mišljenja, ki bi stala pred filozofijo in ji bila organon, temveč njena neposredna filozofska »vsebinskost«. Bistvena poteza dialektike je po Jaspersu zavestno iskanje vsaki trditvi nasprotno trditve, ne zaradi skepse, temveč zaradi prehajanja obeh trditev. S tem Jaspers zavestno razbija vse skrajnosti in absolutizacije; bolje: gre mu za prikaz in izkaz vseh absolutizacij kot *absolutizacij*. Ta dialektika torej razkraja sleherno dogmatično absolutiziranje česa svetno-imanentnega kot absoluta. Svoje vodilo jemlje iz transcendence vseobsežnega. Iz tega sledi, da je mišljenje sproščanje od vsake delne trditve, nevezanost na kako immanentno predmetnost, distanciranost od nje in s tem ohranitev svoje eksistence kot bistveno zgodovinske samobitnosti svobode, ki ima svojo mero v odnosu do transcendence. Mimo vseh teh skrajnosti, dogmatizacij, absolutizacij, skepse, nihilizma itd. in prek njih je ta dialektika nenehno na poti k transcendenci, ki je v okviru svetnega bivanja in predmetnosti, v znanosti in sploh v okviru relacije subjekt-objekt nikjer ni mogoče zgrabiti. Vse to razume ta dialektika le kot šifre transcendence za zgodovinsko eksistenco. Vse immanentno more biti šifra transcendence vseobsežnega. Ta dialektika zato nima triadne oblike, ki bi z negiranjem negacije dosegla pozitiven rezultat, čeprav te oblike ne odklanja absolutno. Ne končuje se torej v zaprti krog krogov kot pri Heglu, *temveč je odprt horizont nenehnega transcendiranja kot izvajanja, ne pa rezultata*. Prav zato je nujno vezana na vso objektivnost znanosti in predmetnost sploh, ki je njeno edino gradivo, in se hkrati sprošča od sleherne predmetnosti ter s tem omogoča človekovo svobodo in nevezanost na kakršnokoli dokončnosti. To je njen pomen. Njeno izhodišče, pot in »rezultat« pa je to vseobsežno. To metodo pojmuje Jaspers kot metodo vsakega filozofiranja. Vnanje značilnosti tega mišljenja so logična protislovja, tautologije, logični krogi in sploh kršenje pravil formalne logike in razuma. Prav zato je to mišljenje za razum nično.

»Filozofska logika. V moji »Filozofiji« je bila ta stvar razložena na več mestih. V svojem zimskem predavanju 1931/32, po izidu moje »Filozofije«, sem razvil za mojo filozofsko logiko temeljni pojem »vseobsežnega« . . .

»Šlo je za to, da bi našel prastare, faktično izvajane metode filozofiranja. To je bilo zame skoraj tako, kot da sem ponovno odkril svet filozofskega mišljenja v njegovi samoovedenosti.« . . .

»Naj tu imenujem nekatere motive iz tega dela:

1. Situacija filozofije je takale: ena resnica v celoti ne obstaja, temveč srečujemo več resnic v zgodovinski podobi. Zato skupnost ljudi ni mogoča po občem priznanju ene same in edine resnice, temveč samo po skupnem mediju komunikacije . . .

2. Komunikacija zahteva samozavest uma, tj.: znanje oblik in metod, v katerih mislimo, zahteva orientacijo v strokovni misli [im Handwerk des Denkens] tja do zagotovitve izvirov . . .

3. Da bi mišljenje prišlo v prostor izvirov, mora biti *izvajano neko mišljenje, ki se zdi nemogoče. Mi mislimo v predmetih, na katere smo*

usmerjeni. *Naloga filozofirajoče temeljne operacije v vseh časih pa je, transcendirati prek zgolj predmetnega k tistemu, od koder izhaja takó predmetnost kakor tudi vanjo usmerjeno mišljenje subjekta. To, kar ni ne predmet (objekt) ne miselni akt (subjekt), temveč zaobsega oboje v sebi, sem imenoval vseobsežno (das Umgreifende). To ne govori ne skozi objekt ne skozi subjekt ločeno, temveč skozi oboje hkrati kot tisto, kar je transcendenca hkrati zavesti kakor tudi biti...*

4. Če je paradoksijska filozofiranja, da v predmetnem nima nobenega predmeta, kaj je tedaj še filozofsko mišljenje? Če imenujemo predmetno mišljenje racionalno, tedaj mišljenje, ki ob vodilu predmetnega prehaja to predmetno mišljenje, ni več racionalno, čeprav je ob vsakem koraku vezano na racionalne akte... Filozofska logika, mora pokazati, kako vodi sufficienca racionalnega za pretresanje temeljnih filozofskih vprašanj do razvijanja nekega mišljenja, ki greši zoper načela racionalnega, se giblje v protislovjih, tautologijah, krogih; vendar ne da bi samovoljno in poljubno kršilo ta načela, temveč iz nekega drugega reda, ki postaja metodično prozoren...

5. S filozofskim mišljenjem se dogaja prodor skozi racionalnost, ki bi se hotela absolutizirati, dogaja pa se ta prodor z racionalnimi sredstvi. Ta prodor prehaja razum, ne da bi razum izgubil. V njem doseženi miselni medij se v nasprotju z razumom imenuje tudi um.« (Vse podčrtal U. I.) (Philosophie und Welt, str. 367, 369, 370, 371, 372.)

Antinomija tega mišljenja je torej vpogled v zahtevo po nemogočem in vztrajanje v nji, zavestno rušenje vsake svoje posesti. Čeprav je med razumom in umom prepad razlike, sta prav v tej razliki neločljiva. »Znanost je predmetno, prisiljujoče spoznanje za razum, filozofija je samozavetliva uma. Oboje je v tej različnosti neločljivo. Znanost brez filozofije izgubi temelj. Filozofija potrebuje ob slehernem koraku razum in s tem znanost.« (Die Atombombe und die Zukunft des Menschen, str. 29.) Dialektika torej vodi mišljenje prek vsega svetnega, predmetnega, oprijemljivega, v popolno lebdenje nič — to je tedaj njen edini »rezultat«. Videli pa smo, da je za Jaspersa ta nič, ki smo ga prej imenovali odprt horizont nenehnega transcendiranja, nič le za občo zavest, za znanje, za razum; za um, za svobodo zgodovinske eksistence pa je ta nič vse. »To mišljenje ne spozna predmetov, temveč razsvetli in obenem doseže bit tistega, ki tako misli. Postavljeno v lebdenje z prekoračenjem vsakega bit fiksirajočega svetnega spoznanja (kot filozofska orientacija v svetu) apelira na svojo svobodo (kot razsvetlitev eksistence) in ustvarja prostor svojega brezpogojnega dejanja [unbedingten Tuns] v potrjevanje [Beschwören] transcendence (kot metafizike).« (Philosophie und Welt str. 320—321.)

Že uvodoma sem omenil, da je hkrati potrditev in zanikanje, hkrati da-in-ne, bistvena poteza Jaspersove dialektike kot filozofske metode. Po vsem, kar je bilo doslej rečeno o njegovi metodi, je tudi ta poteza postala določnejša. Mišljenje transcendence je nemišljenje; samo v predmetnem (in po njem) je nepredmetno; samo v razumu (in po njem) je um; samo v bivanju (in po njem) je eksistenca kot svoboda itd. Povsod je tu obenem pričujoča afirmacija in negacija. Ta da-in-ne ima še drug pomen: je afir-

macija slehernega predmeta kot relativnega in svetnega in obenem negacija slehernega predmeta, absolutiziranega v pravo bit transcendence. Dalje pomeni to še: zavestno iskanje vsaki trditvi protitrditve ter potrditev in zanikanje tega protislovja obenem. Ob vsem tem je kršenje pravil logičnega mišljenja očitno. Po Jaspersu to ni iracionalna metoda, ker se sleherni njen korak vrši v racionalnosti, kot racionalni akt. Zato tudi ni pristaš iracionalizma.

Dialektika ima torej pri Jaspersu več pomenov in vključuje tisto, kar je dialektika pomenila v dolgi zgodovini filozofije. Pri obravnavanju Jaspersove filozofske metode sem orisal predvsem tisto, kar mislim, da je njegov prispevek k dialektiki. »Dialektika ima zelo različen pomen. Samo eno ji je skupno, da so v nji nasprotja bistvenega pomena. Dialektika se imenuje logični tok skozi sinteze k rešitvam v sintezah. Dialektika se imenuje realno dogajanje v nasprotjih, ki se sprevračajo drugo v drugo, se združujejo, prinašajo novo. Dialektika pa se imenuje tudi razpiranje [Aufreissen] nasprotij v antinomije brez rešitve, padec [Sturz] v nerešljivost, v protislovno, — se imenuje tudi speljevanje na meje, kjer se kaže bit absolutno raztrgana, kjer je moja prava bit verovanje in verovanje oprijemanje na videz absurdnega. Filozofsko verovanje ima v sebi strukture takšnih dialektik. (Podčrtal U. I.)

Kot sta bit in nič neločljiva, oba v enem in se nato spet do skrajnosti odbijata, tako sta verovanje in neverovanje neločljiva in se tudi strastno odbijata.

Nasprotja bivanja, duha, sveta se združujejo v harmonično totalno vizijo, ta pa se spet prelomi po uporabi eksistence zoper to neresnico.« (Der philosophische Glaube, str. 21.) V zadnjih dveh odstavkih imamo »vsebinski« primer Jaspersove dialektike (hkrati da-in-ne). Po mnenju Jaspersa torej logika razuma oziroma formalna logika ni in ne more biti merilo v filozofiji. Vse, kar moremo doseči ob vodilu razumske logike, so le končne, posebne stvari in naše poznanje teh stvari. Eksistenca in transcendenca nista v tem načinu biti. Logično mišljenje pa ju razruši. Zato se mišljenje (bolje ne-mišljenje) eksistence in transcendence s stališča logike kaže kot krog in tautologija, protislovje pa onemogoča sam obstoj teh »misli«; preostane samo nič.

Filozofija pa mora po Jaspersu ponovno potrditi in uveljaviti svoje zgodovinsko bistvo v enotnosti svojega »predmeta«, metode in naloge, uveljaviti tisto, kar se je že v stari Grčiji zdelo nepoučenim ljudem prazno blebetanje — kot pravi Platon v svojem »Parmenidu« — in kar je še danes prazno blebetanje — nič — za razum in predmetno zavest. »Napni svoje sile in se, dokler si še mlad, bolj uri v tisti sposobnosti, ki jo imajo za nekoristno in ki jo navadni ljudje imenujejo blebetanje, — kajti če tega ne boš delal, se ti bo resnica izmaknila.« (Platon: Parmenid 135 D.) To je dialektika transcendirajočega mišljenja (ne-mišljenja), ki dobiva svojo vsebino kot odmev iz eksistence. »Transcendirajoče mišljenje, ki bi si hotelo zagotoviti bit transcendence, hoče kot mišljenje izvajati ne-mišljenje. Drži se v tej dialektiki, dokler je resnično in se niti brez-

miselno ne izgubi v golem občutku neke biti, niti biti transcendence ne potegne v imanenco nečesa mišljenega. To je vedno obnavljajoče se samosprevračanje mišljenja v nemožnost mišljenja (Nihtdenkenkönnen), ne le transcendiranje nečesa mišljenega k ne-mišljenemu, temveč v tem odpravljajoče se mišljenje samo: neko nemišljenje, ki razsvetljuje s tem, da ne misli Nekaj in ne misli Nič. Ta sama sebe uničujoča dialektika je specifično mišljenje, ki mi nič ne pove, dokler sta mi samó predmetnost in zornost pogoja nekega pomena, bistveno pa je za razsvetlitev moje filozofske zavesti o biti.« (Phil. III, str. 39.) To metodo filozofiranja v celoti, to dialektiko filozofske misli, to pot filozofske resnice imenuje Jaspers *um*. Realizacija uma je začetek in konec filozofiranja, je njegov medij in naloga. Temeljna poteza uma je hotenje edinstva, tistega, v čemer je vsa resnica. Ta resnica edinstva postane iz svoje največje oddaljenosti za nas navzoča v umu in po njem, vendar ne kot naša last in znanje, temveč kot neomejena odprtost. »Pot, ki se ne ustavi niti pred izjemo niti pred avtoriteto temveč v njo prodira — ta pot filozofske resnice — se imenuje um. ... Vedeti in izvajati to, kar je um, je prava filozofska naloga od nekaj in za vedno.« (Existenzphil. str. 47, 48.) Naj navedem še nekaj Jaspersovih odlomkov, ki formalno spominjajo na dialektiko Platonovega »Parmenida« in imajo v izvajanju videz nesmiselnega, praznega in nekoristnega blebetanja. »Metode transcendiranja s kategorijami prek teh kategorij so naslednje: Neko posamezno kategorijo absolutiziramo, vsakič za trenutek predmetno mislimo v nji transcendenco (npr. nujnost biti). S tem je mogoče formulirati prvo dialektiko tega mišljenja: katero že koli kategorijo v mišljenju transcendence uporabimo, je kot določna kategorija neuporabna, kot táko, ki zgublja določnost, pa je končno ni več mogoče misliti.

Druga dialektika je tale: Ker je kategorija kot objektivno mišljena, ostaja določna kategorija, in ker je kot taka samo neresnična absolutizacija [ki smo jo za trenutek absolutizirali — Op. U. I.], mora zadobiti podobo, v kateri notranje protislovje rečeno zopet odpravi (npr. nič je bit), ali ga uniči tautologija (npr. resnično je resnično). Protislovje dobimo s tem, da nasprotno kategorije postavimo kot identične (coincidentia oppositerum). Tautologijo določa v eni kategoriji s prav to kategorijo izražena transcendenca, tako da postane posebnost te kategorije samo še videz [Erscheinung] in preostane identiteta biti s samo seboj.

Tretja dialektika napravi kategorije, ki imajo vse svojo določnost v relaciji na druge, po obliki brezpogojne, tako da postanejo določene same po sebi. Nanašajo se nase, namesto da bi se na druge, postanejo s tem pravzaprav nesmiselne, spregovorijo pa za transcendirajoče mišljenje, ker so izraz za mišljenje ne-mišljenja (npr. vzrok samega sebe [čausa sui]), bit biti).« (Phil. III, str. 40—41.) Za Jaspersa torej nobena filozofija, kolikor je filozofija, ne more pretendirati na znanstvenost; nobena filozofija ne more biti znanstvena v tem pomenu, da bi bile njene trditve in sploh njene misli obče veljavne in da bi same po sebi izsilile potrditev pri drugih ljudeh, podobno kot to velja za znanstvene ugotovitve. Filozofija je dostopna v komunikaciji med zgodovinskimi eks-

stencami, ki prav v tej komunikaciji prihajajo do svoje samobitnosti in svobode v medsebojnem nesovražnem boju; znanost pa je samo po sebi prisiljujoče znanje za razum in občo predmetno zavest. Vsa ta — za razum nična — dialektika torej ima — če sploh kje — pomen v komunikaciji med eksistencami. Posebno izrazite primere izvajanja opisane dialektike lahko najdemo v tretji knjigi Jaspersove »Filozofije«: — dialektika bit-nič, eno-moštvo, forma-materija, smisel-nesmisel, časovnost-večnost, dejansko-nedejansko; dalje dialektika transcendiranje prostora, substance, življenja, zavesti itd.

Jaspers kot filozof eksistence, je videl v filozofiji več »nalog« in pomenov. Da bi jih mogli razumeti v njihovi enotnosti, moramo videti v vseh teh »nalogah« eno samo nalogo, ki ima več vidikov, več dimenzij. Da bi se mogli v tej večdimenzionalnosti nekako znajti, je treba poiskati jedro te edine naloge filozofiranja. Po Jaspersu je ta edina, vse druge vključujoča naloga filozofije: *Razsvetlitev eksistence kot zgodovinske samobitnosti svobode v komunikaciji in doseganje lastne eksistence ter samobitnosti slehernega človeka skozi njegovo lastno filozofiranje v komunikaciji z dano razsvetlitvijo* (in seveda predvsem tudi v komunikaciji z drugimi eksistencami). V tej komunikaciji, ki mora biti realizirana v lastnem filozofiranju in lastni samobitnosti slehernega, brez katere ni mogoče pojasniti, za kaj v filozofiji pravzaprav gre, je — po mnenju Jaspersa — premagana tudi gola kontemplativna pozicija zgolj reflektiranja »o eksistenci«, »o komunikaciji«, »o transcendenci«, »o svobodi« itd.

Ko smo razpravljali o »predmetu« Jaspersove filozofije, smo govorili predvsem o *pravi biti transcendence vseobsežnega*. Ta omejitvev »predmeta« Jaspersove filozofije je bila v dosedanjem razpravljanju smiselna le zaradi boljše preglednosti izvajanja. Sedaj je treba reči, da zadeva ta opredelitev »predmeta« le eno plat — *transcendenco*. Druga plat »predmeta« (če je ta slikovita primera »plati« sploh dopustna) Jaspersove filozofije pa je *eksistenca* v odnosu do transcendence. Prav po tem je Jaspersova filozofija tudi dobila ime filozofija eksistence, čeprav Jaspers sam pri tem ni mislil česa posebno novega. »Toda govoril sem tudi o 'filozofiji eksistence' (Existenzphilosophie), in sicer v smislu teh predavanj, po katerem je bila 'eksistenca za ta trenutek značilna beseda' te filozofije, sama filozofija pa samó neka oblika ene, prastare filozofije. Čeprav sem to besedo sprejel kot naslov teh predavanj, sem se želel temu geslu izogniti. Takrat še ni zavajalo v zmoto. Ni še bilo Sartrovega eksistencializma, ki si je podvrgel svet. Ta je izšel iz neke tuje filozofske miselnosti. Še je bilo mogoče zadeti s to besedo nekaj popolnoma drugega.« (Existenzphil. str. 87.) Jaspers se torej upira zoper tako razporeditev svoje filozofije, ker ni imel nikoli namena, da bi mu bila razsvetlitev eksistence edina téma filozofije. »Razsvetlitev eksistence je bil nezogibno potreben moment celote, ne pa celota sama. [Phil. I, Nachwort (1955), str. XXIII.] Spreminjanje razsvetlitve eksistence v »eksistencializem« ima Jaspers za izrodek. Sam pravi, da je bil presenečen, ko je videl uresničenje tega v povojni Franciji. »Ta eksistencializem je postal

s pomočjo literarnega javnega mnenja fantom neke skupne moderne filozofije, ki je dobila to ime.« [Phil. I, Nachwort (1955), str. XXIII.]

Kako je Jaspers opredelil eksistenco? Eksistenca ni nikakršno bistvo človeka, ki bi bilo ontološko določljivo, ali kakor koli predmetno dostopno za občo zavest, razum ali znanost, temveč je človekova možnost, ki se realizira le v komunikaciji, je *človekova naloga*. Eksistenca je v vsaki svoji zgodovinski uresničitvi izjemna, saj zgodovinskost vključuje izjemnost. »Izjema ni le redek mejni dogodek — v skrajnih in pretresljivih podobah, kot Sokrat — temveč povsod-pričujočnost možne eksistence. Kajti zgodovinskost kot taka vključuje izjemnost, ki postane v občem nerazrešljivo [nerazlično] eno.« Existenzphil. str. 39.) Za občo zavest in spoznanje, in vsako spoznanje kot tako je za Jaspersa vedno obče, ostaja torej eksistenca kot zgodovinska samobitnost (izjema) nedostopna, ker se v nji stopi v brezrazličnost. Glede dostopnosti eksistence znanju in obči zavesti, znanstveni raziskavi in sploh predmetni zavesti, velja vse, kar je bilo rečeno glede transcendence. Za znanje je eksistenca neulovljiva in neopredeljiva, je svoboda, ki je v območju svetnega bivanja in znanstvene orientacije v svetu nikjer ni mogoče najti. Ker je eksistenca znanju nedostopna prav tako kot transcendenca in ker eksistenca je le v svojem odnosu do transcendence, spada ta v svoji odnosnosti skupaj, in prav v tej odnosnosti sta »predmet« filozofije. »Eksistenca je, kar nikoli ne postane objekt; *izvir*, iz katerega mislim in delujem, o čemer govorim v miselnih zaporedjih, ki ničesar ne spoznavajo; eksistenca je, kar je v odnosu *do sebe in v tem do svoje transcendence*. Toda ali more to biti, kar naj bi ne bilo dejansko kot objekt med objekti? Očitno ne more biti ‚jaz sem‘, ki bi bil oprejemljiv kot empirično bivanje, kot zavest sploh, kot dojemljivost, ali tisto, kar dobimo s sklepanjem.« (Phil. I, str. 15.) Ker torej ne gre za *spoznanje eksistence*, moremo govoriti le o filozofski *razsvetlitvi* eksistence. Ker je človek možna eksistenca, Jaspers često poudarja, da tudi človeka ne moremo spoznati v celoti. Človek je vedno več, kot more vedeti o sebi. Vsako spoznanje človeka, ki bi se hotelo absolutizirati kot spoznanje človeka v celoti, bi uničilo njegovo zgodovinsko samobitno svobodo. Vse teorije o človeku in vsa spoznanja o njem so potrebna in smiselna, dokler se ne absolutizirajo. Čim jasnejša so ta spoznanja, tem jasnejše je, da v njih človek v celoti ni ulovljiv. To velja tako za človeka nasploh kakor za posameznika.

Ker eksistence ne moremo spoznati, zato to tudi ni pojem; to velja prav tako tudi za transcendenco. Ko bi namreč bila eksistenca pojem, bi bilo mogoče to, kar ta beseda pomeni, definirati kot vsako vsebino pojma; v tem primeru bi bilo to že znanje nečesa določnega, predmetnega. »Pravimo: eksistenca, govorimo o biti te resničnosti. ‚Eksistenca‘ pa ni pojem, temveč kazalec [Zeiger], ki kaže na nekaj ‚onstran vse predmetnosti‘.« (Phil. I, str. 26.) Filozofiranje se s tem kazalcem pogloblja v eksistenco in si jo tako razsvetljuje. To filozofirajoče poglobljanje pa ni zgolj opažujoče razumevanje, temveč lastna pričujočnost v tem, transcendiranje sebe kot empirične individualnosti k sebi kot pravi zgodovinski samobitnosti. Vse misli, ki jih je o tem transcendiranju mogoče sporočiti drugim,

temeljijo samo in izključno v tej posameznikovi možnosti. Zavest biti eksistence ni fenomen, ki bi bil dostopen opazovanju. Eksistenca zato ni ne objektiviteta ne subjektiviteta. Zunaj vsake razcepljenosti v subjekt in objekt je eksistenca vedno le za eksistenco v njuni komunikaciji. Eksistenca je bit, ki se zase odloča v času iz svoje večnosti. »Kar se v mitičnem izražanju imenuje duša in bog, v filozofskem jeziku eksistenca in transcendenca, to ni svet... Tukaj sledi temeljna filozofska odločitev vprašanja: kaj jè nasproti celokupnemu svetnemu bivanju?

Bit, ki je — v pojavu bivanja — ni, temveč *more biti in naj bi bila* in zato časno odloča svojo večnost.

Ta bit sem jaz sam kot *eksistenca*. To sem, kolikor ne postanem sam sebi objekt.« (Phil. II, str. 1.) Čim bolj se veže človek samo na svet in objekte, tem bolj brezdomen se čuti v njem. Nevarnost, da bi mu popolnoma zapadel, raste. Zoper to zapadanje prihaja iz eksistence zahteva za odrešitev od sveta. Svet in eksistenca se dialektično ločujeta in se zopet družita.

Kakor ne more biti eksistenca ne predmet, ne objekt, ne subjekt, ne znanje ali pojem, tako je tudi kategorialno ni mogoče opredeliti. Vse, kar govorimo o eksistenci, morejo biti samo *znaki*, ki kažejo na nekaj, česar v svetu, znotraj svetne usmerjenosti in znanosti, nikjer ni. *Ti znaki eksistence ne kažejo ničesar predmetnega več in govorijo le mogoči eksistenci v njuni medsebojni komunikaciji*, za občo zavest oziroma razum pa so nični. *V tem je zajeta vsa filozofska razsvetlitev eksistence.* »Zato so, razen znakov svobode, ki ne zajemajo nobenih predmetov, tudi kategorije le inadekvatno uporabljive za eksistenco.« (Phil. II, str. 420.) Videli smo, da velja podobno tudi za transcendenca. Eksistenco je »opredelil« Jaspers kot svobodo, samobitnost, zgodovinskost, izjemnost, »izrazi« jo lahko tudi z besedami »jaz sam«, »jaz sem« itd. Toda zanj to sploh niso pojmovna določila ali lastnosti eksistence, temveč v bistvu sinonimni znaki. Če rečem svoboda, pomeni to eksistenco, če rečem samobitnost, pomeni isto. To je večdimenzionalnost istega.

Omenil sem, da je eksistenca vedno le za eksistenco v njuni komunikaciji. Tega si — po Jaspersu — ne moremo zamisliti kot dve ločeni že obstoječi eksistenci, ki nato stopita v komunikacijo kot dve posebni substanci, temveč tako, *da eksistenci šele v komunikaciji dosežeta svojo samobitnost* in zgodovinskost, se šele v nji realizirata kot eksistenci. Zato je komunikacija neizogiben pogoj sleherne zgodovinske samobitnosti eksistence in zaradi tega naloga filozofiranja, uma.

»Um je brezmejna volja do komunikacije. ... Komunikacija v sleherni obliki tako pripada človeku v temelju njegovega bivanja, da mora biti vsak čas mogoča in ne moremo nikoli vedeti, od kod bo še prišla. Brezmejna komunikacija ni program, temveč vseobsežna bistvena volja filozofskega verovanja — šele v tem so v posebnostih utemeljeni namen in metode komunikacije na vseh njenih stopnjah. Brezmejna pripravljenost za komunikacijo ni posledica kakega znanja, temveč odločitev za pot v človečnost. Misel komunikacije ni utopija, temveč verovanje. Za vsakogar je vprašanje, ali k temu teži in ali v to veruje, ne kot v kaj onstranskega,

temveč v nekaj popolnoma tostranskega-sedanjega: v našo lastno človeško možnost medsebojnega življenja, medsebojnega govorjenja in nahajanja resnice v tej medsebojnosti in dosezanja svoje samobitnosti šele po tej poti. V današnji nuji pojmujeemo komunikacijo kot temeljno zahtevo do nas samih. Razsvetlitev komunikacije iz njenih mnogoterih izvirov v načinih vseobsežnega je glavna téma filozofiranja. Približevati komunikacijo v vseh njenih zmožnostih uresničevanja je dnevna naloga filozofskega življenja.« (Der Phil. Glaube, str. 130.) Iz vsega, kar je bilo doslej rečeno o eksistenci, sledi, da je eksistenca za znanje in občo zavest nična. Filozofiranje jo more le razsvetliti — iz eksistence za drugo eksistenco — s svojo dialektiko, z uporabo znakov in šifer, ki jih more dešifrirati le eksistenca in to vsaka po svoje. To, kar je izrečeno o eksistenci, ima obliko splošnega (pojmi, predmetne vsebine, znaki, šifre itd.). Razsvetlitev eksistence, ki se tako izvaja, pa od te *posebne* svojevrstne oblike splošnega gleda na onos do eksistence. »V izrekanju splošnega kot obliki eksistencorazsvetljujočega mišljenja se možna eksistenca obrača sama nase in na druge, da bi v obeh prišla k sebi. ... Kajti eksistenco razsvetljujoče mišljenje ima dve strani, od katerih je ena sama zase neresnična (to, kar je zgolj splošno), druga sama zase nemogoča (nema eksistenca); ... To je neko mišljenje, v katerem *kot da udarjata dve krili*, in ki se posreči le, če zares obe udarjata — možna eksistenca in mišljenje splošnega. ... [V razsvetlitvi] kot filozofiranju, katerega krili sta, se srečujeta *to splošno in jaz sam*.« (Phil. II, str. 11.) V tem je orisana tudi vsa metoda kot posebna pot razsvetlitve eksistence. Kaj pomeni to svojevrstno *splošno*? Vemo že, da ima pri Jaspersu predmetno znanje — znanost npr. — obliko splošnosti. Sámó po sebi ima prisiljujoč značaj za razum in občo zavest. Takega značaja so npr. matematična spoznanja, pa tudi druga znanstvena spoznanja. Mogli bi torej reči, da je to *razumska splošnost*. Ko pa smo govorili o oni splošnosti kot enem krilu razsvetlitve eksistence, ni šlo za to razumsko splošnost. Jaspers govori še o neki drugi splošnosti, ki je v okviru svetno usmerjenega znanja nemogoča. »Drugačen je poslednji in pravi način govorjenja, ki razsvetljuje eksistenco s *splošnim*, ki ga v svetno orientiranem znanju *sploh ne more biti*. Kategorije tega splošnega so brez moči za določanje novih predmetov, so zato zgolj znaki [bloße signa]. Ta splošnost sploh ne obstoji kot ločena [losgelöste] splošnost. Tako npr. »ni« [Es »gibt« z. B. keine...] eksistence, samobitnosti, svobode, eksistencialne komunikacije, zgodovinskosti, brezpogojnih dejanj, absolutne zavesti. Denaturirane v predmet znanja o človeškem bivanju pomenijo te besede nekaj vseskozi drugega, kar nas samo bega, ker je označeno z eksistencialnimi znaki. Skozi znake govori razsvetlitev eksistence ... V teh splošnih znakih je torej zadeta svoboda kot aktivnost tiste biti, katere bit je odvisna od nje same.« (Phil. II, str. 15.) To je torej *specifično splošno*, ki je imenovano *znak*, pa tudi *kazalec*, in ima za razsvetlitev eksistence podoben značaj, kot ga ima tisto, kar imenuje Jaspers šifra transcendence za razsvetlitev te transcendence. Druge metode razsvetlitve eksistence so zelo podobne metodam razsvetlitve transcendence. Gre pač za dialektiko uma oziroma za dialektičnost uma samega v trans-

cendiranju od svetnega in razumskega k transcendentni odnosnosti eksistence in transcendence.

Omenil sem, da je za Jaspersa edina in vse druge zajemajoča naloga filozofije: *razsvetlitev* eksistence kot zgodovinske samobitnosti svobode v komunikaciji in *doseganje lastne eksistence* ter samobitnosti slehernega človeka skozi njegovo *lastno filozofiranje* v komunikaciji z dano razsvetlitvijo (kar pomeni: z Jaspersovimi spisi in po njih v komunikaciji z Jaspersom kot samobitno zgodovinsko eksistenco), kakor tudi v neposredni komunikaciji z drugimi eksistencami. V tej opredelitvi gre na videz za dve stvari. Zdi se namreč, kot da je filozofska *razsvetlitev eksistence* eno, *doseganje svoje eksistence* skozi lastno filozofiranje vsakega posameznika pa drugo. Po tem videzu je bilo tisto, kar je Jaspers pisal, zgolj filozofska razsvetlitev eksistence v obliki prej omenjenega specifično splošnega (znakov), nekakšna »abstrakcija«, ki bi *kot taka* imela kakšen pomen. Videli pa smo, da je to specifično splošno samo zase le *eno samo krilo* in v tej ločenosti popolnoma nično brez drugega krila; da so to le *znaki* eksistence za drugo eksistenco v njuni *komunikaciji* — saj šele iz tega sploh moremo govoriti o razsvetlitvi eksistence. Brez tega so znaki nični, ne pomenijo absolutno nič. Zato je dvojnost v opredelitvi le navidezna in prav zato ni mogoče govoriti o zgolj abstraktno reflektirajoči poziciji tega filozofiranja. Ob tem se moremo ponovno spomniti na to, kar so filozofi večkrat pudarjali, da filozofija ne more ničesar dati, temveč more le opozoriti, pokazati, spominjati itd. To omenja že Platon: »Tako moramo misliti o njih, če je res, da izobrazba in vzgoja nista to, kar mnogi učitelji v svojih pripovedih trdijo, da sta. Trdijo namreč, da morejo v dušo vsaditi znanje, čeprav ga duša nima, kot bi mogli v slepe oči vsaditi vid.« (Platon: Država VII, 518. IV).

Po Jaspersovem pojmovanju je smisel in *vloga* filozofije to, da bi človek dosegel sam sebe, svojo samobitnost, enkratnost in zgodovinskost, da bi človek v tem in po tem sebe sprostil vsake dokončne vezanosti na karkoli in po čemerkoli v svetni usmerjenosti zaradi svoje vezanosti na transcendenco, od koder in v čemer ima kot človek svojo mero. To pa navsezadnje pomeni: postajati šele pravi človek. »Upamo si trditi: Filozofija ne more prenehati, dokler živijo ljudje, filozofija drži pokonci zahtevo: osmiseliti življenje preko vseh smotrov v svetu, — prinašati na dan smisel, ki obsega vse te smotre, — ta smisel tako rekoč življenju navkljub v sedanosti uresničevati in izpolnjevati, z lastno navzočnostjo obenem služiti prihodnosti, nikoli človeka sploh ali posameznega človeka ponižati do golega sredstva. Trajna naloga filozofiranja je: postati pravi človek s tem, da se zavemo biti; ... Vedno je cilj pridobiti neodvisnost človeka kot posameznika. Pridobi si jo v odnosu do prave biti. Pridobi si neodvisnost od vsega, kar se dogaja v svetu, po globini svoje vezanosti na transcendenco. Kar je Laotse zapopadel v Tao, Sokrat v božjem naročilu in znanju, Jeremija z Jahvetom, ki se mu je razodel; kar so vedeli Boethius, Bruno, Spinoza: bilo je tisto, kar jih je naredilo neodvisne. Te filozofske neodvisnosti ne smemo zamenjati ne z libertinizmom suverene samovolje, ne z vitalno silo, ki kljubuje smrti.« (K. Jaspers: Die ge-

genwärtigen Aufgaben der philosophischen Forschungen, »Universitas« 1954, str. 113—114.) »Je tedaj naš predlog: uganjajte filozofijo, študirajte filozofijo? ... Nikakor. Zahteva pa je: Gibljite se v filozofiranju, ki je aktivno v človeku kot človeku! ... Akademsko filozofija, ki trka na svojo znanstvenost, ne zmore prav ničesar v realiteti našega sedanjega bivanja ... Kdor filozofira, se ne obrača le na razum, temveč z uporabo tega po znanosti maksimalno razvitega razuma na človeka samega. ... Filozofija kot taka ne prinaša predlogov, načrtov in programov, temveč mora buditi notranje razpoloženje [Verfassung], iz katerega imajo te oprijemljive smotrnosti svoj obvladujoči pomen.« Die Atombombe und die Zukunft des Menschen, str. 289.) To človek doseže samo tako, da v komunikaciji pride do samobitnosti svoje eksistence.

Zanimivo je, da Jaspers tudi politično mišljenje šteje za lastno človeku kot človeku, ne le za to posebej izšolanim specialistom. »Politično in filozofsko mišljenje, ki pripada slehernemu človeku, je lastno človeku kot človeku in ne sme pri nikomer manjkati ... Ni vsak človek vsepovsod izkušen, ni vsak fizik. Vsakdo pa je kot človek v osnovi soudeležen v politiki in filozofiji, upravičeno postavlja zahtevo, da mora biti tu prepričan, ne pa, da bi smel le sprejemati avtoritativna sporočila.« (Die Atomb. u. d. Zukunft des Menschen, str. 265.). Jaspers je prepričan, da ima in mora imeti sleherni filozofija politične posledice. »Filozofija ni brez političnih posledic. Čudil sem se, ko sem v celotni zgodovini filozofije videl to povezanost, ki je tako očitna. Nobena velika filozofija ni brez političnega mišljenja, tudi ne filozofija velikih metafizikov, še celo Spinozova ne, ta je celo prišel do aktivnega duhovnega sodelovanja. Od Platona do Kanta in Hegla in do Kiekegaarda in Nietzscheja gre velika politika filozofov. Kaj neka filozofija je, kaže v svoji politični obliki. To ni nič obrobnega, temveč ima centralni pomen. Ni naključje, da sta nacionalsocializem in boljševizem videla v filozofiji svojega smrtnega sovražnika.« (Philosophie und Welt, str. 365—366.) Ta zamisel je popolnoma v skladu z Jaspersovo filozofsko mislijo. Vendar Jaspers ne misli, da naj bi filozofija učinkovala v političnem življenju z dajanjem kakih predlogov, rešitev, generalnih družbenih projektov in podobnega, to bi jo ponižalo v golo sredstvo in jo postavilo med znanosti kot posebno znanost. Pomen filozofije v politiki se uresničuje popolnoma drugače.

Filozofirajoči človek dosega svojo samobitnost in neodvisnost nasproti slehernemu dozdevnemu totalnemu znanju, nasproti sleherni absolutizaciji česar koli svetnega. Vsak posameznik se v tem zave, da more biti nasproti vsemu temu še vedno on sam, in da preneha biti človek, če v svoji notranji dejavnosti ne prebujata zavesti o svoji človeškosti. Zoper vsako obliko zanikanja filozofije, posebno tisto, ki si sama nadeva preobleko filozofije, je Jaspers prepričan o neizmernem pomenu filozofije za človeka kot človeka. Njen pomen vidi v možnosti prihajanja slehernega človeka *posameznika* do svoje *eksistence*, samobitnosti in svobode, v tisto dimenzijo, kjer gre temu človeku zares, dimenzijo, iz katere človek šele zmore videti tudi vsako drugo dejavnost. »Eksistenca je ena izmed besed za dejanskost [Wirklichkeit], ki ji je dajal poudarek Kierkegaard: vse bistveno

dejansko [wesentlich Wirkliche] je zame samó po tem, da jaz sam sem«. (Existenzphil. str. 1.) V duhovni situaciji našega časa, ki so jo orisali Kierkegaard, Nietzsche, Pascal in Dostojevski, si z akademsko, v razne probleme in discipline razbito znanstveno filozofijo, ki se uveljavlja na raznih kongresih in simpozijih, ne moremo kaj prida pomagati. Vendar za Jaspersa to delo ni nepotrebno ali nesmiselno. Nasprotno, mnenja je, da je tudi to ena izmed nalog filozofije, če je končni cilj vsega tega doseganje človekove neodvisnosti. »V vsakem času in tudi danes je treba opravljati strokovno-filozofsko delo: razvijanja kategorij in metod, strukturiranja našega osnovnega znanja, — orientacije v kozmosu znanosti. — prisvajanja filozofsko-historičnega, urjenja spekulativnega mišljenja v metafiziki, razsvetljujočega mišljenja v filozofiji eksistence. V vsakem času je cilj pridobiti neodvisnost človeka kot posameznika.« (Die gegenwärtigen Aufgaben der phil. Forschungen, »Universitas«, 1954, str. 113—114.)

Kakorkoli bi vprašali po nalogi in pomenu, ki ju Jaspers vidi v filozofiji, vedno nam postavlja v ospredje predvsem človeka posameznika, ki v komunikaciji in prek filozofske razsvetlitve eksistence in svoje dejavnosti *postaja* samobitna, svobodna eksistenca v odnosu do transcendence. Vse druge naloge filozofije, kot so: uresničevanje in uveljavljanje uma nasproti golemu razumu v naši današnji duhovni situaciji, razstveljevanju pomena vseh znanosti in vsega človeškega bivanja, razjasnitev odnosa med filozofijo in znanostmi, boj zoper vse oblike lažne filozofije, boj zoper vsako priznoverje in uradno religijo in za filozofsko verovanje v um, komunikacijo, eksistenco, transcendenco itd., iskanje izvirov filozofiranja in še druge, že prej omenjene; vse te posebne in pomembne naloge filozofije imajo svoj pomen samo, če so zaobjete v eni in edini pravi »nalogi« filozofije, o kateri smo govorili doslej. Če pa je dosežanje samobitnosti svoje eksistence v komunikaciji in filozofirajoči razsvetlitvi eksistence za eksistenco edina, vse druge naloge obsegajoča »nalogi« filozofije in filozofiranja, ki jo pojmuje Jaspers tudi kot pot v pristno človeškost, nas to spominja na tisto, kar je razumel Platon s svojo *paideia*, ki jo je upodobil hkrati v upodobitvijo resnice v svoji znani prisposodbi votline. (Platon: Država VII, 514—519, posebno 518 VI.) Človek, prehajajoč vse stopnje resnice od temè in senc na dnu votline do zagledanja tiste luči, ki omogoča vse, kar je, in ki jo Platon imenuje *to agathón idéa* (ideja dobra), se v tem prehodu sam menja in postaja »drugi«. Ta »drugi« pa pomeni: šele zares pravi človek. To »dogajanje« zato ni le nekakšno golo, ločeno spoznavanje neke resnice, temveč hkrati v tem in po tem učlovečevanje. To je najgloblji pomen filozofije in filozofiranja. Platonova *paideia*, ali pa Jaspersovo dosežanje eksistence v njeni odnosnosti do transcendence, ne pomeni tistega, kar običajno mislimo z besedo vzgoja in samovzgoja, temveč ima mnogo globlji pomen — kot tisto, kar vsako tako vzgojo šele omogoča. Z opozarjanjem na »sorodnost« Jaspersove filozofske misli z velikimi misleci iz zgodovine skušam pokazati pristno notranjo povezanost in zgodovinskost Jaspersove misli.

Ker ima človek kot eksistenca po Jaspersu svojo brezpogojno mero v odnosu do transcendence (Glej Einführung in die Phil.) in ker je ekssi-

stenca zgodovinska svoboda, zato v Jaspersovi filozofiji ni mogoča posebna občeveljavna etika, ki bi vsebovala taka ali drugačna, za vse obvezna napotila, pravila, omejitve ali kak kategorični imperativ. V okviru Jaspersove filozofije sploh ne more biti govora o kakih konkretnih napotkih za posameznikovo delovanje in tudi ne za delovanje skupnosti posameznikov, družbe. Vsako tako pravilo bi namreč spodbijalo samobitnost svobode. Človek kot človek mora v situaciji samoodgovorno in situaciji ustrezno odločati in delovati ter v skladu s tem tudi nositi odgovornost. To pa ne bi bilo mogoče, če bi imel za to delovanje in odločanje že izdelane kake norme, klišeje ali podobno. Vendar etika ni nemogoča le zaradi tega premisleka o odgovornosti, temveč ni mogoča že iz pojmovanja človeka kot možne eksistence. Kljub tej brez-etičnosti Jaspersove filozofije pa človeško odločanje in delovanje ne sledi iz samovolje ali egocentrizma. Svojo neprenosljivo in enkratno brez-pogojno *mero* odločanja in delovanja nahaja sleherni človek kot on sam, kot eksistenca le v odnosu do transcendence. Tu izvirajo njegova brez-pogojna (Unbedingte) dejanja in odločitve. Brez te mere ostaja človek v absolutni breztemeljnosti svoje samovolje, ki mu postaja zakon; človek zapade v absolutni nihilizem. Onemogoči si komunikacijo in s tem možnost uresničevanja svoje eksistence. Izgublja osnovno človeško dimenzijo, ostaja le še kot golo bivanje, ki je podobno živalskemu. To je ena skrajnost. Druga možnost za človeka, ki ni našel svoje mere v transcendenci, pa je, da prevzame splošno veljavna pravila ravnanja, klišeje, po katerih se ravna, in se vse bolj izgublja v brezosebnosti. V tem prav tako ne more biti samobitna, samoodgovorna svobodna eksistenca, temveč osiromašeno, nesamostojno bivanje kot rezultat bega pred odgovornostjo ali pa nesposobnostjo, da bi dosegel samobitnost. Nobena opravičila s takimi ali drugačnimi vzroki ga ne odvežejo krivde, ki jo topo čuti. Iz tega sledi, da je vsaka občeveljavna etika, pa naj bo še tako vzvišena in veličastna, popolnoma nemogoča prav zato, ker je za samobitno zgodovinsko eksistenco in svobodo nesprijemljiva in jo podira. Tudi doseganje eksistence v komunikaciji kot naloga filozofiranja in uresničevanja človekove možnosti ni mišljena kot kak kategorični imperativ, kot taka zahteva, temveč je eksistenci sami tako lastna, kot je očesu lastna svetloba. Očesu svetloba ni zahteva, temveč njegov medij in izvorni pogoj — samo v nji je oko mogoče. Tako tudi eksistenca v komunikaciji. Komunikacija pa je na prav tak način lastna človeku. Tam, kjer je človek, je komunikacija in možna eksistenca. Samo žival je absolutno brez nje. S tem pa spet ni rečeno, da etike ne bi smelo biti. Nasprotno: etika je celó potrebna, prav je, da postavlja svoje norme in najstvo. Toda za eksistenco je vse to neobvezno. Te norme pa *morejo* postati za eksistenco obvezne le v *njeni* odločitvi, če so v sozvočju z *njeno* izvorno *mero*. Etične norme in najstva torej omogočajo in olajšujejo eksistenci orientacijo v njenem »etičnem prostoru«. (Glede te problematike glej Phil. II, str. 354—362; posebno na strani 362 — 6. *Možnost filozofske etike*; dalje Phil. III, str. 229, 3.)

Kot v Jaspersovi filozofiji ni mogoča etika, tako tudi ontologija ni mogoča. Možnost ontologije bi namreč terjala možnost *spoznanja* eksis-

stence in transcendence. Ker pa moremo eksistenco in transcendenco le razsvetliti, ne spoznati, zato ontološko spoznanje (kot znanje prave biti) ni mogoče. Videli smo že, da je vsa ta razsvetlitev pojmovana le kot apel na eksistenco, znak ali šifra zanjo, ne spoznanje. »Če bi vodila razsvetlitev eksistence skozi ontološke izjave o eksistenci k kakim novi objektiviteti subjektivnega, bi bilo takšno otrpnjenje apelirajočega mišljenja crodje zlorabe, v svojem spoznavnem pomenu pa nično. ... Vsak stavek razsvetlitve eksistence, ki ni vzet kot apel, temveč kot izjava o biti [Sein-saussage], kar je le po svoji neposredni obliki, je skušnjava take zlorabe, Če odvezamo apel, ki je v zahtevi po spremenitvi, postane možno uporabnostno govorjenje z znaki razsvetlitve eksistence, kot da nekaj je ali da ni tako. Enak pomen bi imel izpeljan nauk, pa tudi že zarodek ontologije eksistence [Existenzontologie]. Iz tega nastaja specifična sofistika, ki spremlja vso filozofijo eksistence. V na videz največji bližini do pravega je najgloblji padec.« (Phil. II, str. 432—434). Še določneje govori Jaspers o tem v tretji knjigi svoje »Filozofije«, kjer med drugim pravi: »Ontologija mora razpasti. Kajti vednost o bivanju je omejena na svetno usmerjenost, predmetna vrednost sploh pa je omejena na miselna določila kakega kategorialnega nauka; vednost v razsvetlitvi eksistence ima svoje bistvo v apelu na svobodo, ne v posesti kakega rezultata; vednost o transcendenci je kot kontemplativno poglobljanje v nestalen in mnogoznačen šifropis...« (Gelj Phil. III, str. 160: 2. Nemožnost ontologije za nas.) Če jemljemo zgodovinske ontološke postavke kot spoznanja in znanje, meni Jaspers, jih absolutiziramo in s tem zavajamo v zmoto. Te postavke moramo gledati le kot šifre in znake transcendence, ki so jih ustvarjali vsi veliki misleci v zgodovini filozofije. Te šifre imajo pomen le za eksistenco. Iz tega se odpira svojevrsten pogled na zgodovino filozofije, ki je premagal racionalistično-razsvetljensko pozicijo in vidi v vsej zgodovini filozofije edinstveno prizadevanje razsvetlitve prave biti transcendence. Zato ne odklanja nobene zgodovinske filozofske koncepcije, kot da je zmota. Sprejema vse te koncepcije, vendar ne da bi jih odpravil kot gole momente svoje koncepcije.

Če se po vsem tem vprašamo, kakšna je družbena vloga filozofije v Jaspersovem filozofskem horizontu, potem je mogoče govoriti le o njenem pomenu za človeka posameznika in šele in samo skozi posameznika o njeni vlogi in pomenu za človeško medsebojnost odnosov na vseh ravneh. Filozofija mora — in samo to zmora — spreminjati človeka posameznika, in sicer ne iz vnanjosti, s tem se trudi običajna vzgoja in izobrazba, temveč od znotraj, iz njega samega. More biti soudeležena pri njegovem doseganju izvirne, lastne samobitne svobode kot zgodovinske eksistence, more mu pomagati, da bi se zavedel svoje svobode in samoodgovornosti, da bi našel svoja najosnovnejša vodila, ki ne morejo izhajati iz nobenih še tako dobrih svetovno usmerjenih smotrov. To je filozofirajočemu človeku (in vsak je po Jaspersu kot človek že filozofirajoč) mogoče le v prisvajanju celotnega zgodovinskega izročila in v komunikaciji, brez katere ni samobitnosti. Šele v realizaciji filozofije v tem duhu, v posameznih, po komunikaciji na vseh nivojih povezanih zgodovinskih eksistencah izpol-

njuje filozofija tisto, kar je vedno izpolnjevala. Zunaj tega je filozofija mrtva in neuporabna, ne daje nobenih rezultatov, ne pomeni ničesar. Vsa njena vloga raste iz vpogleda, da vsaka človeška prihodnost (v celoti ali v posameznostih) raste le iz delovanja in odločitev ljudi hic et nunc, to pa ni zgolj sedaj in tu, temveč zgodovinski, in vsebuje preteklost in prihodnost. Filozofija stoji prav v srcu tega dogajanja, v človeku posamezniku. S tem nikakor ni rečeno, da je družba vsota posameznikov — nasprotno — Jaspers trdi, da zunaj komunikacije ni samobitnosti eksistence kot zgodovinske svobode, trdi pa tudi, da brez eksistentnih posameznikov prav tako ni njihove medsebojnosti in družbe. Več kot to pa od filozofije, kot jo razume Jaspers, ni mogoče zahtevati. Tudi zahteva, naj bi filozofija dala človeku polnost oziroma celovitost, je po Jaspersu le prazna želja. Filozofija ne more človeku dati ničesar, česar ne bi že imel. Polnost in celovitost človekovega življenja prav gotovo ni kaka vsevednost v znanju (ki danes nepovrnljivo presega skrajne možnosti posameznika) pa tudi ne vsestranska sposobnost in izurjenost v vseh spretnostih (ki danes bolj kot kdaj absolutno presegajo posameznika in so zanj tudi v prihodnosti nedosegljive). Polnost človeka je mogoča samo kot zgodovinska eksistenca svobode in samobitnosti posameznika v komunikaciji.

S tem zaključujem obravnavanje »predmeta«, metode in vloge Jaspersove filozofije eksistence. Vse druge probleme in aspekte sem nujno moral omejiti ali opustiti, saj je bilo treba s to kratko razpravo nekako zaobseči skoraj ves zelo obsežni Jaspersov filozofski opus. Zato ta prikaz ne more veljati kot podoba celotne Jaspersove misli, temveč le kot osvetlitev enega — sicer za filozofijo bistvenega — »aspekta«.

Zapisek Jaspersu in njegovi misli

Karl Jaspers je sodobni nemški filozof. Rojen je bil leta 1883 in je bil profesor za filozofijo v Heidelbergu in Baslu. Začel je kot psihiater in njegova »Obča psihopatologija« (Allgemeine Psychopathologie) iz leta 1913 je pomemben prispevek k razvoju psihiatrije, medtem ko sta »Psihologija svetovnih nazorov« (Psychologie der Weltanschungen) iz leta 1919 ter »Strindberg in van Gogh« iz leta 1922 prehod k filozofiji. Leta 1932 je izdal svoje glavno filozofsko delo »Filozofija« v treh knjigah. Jaspers je bil izrazit nasprotnik nacizma; v času nacistične oblasti mu je bila onemogočena sleherna aktivnost. Po zadnji vojni je bil ves čas zelo aktiven kot profesor in kot mislec. Kot avtor mnogih tehtnih filozofskih del si je ustvaril v zahodnem svetu velik ugled. Poleg že omenjenih del so pomembna še naslednja njegova dela: Die geistige Situation der Zeit (1913), Vernunft und Existenz (1935), Nietzsche (1936), Descartes und die Philosophie (1937), Existenzphilosophie (1937), Die Schuldfrage (1946), Von der Wahrheit (1947), Der philosophische Glaube (1948), Einführung in die Philosophie (1950), Die Atombombe und die Zukunft des Menschen (1958). Je še cela vrsta Jaspersovih del, njihov spisek bi bil preobsežen.

Da bi bila podoba tega misleca določnejša, se mi zdi potrebno na kratko orisati duhovno-filozofski zgodovinski okvir, v katerem Jaspers deluje, ter znotraj Jaspersove misli zastaviti nekaj vprašanj, na katera Jaspers ni dal zadovoljivega odgovora.

Ce se npr. vprašamo, kdo je Jaspersov neposredni filozofski predhodnik, moramo odgovoriti, da takega pravzaprav ni, obenem pa vidimo osnovne misli večine velikih filozofov iz zgodovine filozofije na poseben način pričujoče v Jaspersovi filozofiji.

Naj samo bežno omenim nekatere. Tako je npr. B. Bošnjak ugotovil, da je Jaspers zelo veliko dobil pri Plotinu. Plotin govori o Enem kot prvem in nad vsem drugim. Eno je absolutno najvišje, celo nad bogom, Eno je absolutno, ni pa več dostopno racionalnosti, temveč le eksaktično. Pomen filozofije pa je videl Plotin v tem, da pripravi človeka za to eksaktično združitev z Enim, kar je za človeka višek izpolnitve in pomembno za vse njegovo žitje in bitje. Eno je torej za Plotina več kot karkoli in ne more biti to ali ono v svetu. To Plotinovo misel je mogoče skoraj v celoti najti pri Jaspersu. O sorodnostih med Platonovo in Jaspersovo mislijo sem že govoril. Tudi osnovno Kantovo zamisel stvari po sebi in pojava nahajamo zelo razločno spet pri Jaspersu. Pomen njegove vseobsežnega je skoraj identičen s Kantovo stvarjo po sebi. V obeh primerih gre za nekaj transcendentnega, kar je v okviru svetne usmerjenosti bivanja načelno nedostopno. Jaspersu je bit transcendence dostopna le možni eksistenci, Kantu pa je bit stvari po sebi dana človeku kot moralnemu bitju v faktu svobode, ki v okviru sveta nikjer drugje nima mesta. Tudi Heglova dialektika je spet na neki način navzoča v Jaspersovi filozofski metodi, o tem sem že govoril. Posebno mesto v Jaspersovi filozofiji je našla Kierkegaardova misel o zgodovinski posamezni eksistenci kot edini realiteti človeka, ki ni le derivat ali pa kultura česa občega, nadčloveškega. *Ta misel je tako rekoč jedro Jaspersove filozofije eksistence.*

Tako bi mogli iskati in še naprej naštevati podobne analogije; mislim, da to niso gole analogije, temveč so utemeljene v bistvu Jaspersove filozofije. Prav tako sem daleč od tega, da bi iskal kake »vplive« na Jaspersovo misel, ali pa celo sklepal, da je to le električna zmes. Jaspersova misel je nastajala nekako v letih 1920—1935 in se potem dopolnjevala do danes iz odpora zoper hladno akademsko »znanstveno« filozofijo, predvsem zoper novokantovstvo, neopozitivizem in tudi fenomenologijo. Nastajala je po Jaspersovih lastnih besedah kot poskus vrniti filozofijo v tisto dimenzijo, kjer je vedno že bila, pa je nekako zašla. Za Jaspersa ne moremo reči, da bi nadaljeval Husserlovo fenomenologijo, *Jaspers ni mislec fenomenološke šole.* Tudi njegova metoda ni fenomenološka, to smo že mogli videti. Sam na več mestih dokaj kritično omenja fenomenologijo. Fenomenološko metodo ima za pomembno v psihologiji in psihiatriji. Sam jo je uporabljal — pod Husserlovim vodstvom — v nekaterih svojih delih iz psihiatrije. V filozofiji pa se za fenomenologijo ni ogreval. Tako lahko vidimo, da Jaspers tudi med svojimi neposrednimi predhodniki nima nobenega očitnega zglednika, za katerim bi hodil. S tem je dejansko

izpričal svojo samobitnost, hkrati pa tudi zgodovinskost. Mogli bi torej reči, da je Jaspers svojo filozofijo tudi zares živel in s tem uresničil stari antični ideal.

Jaspersu često očitajo, da je teološki mislec, ker mnogo govori o bogu, verovanju, transcenci itd.; saj je celo utemeljitelj filozofskega verovanja. Vendar je treba reči, da je Jaspers pod tem videzom, ki se kaže površnemu pogledu, če skušamo doumeti tisto, kar govori, tudi zelo *oster antiteološki mislec*. Njegovo filozofsko verovanje nima nič skupnega s teološko vero v kako razodetje in avtoriteto. Tistega, kar skuša Jaspers označiti z besedami »bog« in »transcendenc«, nikakor ne moremo površno zamenjati s teološkim in cerkvenim bogom in teološkim onstranstvom ali nebesi. Taka površna kritika ni smiselna, ker ne zadeva bistva. Če hočemo Jaspersa kritizirati v tej točki, ga moramo kritizirati v bistvu. Za plodno kritiko pa je potrebno dolgotrajnejše miselno delo. Ne gre torej za iskanje zmot ali »protislovij« v Jaspersovi filozofiji, temveč za postavljanje vprašanj tam, kjer na videz ni nič več vprašljivo.

Popolnoma dobro lahko nekako »razumemo«, kaj je hotel Jaspers povedati npr. z besedami »eksistenca« in »prava bit transcendence vseobsežnega«, ne sicer samo iz tistega, kar je povedal o tem, temveč predvsem iz tistega, kar prihaja tem praznim besedam nenehno naproti iz nas samih kot odmev naše biti. Eksistenco in transcenco (bit) je Jaspers le razsvetlil. Ta razsvetlitev pa je osnovana na filozofskem verovanju, ki ima pri Jaspersu seveda več pomenov. Celotna zasnova Jaspersove misli je takšna, da ne prekorači filozofskega verovanja. Nemir filozofirajočega človeka pa se s tem ne more zadovoljiti, ne more se tu ustaviti, hoče prav to nedosegljivo. Jaspersovo verovanje moremo sicer nekako »razumeti« in sprejeti, toda pri njem ne moremo obstati, ker bi sicer bilo v filozofiji že vse povedano, čeprav je res tudi to, da je v filozofiji že od nekaj vse povedano. Ravno tu pa se poraja dosti vprašanj. Prav zato bo ta nemir še naprej porajal nove zasnove, v katerih bo isto znova in znova izrečeno na drug način. Ob tem pa se zastavlja vprašanje zgodovinskosti teh zasnov. Vprašanja, ki bi jih mogel zastaviti v odnosu do Jaspersove filozofije, so naslednja:

1. Kaj omogoča človeka kot človeka, kaj je tisto, v čemer je človek kot tak mogoč? Vprašanje ne teži za dokončno »definicijo« in s tem »razvrednotenjem« človeka. Jaspers bi dal na to vprašanje različne odgovore, našel bi v človeku več plasti, več dimenzij. Tisto glavno bi pokazal kot eksistenco v komunikaciji. Toda vprašanje gre dalj: v kateri dimenziji se predvsem moramo gibati, da bi to oboje bilo mogoče, da bi nam ta *odnosnost* sploh bila mogoča, kajti bistvo komunikacije je v neki odnosnosti. Jaspers bi odgovoril, da sta obe zaobseženi v biti vseobsežnega. S tem zadevamo na drugo vprašanje:

2. Kako je s pravo bitjo vseobsežnega kot transcendenco? Kaj ima Jaspers navsezadnje v mislih, ko izgovarja *to bit*, *ono bit*, *pravo bit* — kakšni so pomeni biti v teh zvezah. Če postavimo ob to še besedi bivajoče in bivanje, kakšen je sedaj odnos med vsemi temi pomeni, saj vendar nekako čutimo, da Jaspers misli s tem neke razlike. Če smo torej v ne-

kakšnem odnosu do vseh teh »biti« — katera je tista odnosnostna dimenzija, v kateri moremo biti v odnosu? Ta dimenzija, v kateri je odnosnost sploh mogoča, je torej v Jaspersovi filozofiji predpostavljena, ni pa tematizirana.

3. Če je vsa odnosnost ostala v nejasnosti — kako je sedaj s tisto človekovo brez-pogojno *mero* v vsem tem spletu, kje in po čem je zasnovana ta mera? Ali je tisto, v čemer in od koder ta mera jè, nespremenljiva večnost, ali je tudi zgodovinsko, ali je oboje?

4. Prav tako se zastavlja vprašanje filozofske metode: Zakaj sama transcendenca vseobsežnega zahteva prav tako metodo dialektike? Zakaj se je iz tega prav Jaspersu odprl *tak* pogled na zgodovino filozofije?; ali bi se bila tak pogled in taka zasnova filozofije načelno mogla pojaviti že prej? Zastavlja se vprašanje *zgodovinske* utemeljenosti eksistence v njeni svobodi: zakaj pa so vse do Jaspersa transcendenca *ontologizirali*? Ali gre tu za naključje?, ali za miselno zaostalost?, ali gre za globljo zgodovinskost same človekove svobode?

Mogoče je, da so ta vprašanja v odnosu do Jaspersove filozofije odveč. Vendar sedaj ne vidim, da bi bili v okviru Jaspersove misli že dani odgovori na ta vprašanja, zato se mi zdijo kot vprašanja upravičena.

Še neka stvar se mi zdi vredna omembe. Ko govori Jaspers o eksistenci in komunikaciji, ki imata centralno mesto v njegovi filozofiji, pravi, da je komunikacija (in v nji doseganje samobitnosti eksistence) mogoča le na istem človeškem nivoju. Prava komunikacija med nadrejenim in podrejenim, med gospodarjem in hlapcem, med sužnjem in lastnikom ni mogoča. Kako omogočiti to isto raven komunikacije in s tem doseganje dejanske samobitne eksistence, tega Jaspers v svoji filozofiji ne obravnava. Po njegovem ta problem presega neposredne možnosti filozofije. Rešujejo ga lahko le ljudje s svojimi dejanskimi odločitvami, ki so skozi svoje filozofiranje in komunikacijo dosegli svojo samoodgovornost.

LITERATURA

1. K. Jaspers: Philosophie I, Philosophische Weltorientierung.
2. K. Jaspers: Philosophie II, Existenzerhellung.
3. K. Jaspers: Philosophie III, Metaphysik. Vse tri knjige izdal Springer Verlag, 3. Auflage 1956.
4. K. Jaspers: Die geistige Situation der Zeit. Sammlung Göschen, Band 1000, 1955.
5. K. Jaspers: Der Philosophische Glaube, Piper Verlag, 4. Auflage 1955.
6. K. Jaspers: Existenzphilosophie, 2. Aufl., Walter de Gruyter Verlag 1956.
7. K. Jaspers: Philosophie und Welt, Piper Verlag 1958.
8. K. Jaspers: Philosophie und Wissenschaft, Artemis Verlag 1949.
9. K. Jaspers: Die gegenwärtigen Aufgaben der Philosophie, Universitas, letnik 9., zvezek 2., 1954.
10. K. Jaspers: Die Atombombe und die Zukunft des Menschen, Piper Verlag 1962.
11. K. Jaspers: Nietzsche, Walter de Gruyter Verlag 1936.
12. K. Jaspers: Einführung in die Philosophie, Piper Verlag 1961.
13. Platon: Parmenid, Kultura, Beograd 1959.
14. Platon: Država, Kultura, Beograd 1957.
15. Windelband: Povijest filozofije I, Kultura, Zagreb 1956.

Razvoj koncepcij filozofije v jugoslovanski filozofski publicistiki 1945–1965

Janez Dokler

Uvod

Razpravljati o koncepcijah filozofije — tako se zdi — pomeni razpravljati o predmetu in funkciji filozofije. Toda zamisel »PREDMETA IN DRUŽBENE VLOGE FILOZOFIJE« sama implicira dve predpostavki, ki ju je v uvodu treba razložiti in — kolikor je to mogoče — do njiju zavzeti določeno stališče. Prvo med njima je mogoče izraziti s trditvijo, da je filozofija znanost in da kot znanost mora imeti svoj specifični predmet. To predpostavko je mogoče razumeti in razlagati kot filozofsko pozicijo, ki vse filozofsko mišljenje reducira na spoznavni odnos, ki ji je svet s filozofijo vred zgolj predmet spoznavanja, in ki misli — to je druga implicirana predpostavka — da mora rezultat njenega spoznavanja imeti praktične posledice v družbeni sferi. Obe predpostavki sta seveda v tesni zvezi z določeno koncepcijo znanosti (in odvisni od nje), ki jo lahko imamo za bolj ali manj splošno sprejeto, čeprav ne mislimo, da je nesporna. Vsekakor je potrebno, da se od teh predpostavk in od filozofske pozicije, ki jo določajo, vsaj v tem smislu ogradimo. Če govorimo o predmetu in funkciji filozofije, je to treba razumeti zgolj kot nekakšen znak, nadomestilo za opis situacije, v kateri filozofija sama sebi postane predmet.

Zgodovinsko dejstvo je, da se je novoveška filozofija znašla v taki situaciji sredi devetnajstega stoletja in da se je ta kritična situacija kazala, oziroma se še kaže kot izguba specifičnega predmeta. Pogosto tudi pri jugoslovanskih avtorjih naletimo na mnenje, da je proces, ki ga je nedvomno mogoče zasledovati skozi vso zgodovino zahodne filozofije, proces osamosvajanja posameznih področij vedenja, njihovo izločanje iz splošnega okvira, ki ga je prej dajala filozofija. Ta proces naj bi bil dosegel svoj konec v osamosvojitvi psihologije in sociologije in v njenem konstituiranju v posebni, tj. nefilozofski oziroma pozitivni znanosti, kar se je zgodilo v preteklem stoletju.

V tej interpretaciji zgodovine zahodne filozofije je težko prezreti pozitivistično koncepcijo negacije filozofije kot metafizike in njeno nado-

mestitev s sistemom pozitivnih znanosti. Čeprav namreč ni mogoče dvomiti o kontinuiranem napredovanju poznanja prirodnih in družbenih zakonitosti v obravnavanem zgodovinskem obdobju, hkrati tudi ni mogoče prezreti, da je tako imenovana kritična situacija meščanske filozofije v preteklem stoletju predvsem logično skrajna konsekvence njenih lastnih, predvsem spoznavnoteoretskih izhodišč. Natančneje rečeno je omenjena kritika filozofije konsekvence redukcije filozofije na gnoseologijo. To potrjuje tudi nadaljnji razvoj meščanske filozofije, ki je potekal v znamenju obnavljanja drugih aspektov klasičnih filozofskih sistemov in tudi v znamenju absolutizacije teh aspektov. Simptomatično za ta razvoj je novokantovsko gibanje s poudarjanjem aksiologije, kar lahko imamo za direktno reakcijo na pozitivistični »indikativizem«. Na splošno je mogoče trditi, da v poklasični meščanski filozofiji pluralizem koncepcij glede na »predmet in družbeno funkcijo filozofije« v nekem pogledu nadomešča univerzalnost klasičnih filozofskih sistemov. Vsekakor pa je tudi najbolj radikalni odgovor, ki je preprosto negiral filozofijo kot metafiziko, s tem pa tudi njen predmet in funkcijo, slej ko prej ostal samo eden izmed možnih odgovorov. V situaciji, kakršna je danes, pomeni vsaka definicija filozofije, tudi njena negacija, negacija njenega predmeta in funkcije, hkrati že določeno filozofsko stališče, ki pa ni determinirano zgolj teoretsko, temveč v osnovi po dejanskih, praktičnih odnosih ljudi do sveta.

Kar zadeva razvoj koncepcij filozofije v jugoslovanski filozofski publicistiki po letu 1945, je treba ugotoviti, da je specifična situacija, ki je v jugoslovanski filozofiji nastala nekako po letu 1952, aktualizirala celotni kompleks problemov okoli predmeta in funkcije filozofije, s tem pa je tudi v nekem pogledu aktualizirala različne koncepcije predmeta in funkcije filozofije v meščanski filozofiji.

Razprava o razvoju koncepcij »predmeta in družbene funkcije filozofije« — tako se zdi na prvi pogled — bi metodološko nujno morala izhajati iz definicije filozofije, ki bi bila splošno veljavna in bi iz nje logično izhajala tudi določitev njenega predmeta. Vendar je znano, da se na eni strani obseg in vsebina »predmeta« filozofije nenehno spreminjata, na drugi strani pa nimamo nobene definicije filozofije, ki bi bila tako splošna, da bo obsegala vso zgodovinsko dano filozofijo in hkrati nedvoumno določala njen predmet. K temu lahko dodamo, da se pozornost filozofske misli preusmerja in obseg njenega »predmeta« spreminja celo ne glede na definicije — kar *mutatis mutandis* velja tudi za jugoslovansko filozofijo v obravnavanem obdobju.

V jugoslovanski filozofski publicistiki po letu 1945 nahajamo najpogosteje dve definiciji. Prva velja za marksistično filozofijo (dialektični materializem); po njej je le-ta *znanost o najsplošnejših zakonih gibanja in razvoja prirode družbe in človeškega mišljenja*. Kot bomo videli, se je ravno okoli te definicije strnil velik del jugoslovanske filozofske polemike o predmetu filozofije, zlasti pa tisti njen del, ki zadeva problem ideologije in ideološkega momenta v spoznavanju. V grobi razdelitvi stališč do tega problema lahko govorimo o dveh skupinah.

Prva, predvsem znanstveno ali celo scientistično orientirana, pojmuje predmet filozofije (= znanost o najsplošnejših zakonih gibanja in razvoja prirode, družbe in človekega mišljenja) kot *sumacijo* oziroma *sintezo* celotnega človeškega spoznavanja »objektivnega sveta« in njegovih zakonitosti ter gleda zgodovino tega spoznavanja kot progresiven zgodovinski proces. V središču zanimanja te smeri je gnoseološko — logična problematika. Problem ideologije in ideološkega momenta rešuje s klasifikacijo filozofskih disciplin, med katere uvršča še etiko in estetiko; teoretska utemeljitev teh disciplin je podana v stališču, da človekov odnos do sveta ni izčrpen v spoznavnem odnosu, temveč da ob le-tem obstojajo tudi afektivno-vrednostni odnosi, v katerih prevladuje ideološki moment.

Druga, predvsem antropološko orientirana skupina (stališč), poudarja svoj antiscientizem, odklanja pluralistični »odnos do sveta«, ki naj bi se izražal v klasifikaciji filozofskih disciplin, zavzema kritičen odnos do gnoseologije, ki da je »neprimerjena« marksizmu, in postavlja v ospredje — sklicujoč se na Marxa, predvsem na njegova zgodnja dela — antropološko-ontološko problematiko. Po teh stališčih pomeni vztrajanje na gnoseološki poziciji zaostajanje na ravni, ki jo je ravno Marx presegel, namreč na ravni abstraktnega odnosa subjekt — objekt, se pravi gole »kontemplacije o...«. Čeprav ta smer filozofskega mišljenja redko ali celo nikoli *expressis verbis* ne zavrača obravnavane definicije, jo že z navedenimi stališči zavrača vsaj v tisti jasni obliki (znanost o...) v kakršni se pojavlja pri zagovornikih prve izmed omenjenih smeri. Kolikor pa jo sprejema, jo sprejema v obliki, iz katere ni mogoče izpeljati določil predmeta filozofije, vsaj ne takih, ki bi zadoščala za definicijo predmeta v znanstveno metodološkem smislu.

Ker se bomo pozneje podrobneje ukvarjali s posameznimi stališči, se tu zadovoljujemo z ugotovitvijo, da že zaradi nerešenih vprašanj ob tej definiciji, ki — ponavljamo — velja, oziroma naj bi veljala samo za dialektični materializem, ni mogoč metodološki pristop, ki smo ga v začetku omenili kot na videz nujnega.

Druga, splošna definicija, ki naj bi veljala za vse filozofsko mišljenje, tako za pretekle kot za sodobne filozofeme, pravi, da je *filozofija (je) oblika družbene zavesti*. V tej formi — a samo ta je skupna mnogim avtorjem — je definicija nepopolna, ker vsebuje samo *genus proximum*; *differentia specifica* ji manjka. Takoj pa, ko avtorji preidejo k vrstni razliki, ki bi morala določiti predmet filozofije oziroma njeno funkcijo ali pa oboje, nastanejo podobne težave kot pri prvi izmed obravnavanih dveh definicij.

Samo kot zgled navajamo definicijo Ilije Kosanovića. Ta meni, da je — izhajajoč iz vsega, kar so »klasiki marksizma učili o človeški zavesti nasploh in o filozofiji posebej« — mogoče reči, da je »filozofija oblika, forma družbene zavesti, in to najvišja forma te zavesti, tista, ki *posplošuje rezultate in usmerja razvoj vseh drugih njenih oblik, predvsem znanstvenega spoznavanja*, ter tako gradi človekov splošni pogled na svet (podčrtal I. K.). Iz »vrstne razlike« Kosanovićeve definicije je mogoče

razbrati, da so avtorjeva stališča zelo blizu tistim, ki smo jih zgoraj klasificirali v prvo skupino. S to definicijo je na splošno določena funkcija filozofije (*posplošuje rezultate, usmerja razvoj, gradi človekov splošni svetovni nazor*), ne pa tudi njen specifični predmet. Natančno vzeto ta definicija tudi ni v pravi korelaciji z definicijo dialektičnega materializma kot znanosti o »najsprešnejših zakonih gibanja in razvoja prirode, človeške družbe in mišljenja«. Nadalje vztraja pri spornem pluralizmu »odnosov do sveta« in prav tako spornem odnosu med filozofijo in posebnimi »nefilozofskimi« znanostmi. Take ali podobne slabosti pa vsebujejo tudi vse druge različice te definicije.

Iz vsega rečenega izhaja, da iz najsprešnejših definicij filozofije, ki so se v obravnavanem obdobju pojavljale v jugoslovanski filozofski publicistiki, ni mogoče skladno izvesti njenega predmeta in funkcije, da torej te definicije ne morejo biti metodološko izhodišče.

Po negativnem izidu preizkusa enega izmed možnih metodoloških pristopov k obravnavanemu gradivu se torej vračamo k že omenjeni situaciji, o kateri smo rekli, da je nekako po letu 1952 povzročila aktualizacijo celotnega kompleksa problemov ob predmetu in funkciji filozofije.

Osnovni konstitutivni elementi te situacije so naslednji:

1. V razmeroma skromni filozofski produkciji prevladujejo s stalinskim diamatom obremenjene koncepcije filozofije; te s svojo nerazčlenjeno in prazno dogmatizirano celovitostjo najsprešnejših načel zakrivajo celo vrsto v času in filozofiji sami dozorelih problemov.

2. Te koncepcije vsebujejo protislovne trditve, katerih protislovnost in nevzdržnost se začne razkrivati ob sporu med vodstvom sovjetske partije in KPJ in — po objavi resolucije Informbiroja — ob potrebi po teoretski osvetlitvi spora.

3. Polagoma se uveljavi spoznanje, da je sovjetska praksa, oziroma, da so deformacije v tej praksi hkrati vzrok in posledica daljnosežne revizije marksizma. S tem se — sporedno s potrebo po teoretsko fundirani kritiki diamata — pokaže potreba po lastnem prodiranju v avtentične dimenzije Marksove in Engelsove filozofske misli.

4. V skladu z zahtevo klasikov oživi zanimanje za nemško klasično filozofijo, zlasti za Hegla, s tem pa je hkrati vzpostavljena določena kontinuiteta s progresivnim delom predvojnne filozofske tradicije.

5. Sporno postane (tudi pri nekaterih uglednih avtorjih izrecno zastopano) enačenje med filozofijo, svetovnim nazorom in ideologijo ob hkratnem zatrjevanju, da je filozofija znanost. Zlasti to enačenje je »nabito« s protislovji in je s tem vplivalo na poznejši potek filozofskih raziskav in polemik.

6. V neposredni zvezi s kritiko stalinistične redukcije filozofije na razredno ideologijo — po tej je Heglova filozofija zgolj aristokratska reakcija na francosko revolucijo — postane predmet intenzivnega zanimanja problem ideološkega značaja filozofije. Ob tem oživi tudi zanimanje za koncepcije sodobne meščanske filozofije in njene probleme.

7. Kritika stalinističnega dogmatizma, praktičnih konsekvenc njegove mehanicistične dedukcije tako imenovanega občega na posebno in posamično, oziroma subsumacija posamičnega in posebnega tako imenovanemu občemu, je že zelo zgodaj zastavila tudi problem človeka kot nosilca in ustvarjalca zgodovinskih in družbenih procesov.

Nesistematično in brez pretenzij po izčrpnosti naštetih elementi obravnavane situacije sami po sebi kažejo, kako široko je bilo območje problemov, ki so terjali rešitve. S stališča raziskave koncepcij predmeta in družbene vloge filozofije nas sicer ne zanimajo rešitve problemov kot takih, vendar pa lahko anticipiramo ugotovitev, ki izhaja iz gradiva, da so namreč te rešitve na eni strani močno odvisne od apriornih konceptualno — sistematskih okvirov (definicija filozofije, predmeta in funkcije), znotraj katerih so probleme reševali, da pa predvsem velja tudi narobe: *Aktualna nujnost določene filozofske problematike širi, modificira in razgrajuje apriorne konceptualno — sistematske okvire ali pa jih — v določenih primerih — preprosto potisne v ozadje in se ne meni zanje.*

Gornja ugotovitev nam je vsaj v najbolj splošnih obrisih narekovala tudi metodološki prijem pri obravnavanju gradiva. V prvem delu obravnavamo nekatere koncepcije predmeta in funkcije filozofije, ki so se v nekakšnem vmesnem obdobju postopno odpirale novim problemom in jim je mogoče pripisati določen vpliv na poznejši razvoj. V drugem delu obravnavamo koncepcije, ki insistirajo na filozofiji kot znanosti in spremljajo naraščajoči obseg problematike z reševanjem vprašanj sistematike filozofskih disciplin in mesta filozofije v odnosu do znanosti. V tretjem in zadnjem delu so predmet obravnave koncepcije, ki filozofijo načelno štejejo za odtujeno, ideološko zavest, vprašanje spreminjanja njenega predmeta, kolikor lahko v tem primeru sploh govorimo o predmetu, njene družbene funkcije in dosega pa je v okviru teh koncepcij vprašanje toposa.

Pri tej splošni razporeditvi kot tudi znotraj posameznih delov smo se komajda lahko držali principa kronološke razporeditve; le-to nadomešča razporeditev po notranji logiki koncepcij samih, kjer smo jo mogli ugotoviti.

Naša lastna prizadevanja je treba iskati v smeri poizkusa, spoznati in opozoriti na mejo obravnavanih koncepcij, na morebitna protislovja in seveda na vprašanja, ki ostajajo odprta.

I. Odpiranje problemov

2.

Pregled obdobja, ki smo ga v uvodu imenovali »nekakšno vmesno obdobje«, uvajamo s koncepcijo predmeta in družbene funkcije filozofije v delu Borisa Zihlerla »Dijalektični i historijski materializem« (»Rad«, Beograd 1952). Ta koncepcija — strogo vzeto — sicer ne sodi v celoti v naše »vmesno obdobje« in je tudi časovno nastala prej, saj gre za avtorizi-

rane zapise ciklusa avtorjevih predavanj o dialektičnem in historičnem materializmu, vendar je ilustrativna kot izhodišče. Na eni strani namreč zastopa koncepcije, ki so bolj ali manj obvladovale obdobje 1945—1952, na drugi strani pa že vključuje nekatere elemente specifične situacije v vmesnem obdobju. Pri razlagi te koncepcije se bomo omejili na najnужnejše, na definicije in temeljne postavke, ki jih avtor sam označuje kot take.

Izrecna predpostavka te koncepcije je misel o kontinuiranem razvoju filozofije, ki poteka vzporedno z razrednim bojem. Razred, ki je v konkretni zgodovinski situaciji nosilec objektivnega napredka družbe, je hkrati tudi nosilec filozofskega progressa. Vzporednost poteka do najvišjega vzpona razreda, ko pa se ta začne pomikati navzdol, postane nosilec filozofskega napredka nastopajoči novi revolucionarni razred. Iz te vzporednosti izhaja, da je napredek filozofije odraz splošnega razvoja družbe. »Pojav marksizma,« pravi avtor, »je, kot vemo, nerazdružno povezan s pojavom delavskega razreda.« Za njegov nastanek, za razvijanje filozofske in znanstvene misli v smeri ustvarjanja marksizma, so dale pobudo prve manifestacije boja in zavesti delavskega razreda. »Marksizem je najvišja manifestacija razredne zavesti delavskega razreda, predstavlja povezovanje znanosti z delavskim gibanjem.«

Vendar se marksizem kvalitativno razlikuje od prejšnje filozofije, kajti »prejšnji nauki o družbi so ostajali v okviru svetovnega nazora enega izkoriščevalskega razreda, razreda, ki je bil po svojem celotnem ekonomskem položaju nosilec novega izkoriščevalskega reda, medtem ko je marksizem ideologija razreda, ki sam sebe lahko osvobodi samo tako, da osvobodi vse druge eksploatirane razrede in gradi osnovo brezrazredne družbe. Zato tako njegova *ideologija* kot njegova *filozofija* nista nič drugega kot orožje v rokah proletarske množice, ki se bori za svojo osvoboditev. Takšna filozofija se iz poklica bolj ali manj ozkega kroga inteligence spremeni v stvar najširših množic.«

V obravnavani koncepciji ima nadalje pomembno mesto pojem partijnosti, ki jo avtor pojmuje kot razredno pogojenost svetovnega nazora, kot dejstvo, da je »vsako razumevanje pogojeno po nazorih določenega razreda in v njegovih interesih nahaja svoje meje«. Vendar je to le objektivna stran problema partijnosti; druga, subjektivna stran izhaja iz prve in je v tem, »da je človek ne le danes, temveč skozi vso zgodovino znanosti in filozofijo predvsem pozoren na tisto, kar je v danem trenutku najbolj pomembno. Ves razvoj znanosti predstavlja reševanje določenih konkretnih problemov, katere je postavila na dnevni red določena stopnja razvoja proizvodjalnih sil...« V tem smislu je posameznik samo medij, kajti »vsak družbeni mislec je pripadnik določenega razreda; misli v sklopu določene družbene psihologije, formira to psihologijo v celovito ideologijo«. Tudi v tem pogledu je marksizem v izjemnem položaju glede na prejšnje filozofije, oziroma svetovne nazore, oziroma ideologije, v katerih je bila objektivnost »v nasprotju s partijnostjo, ali pa je partijnost uničevala, požirala objektivnost«. Ker se delavski razred bori za ukinitvev vseh razredov, omogoča ta okoliščina »znanosti in ideologiji proletariata... mož-

nost največje objektivnosti, povezane z največjo partijnostjo (. . .). V tem je tudi najgloblji razlog dejstva, da znanost, ki stoji na pozicijah proletariata podira vse prejšnje razredno pogojene pregraje in odpira pot za svoj nemoteni razvoj. Objektivnost delavskega razreda in njegove *znanosti*, njegovega *svetovnega nazora*, njegove *filozofije* je ravno v tem, da je ta *svetovni nazor* najtrdnje fundiran na znanstveno odkritih zakonitostih.«

Na začetku tretje teme svojega ciklusa predavanj, naslov teme je Dialektični materializem — znanstveni svetovni nazor marksistično-leninistične partije, avtor napove, da bo govoril »nasploh o dialektičnem materializmu kot svetovnem nazoru (pogledu na svet) in o njegovem odnosu do posebnih znanosti«, nato pa postavi vprašanje: »Kaj je pravzaprav *svetovni nazor* ali, drugače rečeno, kaj je to *filozofija*?«

»Če na kratko odgovorimo,« pravi avtor, »lahko rečemo, da je *filozofski svetovni nazor* (filozofski pogled na svet) določen sistem nazorov, pojmov in predstav o pojavih narave, družbe in človeškega mišljenja. Svetovni nazor mora podati celovito sliko pojavov.«

Iz te najsplošnejše definicije in iz prejšnjih izvajanj izhaja, da je

a) svetovni nazor = filozofija,,

b) svetovni nazor = filozofski svetovni nazor,

c) filozofija = filozofski svetovni nazor = določen sistem nazorov, pojmov in predstav o pojavih narave, družbe in človeškega mišljenja, ki mora dati celovito sliko pojavov = ideologija določenega razreda. Vsekakor nobena izmed teh oznak ne omogoča nedvoumnega sklepanja na predmet in funkcijo filozofije.

Zdi se, da je jedro te težko pregledne koncepcije na nekem mestu, kjer Zihertl govori o odnosu med filozofijo in znanostjo ter polemizira proti pozitivistični negaciji filozofije, tudi proti tistim marksistom, ki se pri tem sklicujejo na znano Engelsovo stališče iz spisa Razvoj socializma od utopije do znanosti, namreč na stališče, da bo — ko bodo izpolnjeni pogoji — od vse dosedanje filozofije ostal samo še nauk o mišljenju in njegovih zakonih, formalna logika in dialektika. Avtor misli, da je to stvar daljne prihodnosti, ker bi bilo spričo že obstoječih razrednih nasprotij nevarno prepustiti znanstvenikom, ki »do ušes tiče v buržoaznih predsodkih . . . itd.«, da bi »nam« krojili svetovni nazor. Vsekakor pa trdi, da »Engels ohranja od prejšnje filozofije nauk o mišljenju in o njegovih zakonih, ker je prav to nauk o zakonih subjektivnega odražanja objektivne stvarnosti, spoznavne teorije dialektičnega materializma, ki v svoji istovetnosti z logiko in dialektiko sestavlja jedro vsega marksističnega filozofskega materializma.«

Dopolnilo k temu je koncepcija asimptotičnega približevanja absolutni resnici. Po avtorju je »Dialektični materializem ovrgel idealistično — metafizično pojmovanje filozofije kot absolutne resnice. V dialektičnem materializmu se problem absolutne in relativne resnice rešuje dialektično. Dialektični materializem ne zastopa stališča, da je mogoče naenkrat dati vso absolutno resnico, temveč nasprotno konstatira, da se priroda in družba neprestano razvijata, da je bivanje primarno in zavest sekun-

darna. Ker pa se priroda, ves svet, vse vesolje neprestano razvijajo, zato tudi zavest dobiva nove podatke o stvarnosti. Zato se zavest približuje absolutni resnici asimptotično... « itd.

Ziherl končuje z ugotovitvijo, da »smo iz naših dosedanjih izvajanj lahko videli, da je dialektični materializem kot marksistično-leninistična filozofija, znanost o najsplošnejših zakonih gibanja in razvoja narave, človeške družbe in mišljenja, kot pravi Engels. On (namreč dialektični materializem — op. J. D.) z ene strani prežema vse prirodoslovne in družbene vede, na drugi strani pa se stalno bogati z rezultati posebnih znanosti o narodi in družbi. Ravno on je v zgodovini prva *znanstvena* (podčrtal avtor) filozofija, idejno orodje spreminjanje sveta, graditve brezrazredne družbe. V tem je njegova kvalitetna razlika v odnosu do prejšnjih filozofij...». »Historični materializem ni nič drugega kot uporaba postavk dialektičnega materializma pri raziskovanju zgodovine, dialektični materializem, apliciran na družbene vede.«

Ob vseh teh konstitutivnih elementih koncepcije filozofije pa avtor na nekem mestu vendar tudi opozarja na okoliščine, ki so se bolj neposredno kot »najsplošnejše zakonitosti narave, družbe in človeškega mišljenja« odrazile v zavesti jugoslovanskih filozofov. Avtor namreč ugotavlja, da je »Resolucija Informbiroja in njene posledice obrnila pozornost vseh mislečih marksistov na niz problemov, katere je treba teoretsko razčleniti in osvetliti«. Med temi našteva odnose med socialističnimi deželami, problem prehodnega obdobja od kapitalizma v komunizem in njegovih specifičnih zakonitosti, probleme države v prehodnem obdobju, njene vloge in perspektive njenega razvoja, probleme socialistične demokracije. Reševanje te »konkretne zgodovinske problematike« po avtorju »obeležuje nadaljnje razvijanje marksistične teorije«.

II.

Leta 1952 (torej leta, ki je navedeno tudi kot letnica izdaje prej obravnavanega dela Borisa Ziherla) je Srbsko filozofsko društvo izdalo knjigo dr. Dušana Nedeljkovića, delo, ki že v naslovu vsebuje neko opredelitev do vprašanja o družbeni funkciji filozofije: »Naša filozofija v boju za socializem«. V enem izmed poglavij lahko najdemo pod naslovom »Naša revolucija in enotnost racionalne, revolucionarne vsebine naše filozofije« to opredelitev funkcije izraženo v takrat običajnem načinu; »Filozofija — piše Nedeljković — dobiva pri nas novo mesto, nove probleme in naloge. (...) Ona je last in bojno, revolucionarno, ustvarjalno orožje vseh graditeljev socializma naše dežele, orožje, skovano iz samih strogo preverjenih dejstev družbenega razvoja sodobnosti, razvojnih zakonov teh dejstev in iz ustvarjalnih naporov naših ljudskih delovnih množic; orožje, ki ga z bojem mnenj kujejo in nenehno razvijajo naši delovni ljudje; znanost, s katero — skupaj z vsemi drugimi znanostmi — naši narodi spreminjajo svojo stvarnost in gradijo novega socialističnega človeka;

znanost, za katere napredek posebej skrbijo tudi njeni strokovnjaki, filozofski delavci; znanost, kateri pri nadaljnjem razvoju pomaga in ga inspirira naša Partija.«

Tu izraženo stališče do vprašanja družbene vloge filozofije smemo — ne glede na način, kako je izraženo — imeti za dokaj splošno izhodišče, s katerega je izhajalo razpravljanje jugoslovanskih filozofov o predmetu in družbeni vlogi filozofije. Poglavitna predpostavka tega stališča je naslednja:

Osrednje vprašanje vse filozofije — vprašanje odnosa med bitjo in zavestjo, med subjektom in objektom, je v Marxovem nauku rešeno, zato za filozofa — marksista ni nič več vprašanje. Marksistična filozofija je »orožje«. »orodje spreminjanja stvarnosti«, oziroma — najsplošneje rečeno: »orodje« prizadevanj družbe pri spreminjanju stvarnosti, pri odpravljanju obstoječih nasprotij. Samo konsekvence tega stališča je drugo, da namreč angažiranost pri spreminjanju stvarnosti določa predmet filozofiranja.

Obe omenjeni stališči določata metodo Nedeljkovičevega dela. Avtor namreč v njem sistematično obračunava z jugoslovansko meščansko filozofsko tradicijo in sicer tako, da odkriva njen družbeno — razredni izvir, predvsem pa kaže, kako je hotela učinkovati, oziroma kako je učinkovala v konkretni družbeni situaciji stare Jugoslavije, kaže na njene intencije, na njen stvarni družbeni angažma, največkrat »skrit za abstraktnimi pojmovnimi konstrukcijami«. Hkrati s tem obračunavanjem, oziroma ob njem, pa Nedeljkić govori o progresivnem družbeno — političnem angažmaju jugoslovanskih filozofov — marksistov v preteklosti in o njihovih »nalogah«, katere izvaja iz konkretne zgodovinsko družbene in celo geografske situacije ter s tem seveda kaže svojo angažiranost v tej situaciji. Slednja je v veliki meri določena z elementi ideološkega boja med stalinistično deformacijo marksizma in stališči ZKJ v obdobju Informbiroja, zato Nedeljkić poudarja marksistično filozofsko opredelitev »zavestnega subjektivnega faktorja«, njegovega pomena in vloge v spreminjanju prirodne in družbene stvarnosti, kot eni poglavitnih nalog jugoslovanskih filozofov. To nalogo jim v danem obdobju narekuje »staroheglovski, objektivno — idealistični, velikodržavni informbirojevski revizionizem in njegova negacija zavestnega subjektivnega faktorja«. Glede na orientacijo filozofskega razpravljanja v sledečem desetletju so stališča o vlogi in pomenu »zavestnega subjektivnega faktorja« izražena v Nedeljkićevi knjigi, nedvomno pomembno izhodišče za vrsto ne vedno enotnih pogledov na vrsto filozofskih vprašanj, med njimi tudi na vprašanje vloge in predmeta filozofije.

Nedeljkić očita stalinistični reviziji marksizma, da je izgubila sleherni čut za dialektično resnico, ker v socialistični državi sami ni videla dialektičnega nasprotja med ostanki starega (tj. države) in novo socialistično družbo. Hkrati s tem je stalinistični revizionizem prezrl in »pozabil« zavestni, socialistični subjektivni faktor, ki bi se moral upirati zakonitim birokratskim, etatističnim, kastnim tendencam in — odpravljajoč eno za drugo funkcije države — graditi novo socialistično družbo«.

Nedeljković se pri svojem izvajanju opira na stavek iz Manifesta komunistične partije: »Na mesto stare buržoazne družbe z njenimi nasprotji bo stopila asociacija, v kateri bo svobodni razvoj vsakega posameznika pogoj za svobodni razvoj vseh.« Ob njem se sprašuje, če naj to stanje (obdobje komunizma kot tako označeni »mejni pojem«) nastopi od danes do jutri kot nekakšen »deus ex machina«, če je med obdobjem socializma in obdobjem komunizma v tem pogledu nekakšen nepremostljiv metafizični prepad. Ker navedene »ad hoc formulacije« klasikov gotovo ne gre razumeti v tem pomenu, se Nedeljkiću zdi, da se ravno tu in s tem adekvatno zastavlja vprašanje *temeljnega zakona razvoja socializma* kot vprašanje konkretnega razvijanja misli klasikov o korenitem preobratu, ki mora nastati v odnosu med družbenim razvojem in razvojem posameznika v obdobju komunizma. V luči Marxove in Engelsove karakteristike obdobja komunizma (kar zadeva »svobodo posameznika kot pogoj svobode za vse«), lahko — po Nedeljkiću — šele opazimo pravi dialektični odnos med obdobjem socializma in obdobjem komunizma, s tem pa tudi odkrijemo in določimo osnovni zakon razvoja socialističnega obdobja.

Po Nedeljkiću morata biti obdobji po vseh dialektičnih zakonih v dialektičnem odnosu in sicer tako, da se prvo »razvija s tistim, s čemer se bo v drugem odpravilo, nadaljevalo, preseglo«. Med vsemi drugimi elementi obdobja komunizma, katere vsebuje socialistično obdobje, »mora zakonito pritegniti nase posebno pozornost in skrb vseh revolucionarnih sil« ravno »osnovni, karakteristični, bistveni element komunističnega obdobja, namreč »svobodni razvoj vsakega posameznika kot pogoj svobodnega razvoja za vse«. Ta bistveni element, s katerim je označen prehod v komunizem, mora iz stihijskega zakona postati »zavesten družbeni zakon razvoja prehodnega obdobja socializma«. Po Nedeljkiću je v skoku, ki ga mora napraviti odločujoči, zavestni subjektivni faktor, osnovni zakon razvoja socializma kot prehodnega obdobja od kapitalizma h komunizmu.

Postopek, ki ga je Nedeljkić v navedenem sklepanju uporabil, sam imenuje »dialektično čitanje neskončno raznolike prepletenosti nasprotij in protislovij, po katerih se gibljejo narava, družba in mišljenje.« Naloga filozofov je, da poglobljajo to čitanje, to bo olajšalo graditev zgodovine. Graditi zgodovino pa je »ne samo težko, temveč skrajnje mučno in krvavo, ker so nam klasiki dialektike od Heraklita do Hegla pa do Marxa in Lenina zapustili komaj nekaj nepovezanih in sistematsko neproučenih najsplošnejših zakonov; da pa bi se lahko učinkovito vmešali v nasprotja in protislovja narave, družbe in človeškega mišljenja, se moramo naučiti dialektično, povezano in sistematično čitati vse — od najsplošnejših, preko posebnih do posamičnih zakonov in faktorjev nastajanja in izginjanja, gibanja in razvoja ne samo družbeno-zgodovinskih pogojev, temveč tudi naravnih pojavov, ki vplivajo na prve in jih določajo«.

Razliko med filozofijo in znanostjo vidi Nedeljkić v tem, da se filozofija ukvarja samo z »*najsplošnejšimi* zakoni narave, družbe in mišlje-

nja«. Vendar ne filozofija ne posebne znanosti ne morejo napredovati brez tesnega sodelovanja. Neposredni smoter takega sodelovanja je na primer odpravljanje formalno-logične metode posebnih znanosti in vsakdanjega mišljenja, ki vodi v antinomijo in zmote. V odnosu do posebnih znanosti je bil namreč marksizem doslej (in je še) samo konstituirajoča znanost (*scientia constituens*), poglavitna naloga filozofov — marksistov pa je, da jo spremenijo v konstituirano znanost (*scientia constituta*). Kljub velikemu vplivu marksizma tako na družbeno — zgodovinsko gibanje (revolucije) kot na vrsto posebnih znanosti je res, da so najsplošnejše dialektične zakonitosti, odkrite v naravi, družbi in človeškem mišljenju, ostale ločene, lebdeče ene ob drugih in celo mimo drugih — kot nekakšni elementi ali momenti faktičnega dogajanja narave, družbe in človeškega mišljenja. Po Nedeljkoviću pa obstajajo vsi pogoji za to, da materialistična dialektika preide iz svojega nižjega razvojnega obdobja, ko se je opirala na Heglovo idealistično dialektiko in ni konstituirala svojih konkretnih modelov najsplošnejših zakonov, na višjo razvojno stopnjo, ko bo na temelju že odkritih modelov in tistih, ki jih vsak dan odkrivamo v družbenem življenju in znanostih, konstituirala samo sebe kot znanost in bo postala *scientia constituta*.

3.

Tretji tekst, katerega pregled uvrščamo v »vmesno obdobje« je poljudnoznanstveni spis Veljka Ribarja »Kaj je filozofija?« (Založba »Rad«, Beograd, 1955). Čeprav je časovno že dokaj oddaljen od prelomne letnice, vendar ohranja poglavitne poglede, ki so bili že takrat in pozneje predmet kritičnih pretresov v razpravi o predmetu in funkciji filozofije.

Veljko Ribar v omenjenem spisu predvsem trdi, da vsak odgovor na vprašanje, kaj je filozofija, da vsaka njena definicija hkrati pomeni že sprejetje določenega filozofskega stališča. Nemogoče je »zunaj meja filozofije« govoriti o njej — kot je to mogoče in celo potrebno o drugih področjih spoznavanja. Kar zadeva dialektični materializem, so ga — po Ribarju — Marx, Engels in Lenin definirali kot »znanost o najsplošnejših zakonih gibanja in razvoja narave, človeške družbe in mišljenja«. Glede na druge filozofije ima dialektični materializem prednost, da lahko le-te vrednoti, določa stopnjo njihove resničnosti ter razloži njihovo naravo in nastanek, ko tega nobena druga filozofija ne more storiti za dialektični materializem.

Druga marksistična definicija, ki jo navaja Ribar, je definicija, po kateri je filozofija ena izmed oblik zavesti. Pri tem pravi Ribar, da zavesti kot tistega, kar nam je najbolj neposredno znano, po čemer sploh razlikujemo sebe od vsega drugega, ni mogoče definirati natančneje, kot če rečemo, da je zavest »odraz«, podoba bivajočega, se pravi vsega, kar »obstaja zunaj zavesti, zunaj naših čustev, opažanj, misli«. Zavest je torej odraz, neko »notranje stanje materije«, »žive materije«, človeških možganov. Iz vsega tega, kar so klasiki marksizma »učili in govorili o člo-

veški zavesti«, izvaja Ribar, da je filozofija »najvišja oblika družbene zavesti, ravno tista oblika, ki posplošuje pridobitve in rezultate vseh drugih oblik zavesti« ter usmerja njihov razvoj. Zlasti »posplošuje« dosežke znanstvenega spoznavanja in usmerjanja razvoja posebnih znanosti. To je po Ribarjevih izvajanjih najširša definicija filozofije, ki obseže vsako filozofiranje in tudi filozofijo dialektičnega materializma. Potemtakem je zgodovina filozofije dejansko zgodovina nastanka in razvoja človekove družbene zavesti nasploh, posebej pa še zgodovina te zavesti od trenutka, ko se je zavedela same sebe in začela posploševati vse dotlej pridobljene rezultate.

Glede predmeta filozofije pravi Ribar, da si filozofija celo takrat, kadar svojo posebno pozornost posveča temu ali onemu področju pojavov, vendarle predvsem prizadeva »odkriti njihovo splošno zvezo in obuditi v človekovi zavesti njegov odnos do sveta kot celote«. Kot taka pa je filozofija dana v vsaki posebni znanosti in celo v vsaki posebni veji človekove dejavnosti kot »obče v posebnem«. Njeno osnovno vprašanje je vprašanje odnosa med duhom in materijo, med zavestjo in bitjo. Resnica o tem odnosu je najsplošnejša resnica, ki jo lahko spoznamo, in odgovori na vsa druga vprašanja so odvisni od odgovora na to prvo. Ravno zato pa — po Ribarju — velika večina filozofov reši osnovno vprašanje filozofije, še preden se loti razlaganja svojih nazorov o tem ali onem posebnem področju pojavov.

Iz osnovnega filozofskega vprašanja o primarnosti duha oziroma materije izvaja Ribar delitev na dve osnovni smeri filozofije in boj med njima prikazuje kot nadaljevanje boja med religioznim in znanstvenim pojmovanjem sveta, kot boj med »znanjem in neznanjem«, »starim in novim«, »naprednim in reakcionarnim«. Pri tem filozofi, katerih osnovna orientacija je materialistična, doživljajo »odmev in podporo pri družbenih razredih in slojih, ki čutijo potrebo po spremembi in izboljšanju svojega življenjskega položaja...« itd. Ta delitev je seveda samo splošni zakon, ki se uresničuje z vrsto odstopov od njegove splošne oblike, skozi vrsto slučajnosti, ki ga na videz negirajo.

Kot obstaja dvoje možnih odgovorov na tako imenovano osnovno filozofsko vprašanje, tako — po Ribarju — obstajata tudi dve osnovni metodi filozofiranja; metafizična in dialektična. Marx je — pravi Ribar — združil znanstveno dialektično metodo z znanstvenim materialističnim pogledom na svet in tako postal utemeljitelj dialektičnega materializma. S tem je dal materializmu »novo in najvišjo obliko, ki omogoča, da se z enotnega materialističnega stališča zaobjamejo tako prirodni kot družbeni pojavi, da se materialistično pojmovanje narave razširi tudi na pojmovanje zgodovine«. Razlika med dialektičnim materializmom in vsako drugo obliko materializma je v tem, da dialektični materializem pojmuje svet kot materialni proces, ki poteka v oblikah in zakonih, katere je mogoče odkriti in definirati. S tem pa, da je Marx razširil materializem na področje zgodovine, je podal materialistično razlago človeške zavesti in s tem dokončno rešil osnovno vprašanje filozofije. To pa — zatrjuje Ribar — nikakor ne pomeni, da je filozofija po Marxu

postala nepotrebna in odveč. Odveč je postalo samo reševanje njenega osnovnega vprašanja. S tem, da je rešeno, je filozofija šele dobila možnost, da opravlja svojo funkcijo »posploševanja rezultatov in usmerjanja razvoja znanosti in drugih oblik zavesti«.

4.

Iz primerjave navedenih koncepcij tako imenovanega vmesnega obdobja izvajamo naslednje skupne izrecne ali implicirane teze:

1. Osnovno vprašanje filozofije, ki glede na odgovor determinira vse druge odločitve, je vprašanje odnosa med materijo in duhom, med bitjo in zavestjo. Z marksizmom oziroma dialektičnim materializmom je to vprašanje rešeno na znanstveno veljaven način.

2. Predmet filozofije so najsplošnejše zakonitosti razvoja prirode, družbe in človeškega mišljenja.

3. Absolutna resnica je vsebovana v razvijajoči se materiji oziroma v imanentnih zakonitostih njenega razvoja. Te zakone je mogoče objektivno spoznati.

4. Materija je primarna, zavest je sekundarna; ta samo odraža, »čita« (Nedeljković) dialektične zakone razvoja in se s tem »asimptotično« (Ziherl) približuje absolutni resnici v neskončnem procesu.

5. Obči zakoni razvoja materije, katere odraža zasvet, veljajo *mutatis mutandis* tudi za razvoj človeške družbe in človeškega mišljenja kot posebni obliki razvoja materije.

6. Odnos med filozofijo in znanstjo je odnos medsebojnega prežemanja. Filozofija posplošuje objektivna, znanstveno dognana dejstva, temelji na njih in jih dviga v sfere občega: najsplošnejših zakonitosti razvoja narave, družbe in mišljenja. Kot konstituirajoča znanost pa potem sama vpliva nazaj na znanost.

7. Popolnost oziroma natančnost odražanja je funkcija razredne pozicije.

8. Funkcija filozofije je v tem, da je orodje, orožje itd. za namene določenega družbenega razreda, za ohranjanje obstoječega ali za pospeševanje napredka — pač glede na mesto razreda v zgodovinskem dogajanju.

9. Kriterij vrednosti je v teh koncepcijah pravzaprav gnoseološki kriterij: stopnja objektivnosti spoznavanja. Praktično je to kriterij pripadnosti določenemu razredu, kriterij tako imenovane partijnosti.

V okviru naštetih tez so te koncepcije koherentne; zunaj okvira, ki ga določa koherentnost, pa se v teh koncepcijah pojavljajo vprašanja, katera Boris Ziherl našteva na mestu, kjer govori o posledicah resolucije Informbiroja. Bistven premik je mogoče opaziti v delu Jugoslovanska filozofija v boju za socializem. Z vključitvijo teze, da je ena pglavitnih nalog jugoslovanskih filozofov marksistična filozofska opredelitev zavestnega subjektivnega faktorja, njegovega pomena in vloge v spreminjanju prirode in družbene stvarnosti, je Nedeljković spodmaknil temeljni kamen

dotlej prevladujočih koncepcij. S tezo, da je osnovni zakon razvoja socialističnega obdobja postopno razvijanje stanja, v katerem bo svoboda posameznika pogoj svobode za vse, pa je Nedeljković anticipiral poglavitno smer, v katero so šla pozneje prizadevanja jugoslovanskih filozofov.

II. Filozofija kot znanost

V drugo skupino koncepcij predmeta in funkcije filozofije smo uvrstili tiste, ki v izhodišču poudarjajo, da je filozofija znanost. V središču pozornosti je tu vprašanje njenega specifičnega predmeta in vprašanje razmejitve področja filozofije od področja posebnih, nefilozofskih znanosti.

1.

Med prve izredne in v nekem pogledu tudi odgovorne poskuse določitve predmeta filozofije — gledé na posebne znanosti — in njene funkcije je mogoče šteti prispevek Predraga Vranickega (»Filozofske študije i kritike«, str. 210 in d.). Vranicki izhaja iz prepričanja, da danes vsaka filozofija stoji pred »imperativno« nalogo, kako bo določila svoj odnos do posebnih znanosti, kako bo razmejila svojo vsebino od vsebine drugih znanosti in kako bo kot pogled na svet realizirala svojo določeno zgodovinsko funkcijo. Od tod dejstvo, da smo priča nepregledni množici poskusov rešitve teh vprašanj in številnih različic celo med filozofi — marksisti.

Za Vranickega pomeni določiti predmet filozofije zgodovino in logiko njenega predmeta. Pri tem Vranicki zlasti poudarja, da se posamična zavest filozofa nikoli ne pojavlja kot izolirana zavest kakega abstraktnega in izoliranega individua, temveč je vedno zavest konkretnega posameznika, ki ima določeno mesto v družbi in torej v svoji »posamični obliki izraža in odraža bolj ali manj posebne manifestacije, psihologijo in poglede določenih družbenih skupin«. Glede na to sta predmet in funkcija filozofije vedno konkretno pogojena s celoto družbenih odnosov določenega zgodovinskega trenutka in s stopnjo razvoja človeške misli sploh, torej tudi znanosti in filozofije. S tega vidika je napačno gledati na razvoj predmeta filozofije samo v zvezi z razvojem posebnih znanosti. Vranicki navaja kot primer vsebino in obseg starogrške filozofije. Tega, da je obsegala problematiko skoraj vseh znanosti, ni mogoče izčrpno razložiti z nerazvitostjo posebnih znanosti; njena vseobsežnost je predvsem posledica družbenega položaja filozofov, na primer materialistov, in njihovih intencij po naglem in uspešnem razvoju znanosti, ker je bil tak razvoj eden temeljnih pogojev za razvoj družbenih skupin, katerim so pripadali. Filozofija pa je zaradi svoje karakteristike, da je razredno pogojena in da je pogled na svet, vedno zelo lahko podlegla psihologiji določenih razredov

in se s konkretnega znanstvenega terena oddaljila na področje mistike in fideizma. Srednjeveška filozofija, ki je bila v službi cerkvene hierarhije, ni mogla imeti druge naloge, kot da je filozofsko utemeljevala teološke dogme. Tako je njena funkcija določala tudi njen predmet. Zaradi nerazvitosti posebnih znanosti je sicer zajemala zelo široko področje, vendar je zlasti poudarjala »spiritualistično in transcendentarno« in ravno zato razvijala idealistične in formalistične elemente Aristotelove filozofije.

Podobno logiko razvoja predmeta filozofije zasleduje Vranicki tudi od renesanse do devetnajstega stoletja, torej v času, ko nastopajo pomembne spremembe v razvoju posebnih znanosti, kar je pripeljalo do »znane zaostritve v tem, tudi sicer divergentnem razvoju filozofije in posebnih znanosti«. Medtem namreč, ko je bila filozofija v začetku edina disciplina, znotraj katere se je lahko razvijala tudi posebno-znanstvena vsebina, je razvoj s krepitvijo posebnih znanosti dosegel stopnjo, na kateri je težnja filozofije, da bi v svojih okvirih absorbirala vsebino posebnih znanosti, postala protislovna in je pomenila zavoro tako za razvoj filozofije kot za razvoj posebnih znanosti.

Ostane torej vprašanje, kaj je specifični predmet filozofije po osamosvojitvi posebnih znanosti. Vranicki tu ugotavlja, da je filozofija s svojo celotno problematiko vedno dajala določen pogled na svet in na človeka, a tudi takoj zavrača stališče, po katerem naj bi tudi po osamosvojitvi posebnih znanosti opravljala to isto nalogo s sumiranjem vseh bistvenih rezultatov posebnih znanosti. V tem primeru namreč filozofija ne bi bila znanost, ker ne bi imela svojega predmeta, pa tudi vprašanja pogleda na svet ni mogoče reševati z golim sumiranjem rezultatov posebnih znanosti. Zato je za Vranickega bistveno vprašanje, »po čem je filozofija pogled na svet« in »ali je še danes, po celotnem procesu ločevanje posebnih znanosti ohranila te karakteristike, po katerih je pogled na svet«?

Vranicki kot povsem nezadostno in neprecizno zavrača rešitev, po kateri naj bi filozofija opravljala svojo funkcijo pogleda na svet zato, ker je njen predmet »celota narave nasploh«. Pri tem namreč ni natanko določeno, kaj naj v tej celoti filozofija proučuje, zakaj to isto celoto proučujejo tudi nekatere posebne znanosti, na primer astronomija. Kot edini mogoči odgovor navaja Vranicki odgovor, da je filozofija reševala problem pogleda na svet, če je reševala problem primarnosti materije oziroma duha, materialne ali duhovne stvarnosti, »teh osnovnih realnih in tudi filozofskih polov«. In to vprašanje je — explicito ali implicito — reševala vsaka filozofija.

Iz tega sledi, da je bilo »kategorialno področje (in le to se nanaša na celoto prirode) vedno eminentno filozofsko vprašanje«. (...) »Tudi danes je prva in ne najlažja naloga filozofije, da določi, katere so filozofske kategorije, da jih postavi v zvezo s kategorijami posebnih znanosti, da analizira posamezne kategorije, določi njihove zveze in razloži obstoj temeljnih kategorij, ki se širijo na vsa področja stvarnosti«. S tako analizo prihaja filozofija do vpogleda v strukturo in odnose celote, do vpogleda v zveze ali disparatnosti posameznih področij ali sfer stvarnosti, s tem pa

nujno tudi do rešitve osnovnega vprašanja odnosa med materialno in duhovno stvarnostjo.

Po mnenju Vranickega so vsa naštetá vprašanja ravno izraz obstoja določene predmetnosti objektivne stvarnosti, predmetnosti, ki zahteva poseben prijem in posebna prizadevanja čisto določene znanosti. Vendar pa je ta, »ontološka ali objektivno-dialektična« problematika samo del celotne filozofske problematike: »Filozofska analiza mišljenja in spoznavanja mora nujno odgovoriti na vprašanje o značaju človekovega mišljenja, njegovih oblik in zakonov, izvira iz razvoja, možnosti in nezmožnosti spoznavanja in podobno«. Vsa ostala problematika filozofije, to je tista, ki ne sodi v področje objektivne oziroma subjektivne dialektike, se je — po Vranickem — že ločila ali pa se ločuje, oziroma bi se v lastnem interesu morala ločiti od filozofije.

Med tako problematiko šteje Vranicki izrecno problematiko etičnega in estetskega področja. Meni namreč, da takoj, ko etična in estetska sfera prenehata biti posebni sferi, posebno »idealno kraljestvo vrednot«, takoj ko dobita svoj profani značaj, poreklo in funkcijo, preneha potreba po filozofskem zaobjetu te »idealitete« in nastane potreba po konkretnem raziskovanju raznih oblik človeških moralnih odnosov, raznih oblik človekovega umetniškega izraza in estetskega doživljanja, potreba po odkritju splošnih kategorij in zakonov (če obstajajo) teh procesov. Toda tudi če take splošne kategorije in zakoni obstajajo, so kategorije in zakoni določenih človekovih manifestacij, ne pa stvarnosti nasploh. Etika in estetika sta torej očitno znanosti o posebnih področjih človekove stvarnosti. Na stvari nič ne spremeni, če z nekaterimi problemi prihajata na področje filozofije, zakaj značaj neke znanosti ni določen z mejnim področjem, temveč z njenim specifičnim predmetom.

Iz sklepov, do katerih prihaja Vranicki pri raziskovanju vprašanj o predmetu filozofije, izvaja nadaljnji sklep, da je proces ločevanja specifično filozofske problematike od problematike posebnih znanosti logično konsekvéntno izpeljan edinole v marksizmu. Edino dialektična in materialistična filozofska koncepcija ima v osnovi znanstveni značaj, zato misli, da se je treba pri raziskovanju problema predmeta in funkcije filozofije, njenega značaja in disciplin, omejiti na sam dialektični materializem. »Poskus reševanja problematike in smisla sodobne znanstvene filozofije — pravi dobesedno — je identičen z reševanjem vprašanja o značaju in nalogah marksistične filozofije«. Zato pa velja, da ima značaj pogleda na svet »ne po tem, ker bi bila rezultat kakšnih subjektivnih spekulacij o svetu in življenju, meditacij brez globoke povezanosti z vso zgodovino filozofske in znanstvene misli in velikimi rezultati človekove ustvarjalne prakse«, temveč zlasti zato, ker je »rezultat raziskovanja določene predmetnosti, ki je objektivna kot vsaka druga«.

Šele s tem, da filozofija rešuje kategorialni problem, vprašanje značaja posameznih slojev stvarnosti, problem njihove enotnosti in neenotnosti, problem splošnih zakonov stvarnosti, problematiko mišljenja in spoznavanja, njihov izvir, značaj in doseg, in da pri tem vedno upošteva

najpomembnejše dosežke znanstvene misli na posebnih področjih — šele s tem dobi možnost, da zanesljivo odgovori na vprašanje o bistvu sveta v celoti ter mesta in pomena človeka samega.

Iz vsega navedenega izhaja, da Vranicki insistira na ontološki, odnosno objektivno — dialektični problematiki kot znanstvenem temelju, s katerega je šele mogoče reševati problematiko področja subjektivne dialektike in zlasti antropološko, na primer etično problematiko:

»Kategorialno področje in problematiko občih zakonov in odnosov stvarnosti na sploh bi lahko obravnavali kot del filozofske problematike, s katero se ukvarja ontologija ali objektivna dialektika.«

»Drugi del filozofske problematike se tiče relacije določenega momenta stvarnosti do nje same — subjekta do objekta — in je zato značaj mišljenja, resnice, izvira in meje spoznavanja itd. tisto, kar zapira krog filozofske problematike in je domena logike in gnoseologije ali subjektivne dialektike.«

2.

Če izvzamemo neko posebno stališče, po katerem je — najkrajše rečeno — predmet filozofije »mišljenje biti« in njena funkcija »izrekanje biti« (pojav in razvoj tega stališča bomo obravnavali pozneje), je razpravljanje o predmetu filozofije in njeni funkciji do leta 1957 najbolj pregledno povzela Svetlana Knjazeva v svojem »Prispevku k diskusiji o predmetu filozofije« (»Pregled«, Sarajevo, 1957, 10, str. 189). Knjazeva je iz kompleksa vprašanj, povezanih z razpravo o predmetu filozofije, izločila dvoje vprašanj:

1. Kakšna je »differentia specifica« filozofije kot znanosti, se pravi, kakšna je vsebina pojma filozofije, se pravi, kakšne lastnosti naj ima neka znanost, da bi jo lahko imeli za filozofsko?

2. Kakšna je metoda filozofije?

Preden se Knjazeva loti iskanja odgovora na ti vprašanji, razpravlja o samem izrazu »filozofska znanost«. Ugotavlja namreč, da se pojem »pozitivna znanost« pogosto uporablja kot antiteza pojmu »filozofija«; iz tega bi sledilo, da je izraz »filozofska znanost« navadno »contradictio in adjecto«. S tem v zvezi polemizira z Andrijo Krešičem, ki trdi, da je znanost nekaj, kar je utemeljeno na dejstvih, medtem ko filozofija vsebuje nekakšne meglene ideje, v najboljšem primeru genialne, a v danem trenutku nedokazljive anticipacije. Te pa — takoj ko dobijo obliko dokazane teorije — preidejo v »pozitivno znanost«. V skladu s tem misli Krešić, da filozofija odмира, ker so njen predmet prevzele pozitivne znanosti, med njimi tudi dialektika, ki samo po sili tradicije ohranja ime »filozofija«.

Knjazeva je prišla glede tega vprašanja do sklepa, da je edina mogoča rešitev, če znotraj pojma »znanost« razlikujemo filozofske od nefilozofskih oziroma posebnih znanosti. Pri tem pa opozarja, da ravno termin »posebna

znanost« ni povsem adekvaten. Ko ga uporabljamo, mislimo namreč na stopnjo občosti, zakaj ene in druge po svoje upravičujejo pridevek »pozitivne«. Razen tega pa avtorji termin »posebne znanosti« uporabljajo v različnih pomenih: nekateri z njimi označujejo nefilozofske znanosti, drugi pa tudi relativno samostojne filozofske discipline.

Drugo vprašanje, s katerim se Knjazeva ukvarja le mimogrede, v uvodu, in ugotavlja, da o njem obstajajo med filozofi očitna nesoglasja, je vprašanje števila filozofskih disciplin. Gre za stališča Mihaila Markovića, Gaja Petrovića, Predraga Vranickega in Andrije Krešića, ki jih je vredno povzeti, ker so značilna tudi kot indikator razlik v pojmovanju predmeta filozofije.

a) Mihailo Marković trdi oz. sodi, da so logika, gnoseologija in ontologija dejansko ena sama znanost, poleg nje pa obstajata še etika in estetika kot relativno samostojni filozofski znanosti.

b) Gajo Petrović se zavzema za rešitev, po kateri bi bili ontologija in gnoseologija sistematsko (ne pa vsebinsko — problemsko) ločeni znanosti, poleg njiju pa naj bi obstajali še etika in estetika kot filozofski disciplini.

c) Vranicki — kot smo že videli — trdi, da sta samo ontologija in gnoseologija — logika filozofski znanosti.

d) Za Krešića je samo dialektika ali obča teorija gibanja znanost, ki se vsaj v prenesenem smislu lahko imenuje filozofska. V odnosu do nje sta tudi gnoseologija in logika posebni, nefilozofski znanosti.

Na prva dva mogoča odgovora na vprašanje, kaj je filozofska znanost, Knjazeva reagira z argumenti Predraga Vranickega. Gre za definiciji:

a) filozofija je sumiranje rezultatov posebnih (nefilozofskih) znanosti, in

b) filozofija je znanost, ki proučuje celoto narave.

Ustavlja se šele pri tretji možni definiciji, po kateri je filozofija najsplošnejša znanost, znanost o splošnih zakonih narave, družbe in človeškega mišljenja. Ob tej definiciji ugotavlja, da se na prvi pogled najbolj ujema z znanimi Engelsovimi stališči in da neizogibno implicira pojmovanje, da obstaja samo ena filozofska znanost, ki je sklepna točka dosledno izpeljane piramide stopenj abstrahiranja. (Krešićevo stališče.)

Do te koncepcije zavzema Knjazeva kritično in — kolikor se kaže pri jugoslovanskih filozofih — polemično stališče. Prédvsem ob njem postavlja vprašanje, kam spadata etika in estetika; morda v skupino zgodovinskih ved? Nadalje opozarja, da bi bila po takem stališču obča biologija že po stopnji občosti bliže filozofiji kot pa znanost o mišljenju — formalna in dialektična logika. Podoben bi moral biti tudi odnos med matematiko in logiko. Matematika se namreč res ukvarja samo z eno platjo stvarnosti, toda celotne stvarnosti, medtem ko logika obravnava samo posebno vrsto odnosa do objektivne človekove stvarnosti, ki je spet samo poseben del stvarnosti.

Sicer pa Knjazeva ugotavlja, da je Krešić, izhajajoč iz Engelsove definicije dialektike kot znanosti o »najsplošnejših zakonih gibanja«, prišel s svojo klasifikacijo znanosti v očitno protislovje z Engelsom, ko je izločil

iz filozofije ravno tisto edino znanost, ki jo je Engels vedno imel za filozofsko, namreč znanost o mišljenju. Druga težava, v katero je — po Knjazevi — zašel, je v Krešičevi trditvi: »Materialistična dialektika je metoda, a ni samo metoda, dialektični materializem je teorija, a ni samo teorija.« Vprašanje je v tem, kako si je treba zamisliti in kako je mogoče razlagati spreminjanje »obče teorije gibanja« v metodo (natančneje: v metodologijo), če »obča teorija« ni v nobeni organski, logično nerazdružljivi zvezi z gnoseologijo in logiko.

Po Knjazevi se tudi koncepcija P. Vranickega, razložena v že obravnavanem članku, ne razločuje bistveno od Krešičeve. Knjazeva se namreč sprašuje, kaj je tisto, kar Vranicki imenuje »ontološki vidik«. Pri tem ugotavlja, da je v kontekstu izvajanj P. Vranickega to vidik, »po katerem se kategorije in splošni zakoni stvarnosti proučujejo »per se«, takšni kot so »po sebi«, neodvisno od človeškega mišljenja in od človeka sploh«. Toda do kategorij in splošnih zakonov ni mogoče drugače, kot če začnemo pri dejstvih, pri ugotovitvah in zakonih posebnih znanosti. To pa je v bistvu isto kot Krešičeva »splošna teorija gibanja«. Pri takem pojmovanju ontologije — pravi Knjazeva — je res težko ugotoviti, zakaj je osnovni problem filozofije odnos med mišljenjem in bitjo, zakaj sta gnoseologija in logika v bistvu filozofski znanosti in zakaj sta nujno potrebni pri reševanju filozofske problematike. Ni se mogoče zadovoljiti s tem, da se tako ontologiji kot gnoseologiji — logiki preprosto prizna status filozofskih disciplin; v interpretaciji Vranickega sta v vsakem primeru ostali zelo heterogeni znanosti. Treba je poiskati tisto, zaradi česar sta obe filozofski znanosti, razložiti zvezo in prehod med njima. Prav tega pa v koncepciji P. Vranickega manjka.

Ugovore Knjazeve je torej mogoče strniti v ugotovitev, da koncepcija filozofije kot »najsplošnejše znanosti« vodi bodisi v odrekanje statusa filozofskih disciplin gnoseologiji — logiki, bodisi v velike težave pri določanju prehoda in zveze med ontologijo kot osnovno filozofsko disciplino na eni in gnoseologijo — logiko na drugi strani.

Rešitev te navidezne antinomije je — po Knjazevi — podana že pri klasičnih marksizma. Ko Engels govori o odmiranju filozofije, misli pri tem v največjem številu primerov na spekulativno — idealistično obliko klasične nemške filozofije ali pa na takrat tradicionalne filozofske discipline: filozofijo zgodovine, filozofijo narave itd. Sicer pa vedno, kadar se dotika tega problema, govori o znanosti o mišljenju kot o edini filozofski znanosti. Če z »mišljenjem« mislimo vsebinsko mišljenje in z »vsebino mišljenja« — »celoto objektivne stvarnosti«, se definicija dialektike kot znanosti o mišljenju in definicija dialektike kot znanosti o najsplošnejših zakonih gibanja stvarnosti uskladita in se dopolnjujeta. Pri tem je definicija dialektike kot znanosti o mišljenju primarna, druga pa logično sledi iz prve. Knjazeva pravi, da ta rešitev ni niti nova niti izvirna, in navaja Leninove stavke:

»Dialektika tudi je spoznavna teorija (Hegla) in marksizma«; »Kategorije so stopnje ločevanja, tj. spoznavanja sveta«; »Logika ni znanost o oblikah mišljenja, temveč o zakonih razvoja vseh materialnih, naravnih

in duhovnih stvari«, tj. »o razvoju celotne konkretne vsebine sveta in spoznavanje tega sveta, tj. seštevek, suma, zaključek z zgodovine spoznavanja sveta«.

Da pa kategorij in najsplošnejših zakonov stvarnosti ne bi pojmovali statično in dogmatično, da po intenciji ne bi prešli v zaprt sistem (kar je skoraj neizogibno, če jih formuliramo s stališča in z metodami posebnih znanosti), jih je treba izvesti iz vse dosedanje zgodovine spoznavanja in se zavedati, da se bodo še naprej razvijali skupaj z razvojem človekovega spoznavanja.

Četrta definicija, ki jo Knjazeva navaja kot mogoč odgovor na vprašanje, kaj je filozofija, je definicija, po kateri je »filozofska znanost« tista, ki proučuje človekov odnos do sveta, odnos subjekta do objekta, odnos tistega, ki odraža nasproti tistemu, kar se odraža, medtem ko se tako imenovane posebne, nefilozofske znanosti trudijo spoznati objekte »po sebi«, se pravi razne vrste odnosov in vrste gibanj, ki obstajajo med različnimi vrstami objektov, upoštevajoč pri tem, da je z določenega vidika tudi človek »objekt«, materialno bitje med drugimi materialnimi bitji.

Knjazeva misli, da bi se s to definicijo moral strinjati tudi Vranicki, če bi izpeljal logične konsekvence svoje trditve, da je osnovni problem filozofije odnos med bitjo in mišljenjem in da je ta problem hkrati tudi predmet filozofije kot samostojne znanosti. Pri tem pa avtorica ugotavlja, da obstajata dva aspekta tega odnosa in tudi dva načina proučevanja. Prvi je odnos biti do mišljenja, in proučevanje tega odnosa spada v področje posebnih, nefilozofskih znanosti, ker se reducira na določanje tega, »na kakšen način in na kateri stopnji razvoja, v kakšnih okoliščinah materija poraja iz sebe zavest kot svoj proizvod in kot svoj lastni, čeprav svojevrstni odraz«. S tega vidika je lahko pojasniti zvezo med logiko, gnoseologijo in ontologijo. Dialektika, se pravi logika — gnoseologija — ontologija, ni filozofska znanost zato, ker je najsplošnejša, temveč ima status filozofske znanosti zato, ker proučuje eno vrsto odnosov med človekom in svetom, in sicer tisto vrsto odnosov, »v kateri se struktura celotne stvarnosti svojevrstno odraža v svojem posebnem delu, v delu, ki se imenuje človeška zavest«.

Na vprašanje, kam spadata v sistemu znanosti etika in estetika, ki ostane slej ko prej odprto z vidika vseh naštetih koncepcij, odgovarja Knjazeva z novim vprašanjem, če namreč obstaja samo ena vrsta odnosov med človekom in stvarnostjo. Po njenem mnenju je več vrst takih odnosov, in če je tako, potem imajo tudi tiste znanosti, ki proučujejo druge vrste odnosov (nekognitivne), pravico do statusa filozofskih znanosti.

Kar zadeva metodo filozofije — to je zadnje vprašanje, ki si ga je Knjazeva v svojem članku zastavila — je avtorica prepričana, da lahko filozofija svoj poglavitni problem, odnos mišljenja (in drugih oblik zavesti) do biti, uspešno rešuje samo, če izhaja iz mišljenja samega (iz zavesti) in v prizadevanju, da razloži njene zakonitosti; če zastavi vprašanje, čemu in kako to mišljenje ustreza. Knjazeva je seveda upoštevala različne možne rešitve problema »čemu in kako ustreza mišljenje«, jih naštela in povzela rešitev tega vprašanja pri klasičnih marksizma.

Podobna stališča kot v polemičnem članku Knjazeve lahko najdemo leta 1959 v dveh člankih Mihajla Markovića: »Misao u praktičnom veku« (»Politika«, Beograd, 1—3. I. 1959) in »Problemi konstituisanja marksističke filozofije« (»Filozofija«, 1959, št. 304, str. 25).

V prvem članku Marković ugotavlja, da Heglova smrt označuje konec epohe, ki pa je v sebi — med drugim tudi v Heglovi dialektični metodi — nosila klice novega. Po heglovskem obdobju filozofi v glavnem obračajo hrbet metafiziki in se v prvi vrsti usmerjajo v proučevanje problemov gnoseologije, logike, in metodologije znanosti. Avtor izraža prepričanje, da v našem stoletju definitivno prevladuje filozofija, ki se opira na znanost. Kot dokaz našteva filozofske šole sodobne meščanske filozofije: angleške neorealiste, ameriške instrumentaliste in operacionaliste, francoske filozofe znanosti, empiriste, ameriške kritične realiste in naturaliste, švicarske in francoske dialektike in poljske logike. Sem spadajo »navsezadnje vsi tisti marksisti, ki jim ne manjka solidna znanstvena erudicija«. Po Markovićevem izvajanju vse te šole, oziroma pripadajoči jim filozofi presegajo metafiziko in delijo prepričanje, da morajo imeti filozofi izhodišče v znanstvenih dejstvih in zakonih. Naloga filozofije je, da interpretira dejstva in zakone »z razlaganjem, s posploševanjem, s kritično analizo njihovega jezika, z graditvijo abstraktnih teoretskih modelov, ki jim lahko dajo popolno preciznost, notranjo skladnost in dokaznost«. Marković je mnenja, da rezultatov teh filozofskih raziskav ni mogoče vedno v celoti sprejeti, prav tako pa je težko oporekati, da je njihova orientacija, vzeta v celoti, progresivna. Opraviti imamo s »teoretsko dejavnostjo, ki je po svojih intencijah znanstvena, ki deluje zunaj meja posebnih znanosti in ima v tem smislu filozofski značaj«.

Funkcijo filozofije, odnosno tiste filozofije, ki ji po njegovem mnenju v sodobnem svetu edino pritiče ima filozofija, določa Marković natančneje v njenem odnosu do posebnih znanosti. Medtem ko znanstveniki ugotavljajo dejstva na svojih posebnih področjih, ugotavljajo teorije in sisteme, ki pretendirajo na to, da so resnični, filozofija kritično proučuje najsplošnejše kategorije in temeljne principe, ki jih znanstvenik nekritično sprejema, oziroma se ne zaveda njihove problematičnosti, čeprav na njih stoji vsa zgradba njegovih teorij in sklepov. Tako filozofija predstavlja »najglobljo plast temeljev« posebnih znanosti.

Tudi pri Markoviću se na tem mestu kaže analogija med estetiko in logiko, oziroma gnoseologijo: kakor estetika ne predpisuje umetniku, kako naj ustvarja, je pa nujno potrebna pri oceni objektivne vrednosti umetnine, tako je gnoseologija — logika predvsem kriterij za oceno rezultatov znanstvenega raziskovanja. Hkrati pa gnoseologija — logika daje posebnim znanostim tudi najsplošnejše metodološke principe raziskovanja, metodološko orodje, katerega — splošno vzeto — ne more nadomestiti intuitivno spoznavanje »logike stvari samih«. Seveda pa se filozofija ne reducira na logiko, oziroma gnoseologijo, kakor človekov odnos do sveta ni samo odnos spoznavanja. Do sveta imamo tudi vrsto afektivnih odnosov.

Za filozofijo sta posebno pomembni etična in estetska zavest. Etika in estetika imata glede na ti obliki zavesti nalogo, ki je analogna logiki v odnosu do spoznavajoče zavesti. Tudi tu gre za določanje in utemeljevanje najosnovnejših predpostavk človekove zavestne dejavnosti, le da v tem primeru ne gre za predpostavke znanstvene resnice, temveč za norme moralne in umetniške vrednosti. Vendar Marković tu poudarja razliko med logiko na eni in etiko oziroma estetiko na drugi strani. Normam, ki jih ti filozofski stroki ustvarjata, pripisuje zgolj relativno objektivnost. Mogoče jih je objektivno ocenjevati le glede na osnovne humanistične ideale človeka v določenem zgodovinskem trenutku. Naloga filozofije je torej, da takšne ideale jasno izrazi, »da formulira iz njih izhajajoče osnovne principe resnično humane dejavnosti, da iz njih izpelje vse potrebne konsekvence in tako izdelava objektivna in koherentna merila, na katera se lahko opre celotna zavestna izbira in svobodno angažiranje sodobnega človeka«.

Kratko rečeno, po Markoviću je funkcija filozofije kritično proučevanje osnovnih načel in določanje osnovnih kriterijev celotne človekove zavestne dejavnosti: znanstvenega spoznavanja, umetniškega ustvarjanja, morale itd.

V nasprotju s to vrsto filozofije, ki jo Marković glede na njeno funkcijo imenuje znanstvena filozofija, pa po njem obstaja še druga vrsta, oziroma dve vrsti filozofije. V sodobni filozofiji še vedno obstajajo »filozofi-metafiziki«, še več pa je »filozofov-književnikov«. Filozofije le-teh ne gre meriti s kriteriji znanosti; gre za izražanje — ne za dokazovanje — nekih vizij sveta, nekih nazorov, predpostavk in verovanj o mestu človeka v svetu itd. Čeprav Marković dopušča možnost, da se posamezne intencije in interpretacije te vrste filozofije s stališča znanosti zavračajo, ji na splošno ne odreka pomena. Če se odreče pretenzijam, da bi obstajala znotraj meja znanosti, ji ni mogoče odreči pomena, ki ga ima kot določena vrsta filozofske kreativnosti. Po Markoviću jo kaže vrednotiti bolj iz emotivne kot iz racionalne in empirijske perspektive.

V drugem izmed omenjenih člankov, kolikor se neposredno tiče problema predmeta in družbene funkcije filozofije, zastopa Marković enaka stališča, le da so bolj izčrpno izražena glede na predmet in funkcijo sodobne *marksistične* filozofije. Konstituirati marksistično filozofijo pomeni avtorju predvsem določiti predmet in osnovne discipline (strukturo), izhajajoč pri tem od »osnovnih principov in intencij v celotnem delu Marxa in drugih klasikov marksizma«, upoštevajoč vse »številne pozitivne pridobitve filozofije od Marxa do današnjega časa«. Osnovni problem je pri tem odgovor na vprašanje, kaj pravzaprav filozofija je, vprašanje njene definicije. Marković našteva nekaj mogočih odgovorov in ugotavlja, da bi večina marksistov najbrž pritrdilno odgovorila na vprašanje, ali je filozofija znanost, čeprav ta pritrdilni odgovor ni v skladu s prakso njihovega filozofiranja, to pa zato, ker odrekanje statusa znanosti filozofiji nujno vodi v logične težave.

Jedro Markovičevega članka »Problemi konstituiranja marksistične filozofije« je potemtakem v dokazovanju znanstvenega statusa marksistične filozofije, ki ga Marković brani pred poskusi mešanja z ideologijo.

Dobesedno pravi, da: »... filozofija ni isto kot ideologija (dasiravno je v raznih filozofskih doktrinah, zlasti v njihovih osnovnih principih ideološki moment vedno pričujoč), zato ker njena stališča morajo imeti vsaj v tendenci in vsaj pri nekaterih smereh splošno človeški značaj in morajo biti racionalno in dejansko utemeljena. Nasprotno pa so ideologije vedno izraz afektivnih potreb in interesov določenih družbenih skupin, formulacija njihovega programa za akcijo, njihovih idealov in končnih ciljev.«

V skladu s tem za ideologije ni nujno, da bi bile racionalno in dejansko utemeljene (to pa ne pomeni, da bi ne mogle biti). Marković zavrača tudi definicijo filozofije, po kateri je le-ta »pogled na svet«, kolikor gre za ideološko strukturiran svetovni nazor. Kolikor marksistična filozofija vendarle daje najsplošnejše elemente tega nazora, jih daje »kot znanost, to je kot sklop teorij o stvarnosti, ki zadošča osnovnim zahtevam znanstvene metode«. Te pa so — po Markoviću — tri: »Komunikabilnost (izražanje s preciznimi in družbeno razumljivimi termini), teoretska dokazanost in (čeprav posredna) uporabnost v praksi.«

Po Markoviću Marxova filozofija izpolnjuje metodološke pogoje znanosti, zato vidi v določeni usmerjenosti sodobnih filozofov, ki se imajo za marksiste, nevarno tendenco po ideologiziranju marksistične filozofije v škodo njenega statusa znanosti. Polemična ost članka je uperjena zoper članek Vanje Sutlića »Povjestni odnos i povjestno mišljenje« (tega bomo obravnavali kasneje). Marković se z njim ukvarja kot z zgledom tega načina filozofiranja. Očita mu predvsem logično nedoslednost in nekomunikativnost. Značilna zanj pa je raba »nekomunikabilnega in nerazumljivega psevdo — globokega jezika, ki ga celo filozofi specialisti — morda z izjemo majhnega, hermetično zaprtega kroga — le z največjo težavo lahko interpretirajo, a še to le delno«. Posebej se Marković ustavlja ob Sutlićevi zahtevi, po kateri naj bi marksistična filozofska misel »preseгла sistematsko logične okvire«; sprašuje se, kako naj to stori in pri tem ostane teoretična disciplina. Glede na sedanje stanje človeške kulture so po Markoviću filozofski misli odprte le 4 možnosti:

- »1. da ostane teorija o nekaterih osnovnih kategorijah, ali pa dovoli nelogičnost in konfuznost;
2. da postane literatura, neka vrsta poetičnega vizionarstva;
3. da postane neka vrsta mita ali religije;
4. da postane ideologija — izraz afektivnih potreb posameznih družbenih skupin, formuliranih v indikativnih, psevdo-teoretičnih stališčih.«

Nevarnost za marksistično filozofsko misel, ki jo pojmuje kot »teorijo o osnovnih kategorijah«, vidi Marković v dveh tendencah ideologiziranja filozofije.

Prvo — pars pro toto — predstavlja omenjena Sutlićeva razprava in njegovo prepričanje, da filozofija ne more biti nič drugega kot ideologija,

druga tendenca pa je izražena v delih dogmatikov stalinističnega tipa, ki filozofijo dejansko spreminjajo v ideologijo, čeprav hkrati trdijo, da je znanost.

Glede prve tendence, ki filozofijo izrecno postavlja v nasprotje z znanostjo, ugotavlja Marković, da je »to res izraz odtujenosti, da je zares v krizi in da zares mora biti odpravljena« ter da se drži samo še v majhnem številu dežel, ki so »izgubile vodilno vlogo v svetovni kulturi, ki preživljajo težko družbeno in moralno krizo, v katerih znanosti in filozofija relativno stagnirajo«.

Ko je Marković utemeljil zahtevo po doslednem razločevanju med ideologijo na eni in filozofijo kot znanostjo na drugi strani, se mu je postavilo vprašanje predmeta znanstvene, to je markistične filozofije. Po Markoviću so njen predmet osnovne kategorije, oziroma za marksistično filozofijo osnovna kategorija »človeška praksa, celotna človeška dejavnost, tako telesna kot zavestna. Šele iz te osnovne kategorije, z analizo pojma prakse, pridemo do drugih, »do diferenciranja subjekta, mišljenja in bivanja«.

Seveda avtor tudi v tem članku izhaja s stališča, da obstaja več vrst odnosov med človekom in svetom, med subjektom in objektom, in iz tega pluralizma odnosov izvaja klasifikacijo filozofskih disciplin: gnoseologija — logika, etika, estetika. Kar zadeva spoznavni odnos, se filozofija (oziroma tisti njen del, ki se nanaša na znanost, ki ima za predmet spoznavno prakso) bistveno razlikuje od posebnih znanosti po tem, »ker določa osnovna načela, po katerih se mora ravnati vse znanstveno raziskovanje«, oziroma: »določa splošne pogoje in merila, ki morajo biti izpolnjeni, da bi lahko ocenili, ali je funkcija znanosti izpolnjena in objektivna resnica spoznana«. Medtem ko torej posebne znanosti »ugotavljajo znanstveno resnico o stvarnosti — vsaka na svojem področju — je naloga logike, da določa osnovne pogoje (kriterije), ki morajo biti izpolnjeni, da bi nekaj sploh lahko imeli za znanstveno resnico.«

Kot rečeno, imata etika in estetika v Markovičevi strukturi filozofije analogno funkcijo kot logika na področju spoznavanja. Tudi tu gre za določanje in utemeljevanje načel zavestne dejavnosti, namreč za »norme moralne in umetniške vrednosti«. Funkcija filozofije kot celote — in hkrati njen predmet — v tem konceptu logično sledi iz posplošitve funkcije in predmeta posameznih filozofskih disciplin: »Njena osnovna funkcija je kritično proučevanje osnovnih principov celotne človeške zavestne dejavnosti in določanje osnovnih kriterijev znanstvenega spoznavanja, umetniške vrednosti in morale.« Logika, etika in estetika so osnovne discipline, v katerih se kritično proučujejo osnovni principi človekove zavestne dejavnosti, so torej osnovne filozofske teoretske discipline. K njim prištevava Marković še zgodovino filozofije, ki pa v sistemu filozofskih disciplin zavzema posebno mesto.

Razen tega »sistema filozofskih disciplin« pa ima po Markoviću vsaka filozofska smer svojo splošno teorijo in metodo. Dialektični materializem je na primer taka splošna teorija in metoda marksistične filozofije. Marković jo definira kot »tisti skupek najelementarnejših predpostavk, postulatov, načel, ki variirajo od smeri do smeri in po kateri se marksisti razlikujejo od pozitivistov, pragmatistov, eksistencialistov, realistov itd. ...«.

medtem ko je problematika osnovnih filozofskih disciplin (logike, etike, estetike) vsaj v glavnem »nekaj invariantnega, neodvisnega od smeri«. Pač pa so rešitve problemov odvisne od temeljnih predpostavk dane filozofske smeri.

Osnovne principe deli Marković v ontološke, gnoseološke in aksiološke in po teh skupinah našteva nekatere temeljne principe dialektičnega materializma. Vsekakor sodi, da ontologija, gnoseologija in aksiologija niso posebne filozofske znanosti kot logika, etika in estetika; so »samo posebne discipline znotraj obče filozofske teorije in metode, ki ne morejo imeti svojega *raison d'être* same po sebi, temveč ga dobe šele z aplikacijo v logiki, etiki in estetiki.«

(Se bo nadaljevalo)

Marksistično proučevanje sodobne države in prava ter vprašanje »alternative«

Nicolas Poulantzas

Če se v zapadnih, visoko razvitih industrijskih družbah vprašanje prehoda v socializem, vprašanje reforme ali revolucije, danes zastavlja tudi na ravni državne politike, prava in ustanov, potem postane marksistično proučevanje te ravni prvenstvenega pomena; in kakor pri slehernem raziskovanju vrhnjih stavb je tudi tu v ospredju *specifičnost* pravne in državne vrhnje stavbe.

Vendar pazimo: ne začenjajmo analize s presojanjem lepega, pravičnega, dobrega in njihovih odnosov z bazo; njihovo bistvo in specifičnost še daleč nista dana že na samem izhodišču kot transcendentalna ali eideitična kategorija, odkrivamo ju lahko šele med potekom ali na koncu teoretično-praktičnega procesa spoznavanja. Kadar gre za vrhnje stavbe kot so umetnost, pravo, država ali morala, tedaj najbolj obče-konkretnih, splošno-posameznih, skratka, enostavno-kompleksnih pojmov ne moremo neposredno vezati na bazo. Analiza se lahko loti ali specifičnosti vrhnje stavbe na splošno ter njenega osnovnega dialektičnega razhajanja z bazo — zakaj to razhajanje nas privede do zgodovinsko opredeljujočega razhajanja — ali pa specifičnosti *določenega* prava ali države, *določene* umetnosti ali *določene* morale v času in prostoru. In vendar je ta problem opredelitve bistvenega pomena za pravno in državno raven. Na prehodu iz socializma v komunizem bodo namreč druga področja vrhnje stavbe, to je umetnost, morala, filozofija in celo religiozni humanizem, postopoma izgubljala svojo ideološko fenomenalnost, vstopala bodo v nov proces odnosov z bazo in se vse tesneje združevala z osnovno ravniyo zgodovine: nasprotno pa bosta pravo in država odmrla. Tu ne gre za nastajajoči svet, za smrtvstajenje, za negacijo-realizacijo, temveč za »izginotje« v pravem pomenu besede. Kako, v kakšni meri in od katerega trenutka dalje bo mogoče tisto, kar bo od tega preostalo in kolikor bo preostalo *specificirati* kot pravo in državo?

Toda tu gre za poskus marksistične analize sodobnega prava in države v industrializiranih družbah na zapadu. Če se spet vrnemo k omenjenim metodološkim problemom, potem lahko pri marksističnih avtorjih zasledimo dve glavni smeri, ki se nanašata na pojmovanje pravne in državne ravni kot dela vrhnje stavbe.¹ Prva, zastopata jo Reisner in Višinski, gleda na pravo kot na sklop norm, ki jih je izoblikovala država in ki imajo za namen izkoriščanje zatiranih razredov po vladajočem razredu, katerega volja-oblast je država. Drugi, zastopata jo Stučka in Pašukanis, pomeni pravo sistem ali ureditev družbenih odnosov, ki ga država uradno potrjuje; po Stučkovem mnenju ustreza interesom vladajočega razreda, po Pašukanisovem pa še posebej odnosom med lastniki blaga. Toda niti prvi niti drugi smeri se ni kaj prida posrečilo natančno dojeti, v kakšnem smislu pripadata pravo in država vrhnji stavbi.

Prva smer samo na opisni način poudarja, da imata pravo in država kot pojmovni sklop normativnih pravil vedénja značaj vrhnje stavbe. In čeprav sta dognala prav ta osnovni značaj prava in države, sta Reisner in Višinski vendarle motrila pravno-državne norme kot dana dejstva; kot »normativne objekte« sta jih nekako »spravila« v oklepaj in jih tako ločila od konkretnih vrednot, ki jih izražajo: sleherni svet norm in praktičnih zapovedi dejansko *predpostavlja* neko kristalizacijo vrednot — pa naj je v tem svetu eksplicirana ali ne, vrednot, glede na katere se strukturira normativna hierarhija. Posebnost tistih področij vrhnje stavbe, ki sestavljajo sklop norm, se pravi, posebnost morale, religije, prava in države, celo umetnosti, čeprav v nekem drugem smislu, je v tem, da izražajo družbeno najstvo. Ta področja so torej genetično strukturirana in jih je treba metodološko dojemati v smislu konkretnih zgodovinskih vrednot, te pa so spočete že v sami bazi, ki jo utelešajo. Drugače rečeno, *pogoj* za obstoj nekega pravila ali ustanove na pravno-državni ravni, so zgodovinske vrednote, ki jih pravilo ali ustanova pravno specificirata, kolikor so se te vrednote v kakšnem danem zgodovinskem kontekstu izrazile na ta *posebni način*, namreč kot pravo. Tudi sami pojmi — pravno pravilo, norma, ustanova — so kot zgodovinska dejstva in objekti analize le toliko genetično dojemljivi in dostopni za postopek, kolikor so aksiološko konkretizirani: zato ni dovolj, da po vzoru Reisnerja in Višinskega te norme kot že strukturirane objekte neposredno in od zunaj povezujemo z razrednim bojem, in sicer tako, da omejujemo njihovo vsebino na njihov dejanski značaj, to je na »norme, ki imajo za namen izkoriščanje zatiranih razredov«. Seveda gre za izkoriščanje, toda katere konkretne vrednote to izkoriščanje posredujejo? V kakšnem smislu na primer sedanji vrednoti enakost in svoboda prav tisti, ki kot vrednoti dajeta državi videz »višjega reda«, v katerem je dosežena sprava med različnimi interesi — igrata vlogo izkoriščevalskih sil in v kakšnem smislu to izkoriščanje *tudi* zaradi teh vrednot dobiva *posebno* značilnost?

¹ Kot bomo videli v nadaljevanju Marx, Engels in Lenin ne vidijo kake bistvene zgodovinske razlike, genetične ali specifične, med pravom in državo.

Sicer pa je že Marx, ko je govoril o pravu in državi, poudaril nujnost, da že v nastanku upoštevamo faktorje strukturiranja, ki jih sestavljajo konkretne zgodovinske, v tem strukturiranju izražene vrednote. Ko pravi Marx: »Država je oblika, ki se je poslužujejo pripadniki vladajočega razreda, z namenom, da bi bili njihovi skupni interesi *geldend*²...«, ima ta izraz v nemščini in v pravni in politični znanosti dvojni pomen; *učinkoviti in veljavni*, učinkoviti zato, ker so in kolikor so veljavni. Ta veljavnost določenega sklopa norm se razlikuje od preproste in navadne učinkovitosti, ki jo pojmuje kot neposredno delovanje, in je obsežna prav v razmerju med normami in vrednotami, ki jih te norme kristalizirajo: njihova učinkovitost — v našem primeru učinkovitost prava in države — izvira iz razmerja sil, ki so ga posredovale določene zgodovinske vrednote.

Pojmovanje Reisnerja in Višinskega vrh tega ne dopušča, da bi konkretno zajeli dialektične odnose med pravno-državnim področjem in ekonomsko bazo. S tem pa, da to pojmovanje v omenjenem smislu vzpostavlja zunanje in neposredno razmerje med pravom in državo na eni ter z razrednim bojem na drugi strani, pri čemer ne gre pozabiti, da se to razmerje postavlja na raven proizvodnih socioloških odnosov, ne pa na ekonomsko raven sil in načina proizvodnje, s tem to pojmovanje zapira dostop prav do te ekonomske ravni: ne gre namreč za preprosto ugotavljanje, da pravo in država utelešata voljo vladajočega razreda, temveč za to, da razumemo, zakaj in kako se *določeni* način proizvodnje, ki poraja *tak* razredni boj, kristalizira prav v *teh*, ne pa v drugih pravnih normah in oblikah države. Če med nekim področjem vrhnje stavbe in razrednim bojem vzpostavimo zunanjo in neposredno zvezo, to dejansko pomeni, da zanemarjamo *specifičnost* tega področja v določenem zgodovinskem trenutku, specifičnost, ki je že sama po sebi povezana z zgodovinskimi vrednotami, ki jih to področje kristalizira; hkrati to pomeni, da smo za to področje in za vse, kar je z njim v zvezi, odvzeli razrednemu boju možnost, da bi tvorno deloval na ekonomsko raven: to delovanje je *za to področje možno* edino s posredovanjem vrednot, ki izvirajo iz ravni proizvodnih sil in načinov proizvodnje. Odnos med normativnimi sistemi vrhnje stavbe, ki pripadajo družbenemu najstvu, in bazo, odnos, ki je v njem obsežen tudi odnos med označujočim in označenim, se pravi med govorico in stvarnostjo, ta odnos namreč *opredeljuje in ima svoj pomen le kot zveza med najstvom in bitjo, med vrednoto in dejstvom*; pri tem pa teh členov ne pojmuje v njihovi bistveni idealistični ireduktibilnosti, pač pa v njihovi dialektični totaliteti. Genetični proces zgodovinskih vrednot nastopa kot posrednik med ekonomsko bazo in temi vrhnjimi stavbami; zakaj v tej bazi, ki jo razumemo *tudi* kot prakso, se pravi, kot *potrebe in objektiviranja*, ki se strukturirajo (znotraj tiste zveze med dialektiko v naravi in dialektiko v zgodovini, ki jo imenujemo praxis) v proizvodni način, že nastajajo možnost, utemeljenost in zarodek vrednot znotraj totalizacije — praxis omogoča to porajanje vrednot: aksio-

² Nemška ideologija, M. E. G. A., I, 5, str. 52

loški dialektični prehod iz ekonomije v razredni boj in od tod v normativne sisteme.

Stručka in Pašukanis, ki obravnavata pravo in državo kot *ureditev ali sistem družbenih odnosov*, ki na neki odločilni stopnji, tako meni Pašukanis, ustreza odnosom med lastniki blaga, sta na povsem drugi ravni: sprva se zdi, da je z njuno koncepcijo mogoče vzpostaviti zvezo pravno-državne ravni z ekonomsko bazo. Dejansko pa s poenostavljenim ekonomizmom reducirata pravo in državo na to bazo, zanemarjata njun specifični značaj skladnega sistema norm in jima tako v celoti odrekata relativno avtonomijo.

Vendar moramo priznati, da je skušnjava po tej redukciji veliko večja pri proučevanju pravno-državne ravni kot pa pri proučevanju drugih področij vrhnje stavbe; ker so družbeni razredi v osnovi opredeljeni po svojem razmerju do lastništva proizvodjalnih sredstev in ker med drugim pravo in država uradno potrjujeta takšen lastniški način, se lahko zdi, da sta že kar na ravni proizvodnih odnosov in razrednega boja za pridobitev tega lastništva. To Pašukanisovo koncepcijo si lahko pojasnimo z nepoznavanjem zveze med bazo in vrhnjo stavbo, ki je kljub Marxu in Engelsu dolgo vladalo v marksistični misli, pa tudi z nezaupanjem do samega pojma vrhnje stavbe, ki je navdajalo avtorja ob stiku z zapadno mislijo v njegovem času. Znano je, da si je zlasti v letih med 1900 do 1920 kantovski neokriticizem skušal prisvojiti shemo stvarnost-baza in vrhnja stavba, in sicer s Vorländerjem, ki ga je ovrigel Max Adler, kar zadeva teorijo prava in države pa s Stammlerjem, ki ga je spodbil Max Weber, sicer nekoliko manj paradokсно, kot se zdi. Šlo je za to, da bi pojmovali vrhnje stavbe kot transcendentalne oblike, se pravi kot racionalno, idealno in nujno strukturiranje »materialne« in stvarne vsebine-baze, ki se bistveno razlikuje od vrhnje stavbe in je podvržena zakonom mehanske navzočnosti: neprizadetost oblike glede vsebine, ki jo je vpeljal Kant na teoretični ravni in poskušal odpraviti na praktični ravni, s tem da je izvajal *samo vsebino* moralnih in pravnih pravil iz njihove apriorne in kategorične oblike, ta poskus je kritiziral Hegel, pojasnjevalci Kanta pa, ki jih je ta kritika prizedal, so ga takoj prenesli na *sámo* raven prakse, kakor je razvidno iz njihove priljubljene formule: »naravno pravo — idealna oblika prava in države — s spreminjajočo se vsebino«. Reducirati pravo in državo na proizvodne odnose se je zdelo za marksistično teorijo edino sredstvo, s katerim je mogoče izločiti lastništvo proizvodjalnih sredstev iz območij idealne transcendence, s tem da dokaže njegovo genetično zvezo s stvarnostjo razrednega boja in da tako zavaruje *stvarni* značaj tega boja.

Za marksistično proučevanje etatizirane politične ravni je to pomenilo na eni strani istovetenje baze s *stvarnim*, na drugi strani pa vrhnje stavbe z *idealnim*, istovetenje, ki že od kantovskega obravnavanja tega problema okrnjuje to vprašanje; vendar se je ohranilo kljub ponovnemu odkritju Heglove misli. Zato se moramo prav tu povrniti k

Heglu in njegovemu slovitemu stavku ki je ključ filozofije prava: Kar je stvarno, to je umno, kar je umno, to je stvarno.« Marxov monizem protislovja ni mogoče pojmovati »analogno« Heglovemu monizmu istovetenja, saj ne sloni več na idealno-umnem, temveč na stvarnem; če bi tako zastavili problem, bi to pomenilo, da izhajamo iz danosti idealizma. Hegel je zasnoval svoj monizem tako, da je izhajal iz členov *umno in stvarno*, in ga utemeljil na primatu pojma-ideje (umnega): za Hegla je namreč vsaka ekonomska in sociološka danost načelno stvarna, ker je objektiviranje pojma, zakaj ta primat pojma je primat v razmerju dveh različnih dialektično totaliziranih členov. Toda z dialektičnim in historičnim posredovanjem totalitetnega razmerja med subjektom in objektom zgodovine postane *pojem-subjekt* te zgodovine slednjič samo razvoj ideje same in razodene, da je bil to že na samem začetku, zakaj človek-subjekt stopi v zgodovino naknadno, »šele potem«; ta ideja se tako identificira z umnim pojmom; stvarno se tako mahoma resorbira v ideji, z njo se »bistveno« identificira, istočasno pa se odtrga od svoje materialne srži, ki jo zgodovina obide. Skratka, pri Heglu končno sploh ni stvarnega, obstaja le ideja: v tem smislu zato pri njem tudi znotraj te totalitete (identitete-ideje) pojem ni primaren nad ostalimi področji, ki so vsa postala področja-ideje. Povsem netočna je trditev, češ da je to, kar pri Heglu ustreza marksistični vrhnji stavbi primarno z ozirom na tisto, kar pri njem ustreza marksistični bazi.³ Pri Heglu ni osnovne ravni — država, filozofija, religija, ki bi bila gibalna sila zgodovine. To gibalno je totaliteta-ideje v razvoju, zakaj njena različna *področja — ne ravni —* se istovetijo na isti dialektično enosmerni ravnini. Za Marxa pa je monizem, ki je »preobrnitev« Hegla, že v začetku znotraj pozocije, ki je v nasprotju s pozicijo, do katere je prišel Hegel, ko je iz svoje misli ustvaril absolutni idealizem. Za Hegla se je v končni konsekvenci vse spremenilo v idejo, za Marxa pa je vsako družbeno dejstvo ne materialno, temveč *stvarno: toda znotraj tega celotnega stvarnega* odkrije Marx primat, odtod njegov monizem protislovja, primat stvarno-materialnega (baze) nad stvarno idealnim (vrhnjo stavbo); tako je ta primat materialnosti, ki ga je privedel do tega preobrata v pojmu stvarnega, pri njem epistemološko možen. Zato za Marxa ideologija ni nič manj stvarna, saj se genetično vključuje v marksistično totaliteto, v prakso z ozirom na bazo; to velja celo tedaj, kadar gre za ideologijo v pejorativnem smislu, kot za fenomen, ki deformira bazo, ker ji več ne ustreza.

Marx ne *poudarja* »stvarnega« značaja materialnosti zato, da bi vzpostavil nestvarnost vrhnje stavbe, temveč zato, da bi tedaj, *ko pristopa k problematiki izreka* »stvarno je umno«, »umno je stvarno«, ki je bil izrek levo usmerjene heglavske kritike Hegla, *podčrtal tisto, kar ga radikalno loči od Hegla*: prav v tem poudarjanju stvarnosti baze, ki je naperjena proti Heglu in njegovim kritikom, je »polemičnost« njegove govornice, ne pa, kakor pogosto trdijo, v prekomerni rabi izraza materializem. Vendar

³ Do istega zaključka, čeprav po drugačni poti, pride tudi Althusser: *O materialistični dialektiki, Pensée*, številka 110, 1963.

pa Marx že v svojih mladostnih delih dopušča stvarnost vrhnje stavbe in ideologij, celo v okviru te polemične problematike.⁴

Pri teh pripombah vztrajam zato, ker se mi zdi, da je za marksistično analizo pravno-državne ravni nujno potrebno natančno pojmovati stvarnost idealnih družbenih pojavov in etatiziranega sveta pravnih norm, stvarnost, ki ni esencialistična, pač pa temelji na njihovem razhajanju z bazo in na njihovi zgodovinski učinkovitosti. Če hočemo vzpostaviti stvarnost države in prava, ni nujno, da ju preprosto zvedemo na materialnost nivoje baze in ju motrimo bodi kot neposredne proizvodne odnose, bodi kot čiste in navadne stvarnosti »dejstva« in »sile«, kakor da bi edino ti nivoji baze lahko dosegli dostojanstvo stvarnega in imeli zgodovinsko funkcijo, ki bi se izvajala na njih samih, skratka tako, kakor da bi zgodovina napredovala izključno s samostrukturiranjem baze. Ko torej Marx obravnava pravno in državno raven kot *idealen* izraz eksistenčnih pogojev, ne pa neposredno kot družbene odnose na ravni proizvodnih odnosov, pojmuje to raven istočasno kot idealno-aksiološko (vrednote) in kot ideal-bit (normativni sklop), pogosto celo kot nepravne norme in vrednote, ker pač niso več adekvatne bazi, v nobenem primeru pa jih ne obravnava kot idealno-nestvarno. Prav zato, ker je ta sistem norm in vrednot stvaren (stvaren-idealni), lahko s svojo aksiološko in normativno specifičnostjo, in ne le kot brutalna sila države, učinkovito vpliva na stvarno-materialne ravni baze. Pravna in državna raven se nam tako razkrije kot specifična aksiološka-normativna celota, ki je s pomočjo zatiranja s strani države usmerjena k izkeriščanju zatiranih razredov po vladajočem razredu.⁵

Marx nam je odprl pot do analize pravne in državne vrhnje stavbe, do analize, ki smo jo v osnovnih črtah nakazali tu zgoraj, predvsem s

⁴ Glej zlasti *Nemško ideologijo*, II. del, zvezek 7, založba Costes, str. 19 in 168—170, in *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (1844), M. E. G. A. III, str. 87, 88, kjer si Marx zamišlja človeka kot enotnost biti in misli. To realnost vrhnje stavbe je Marxu sugeriral sam izraz *Entwirklichung*, ki ga uporablja v zvezi z odtujenostjo na splošno (prav tam, str. 83): ta izraz, ki pomeni negacijo kakor tudi (onestvarjenje) »derealizacijo«, lahko velja tudi za vrhno stavbo; vendar se neki pojav v konkretnih razmerah lahko *derealizira* le v primeru, če je genetično pojmovan kot stvaren; (izraz *derealiziran* se vedno uporablja v okviru omenjene polemične problematike). Ta stvarnost sveta vrhnje stavbe je otipljivejša v Predgovoru k *Prispevku h kritiki politične ekonomije* in v *Kapitalu* (zlasti v odlomkih III. knjige, kjer Marx pojasnjuje odnose med bistvom in pojavom). Zaključimo z Gramscijevim stavkom, ki poudarja »... nujnost recipročnosti med bazo in oblikami vrhnje stavbe, recipročnosti, ki je dejansko stvaren dialektični proces.« (*Izbrana dela*, Ed. sociales str. 64).

⁵ Zato Marxova »spremenjena ideologija« in »sistem vrhnje stavbe, ki deformira bazo« nista analogna Heglovi »izprijeni eksistenci«. Znano je, da je Hegel zavrnil očitke, češ da indentificira idealno umno državo s stvarno obstoječo državo in da je zašel v aksiološko občudovanje dovršenega dejstva, s trditvijo, da je neka obstoječa država le deloma stvarna, torej umna, in ostaja deloma navadna fenomenalna *eksistenca*: iz tega sledi, da ontološko ni istovetna s stvarnim-Idejo in v tem smislu tvori torej ontološko izprijeno eksistenco, ki je

proučevanjem meščanske, kapitalistične, se pravi, moderne družbe. Ne združujemo se pri že dobro znanih značilnostih tega obdobja: postopno širjenje tržišč in razširjena reprodukcija tržnega gospodarstva, izraziti fetišizem blaga, katerega odmevi prodirajo v celotno družbeno življenje, izrazita zamenjava kvalitativnega dela s kvantitativnim delom, pri čemer dobi tudi delo eksistenčno obliko blaga, osamosvojitve in osamljenost posameznikov, proizvajalcev in potrošnikov v svetu družbenih odnosov, ki jih posredujejo stvari, ki so se razvrednotile v blago. Te ekonomsko-sociološke realitete porajajo celo vrsto pravnih realitet. V premoženjskem pravu, kjer gre za takoimenovane stvarne pravice to je za tiste, ki se neposredno nanašajo na stvari, na proizvajalna sredstva in na blago, porajajo te realitete privatno lastnino v modernem smislu, namreč *ius utendi, freuendi, abutendi*; s tem privatnim lastništvom nad proizvajalnimi sredstvi, ki pripada omejenemu številu posameznikov, postanejo ta sredstva kapital, ti posamezniki pa kapitalistični razred. Na področju pravic, ki zadevajo obvezno dajatev ene osebe drugi osebi, v prvi vrsti pa prenos privatne lastnine stvari, pa te realitete vključujejo moderno menjavo: ne gre več, kakor v grškem ali starorimskem pravu, za vir obveznosti, ki so bile obsežene v opravljanju določenih obrednih in tipiziranih aktov ali v dovoljevanju, ki ga je sodnik podeljeval upravičencu po kriterijih pravičnosti, ki je bila utemeljena z njihovimi neposrednimi potrebami »kot takimi« ali z »dejanji« in jim je omogočala pridobitev določene dajatve po izvršilni poti v skladu z rimskim pregovorom »dejanja so matere obveznosti«; pravni vir obveznosti obstoji danes v ustrezno izraženi volji posameznika, ki je abstraktni subjekt prava.

Tako pridemo do spoznanja, da pri Marxu ne gre za vzpostavljanje zunanjih zvez med pravnimi realitetami in stvarnostmi baze, temveč za

morda *prav zaradi tega aksiološko obsojena*. Toda če se pri Heglu stvarno slednjič »bistveno« identificira z umskim-Idejo in se »historično« resorbira v njej, kako je potemtakem sploh mogoče, da nestvarna eksistenca, ki ni *totalizirana-identificirana* z idejo, lahko samo *ontološko* eksistira? Kateri ontološki »prostor« in katera »tla« lahko zavzame v zgodovini ta dejansko isprijena eksistenca, da jo potem lahko zadene aksiološka obsodba? Ta ontološka nemožnost isprijene eksistence nam ne dovoljuje, da bi v okviru hegelianske misli dvomili o aksiološki legitimnosti *vsega* stvarno-obstoječega. (Glej Heglovo pojmovanje ideje kot aksiološkega ideala v njegovih prvih spisih o pravu — še pred njegovo *Filozofijo prava*.) Nasprotno pa ostajata pri Marxu nepravna ideologija ali sistem vrhnje stavbe, ki deformirata bazo in zadevata to, kar nas tu zanima, namreč *normativne vrhnje stavbe*, povsem stvarna (stvarno-idealna) in ontološko lahko bivata kot taka in imata zgodovinsko učinkovitost; *vendar zato še nista »adekvatna«* (prav v tem je monizem protislovja) *stvarno-materialnemu*: kolikor nista adekvatna, sta aksiološko neveljavna; čeprav sta kot zgodovinski vrednoti genetično »utemeljena« v bazi — zato tudi ostajata stvarna, v tem ko družbeno eksistirata, pa dejansko ne ustrezata ali ne ustrezata več *resničnemu smislu*, ki je imanenten stvarno-materialnemu; njuna utemeljenost in veljavnost torej ne izvirata ali ne izvirata več iz tistih materialnih stvarnosti baze, ki v tem trenutku strukturirajo njen *zgodovinski smisel*. Prav to razlikovanje med *genetično osnovo in zgodovinsko učinkovitim* na eni strani ter *aksiološkim potrjevanjem ali utemeljevanjem vrednot* na drugi strani, izključuje iz Marxove misli navadno in izključno oboževanje dovršenega dejstva.

ustvarjanje zvez, ki jih posreduje *stvarnost-vrednota*, ki je temeljna za *pravo individualističnega voluntarizma*. V menjalnem odnosu je bila individualna volja skupno možno polje »razpoznavanja« (Marx je prenovil ta fichtejevski in hegeljevski pojem s tem, da ga je izpeljal iz načinov in odnosov v proizvodnji) posameznikov, to je številnih samostojnih in sicer heterogenih proizvajalcev in potrošnikov. V lastninskem odnosu je bila prav ta volja element, ki je omogočal njegovo popravitvenje, nujno pogojeno z danostmi baze: v resnici pa z zakonom o (privatni) lastnini ni uzakonjena posest kot razmerje, ki je vzpostavljeno s telesno in materialno prisvojitvijo neke stvari po določeni osebi; kot privatna lastnina je lahko uzakonjena le posest, ki jo antejuridično spremlja kak voluntaristični element-vrednota, nekakšen animus domini, se pravi namen lastnika.

Prav temu vrednostnemu elementu volje, ki se je pojavil že v trgovskih družbah pred kapitalistično družbo, so se v modernem pravu in državi pridružile glede na bazo te družbe še nove formalne in abstraktne vrednote, na primer svoboda in enakost: te vrednote so prav tako posredniki med državnim nivojem in bazo. Konkretni ljudje, ki tiče v pravnem svetu — od tedaj razkol med državo in civilno družbo —, so v svoji reifikaciji pojmovani kot številčne abstraktne bitnosti: njihovi družbeni odnosi in pravno urejanje teh odnosov so podrejeni reificiranemu svetu odnosov med dobrinami, se pravi, realitetami ali sistemom odnosov, ki privzemajo obliko »stvari« odnosom med delom in blagom, delom in kapitalom, kapitalom in blagom ter med samimi vrstami blaga. Svoboda in enakost teh ljudi, bitnosti-fantomov, sta v takšni meri *abstraktni in formalni*, kolikor tvorita vrednote, ki so *kratko in malo postulirane kot nujno potrebne za struktuiranje norm*, ki urejajo moderno privatno lastnino, ki je absolutna, torej je svoboda in enakost; urejajo menjalno vrednost do kraja kvantificiranega dela, torej je enakost; urejajo univerzalizirani promet in razširjeno reprodukcijo blaga, torej je svoboda in enakost; urejajo specifično pridobivanje presežne vrednosti, torej je svoboda in enakost v delovni pogodbi; urejajo posebno akumulacijo kapitala, torej je svoboda in enakost med samimi kapitalisti; itd.⁶

Te vrednote, ki jih postulira državni nivo se v civilni družbi dejansko manifestirajo z ozirom na svoj formalni in abstraktni značaj — od tedaj razhajanje med državo in civilno družbo — in z ozirom na danosti baze, ki kot absolutno nasprotje vsiljujejo ta značaj in to razhajanje. Tako sta Marx in Engels proučila zlasti pravno raven moderne kapitalistične družbe, v kateri se novi vrednoti, svoboda in enakost, pojavljata v »etatistični« obliki; vsekakor pa sta opazila, da njene strukture omogočajo razumevanje tega nivoja v prejšnjih družbah: ne gre jima pripisovati trditve, češ da se moderno pravo in država kratko in malo identificirata

⁶ Marxovi teksti, ki obravnavajo ta vprašanja, so številni, vendar raztreseni v njegovem delu. Glej zlasti članek posvečen *debatam o zakonu o kraji lesa*, *Rheinische Zeitung*, 25. oktobra 1842. *Nemška ideologija*, *Prispevek h kritiki politične ekonomije*, osnutek *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* in prva knjiga *Kapitala*.

s pravom in državo sploh kot s *specifičnim* področjem vrhne stavbe in da sta tako pravo in država »v pravem smislu te besede« proizvoda kapitalistične družbe. Marx in Engels sta zares na osnovi te družbe odkrila genetični proces strukturiranja, proces, ki se je začel z delitvijo na razrede v tistih družbah, ki proizvajajo za tržišče, in je s porajanjem vrednot privedel do moderne pravnodržavne ravni, to je do formalne in abstraktne svobode ter enakosti; ta proces pa se je začel že s posredovanjem *abstraktnega pravnega voluntarizma* pri nastajanju privatne lastnine in posplošenju izmenjav v trgovskih družbah (na primer antično pravo in država). Prav na to voljo-vrednoto so se dolgo časa opirale teorije pravnega in državnega voluntarizma pri snovanju svojih koncepcij države in prava, pri čemer so jo potvarjale in obravnavale kot neodvisno od baze, ne več kot privatno individualno voljo, temveč kot »kolektivno« emanacijo ljudstva: naj navedemo za primer vrsto teorij o državi kot družbeni pogodbi, ki so imele svoj vpliv vse do Hegla, in teorijo historične šole prava; v resnici se je zdelo, da je »univerzalna« volja kot vrednota nujno potrebna za izoblikovanje države in prava kot neke »višje ureditve«, v kateri pride do sprave med različnimi interesi. Ta isti proces genetičnega strukturiranja predstavlja torej *kvalitativni* preobrat v modernih družbah in glede na nove vrednote svobode in enakosti.⁷

Materialna negacija vrednot svobode in enakosti v moderni družbi, ki ju država in pravo formalno postulirata, je le en vidik problema. Marx in Engels sta namreč priznavala določen pozitivni značaj buržuaznega prava in države v primerjavi s pravom in državo v prejšnjih zgodovinskih obdobjih.⁸ Kakšen je tedaj točen smisel tega značaja. Zgodovinski razvoj baze, ki na strani vladajočih razredov spočenja te *alienirane* vrednote formalne in abstraktne svobode, kaže tudi drugo, pozitivno plat na strani zatiranih razredov: ta obstoji v postopnem nastajanju vse bolj konkretnih in materialnih vrednot svobode in enakosti v območju teh razredov, ki te vrednote pogrešajo in potrebujejo, in v zorenju »človeške« demokratizacije, ki se pojavlja kot možnost in zahteva. Marx in Engels sta vztrajala pri tem aspektu zgodovinskega razvoja baze: s postopnim obvladovanjem narave s pomočjo tehnike, s povečanjem produktivnosti dela, ki odkriva človekov ekonomski učinek in njegovo glavno vlogo pri humanizaciji narave, z izrazito delitvijo dela in univerzaliziranjem izmenjav, ki razkrivajo možnost »organskih« človeških odnosov, z industrijsko koncentracijo delavcev na delavnem mestu, torej z »ekonomsko« socializacijo sil in načinov proizvodnje, skratka s tem, kar Marx označuje kot umik naravnih odnosov v prid družbenim odnosom, je zatirani človek-delavec-razred lahko občutil in dojel svojo generično povezanost z dru-

⁷ Toda ta vrednota volje ni konstitutivno vezana na vrednoto svobode. Rimskemu pravu namreč ta volja, četudi je izražena pod neposrednim fizičnim pritiskom, zadostuje za obveznost po izreku: »Celo če bi kot svoboden človek odklonil, je vsekakor dejstvo, da sem hotel, četudi sem bil k temu prisiljen«. O filozofskih problemih pravnega voluntarizma glej Michel Villey: *Leçons d'histoire de philosophie du droit*, 2. izdaja, in H. Batiffol: *La philosophie du droit*.

⁸ Med drugim v Marxovi *Kritiki Heglove filozofije prava*.

gimi; tako so se človeku postopoma odpirale perspektive njegove občestvenega obstoja v družbi, konkretne in materialne perspektive »prave« svobode in enakosti. Tiste ekonomske danosti baze, ki spočenjajo v modernem času etatizirani alienirani izraz vrednot svobode in enakosti, pospešujejo demokratično in človeško pozitiviranje zatiranih narodov. Politična pozitivnost buržuazije, ki ima tudi ekonomsko pozitivnost npr. tehniko, namreč izvira iz dejstva, da s tem ko alienira tudi »humane« vrednote, proletarcem očitno razodeva, da so izkoriščani: pozitivni politični element buržuazne družbe je proletariat.⁹ Na specifičnem področju, ki se z njim tu ukvarjamo, in v zvezi z njim je proletariat: a) že v svojih ekonomskih in socioloških ekzistenčnih razmerah nisilec pozitivno, idealno stvarnega »prave« svobode in enakosti, b) v istih ekzistenčnih razmerah prenaša, da buržuazija v celoti negira te vrednote, ki v svoji buržuazni državni obliki predstavljajo *totalno* izkoriščanje proletariata. Na tem nivoju in upoštevajoč ta dva aspekta¹⁰ — ne samo drugega, kar se pogosto dogaja; bo proletariat s svojo funkcionalno razčlenjeno vsesplošnostjo *materializiral* te vrednote v obeh pomenih besede: iztrgal jih bo iz formalnosti in abstraktnosti, jih preobrazil in jih tako spremenjene in učinkovite vrnil v materialni svet baze. Ta materializacija bo potekala po dveh tirih: svoboda in enakost bosta zajeli vse ljudi, segli bosta v globino človeške generične stvarnosti, na področje dela in konkretnih potreb: vsakdo po svojih zmožnostih in vsakomur po njegovih potrebah.

Proučevanje pravno državne specifičnosti sodobnih zapadnih družb se začne z analizo značaja teh modernih vrednot, formalne in abstraktne svobode in enakosti v današnjih časih; temu se pridružuje še en element kot faktor strukturiranja te sedanje specifičnosti: potreba po planiranju. Ta potreba ni več samo preprosta zahteva po »racionalnosti« reproduktivskega gospodarstva, ki proizvaja za relativno široko tržišče: v tej obliki jo je proučeval Max Weber in jo pojmoval kot ogrodje racionalizacije prava in države, katerega začetki segajo v rimsko obdobje, četudi ta racionalizacija po njegovem mnenju ni nastala zaradi danosti baze, pač pa v glavnem zaradi nastanka kaste specializiranih pravnikov. Planiranje ima danes kvalitativno drugačen pomen in vpliv. V teh družbah se delovanje pravosodja, zakonodaje in administracije dejansko mora manifestirati z dejanji, sodbami in odločitvami, ki jih je mogoče predvidevati. Tako je to delovanje mogoče že v naprej preračunati. Ta potreba je že obsežna in očitna v sedanji danosti baze: v družbi monopolov in koncentracije velekapitala (pomembnost delujočih interesov); v akumulaciji, značilni za ta kapital; v naraščanju začetnih investicij z ozirom na tehnični napredek in nujnost njihove dolgoročne amortizacije; v trdnosti konstantnega kapitala, strojev itd., kapitala, ki se zaradi visoke stopnje specializacije le težko prenaša na različna proizvodna področja; v nujnosti vnaprejšnjega določanja stroškov proizvodnje in višine zaslužkov itd. Zato je treba v teh družbah še posebej omejiti možnost nepreračunljivega na

⁹ To je zlasti očitno v *Komunističnem manifestu*.

¹⁰ Glej Marx *Prispevek h kritiki Heglove pravne filozofije*, ki je sestavni del *Nemško-francoskih letopisov*, in rokopise iz leta 1848.

pravno-državnem področju z določeno, natančno preračunano sistemati-zacijo koordinat. Tako se ta potreba po predhodnem izračunavanju kaže kot skupna in enostavna *rezultanta* različnih delnih in kompleksnih po-treb po predvidevanju v sami bazi, katerih delovanje je družno usmer-jeno k pravni in državni vrhni stavbi: za to vrhno stavbo zadobi ta potreba relativno avtonomno pomembnost, kolikor se namreč danes v svoji celotnosti vzpostavlja kot specifična vrednota »izračunljivosti« in »predvidljivosti«.

Če motrimo vedénje gospodarstva, ki je *rezultat tega posebnega na-čina proizvodnje*, potem lahko ugotovimo strateški pomen poprejšnjega izračunavanja. V gospodarstvu, ki *špekulira na dobiček*, je kapitalistova gospodarska dejavnost nekakšna »igra«: če je torej bistvo igre v elementu tveganja in nepredvidenega, potem ima pravilo gospodarske igre v okrilju pravnih in administrativnih pravil to vlogo, da to tveganje jamči tako, da pušča igralcem in njihovem delovanju »svoboden« razmah — pri čemer hkrati omejuje nepredvidljivo. Ta pravila igre tvorijo za vse enako informacijsko shemo, ki jo igralci na začetku igre popolnoma ali le delno obvladajo, rešujejo jih pred negotovostjo in jim že poprej omogočajo iz-račun. To delovanje planiranja, ki je potreba-danost sedanjega načina proizvodnje in istočasno okvir kapitalističnega gospodarskega vedénja, pa se sicer bistveno ne spreminja niti kot faktor strukturiranja zapadnega prava in države v planiranem gospodarstvu. *S stališča kapitala* teži plan v današnji kapitalistični družbi k vse bolj natančnemu poprejšnjemu iz-računavanju, ki je nujno za rast in sedanjo akumulacijo kapitala — in prav v tem je njegova osnovna protislovnost. Vendar pa zaradi svoje variabilnosti, kratkotrajnega ali dolgotrajnega prilagajanja konkretnim ekonomskim danostim na eni strani ter zaradi hudih udarcev, ki jih na drugi strani zadaja svobodi in enakosti med lastniki kapitala, ne more izpolnjevati svoje natančno določene vloge v predvidevanju, ki mu jo na pravno-državni ravni odredjajo koordinate kapitala in kapitalistično ve-dénje: konstitutivno plan ne more zadobiti *posebne* formalnosti in ab-straktnosti »stalnega« okvira, ki mora v gospodarstvu, ki v njem vlada konkurenca na tržišču z maloštevilnimi ponudniki in množico kupcev, za-gotavljati predvidevanje in hkrati jamčiti špekulaciji njeno svobodno pod-ročje. Od tod težave, ki planu onemogočajo, da bi se vzpostavil kot pravno-državno pravilo z močjo zakona, se pravi kot *pravilo igre*; tako ostaja plan *le element* igre, element špekulacije, ki ga skuša vsaka frakcija ka-pitala obrniti sebi v prid.

Tako torej formalnost in abstraktnost vrednot, namreč svobode in enakosti, v povezavi s posebno vrednoto izračunljivosti in predvidljivosti tvorita faktorje strukturiranja sedanje specifičnosti v sklopu pravno-državnih norm. Te norme nastopajo dejansko: a) kot *splošne* in z ozirom na to v nasprotju z individualnimi dispozicijami, ki zadevajo le določen primer ali določeno osebo; b) kot *abstraktne*, ki so nastale s pomočjo pojmov, ki so se odcepili od konkretne stvarnosti; c) kot *formalne*, se pravi brez konkretne »materialne« vsebine; d) kot *natančno določene s predpisi*: pod tem izrazom razumemo specifično strukturiranost, katere

cilj je ohraniti trajnost — zagotoviti torej tudi nepredvidljivosti — normativne ureditve, ki pa hkrati omogoča njeno popolno »reverzibilnost«. ¹¹ Slednja sestoji iz povezovanja in vključevanja različnih elementov normativnega sistema, v katerem lahko nastopi sprememba znotraj njegovih samih okvirov, ne da bi sistem zaradi tega razpadel; z drugimi besedami vsak nov postopek znotraj pravno-državne ureditve mora vedno roditi še en postopek: dekrete, zakone, ustave, ki predvidevajo in zagotavljajo svoje lastne spremembe in preobrazbe.

Te značilnosti, se pravi splošnost, abstraktnost, formalnost in predpisi se še daleč ne vključujejo v okvir, ki je imanenten slehernemu konceptualiziranju in normativiranju, pač pa tvorijo reificirajoč prelom s konkretno stvarnostjo in se *prav zato* uveljavljajo kot *specifični* elementi današnje pravne in državne ravni. Njihov cilj je zagotoviti vrednoti svobodo in enakost, se pravi, dejavno področje, ki je potrebno za akumulacijo kapitala. Po drugi strani pa dajejo elemente, ki so potrebni za delovanje predhodnega izračunavanja; predpisi, ki težijo k predvidevanju in trajanju nekega normativnega sistema, res lahko predvidijo svoje lastne spremembe na ta način, da ne prizadenejo celotnega sistema; to velja seveda le v primeru, če delne norme same predstavljajo izrazito stopnjo abstraktnosti, splošnosti in formalnosti. Samo tako bodo te norme obsegle največje možno število posameznih primerov stvarnosti, po drugi strani pa delovale kot zaprte posode, zavarovane pred slehernim konkretnim stikom z materialno stvarnostjo, in tako izključile vsakršno pomembno spremembo, ki bi prizadela kakšno temeljno pravilo v formalni hierarhiji sistema; to pa zato, ker bi sprememba v tem primeru lahko spodbokpala celost sistema.

Za današnje pravo in državo je zato značilna fenomenalno skladna, zelo natančna in kompleksna sistematizacija po pravilih formalne in normativne logike, ki temelji na reificirani neodvisnosti oblik in pojmov z ozirom na vsebino in materialne danosti, se pravi prava formalna aksiomatizacija prava in državnih ustanov. Ta razvoj države in prava je slutil že Engels: »V moderni državi ni dovolj, da pravo ustreza gospodarski situaciji na splošno in jo izraža, tudi v samem sebi mora biti pravo koherenten izraz, ki samega sebe ne smeši z notranjimi protislovji.« ¹² Pravni svet je videti tako kot normativna (logično-formalna) hierarhija pravil in ustanov, pri čemer vsaka norma s svojo reificirano nepropustnostjo nasproti svojemu substratu prevzema uporabno obliko-funkcijo neke logično in normativno višje norme, ki je bolj abstraktna, splošna in formalna, in igra tako bolj temeljno vlogo v urejeni sistematizaciji. V zaprtem sistemu je *pravno* veljavna vsaka norma, ki jo izvajamo iz kakšne višje norme; v tem primeru namreč slednja daje veljavnost normam nižje stopnje, ki so bolj konkretne, posebne in materialne. S tega vidika tudi država sama, ki predstavlja nasilno izkoriščanje zatiranih razredov, zadobi obliko sklopa norm in ustanov, pravne ureditve v celoti: sistemati-

¹¹ Glej Piaget: »Introduction à l'épistémologie génétique«, II. zvezek.

¹² Pismo Conradu Schmidtu, z dne 27. 10. 1890.

zacija prava tako ustreza formalni hierarhiji državnih organov, katerih podrejenost se uravnava s formalnim pravilom pristojnosti in z logično-normativnim posredovanjem oblastniških pooblastil.

To specifično strukturiranje pravnega in državnega sveta so deloma dognali že logiki in teoretiki prava in države. Njihove analize so kritizirali misleci, ki so se sklicevali na hegeljanstvo ali na sociologijo Maxa Webra: po njihovem mnenju bi morali sedanje formalne pojme-pravila metodološko nadomestiti s pojmi konkretne vsebine, zlasti s »konkretno univerzalnim«¹³ pojmom ali z »idealnim tipom«; če bi te formalne realitete na idejnem nivoju nadomestili s konkretnimi pojmi, če bi torej na »logičnem«¹⁴ nivoju skovali pojme-modele-bistva, ki bi jih ta stvarnost pozneje uresničila, bi bilo tedaj mogoče odkriti *bistveno* strukturiranost-resnico države in prava, zakaj ta strukturiranost bi ustrezala ideji-pojmu subjekta. Naloga marksistične misli pa je seveda povsem drugačna. Predvsem gre za kritiko teorij, ki proučujejo formalno, splošno in abstraktno specifičnost prava in države: te teorije se namreč ne morejo znatno povzpeti nad opisovanje pojavov in preiti k odkrivanju genetičnega strukturiranja; daleč so od tega, da bi motrile značilnost institucionalizirano pravnega in državnega v njunem nastanku in izhajajoč iz same baze, dokaj daleč torej, da bi lahko pravilno proučevale njuno specifično delovanje; obravnavajo ju kot idealistično eidetiko prava in države na splošno. *Drugič*, marksistična misel mora odkriti posrednike med bazo in to vrhnjo stavbo in pri tem *upoštevati njeno sedanjo specifičnost*, se pravi, da jo mora odkriti prav skozi to specifičnost. »Dialektiziranje«¹⁵ konkretno proučevanje te vrhnje stavbe, ne bo potekalo po vzoru hegeljanske misli z vsrkanjem ali z interiozacijo pojava v bistvu ter na istem stvarno-umnem nivoju kot je pojav sam, temveč z ozirom na konkretne dialektične odnose med formalno in abstraktno specifičnostjo ter materialno bazo. Marksistična dialektična logika tako istočasno vsebuje in presega formalno normativno logiko. Označujoča totaliteta ni, kakor pri Heglu, v posredovanju enosmernih pojmovanj protislovij, temveč v dialektičnem totaliziranju *stvarnih* protislovij med *dvema* področjema *stvarnosti*, med idealnostjo-vrhnjo stavbo in materialnostjo-bazo. Te pripombe se nanašajo tudi na metodološke pripomočke, strukture, ustanove, itd., ki bodo služile marksistični analizi stvarnosti kapitalistične državne vrhnje stavbe; ti pojmi-pripomočki, ki sicer tvorijo, kolikor se uporabljajo na aksiološkem področju in so mu adekvatni, hkrati *stvarne sheme in normativne modele*, bodo morali kot *metodološki pojmi* določiti to *aksiološko-normativno* specifičnost vrhnje stavbe, tako da jo bodo zajeli *znotraj njune lastne strukturiranosti* in v njenem odnosu z bazo.¹⁶

¹³ V tem smislu bi morali pridržati metodološki pojem ustanove edino za pojave, ki pripadajo državno-politični *vrhnji stavbi*. Zanimivo je dejstvo, da že v predvojnih francoskih in nemških »institucionalističnih«¹⁷ teorijah srečamo epistemološko in metodološko problematiko sedanje »strukturalistične«¹⁸ smeri, aplicirane na pravno-državno področje. Mnogo teh teorij razlikuje tako med pojmom kot pripomočkom te ustanove in pojmi kot pripomočki kategorije, klasifikacije ali sistema, pri čemer omenjajo, da ustanova predstavlja družbeno in ekonomsko stvarnost z avtonomnim življenjem, ki je anteriorno in relativno

Tako bomo lahko razumeli specifično logiko te kapitalistične vrhnje stavbe, stopnjo njene lastne odpornosti, pravo delovanje njene relativne avtonomije ter tako na tej ravni pravilno ocenili perspektive delavske prakse.

Ta posebni aspekt dialektičnega proučevanja pravnega in državnega sveta lahko označimo kot postopek »notranje-zunanje« analize; pri tem so odnosi med interiorno in eksteriornostjo — totalitetni odnosi, kakor je to pokazal Hegel — pojmovani v smislu marksistične dialektike in totalitete. Ta svet, ki je formalno skladen sistem pravil, ustanov in oblastniških hierarhij — to je notranji vidik, ima za cilj izkoriščanje zatiranih razredov s strani zatiralske sile države — to je zunanji vidik; vsaka posamezna norma ali ustanova, zasnovana že v konkretnih dejstvih baze — to je zunanji vidik, se bo vanj vključila tako, da bo prevzela specifične značilnosti tega sveta in se vpletla v njegovo delovanje — to je spet notranji vidik. Tako na primer ugotovljamo, da je danes princip samostojnosti volje, te manifestacije formalne in abstraktne svobode, podvržen postopni omejitvi, ki izvira iz potreb podržavljenega gospodarstva. Če hočemo tedaj razumeti notranji pomen te pričujoče omejitve za celotno pravno in državno ureditev ter njeno koherentnost, moramo, razen v primerih, kjer je neposredno očitna, tako v pristopnih pogodbah, v kontroli, ki jo velekapital izvaja nad današnjimi tipi gospodarskih družb, zaznati njene odmeve v določenem razosebljenju, formalnosti in abstraktnosti navidez najrazličnejših norm in ustanov; v pravilih, ki zadevajo kršitev pogodbene volje, objektivno odgovornost dejanja stvari, odgovornost v zvezi s škodo, ki jo povzroči »stvar«, ki je privatna lastnina, in vse do konkretnih modalitet oblastvenih pooblastil: znotraj administrativne in birokratske hierarhije, pooblastil kot so na primer centralistične oblike ali ločitev izvrševanja oblasti od odgovornosti.

Zunanjo zvezo pravne in državne ravni vrhnje stavbe z bazo lahko proučujemo v smislu Marxove misli tako, da ji sledimo po prerezih na različnih stopnjah strukturiranja; postopek, ki vodi do *razumevanja* in *utemeljevanja*, se pravi do potrjevanja in uzakonitve oddaljenejših stopenj, bomo začeli prav s posredovanjem stopnje, ki je konkretno »bližja« bazi. Ta zunanja oddaljenost določene stopnje strukture od baze pa nikakor ni korelativna s postopkom formalne indukcije, po katerem je neko opravilo tembolj konkretno, posamezno in materialno, čim bližje je bazi, in naj bi kot tako podeljevalo veljavnost abstraktnejšemu in formalnejšemu pravilu. Tako sta na primer sklopa »premoženjsko pravo« in »obveznostno pravo«, ki temeljita na osnovnih ekonomskih in socioloških razmerij subjekt-stvari in subjekt-drugi (človek), lahko tesneje

neodvisno od njene integracije v pravo, medtem ko tvorijo drugi metodološki pojmi *izključno* znanstvene pripomočke. Vendar pa v marksističnem obravnavanju odnosa vrhnja stavba — baza, v katerem ima vsak pojav vrhnje stavbe neki substrat v bazi, substrat, ki že v tej bazi dosega določeno *stopnjo totaliziranja in strukturiranja*, ni razlike med naravo pojma ustanova in naravo ostalih pojmov; razlikujejo se le po stopnji totaliziranja ali strukturiranja *vrhnje stavbe*; pri tem pa je vsak metodološki pojem adekvaten stvarnemu »objektu« in njegovemu substratu v bazi.

povezana z bazo kot kakšna logično bolj omejena pravna struktura, na primer struktura določenega tipa družbe ali pogodbe, in v tem smislu predstavljata izhodišče za razumevanje slednje. Vendar prav lahko pride tudi do obratnega postopka: prav v primeru celote »premoženjsko pravo« je struktura-ustanova privatna lastnina, čeprav je logično bolj omejena kot ta celota v današnjih pravno-državnih ureditvah tista, ki tvori pravno osnovo drugih pravic, ki zadevajo imetje, na primer stvarne služnosti, preužitek in tako dalje, in ki jih *podeljujejo* lastniki. Če se danosti baze z večjo neposrednostjo prenašajo v to strukturo, se to ne dogaja zato, ker je ta logično konkretnjša in torej bližja tem danostim. Gre za dialektične zveze, transpozicije in posredovanja: s tega zunanjega vidika tvori pravno-državna ureditev koherentno celoto, ki pa ni induktivno ali deduktivno logično organizirana celota; to je smiselno dialektična celota, ki vsebuje protislovja, višine in nižine, večdimenzionalne napetosti med sklopi, ki jo strukturirajo.

Če notranja sklenjenost pravno-državnih norm po formalno normativni logiki *sama na sebi* ni pomembna za zunanji odnos vrhnja stavbaza, se pravi za zunanjo razdaljo med stopnjo strukturiranosti in bazo, lahko vendarle igra pomembno vlogo, če ta oblika sklenjenosti vsekakor izvira iz danosti baze, kakor na primer v sodobnih zapadnih družbah. Čim bolj je namreč pravno-državna struktura v teh družbah abstraktna, formalna, splošna in določena s predpisi, tem bližje je lahko bazi in to zaradi formalne in abstraktne svobode in enakosti, ki ju kristalizira in zaradi izračunljivosti, ki prodira vanjo; tem tehtnejšo zgodovinsko vlogo, ki se kaže kot *višja* pozicija v sistemizirani logični hierarhiji, lahko igra pri urejanju aksiološko-normativnega utemeljevanja in potrjevanja *logično* bolj omenjenih in konkretnjših struktur. *Hkrati* pa ugotavljamo — in prav od tod pojav reifikacije sedanjih oblik vrhnje stavbe, da čim bolj se neka norma ali ustanova *strukturalno* in s posredovanjem svoje sedanje *specifičnosti* — abstraktnosti sklada s potrebami in interesi kapitala, tem bolj postaja neprodušna za konkretno stvarnost, za nove sile in nove načine proizvodnje; z drugimi besedami čim bolj je na kapitalistični strani baze, tem manj je sposobna dojemati *pravi smisel* novih danosti baze in tem bolj je v napoto, toda nujno potrebna kapitalu samemu. Vzemimo za primer podjetje: konkretne danosti baze, avtomatizacijo itd., je v vrhnji stavbi čutiti kot nujnost, da razlikujemo med *lastnino* in *kontrolno* v proizvodni enoti. To ekonomsko socializacijo načina proizvodnje, ki se je nujno vključila v pravno-državno sistematizacijo, se pravi, da se je logično podredila drugim abstraktnim in formalnim pojmom in normam, je bilo mogoče izpeljati le z depersonaliziranjem lastnine, in sicer tako, da so jo še bolj poprivatili z ekstremno formalnostjo in abstraktnostjo, po ovinkih, ki vodijo k fetišističnemu personaliziranju kapitala, ki je *neposredni* subjekt prava. Iz tega je nastala pravna in državna ustanova »podjetje« in osnutek za »pravo podjetje«, ki je v očitnem protislovju s stvarnostjo podjetja v bazi. Vsaka današnja podržavljena norma, skupnost, hierarhija ali ustanova je tako *obenem* v zunanjem genetičnem odnosu z bazo in v notranjem normativnem odnosu s celotnim

sistemom: prav razhajanje med tema odnosoma, ki ga ta sistem na videz odpravlja, tvori njegova temeljna protislovja. To notranje-zunanje proučevanje bi prav tako ustrezalo marksistični analizi države v pravem pomenu besede in analizi relacij javnega prava. Z zunanjega vidika bo mogoče proučevati odnose med ekonomskimi in sociološkimi dejstvi, nivo razrednega boja in *civilno* družbo na eni strani ter državo na drugi strani. Najbolj moramo upoštevati kompleksne ravni, ki posredujejo med bazo in politično-državno vrhno stavbo, se pravi, poklicna združenja, sindikate in stranke. Državo in njene ustanove gre obravnavati kot posebna sredstva za zatiranje v rokah vladajočega razreda. Vendar bo tako proučevanje *dialektično povezano* s študijem z notranjega vidika, s katerega se nam bo institucionalizirana oblast prikazala kot pripomoček, ki služi interesom vladajočega razreda s posredovanjem čvrsto in specifično strukturiranega kompleksa norm in vrednot. Vzemimo za primer administrativno birokracijo kapitalistične družbe. Ta »kasta« dejansko ne more delovati niti kot faktor totaliziranja privatnega interesa in splošnega interesa, kot je to mislil Hegel, niti kot »nevtralni« posrednik med družbenimi razredi, kot bi si to želele neokapitalistične doktrine Welfare Stata. *Pa ne samo* zato, ker z zunanjega vidika v svetu baze (ekonomski interesi, družbeni odnosi) kot kasta sodeluje z razredom na oblasti; in tudi če z notranjega vidika *predpostavljamo*, da bi ta kasta v svojem substratu v bazi lahko delovala samostojno in neodvisno, bi ji aksiološko-normativni svet, ki v kapitalistični družbi tvori njen funkcionalni eksistenčni okvir (notranja logika) formalnih oblastvenih pooblastil po pravilu pristojnosti formalno razlikovanje, a stvarna zmeda treh oblik oblasti, abstraktno in formalno razlikovanje med »vladnimi« in »administrativnimi« ukrepi izvršene oblasti itd. ne dovoli igrati te nevtralne vloge. V nasprotju s prepričanjem Maxa Webra pa te specifičnosti omenjenega sveta ne moremo pripisovati tej birokratski kasti sami, temveč sistematizaciji aksiološko-normativne celote, ki vsebuje lastno notranjo logiko in temelji na interesih kapitala: zato je pač iluziorna, neokapitalistična zahteva po »pomladitvi« dejavnega kadra tehnokratske birokracije: ta kader je namreč že od rojstva »star«. Oglejmo si še problem, kot sta na primer centralizacija in decentralizacija. Z zunanjega vidika bomo lahko proučevali danosti baze, ki uravnavajo te načine državne organizacije in oblike, ki jih prevzemajo v kapitalističnih družbah. Z notranjega vidika bomo lahko proučevali pomen sistematičnega strukturiranja norm-ustanov, kar zadeva obliko, okvir in stopnjo decentralizacije, ki jih to strukturiranje lahko dopušča, z oziroma na svoje lastno delovanje: ta okvir se zdi omejen *tudi* zaradi posebne oblike normativne hierarhije, kjer se oblast podeljuje iz »sistematičnega« središča, in zaradi določenega normativnega vključevanja funkcij znotraj izvršne oblasti. Razen tega bo mogoče doumeti okorelost sedanjih struktur, ki se upirajo dejanski decentralizaciji, ki bi ne bila več navadna administrativna decentralizacija na izvršni stopnji, temveč *lokalna avtonomija*, ki bi se njena pristojnost razširila na sprejemanje odločitev, na lokalno zakonodajno oblast: zaradi notranjih odnosov med zakonodajno in izvršno oblastjo in aksiomatizacijo sistema bi

ta avtonomija, ki bi na tej »točki« sistematično intervenirala, predstavljala ugodne možnosti ali — po kapitalistični verziji — nevarnosti za resno spodbopavanje.

Ob zaključku te analize ugotavljamo zgodovinsko identičnost države in prava, *genetično* in *specifično* hkrati, ki so jo nakazali Marx, Engels in Lenin. Z notranjega vidika se nam država kaže kot aksiološko-normativni red pravnih pravil in ustanov v celoti (država-organizacija); z zunanjega vidika pa se država kaže kot zatiralska sila, ki s pravnimi pravili in ustanovami omogoča razredno izkoriščanje (država-organ ali inštrument).

*

Ta notranja-zunanja analiza, ki omogoča, da natančno opredelimo celotno sodobno vrhnjo stavbo kot element odnosov med silami v razrednem boju v praksi delavskega razreda, ima danes bolj kot kdaj koli velik praktičen pomen: na eni strani tu pravzaprav ne gre za prevzem oblasti z neposredno oboroženo borbo — že v začetku, temveč za *osvojitvev* oblasti; na drugi strani pa je to osvojitvev še bolj kot prevzem mogoče in tudi nujno izvesti z *vodilno* organizacijo delavskega razreda, ki ta razred z njegovega podrejenega položaja dviga na raven razreda, ki v boju za osvojitvev že stremi po konkretnem izvajanju oblasti. Najvišji cilj te oblasti v rokah proletariata je, da podeli »demokracijskim« vrednotam svobode in enakosti, ki jih zanikata država, kakor tudi razhajanje med civilno družbo v državi in bazo, konkretno in materialno, »humano« in »resnično« vsebino in smisel na vseh ravneh. Če pa se prevzem oblasti, če se oboroženi boj za »dano« oblast *nadomesti* z osvojitvijo, potem je izdelava shem za izvajanje oblasti, kakor si jo predstavlja delavski razred z vodilno organizacijo, bistveno pomembna: ne gre, da bi *zdaj* pristajali na ohranitev istih državnih okvirov za *pozneje*, zato da bi lahko potem ko bi z zamenjavo oblasti prešli v druge roke, še naprej izpolnjevali isto funkcijo, za katero so bili prvotno ustvarjeni, namreč »diktaturo«, pa čeprav bi te okvire nameravali v prihodnosti ukiniti. Prav tako ne gre za to, da bi preprosto proučevali kaj naj se »zdrobi«, da uporabim Leninov izraz, in kateri del teh okvirov kapitalistične države je treba ohraniti, *samo* zato, da se vzpostavi diktatura proletariata nad meščani, anarhisti itd. Kajti socialistična država kaže dve strani, kot je to že prikazal Lenin¹⁴: stran nove ljudske diktature, ki je naperjena proti meščanom in stran ljudske demokracije za zatirane razrede. In že zdaj se je treba boriti proti okviru kapitalistične države, in sicer proti njihovemu specifičnemu bistvu ter glede na *dvojno* novo shemo izvrševanja oblasti; zakaj zdaj ne gre več preprosto za to, da ti *okviri* v prihodnosti lahko omogočajo razraščanje diktature, z izgovorom, da bo delavski razred, ko bo zavzel svoj prostor, odkrival sheme ljudske demokracije, temveč za to, da bi jih *v celoti upoštevali v strategiji vodilne organizacije tega razreda*. Omenjeni razred si bo moral izdelati lastne modele, struk-

¹⁴ Država in revolucija.

ture, pojme in politične oblike tudi z vidika ljudske in revolucionarne demokracije in tudi z namenom, da bi se pozitivno materializirale konkretne vrednote »prave« svobode in enakosti, kajti pri tem razredu na sedanji ravni razvoja in zrelosti baze, ki omogoča novo pot — osvojitvev, ne gre za to, da se samo *pozneje* reši svoje podrejenosti in skuje svoje modele demokracije samo z izvajanjem oblasti-diktature.

V zvezi z demokratično-političnim področjem, ki nas tu zanima, se mora ta vodilna organizacija najprej strateško nasloniti na celotna področja baze, zlasti na ekonomski ravni: na proizvodjalne enote, podjetja, poklicna združenja, sindikate, na različne aktualne sociološke ravni, ki posredujejo med gospodarstvom in politiko. Ta organizacija se ne sme zadovoljiti niti s tradeunionizmom niti se omejiti na te nivoje; prav nasprotno, odslej se mora razširjati na celotno politično raven in s perspektivo nove in drugačne oblasti mora razumeti, da gre za pozitivno obravnavanje celotnega pravno-državnega sistema. Predlagano notranje-zunanje proučevanje tega kapitalističnega sistema se je izkazalo kot nujno, saj *konkretno* prikazuje stopnjo *radikalnosti*, do katere se morajo povzpeti strateški modeli, ki naj jih izdelata delavski razred; konkretno nam kaže do katere stopnje in s katerimi posredniki je formalno in specifično ogroditve tega kapitalističnega sveta, so njegovi pojmi, načini delovanja in njegov etastični mozeg — z zunanjega vidika, a tudi z vidika svoje lastne notranje logike — povezani z interesi in vrednotami kapitala; pokaže nam, v kolikšni meri ni najbolj pomembno to, da si izposodimo neko obliko in jo vstavimo v nov kontekst, pač pa dejstvo, da z izdelavo novih modelov — in prav ta izdelava je cilj delavskega razreda — zrevolucioniramo prav te oblike; pokaže slednjič, v kakšni meri morajo biti odslej ti organizacijski strateški modeli vzporedni, ne pa analogni ali homologni kapitalističnim modelom.¹⁵

V tej pozitivni nalogi so že izhodišča delavske prakse. Prav tista dejstva baze, ki ženejo sodobno kapitalistično državo in njeno pravo k absolutni negaciji vrednot svobode in enakosti v bazi, so hkrati tudi substrat pozitiviranja teh vrednot v eksistenčnih razmerah delavskega razreda; proces demokratičnega pozitiviranja zatiranih razredov, ki je po Marxovih in Engelsovih ugotovitvah značilen za predzgodovino človeštva, se krepi. Prav tako drži, da imajo dejstva baze danes kakor zmerom dve strani, stran kapitala, vladajočega razreda, in stran delavskega razreda, razreda izkoriščanih. Razredi izkoriščanih so danes alienirani tako v proizvodnem procesu — alienacija dela, kakor tudi v procesu potrošnje — prepad med potrebami in zadovoljevanjem; vendar pa se zaradi velike koncentracije delovne sile na delovnih mestih, pospešenega procesa razširjene reprodukcije, pogostejših zvez med različnimi sektorji delitve dela, začetkov procesa avtomatizacije ter ekonomske možnosti in nujnosti tehnične kontrole dela s strani delavcev, v *proizvodnem procesu* vse bolj čuti pereče pomanjkanje demokratičnih vrednot, realne in konkretne enakosti in svobode, ki sta poseben izraz generične socia-

¹⁵ O tem stališču glej Gorz: *Stratégie ouvrière et néocapitalisme*.

lizacije človeka, in to tem bolj, ker je to pomanjkanje mogoče odpraviti. Če vodilna organizacija hkrati tudi strateško usmerja to »materialno silo«, če je bistvo tega usmerjanja v tem, da tej že obstoječi pozitivnosti predlaga modele na celotni politični lestvici, se pravi, da jo *historično* objektivira, s tem da ji predlaga ustrezne cilje, potem je treba graditi te modele-cilje s konkretnim raziskovanjem organizacije v procesu proizvodnje, to je s proučevanjem podjetja in sindikatov: to politično pozitiviranje delavske prakse je treba iskati v njeni konkretni pozitivnosti ter pri tem upoštevati posredništva, brez katerih ni mogoče prenesti ekonomske demokracije v revolucionarno politično demokracijo.

Ta notranja-zunanja analiza nam bo koristila tudi pri problemih taktike in njenih odnosov s strategijo. Kajti pri tem, ko skrbno pazimo, da se ne bi izgubili v iluzionizmu, ne smemo pozabiti naslednjega: če mora namreč ta revolucionarna strategija določati konkretno taktiko, ki v tem primeru ni reforma, potem najdemo strategijo le tam, kjer je možna določena taktika z ozirom na to strategijo. Če mora obstajati strategija, potem mora obstajati tudi taktika v smislu te strategije, kar ima za posledico, da delavski razred postavlja kot svoj strateški ideal samo probleme, ki jih taktično lahko reši, ker predstavljajo začetek materializacije tega ideala. In dejansko lahko dejstva baze, delavskega boja, pa tudi formalnost, abstraktnost, splošnost in urejenost sedanjih državnih pravil-ustanov, ki po drugi strani tako zelo olajšujejo oblasti od »zgoraj« prehajanje v fašizem, dajejo realne taktične možnosti revolucionarni praksi: na primer z »vrzelmi«, ki jih vsebujejo strukture, z relativno »mrtvimi« področji, ki so lahko začetek organizacije v delavski praksi; in še nadalje z relativno krhkostjo, ki jo ta sistem zaradi svoje specifičnosti izpričuje kot nasprotno stran svoje trdnosti, tako da odločilen taktični napad na verižni sklep lahko težko prizadene verigo s tem, da aktivira njena fenomenalno pomirjena protislovja; ali s svobodo in enakostjo, celo formalno in abstraktno, s katerima si skuša ta sistem zaradi naraščajoče pozitivnosti zatiranih razredov pridobiti podporo množic. Toda kakor hitro govorimo o taktiki v smislu strategije, moramo poznati odnos med silami. V kakšnem smislu in v kakšni meri posamezna zahteva ali sprememba ogroža specifično notranje-zunanje delovanje celotnega sistema vrhnje stavbe? Kako bo to zahtevo-spremembo občutil sistem in kako je mogoče predvideti konkretno obliko reakcije znotraj sistema? Kakšen bo moral biti vrstni red, praktična razvrstitev členov cilj-sredstvo, zaporedje ciljev tega boja, ki ga bodo v glavnem narekovale temeljne danosti delavskega boja, seveda ob upoštevanju notranjega-zunanjega delovanja tega sistema, ki se ga delavski boj poslužuje zato, da ga bo porušil? Zlasti pa in to je še nadalje osnovni problem, v kakšni konkretni meri posebna taktika na nivoju tega sistema ne bo mogla biti neposredno ali posredno absorbirana v svojem lastnem notranjem-zunanjem delovanju, temveč bo v praksi nastopala v smislu revolucionarne strategije? Revolucija ali reforma, biti ali ne biti socializma, vse to je odvisno od konkretnih odgovorov na ta vprašanja.

Samoupravljanje in vodenje

Franci Polak

Ne želim, da bi že naslov pri bravcu vzbudil pozornost v tem smislu, da je samoupravljanje eno, vodenje pa nekaj, kar je mimo samoupravljanja. Samoupravljanje je demokratična oblika oblasti vseh (!) proizvajalcev in vključuje tako neposredne proizvajalce kot strokovnjake. Perspektiva procesa oziroma razvoja samoupravljanja je svobodna asociacija vseh proizvajalcev. Že v prvem obdobju, ko je bilo samoupravljanje šele na začetku svoje poti, so bile zelo poudarjene kvalificirane družbeno-politične in strokovne odločitve na področju proizvodnje in proizvodnih odnosov. V sedanjih pogojih gospodarjenja in pri večjem vključevanju v mednarodno delitev dela se še jasneje izraža potreba po subjektivnih prizadevanjih vseh proizvajalcev. Pravilnost te poti v celoti potrjujejo že doseženi rezultati. Samoupravni organi v delovnih organizacijah bodo morali še v večji meri zahtevati od strokovnih služb in strokovnjakov, da izdelajo temeljite analize na raznih področjih in predloge na osnovi katerih se bodo opredeljevali in sprejemali posamezne rešitve.

Ko sem prebral prispevek V. Rusa: Vodstvena praksa in oblastniška struktura v delovnih organizacijah (Problemi št. 33) sem zato, da bi boljše razumel »predlagano oblastniško strukturo« prebral tudi študijo (Status vodstvenega kadra v pogojih samoupravljanja, Zavod za organizacijo dela v Kranju, Kranj 1964), iz katere V. R. povzema nekatere ugotovitve. Raziskava (ki je izrazito psihosocialne narave) je bila izvedena junija 1963. leta v delovni organizaciji kovinske stroke, kar pomeni, da so v sedanjem času določeni podatki lahko še veljavni ali pa tudi ne. Sicer pa je pomembnejše, ali je bil model omenjene raziskave ustrezen ali ne. Apliciran ni bil na delovno organizacijo kot celoto, temveč na tri proizvodne enote, kar ne dovoljuje »prevelikih« posploševanj, niti na nivoju delovne organizacije še manj v širšem smislu. V nasprotnem primeru lahko interpretacija nekaterih dejstev predstavlja umetno tvorbo, ki je odvisna predvsem od razlage interpretatorja. V takem primeru ni možno videti oziroma oceniti, v kolikšni meri je model raziskave ustrezen za tovrstna raziskovanja pri nas. Nadalje menim, da je mnogo bolj pomembno za posamezne sociološke raziskave, da dobijo svojo potrditev v naši konkretni stvarnosti,

kot pa to, da bi jih primerjali in skušali ovrednotiti s teorijami in dognanji tujih sociologov, ki pa živijo oziroma so živeli v povsem drugačnem okolju in drugi družbeni ureditvi (nedvomno je tudi to potrebno, vendar je treba vedeti, v katerem primeru in v kakšnem okviru).

Mislím, da je potrebno posvetiti večjo pozornost osnovni študiji (rezultati so najbolj pomembni za tisti del delovne organizacije, ki je bil predmet proučevanja), ker je empiričnega značaja in daje vpogled tudi v raziskovalni instrumentarij. O ustreznosti takega instrumentarija pa bi bilo potrebno razpravljati in seveda preveriti predvsem hipoteze.

Čeprav tudi v kapitalističnem svetu (na lastniški tradiciji temelječe vodenje) »poskušajo« neposredne proizvajalce vključevati v navidezno demokratične oblike vodenja, to še ne pomeni razreševanja družbenih konfliktov *razredne* družbe. Prenašanje tujih modelov vodenja v našo prakso ne pomeni krepitve samoupravljanja in vloge proizvajalca. To pomeni zavi-ranje razvoja procesa samoupravljanja in vsiljevanja nekíh rešitev, ki jih ni mogoče presajati na domača tla.

Omenim naj še določeno pomanjkljivost, ki sem jo zasledil pri branju navedene študije. Iz študija ni razvidno, kako in v kolikšni meri realizirajo pravice in dolžnosti samoupravni in strokovni organi in kako so opredeljene pravice in dolžnosti teh organov. Če predpostavimo, da samoupravni mehanizem v posamezni delovni organizaciji ni ustrezno rešil nekaterih problemov, potem je potrebno poiskati, kje je defekt oziroma kdo ni izpolnil svojih dolžnosti. Če so znotraj samoupravnega mehanizma jasno postavljene naloge in cilji in s tem v zvezi opredeljene tudi pravice in dolžnosti, potem seveda ni smiselno razpravljati, kdo naj ima večji in kdo manjši vpliv na dogajanje (odločanje) v delovni organizaciji.

James Bond ali malomeščan z orožjem

Hans Christoph Buch

(Nadaljevanje in konec)

Sadizem

»Dovoljenje, da sme za tajno službo ubijati, dvojna ničla, je bila velika čast. Trdo si jo je zaslužil. Bondu je prinesla edine naloge, v katerih je užival — nevarne naloge.«

James Bond je od države pooblaščen morilec. Sme ubijati, in sicer ne le v samoobrambi. Licenco za ubijanje je dobil z zadevno vadbo; streljanje, jui-jitsu, karate — to je le nekaj disciplin, v katerih je dosegel mojstrstvo. Bond zna ubiti človeka strokovnjaško »čisto«. V nasprotju z junaki Karla Maya, ki se po več strani prepirajo z bogom in svojo vestjo, če so kdaj prekršili peto božjo zapoved, nima Bond pri svojem delu nobenih pomislekov. Dosledno mišljenje ni Bondova odlika; o moralni upravičenosti njegovega poklica so odločali na višjih mestih; njegova licenca mu jemlje odgovornost. Če se ga pa le kdaj poloti dvom; se tolaži takole:

»Bond ni maral tega, kar naj bi storil. Proti tem možem osebno ni imel nič. To je bilo kratko malo njegovo opravilo — kot je opravilo uradnika za kontrolo kuge, da mora ubijati podgane. Bil je javni rabelj, ki mu je dal M nalogo, naj zastopa skupnost. Po drugi plati, si je dejal, so bili ti ljudje prav tako sovražniki njegove domovine kot agenti SMERŠ ali drugih vohunskih služb. Napovedali so vojno britanskim državljanom na britanskih tleh in jo tudi bojevali. Ubili so ponija in psa male deklice, ko da bi šlo za muhe.«

To je *in nuce* ideologija esesovskega ubijalca, funkcionarja, katerega naloga je funkcionirati, mišljenje pa prepuščati predstojnikom. Tu so združene vse sestavine esesovske miselnosti: seveda ne dela rad tega, kar dela, saj »osebno nima nič proti tem ljudem«; dolžnost je zamenjal job, toda povelje je še zmeraj povelje, in razen tega je to za domovino; in da je mera polna, tu je tudi zloglasna ljubezen do živali. S tako ideološko oblažjenostjo zavarovan pred moralnimi očitki ubije Bond med svojimi

prigodami neugotovljivo število, prav gotovo kakih sto ljudi. O tem govori s sramežljivo spogledljivostjo dečka, ki so ga zasačili pri kajenju:

»In zdaj, dragi James, mi povej, koliko si jih ubil? In povej po resnici.«

„Zakaj?“

„No ja, radoveden sem.“

„Obljubi mi, da bo ostalo med nama!“

„Seveda. Odslej ostane vse med nama.“

„Torej . . . recimo, trije in pol so umrli na tak ali drugačen način.“

Četudi Bond tu pa tam pokaže znake nelagodnosti — po posebno dražičnih doživljajih si nevede obriše roke v hlače — lahko vendar mirne duše domnevamo, da mu je njegovo delo v veselje. Saj avtor tudi izčrpno pove, kako zelo uživa v nevarnosti (*»the only assignments he enjoyed — the dangerous ones«*) in da ga komaj kaj na svetu tako prevzame kot streljanje (*»one thing that set James Bond really moving in life, with the exception of gun play«*). Estetska kvaliteta več smrti potrjuje to domnevo. Tu se ne umira kar tako (kvečjemu »pehota«, telesne straže in policisti končujejo tako): velik hudobnež doživi tudi veliko, izbrano smrt. Kar se ponuja, je tako bogato kot jedilniki gurmanskih restavracij, v katerih se Bond rad mudi — in tudi nič manj tečno: morski psi, barakude, tarantele, orjaški pajki, zastrupljene konice čevljev, britvice, klobuki z nabrušenimi jeklenimi krajci, električni stoli, plin, granate in atomske bombe. Poleg tega ima Fleming šesti čut za situacije, ob katerih začne srce vsakega zadevno interesiranega bralca močneje utripati: neki nesrečnež se živ speče v suani; neki gost v zdravilišču umre v blatni kopeli pod vrelim blatom; gimnastičen stroj, ki naj bi popravljaj napake v drži, se na domiselni način uporabi v drug namen; izvemo, kakšna je posadka razbitine letala po štirinajstih dneh na morskem dnu, ali kakšen šum nastane, če čeljusti morskega psa zdrobe človeško glavo. Taki trenutki so estetski viški v Flemingovih romanih; tu daje avtor, kar je v njem najintimnejšega; drugače tako trezni, varčni pripovednik se na lepem izkaže kot lirik, blaženo plava v cvetnih metaforah in asociacijah:

»Kar videl je lahko črno kroglo, kako kot počasi leteča čebela leti v vdolbino, proti štirikotniku rožnate kože. Slišati je bilo lahen tlesk, ko je zadela. Koža se je napela, počila in se spet sklenila. Za njo je ostala le majhna luknja z natrganimi robovi. Krogla si je brez naglice utirala pot do utripajočega srca — tkivo, žile so se pokorno razdelile, da bi jo spustile skozi.«

Ideologija

Kot smo že namignili, skuša dati Fleming v nasprotju z vso heroično mitizacijo svojemu junaku psihološko verjetnost. Podobno kot Georges Simeon, ki je ustvaril komisarja Maigreta, goji tu pa tam nekaj literarnim ambicijam podobnega, kar ga vzdiguje nad raven trivialnega romana v neko nič manj obskurno nikogaršnjo zemljo na robu visoke literature.

Vnanjim razburjenjem tajnega vohunskega agenta se tu postavljajo nasproti »občečloveški« problemi, ki jih ima avtor za daleč pomembnejše, »things that needed so much more toughness than he (Bond) had ever had to show«. Tako se zgodi, da mora celo Bond sam izraziti dvom o globljem pomenu svojih pustolovščin:

»Nenadoma se mu je zazdela divja dramatičnost njegovega življenja votla. Padec castrovskih upornikov in pogorela jahta sta bila snov pustolovskega podlistka v cenemem časniku. Naključna pripomba mu je odprla knjigo resnične moči — *Comédie Humaine*, kjer je človeško trpljenje surovo in resnično, kjer igra usoda bolj avtentično igro kot vsaka vohunska služba v službi kakke vlade.«

Taka shizofrenija — na eni strani »resnični« problemi, na drugi serijska produkcija za občinstvo — meče pomisleka vredno luč na Flemingovo poklicno samorazumevanje. In značilno, kot tolikokrat, kadar avtor piše to, kar bi »pravzaprav« rad pisal, izgubi svojo pri vsej preračunljivosti živo preproščino in se iz dobrega zabavnega pisca prelevi v tretjerazrednega literata, pisca pustih psiholoških melodram à la Somerset Maugham. Med Bondovimi avanturami pričata dva primera o takem ponesrečenem letu v višave: prvi v romanu »*The Spy Who Loved Me*«, v katerem igra glavno vlogo neko dekle in kjer nastopi Bond šele v zadnji tretjini, in drugi v epizodi romana »*For Your Eyes Only*«, kjer je Bond le poslušalec neke okvirne povesti. Lahko smo Flemingu hvaležni, da je bil tako skromen in je postavil svoje literarno častihlepje v ozadje ter raje ostal zvest svojemu junaku.

Iz kopice avtorjevih namigov — pogosto brez povezave z dejanjem — je mogoče obnoviti Bondov življenjepis in njegov družbeni položaj:

»Bil je začetek tipičnega rutinskega dne za Bonda. Le dva do trikrat na leto je dobil nalogo, ki je terjala njegove posebne sposobnosti. Ostanek leta je imel dolžnosti dobrodušnega višjega uradnika — elastične ure v službi nekako od desetih do šestih; kosilo, večinoma v kantini; večeri s kvartanjem v družbi nekaj dobrih prijateljev ali pri Crockfordu; ali ljubezenske urice s hladno strastjo, pri eni od treh poročenih žena; konec tedna golf z visokimi vložki v nekem klubu blizu Londona.

Ni jemal dopusta, toda na splošno je imel po opravljeni nalogi štirinajst dni prosto — dodatno k vsakemu bolniškemu dopustu, ki je bil potreben. Zaslužil je 1500 funtov na leto, plačo vladnega svetnika v civilni službi, in dobil še po tisoč funtov brez davčnih odtegljajev na leto. Če je bil pri kaki svoji nalogi, je lahko porabil, kolikor je hotel — tako da je lahko ostale mesece v letu s svojimi 2000 funti čistega na leto živel zelo dobro.

Imel je majhno, a udobno stanovanje na King's Roadu, postarno škotsko gospodinjo, zaklad po imenu May, in 4-in-pol-litrski *bentley cabriolet* iz leta 1930, ki ga je vzdrževal strokovnjaško, tako da je lahko vozil 150, kadar koli se mu je zahotelo.«

To so navade in življenjski standard višjega malomeščana. Kar ga loči od pravega malomeščana, je samo to, da mu njegov poklic dovoljuje, da izživlja svoje nagone; kar mora malomeščan zatirati, lahko Bond,

ki mu ta privilegij daje višja sila, prakticira brez sramu. Sicer pa nadvse zvesto predstavlja miselni svet malomeščana: najbolj na svetu ljubi svojega šefa in dómovinò, potlej lepe ženske, hitre avtomobile, dobro hrano, kri in denar. Kot smo videli že pri njegovi poklicni estetiki, so njegovi možgani v nasprotju s telesom razviti prav skromno; najznačilnejša Bondova lastnost je gotovo to, da nikoli ne misli do konca, da je samostojnega mišljenja sploh nezmožen. Vsi poskusi v tej smeri obtiče v kali. Tako ga spet in spet napada tista bolezen, ki jo ljudski jezik brez spoštovanja imenuje »moralni maček«: rad bi izstopil iz vohunske službe. Možnost, da bo nekoč v daljni prihodnosti umrl naravne smrti se mu zazdi privlačnejša kot sploh kdaj, svoje delo imenuje otročjo indijansko igro, dobrega in zla nalepem ni več mogoče razlikovati tako jasno kot prej: »Zgodovina teče dandanes hitro, in junaki in hudobe nenehno menjavajo vloge.«

Značilno je, kako mu njegov francoski kolega iz *Deuxième Bureau* pomaga znebiti se teh predsodkov. Ko je Bonda ozmerjal, češ da je anarhist, pravi:

»In zdaj k tvojemu problemčku, češ da ne moreš več razlikovati med dobrimi in slabimi ljudmi, med faloti in junaki in tako naprej. To je, abstraktno vzeto, kajpak kočljiva stvar. Skrivnost je v osebni izkušnji, če si Anglež ali Kitajec. Obdaj se s človeškimi bitji, moj dragi James, zanje se je laže bojevati kot za načela.«

Ko da bi govoril Jamesu Bondu iz srca. Ta empirizem, ta praktična tostranskost, ki je nezaupljiva do vsake abstrakcije in ki razmišljanje prepušča strokovnjakom, je tudi njegova filozofija, kolikor se tu sploh še sme govoriti o filozofiji.

Posledica takega slepega empirizma je očitno, komaj še zakrito protislovje med mišljenjem in dejanjem. Bond je brezobziren materialist, ki živi samo po meri svojega dobička, toda z mirno vestjo se lahko ima za branilca domoljubnih idealov; njegov materializem je zgolj uporaben, zgolj praktičen in nima prav nič opraviti s kakršno koli filozofsko disciplino, ki temelji na ideji, da ima realnost edinole materija. Enako neskladje je med ciljem in metodo: Bond brani Anglijo pred napadom totalitarnih sistemov — bojda v imenu svobode in demokracije. V resnici pa ne ravna nič manj brezobzirno od svojih nasprotnikov. Obstajajo vsi rudimenti nekake fašistične ideologije, ki pa niso dozoreli v sistem, temveč so raztreseni le v priročnih odlomkih, kakor ustreza empiričnim potrebam, nekako le za domačo rabo. To se začinja s kultom veličine: svet se ne deli le na dobro in zlo, temveč kot pri Homerju ali v klasični tragediji tudi na veliko in majhno, na igralce in statiste. Bondovi sovražniki morajo biti Bonda vredni. Besednjak, s katerim jih avtor opremlja, je že sam po sebi dovolj poučen:

»V že kar shakespearemskem smislu ni bilo na Blofeldu nič majhnega. Bil je eden izmed ljudi — samo dva ali tri take srečaš v življenju — ki lahko človeku izpulijo oči iz glave. Ti redki ljudje imajo tri temeljne lastnosti: njihova telesna pojavnost je nenavadna, sproščeni so in sami v sebi gotovi, in iz njih seva mogočen, živalski magnetizem. Čreda je zmeraj priznavala premoč takih fenomenov, in ugotovili bi, da postane vsak

človek, ki se po naravi odlikuje s takimi lastnostmi, v primitivnih ple-
menih poglavar. Nekaj velikih mož zgodovine — Džingiskan, Aleksander
Veliki, Napoleon — je imelo te kvalitete. Morda lahko to celo razloži
hipnotično oblast nasploh nekako bednega individua, sicer nerazložljivega
Adolfa Hitlerja, nad 80 milijoni najbolj nadarjenega evropskega ljud-
stva... Blofeldove oči so bile globoke črne vodé, obdane — povsem ob-
dane, kot so bile obdane samo Mussolinijeve oči — z zelo svetlo belino.«

Težko bi šlo še jasneje. Če ostane po gnili muziki, ki jo avtor zganja
na tem mestu, še kak dvom, potem zadevni seznam imen od Džingis-
kana do Mussolinija dokončno pravi, kam meri tak kult fűhrerjev. Še
značilnejše je, katere človeške skupine so izključene iz te elitne eksistence:
»Mislim, da nisem še nikoli slišal o kakem velikem črnem hudodelcu,
je dejal Bond, zdi se, da se črnici ne upajo lotiti velikega posla.« Od tod
ni daleč do odkritega rasizma: »Preveč ljudem na Avenue d'Iéna se imena
končujejo na -escu, -ovič, -ski in -stein, in to nemalokrat niso končnice
spoštovanja vrednih imen.« Zvečine pa se rasizem oblači v tisto moderno
obleko, skozi katero preseva pod očetno blagohotnostjo in nepotrebno
simpatijo stari predsodek: »Bond je bil nekako po naravi naklonjen
temnopoltim ljudem, toda razmišljal je o tem, kako dobro je Angliji
v primeri z Ameriko, kjer je treba od mladih nog živeti z rasnim pro-
blemom.«

In navsezadnje je tu še »previdnost«, ta stara znanka iz vsakršne
totalitarne ideologije. Vse obrtniško znanje, ki ga ima Bond, da bi lahko
bil kos tveganjem svojega poklica, bi ne bilo nič, ko ne bi njegovih kora-
kov vodila neka dobrotna previdnost. Zmeraj mu zvezde pravi hip signa-
lizirajo rešilni prijem: če se bliža nevarnost, ga svari šesti čut; pri
igralni mizi ga spremlja nevarljiva intuicija: »Bond je vzel cigareto in
si jo prižgal. Vedel je, da bo dobil. Komajda je gledal na krožečo ploščo,
ko se je začela ustavljati in se je mali košček slonove kosti ustavil na
svojem mestu.«

Da pa fatuma ne bi razjezil, moraš biti potrpežljiv in zaupljiv:

»Ničesar ne moremo spremeniti pri tem. Umirati začnemo tisti hip,
ko se rodimo. Vse življenje je poker s smrtjo. Vzemi jo na lahko. Prižgi
si cigareto in bodi hvaležen, da še živiš, ko globoko vdihavaš dim. Tvoje
zvezde so ti dale že dolgo pot, odkar si prilezel iz materinega trebuha
in se zvijal na hladnem zraku sveta. Ne izgubi zaupanja v svoje zvezde.«

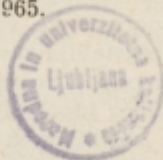
Nič bi ne moglo biti bolj napačno, kot če bi hoteli zaradi takih potez
Bonda demonizirati v fašistično pošast. Značilno je ravno to, da ima
namesto izoblikovane ideologije le to svojo ropotijo predsodkov in filo-
zofemov iz tretje roke, ki predstavlja zavest normalnega državljana. Toda
ravno to, njegov trdovratni odpor do tega, da bi mislil, ga predestinira
za žrtev vsakokratne vladajoče ideologije, *par excellence* za človeka, ki
dobiiva povelja; koraka v vojski vseh tistih, ki se voljno ponižujejo
v orodje oblastnikov — ne iz slabega namena, temveč iz lenobe in no-
tranje zaslepljenosti.

Vprašanje je, koliko je mogoče narediti avtorja Fleminga odgovor-
nega za njegovega junaka. V slabo mu bo treba šteti, da je zavestno

koncipiral Bondovo amoralnost. V nekem intervjuju z *Lifom* se je nekoč malce naivno, a z izrazito starotestamentno strogostjo ograbil od moralne ravnodušnosti svojega agenta 007: »*Shooting simply for the sake of killing is very very wrong.*« V romanih tudi nenehno svari bralca, kako »*cruel*«, »*brutal*« in »*cold*« da je James Bond, kako »umazano« da je njegovo delo... Prav nenavadno je pravzaprav to delo, ki Bondu vžiga ta sramotna znamenja; v nasprotju z detektivom starega kova, ki se vendarle bojuje za nekaj pravici podobnega, je status tajnega agenta *eo ipso* sumljiv, njegova etika več kot zgolj sporna. Bond še sam ne ve prav, za kaj se pravzaprav bojuje; to nelagodnost duši — kot alkoholik s steklenico — s tem togotnejšim ravnanjem. Shizofrenija je popolna: medtem ko si visoka literatura — ob vsem maličenju, ki ga povzroča taka poenostavitvev — že nekaj stoletij prizadeva razmišljati, kako lahko človek misli, ne da bi deloval, je trivialna literatura prevzela delovanje — in temu ustrezno grozljiv je rezultat. Če se privilegiranci, ki so pridno pripomogli k taki razdelitvi nalog, danes zgražajo nad posledicami, jih to ne odvezuje odgovornosti. Lahko je vihati nos nad Flemingom; toda Fleming je samo posodil svoj glas amoralnosti svojega časa. Zakaj to, da ne gre za privatne grehe tajnega agenta Jamesa Bonda ali avtorja Iana Fleminga, iz katerih dobiva milijonska publika svoj ščeget za prosti čas, je najbrž jasno. Pred sabo imamo ogledalo svojega časa, ki nam ga postavlja fetišizem blaga pa komercializacija seksa in brutalnosti pa oni idejam sovražni materializem, ki kot reakcija na prenasičenost z ideologijo redi naslednji ideologiji nove žrtve. Kapital, ki ga je iz tega znal skovati Fleming, mu bo zavidal le nevoščljivce; prav tako ni mogoče zameriti njegovim bralcem, da imajo rajši pikantne nasilnosti Jamesa Bonda kot neslano jed moralistov. Kulturna kritika, ki se sama postavlja proč od fenomenov in terja umevanje, kjer umevanja ne more biti, ni nikoli prida. Celo v socialnokritičnem realizmu so nehali od kakega povsem nepomembnega Hitlerjevega mladince zahtevati, češ da bi bil moral poznati komunistični manifest; kdor bi hotel reči, da je *Iliada* fašistična, ker v nji ni socialne kritike, bi se osmešil. Toda ljudje ravnajo še danes prav tako, kadar gre za oceno trivialne literature. Vse prevečkrat spominja jeza poučenih nad nevednostjo ovc na oholost tistih humoristov, ki nam svetujejo, naj vsega tega vendar ne jemljejo »tako zares«. Kritika ima svojo upravičenost samo tedaj, kadar se odpoveduje takim stališčem, kadar se varuje vseh prehitrih rešitev.

Der Monat, št. 203, avgust 1965.

Prevedel P. S.

Obvestilo

V samozaložbi je izšla pesniška zbirka Tomaža Šalamuna »Poker«. Dobite jo lahko v vseh knjigarnah. Cena posameznega izvoda 15 novih dinarjev.

